

HETEDIK ÉVFOLYAM

NÉPÜNK ÉS NYELVÜNK

A SZEGEDI ALFÖLDKUTATÓ BIZOTTSÁG

NÉPRAJZI, TÁRSADALOMRAJZI, NYELVÉSZETI ÉS IRODALOMTÖRTÉNETI SZAKOSZTÁLYAINAK
ÉS A SZEGEDI EGYETEM BARÁTAINAK EGYESÜLETE TÁMOGATÁSÁVAL MEGJELENŐ

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

SZERKESZTI

BIBÓ ISTVÁN

SZEGED

KIADJA A SZEGEDI ALFÖLDKUTATÓ BIZOTTSÁG

1935

TARTALOMMUTATÓ

a Népünk és Nyelvünk 1935 évfolyamához.

	Oldal
<i>Bátky Zsigmond:</i> Köpü, köpülés — — — — —	101
— Libicke és palóka — — — — —	219
<i>Beke Ödön:</i> Süvöltő — — — — —	29
<i>Bibó István:</i> A számok szerepének és jelentésének kialakulása az emberiség történetében II. — — — — —	67
— A számok jelentése a IX—XIII. századi magyarság történetében — — — — —	152
<i>Erdei Ferenc:</i> Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. (Adalékok Makó társadalomrajzához) — — — — —	244
<i>Gunda Béla:</i> Régi tűzhelyek és konyhaműveletek a békési Sár-rét déli részén I—II. — — — — —	15, 95
— Marokverő — — — — —	241
— Bodor Antal, A falukutatás vezérfonalá — — — — —	252
<i>Győrffy István:</i> Vadméhkeresés Biharban — — — — —	126
<i>Honti János:</i> Mesetudomány és vallástörténet — — — — —	107
<i>Horger Antal:</i> Törköly — — — — —	103
— Dutyi — — — — —	223
<i>Implom József:</i> Vadméhkeresés — — — — —	241
<i>Iványi Béla:</i> Régi magyar növénynevek — — — — —	172
<i>Kelemen József:</i> Horger Antal, A magyar nyelvjárások — — — — —	49
— Balassa-emlékkönyv — — — — —	130
— Fonológiai alapfogalmak. Megjegyzések Laziczius bevezető tanulmányára — — — — —	186
— Kóly a világ közepe — — — — —	221
<i>Kérelem</i> — a népies növény- és állatnevek gyűjtésére — — — — —	225
<i>Mészöly Gedeon:</i> Bibó István — — — — —	147
<i>Moór, Elemér:</i> Latinbetűs helyesírásunk eredete — — — — —	1
<i>Ortutay Gyula:</i> A magyar parasztság szerelmi élete — — — — —	34
— Rétközi mese — — — — —	41
— Erdei Ferenc; A makói parasztság társadalomrajza — — — — —	135
— Szegedi Kis Kalendárium 1935. — — — — —	142
— Bibó István az etnologus — — — — —	149
<i>Cs. Sebestyén Károly:</i> A magyar rovásírás betűrovásáról — — — — —	59

	Oldal
<i>Szendrey Zsigmond: Apróbb szokások, népszokástörödékek</i>	
II—III.	44, 129
<i>Szilády Zoltán: A vontató</i>	30
— Kun nyelvtörödékeink gyűjtése	105
— Egy újkeletű legenda	226
<i>Tálas István: A garabonciás</i>	124
— A cselédsor a Kiskunságon	227
— Tanórok, tanór	240
<i>Tomori Viola: A parasztok szókinésében élő személyiségjegyek</i>	
összegyűjtése	107
<i>Túri Károly: Bicske</i>	216
<i>Zoltai Lajos: Dézbunda: földbunda: zöld December</i>	31
— Az égő gyertya, mint időmérő	33
<i>Kisebb közlemények:</i>	29, 101, 216
<i>Néphagyományok:</i>	
néphiedelmek	124
népmese	41
adoma	226
népszokások	44, 129
<i>Népi foglalkozások</i>	126, 227, 241
<i>Társadalomrajz</i>	135, 244
<i>Szó- és szólásmagyarázatok</i>	29, 101, 216, 221, 241
<i>Könyvismertetések</i>	49, 136, 252
<i>Kérdések és feleletek</i>	56, 143, 254

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ*

a Népünk és Nyelvünk 1935 évfolyamához.

* Abrak 146
 acat-macat 143
 acél 48
 Ádám-Éva nap 131
 adózás 46
 ágy 27, 29
 áldomás 45, 47
 * áldozat 144, 145
 áldozócsütörtök 133
 állatnevek 146
 * altatószer 181
 aszalás 25
 ászok 18, 21
 * asszony 144
 asztalpadka 233

 * Bal 58
 bárányos 233
 barnya 130
 * bársonyvirág 176
 bástyaakó 240
 béles 26
 benntartós cseléd 230
 béres 231
 besenyők 153
beszéd 187
 betlehemes játék 130
Bicske 216
 bíróipálca 47
 bogárhátú hajlék 16
 bogdány 125
 boglyakemence 20, 97
 bogrács 16, 99
 * bojtortján 182
 boldog 57, 58
 boldogszilva 57
 * bor 173, 176
 botos 228

bőjt 130
 * bőrbaj 98
 búboskemence 20
 búcsú 129
 bugris 233
 bujdosó 97
 buzaszentelés 134

Cicamaca 138
 cicamacázás 132
 * cigány 144
 csángó 129
 cseléd 227
 cselédfogadás 229
 cserecsura 22, 97, 144
 cserepecsik 58, 254, 255
 cserin 29
 csete 47
 csihés 57
 csihés 57
 csik 27
 csillagjárás 131
 csilsátor 146
 csirkekunyhó 18
 * csömör 174, 181
 csőszpénz 231
 csuhéj 22
 csura (disznó) 17

 * Dagadás 174
 dajka 233
 daku 58
 * darázscsípés 181
 daruláb 20
 december (ruha) 32
 dézbunda 31
 disznó 16
 dörzstűz 27

* A dőlt betűvel szedett adatok a nyelvészet keretébe tartoznak, a * gal jelöltek pedig babonák.

dutyi 56, 223
duttyán 56, 146, 223

Édesmálé 26
 egycsövű 56
egyenes 138
 * elkiabálás 144, 145
 előfej 231
 * előruha 146
 embörbéres 232
 emlékfaültetés 130
 emléknapiok 129, 130
 étkezés 236
 évelharangozás 134

Falu 138, 144
 falukutatás 252
 faragóbéres 231
 * farkasalma 176
 favilla 25
 fazék 22
 fazékkocsi 100
 fehér 45
 * fejfájás 186
 * fejmosás 176
 fekete 44, 129
 * fekete macska 57
 * féregüzés 176
 * férfi 144
 * fodormenta 173
 fogadalom 129
 * foghagymaleves 25
 fonálpállás 24
fonéma 188
fonológia 186
 földművelőkkultúra 68
 főzés 25
 furulya 29
fuskata 138
 fűbér 231
 * fűrésztés 25
 füstölés 130

Garabonciás 124
 gica 144
 gógány 56, 96
 görhe 26
 gőz 25

gubbó 26
 gulyás 233
 * gutaütés 183
 gübü 102
 * gyalogfenyő 176
 gyalogszék 29
 gyepűjárás 48
 * gyermek 25
 gyerökbérös 232
 gyertya 34

Hadnagy 228
hagyma 137
 * hajfestő 182
 * hajnövelés 180
 hajviselet 45
 hal 27
 * halász 144
 halászválasztás 47
 * halfogás 57
 halotti tor 47
 * hályog 173
 hamvas 24
hanga 137
 harangszó 129
 három 67, 129, 132, 162
 * három 144
 hasítótanya 47
 hat 71
 hátalóruha 24
 határjárás 48, 49
 házszentelés 131
 herélés 145
 hét 71, 158, 160, 165
 hetedhétország 72
 hetieleséges 237
 híd 48
 * hideglelés 183
 hivatás 46
 holdév 75
 holdváltozás 67
 hordóbetyár 233
 hurkatészta 26
 * hurut 176
 husvét 133
 Irredemptus 227
isa 137

- istálló 235
- * istenfája 173
- Jánoseresztés 46
- jázmiakó 240
- * jobb 58
- Kabola 96
- kacsalábon forgó vár 109
- kákó 19, 27
- kaláka 45
- kalim 167
- kánai menyegző 47
- kanász 233
- kandalló 20, 96
- kandli 235
- kanfaros 27
- * kapar 174
- kapás 233
- karácsony 130
- karimáskása 26
- káringó 26
- karvas 242
- kaszásleves 26
- katicabogár 146, 257
- katlan 16
- katószem 256
- kazárok 154
- kék 45
- kékgyomvirág 144
- * kékkő 25
- kékvirág 256
- kemence 16
- * kemence 18, 25
- kendernézés 133
- kenyér 26
- kereskedelmi 74
- * keresztbe 57
- keresztjárás 132
- kétágú 145
- kétsövű 56
- kettes 67
- kettő 155, 157, 160, 161
- kimuzsikálás 238
- kincs 137
- kisbérös 232
- kóciporos 58
- kocsis 232
- kokós 133
- koldusláb 145, 254
- kommenciós 230
- kommendálás 230
- konyha 17
- korcsma 238
- korcsmanevék 144
- kotlik 17
- * köles 38
- * könnyes szem 176
- köpű, köpülés 105
- körülfüstölés 130
- körüljárás 132
- kötényesek 46
- kötött galuska 26
- kötröc 235
- kuckó 20
- kumin 16
- kun 105
- kurrencs 48
- kuruglya 99
- * kutyá 58
- kürtő 21
- Lacikonyha 18, 28
- lakodalmi konyha 18
- lángos 26
- lapát 22
- lebbencs 26
- leves 25
- liba 46
- libapásztor 233
- libicke 219
- locsolás 133
- lovász 232
- * lucfenyő 175
- lúdvacsora 46
- * Macska 57
- * madár 38
- madármise 131
- * mák 181
- makkolás 17
- málé 26
- * mályva 181
- marhatartás 230
- markaláb 255
- markalf 255, 256

márk-nap 134
 marokverő 241
 mártón-nap 46
 mécs 21
 megcsapás 45, 48, 49
 * méhcsipés 181
 méhfogóedény 127
 * mellfájás 176
 mese 107
 mezei laska 26
 miklós-nap 134
 mikulásozás 134
 mincseles 25
 mirhó 58
 * moha 126
Moson 139
 munkaszünet 129
 Nádkúp 29
 nagycsütörtök 132
 nagypéntek 132
 nagyszombat 133
 napév 75
 * napkelet 126
 * naplemente 144
 négy 154
 negyven 153
 növénynevek 146, 172
nyelv 187
nyelvjárás 50
 nyolc 153, 158, 164
 nyomtatás 237
 nyoszolya 20
 * nyúl 57
 Oláhfazék 17
 * olaj 183
 ostoros 233
 ökrész 236
 öregbéres 233
 Padka 16, 20
 pajzán 58
 pállás 24
palóka 219
 pancilusozás 132
 * pap 57
 papmacskája 133

paradicsomjáték 131
 parhet 17
 párkány 21
 pásztor 233
 pemet 22
 pendejkémény 16
 * penis 38, 57
 * péntek 57
 perém 21
 pergő 17
 pilátuségetés 133
 pilátusverés 132
 pinceszerezés 45
 piszkafa 22
 pitvar 15
 prém 21
 puliszka 26
 * puska 57
 pünkösd 129
 Rák 27
 * rák 144
 redemptus 227
 * reggel 144
 rovásírás 59
 ruházat 234
 * rutafű 183
 rüh 25
 * Salétrom 182
 sárkány 125
 sárkánykút 126
 savanyúleves 26
 * seb 176
 serpenyő 17
 sexualis élet 39
 sik 58
 sikattyú 30
 sírtisztelet 130
 sonkoly 127
 strázsa 228
 suhanc 232
 sulyom 26
 suplenc 232
 susztora 22
 sut 20
 suttyó 232
 süskata 143

süspetike 143
 sütőkemence 98
 süvöltő 29
 * szakáll 173
 szalmabábu 143
 szántás 231
 szántó gyermek 233
 szapulás 24
 szárnyék 144, 145
 szekér 56
 * szemdagadás 176
 személyiségjegy 107
 szemöldökfa 20
 * szentjánosfű 175
 szerencse 57, 58, 144
 szikrafogó 28
 szilveszter 134
 szivanó 22
 szolgáló 233
 szombat 130
 szorzás 76
 * szótlanúság 144
 szültü 29
 Tanórok 240
 tanya 250
 tapsolóbűr 242
 tarlóvirág 256
 társadalmi osztályok 69
 társadalomrajz 135, 244
 * tej 146
 tejbetészta 26
 temetőlátogatás 132
 * termésvarázslás 38
 térség 58
Tétény 139
 * tetű 176
 tisztás 58
 tizedbíró 227
 tizedes 227, 228
 * tizenhárom 57, 144, 145
 tizenkettő 75, 159
 * tojás 176
 tolórúd 22, 100
 töcik 18, 20
 törköly 103
 török 130
 * tudófájás 176

tűz 235
 tűzborító 23
 tűzcsiholás 27, 48
 tüzelőbérés 232
 tüzelőgyerek 232
 tüzelősől 27
 tűzfogó 22
 tűzfúvó 22
 tűzgyújtás 27
 tűzhely 17, 28
 tűzikutya 18
 tűzszentelés 133
 tyúkláb 254
 Unitáirusbúcsú 129
 úrnapja 134
 utcanévek 144, 256
 üst 16
 Vacok 29, 235
 * vadász 57, 58
 * vadgalamb 57
 vadméh 126
 vadméhkeresés 126, 241
 vajkészítés 102
 vakter 228
válik 137
 vallásos szokások 130
 varázslás 38
 vászonfazék 17
 vellás 233
 * verállító 175
 veremis 29
 * vérköpés 175
 vetés 38
 világközepe 58, 256
 virágvasárnap 132
 * vissza 58, 144, 145
 visszanező 256
 * vizezés 126
 vízfordó 56
 vízkereszt 131
 vízszentelés 132
 vontató 30
 vörös 45
 vöröshagymaleves 26
 * Zsák 146
 zsellérség 227
 * zsír 25

Volk und Sprache.

Zusammenfassung des Jahrgangs 1935.

A Népünk és Nyelvünk 1935. évfolyamának kivonata.

Heft 1—3.

Elemér Moór, Ursprung unserer Rechtschreibung in Antiqua. Polemisiert mit den Behauptungen einer Abhandlung ähnlichen Titels von Johann Melich.

Béla Gunda, Alte Feuerherde und Küchenmanipulationen im südlichen Teile von Sárrét.

Feuerherde im Vorraum, im Hause. Terminologie völkischer Beschäftigungen.

Kleinere Mitteilungen.

Ödön Beke, Sűvöltő (ein altes Musikinstrument).

Zoltán Szilády, Vontató (ein Gerät).

Ludwig Zoltai, Dézbunda: földbunda: zöld December (Wortklärung).

Ludwig Zoltai, Die brennende Kerze als Zeitmass.

Volkssprache, Volkstradition.

Julius Ortutay, Das Liebesleben des ungarischen Bauerntums.
Ein Märchen aus Rétköz; mitgeteilt von Julius Ortutay.

Volksbeschäftigung, Volkssitten.

Sigismund Szendrey, Kleinere Sitten, Sitten-Bruchstücke II.

Rezensionen.

Joseph Kelemen, Die ungarischen Dialekte.

Fragen, Antworten.

Heft 4—6.

Karl Cs. Sebastyén, *Das Einritzen der Buchstaben in der ungarischen Kerbschrift.*

Technik des Einritzens.

Stephan Bibó, *Entwicklung der Rolle und Bedeutung der Zahlen in der Geschichte der Menschheit. II.*

4. Zeitrechnung und Ursprung des Dreiers. 5. Zusammenfassende Bedeutung der Dreiers in der landwirtschaftlichen und Stadtkultur. 6. Die Zahl 7 und die irrationale Bedeutung der Zahlen.

7. Endgültige Gestaltung der Zeitrechnung und die Zahlensysteme 7, 12, 5 (10 und 100). Anmerkungen.

Béla Gunda, *Alte Feuerherde und Küchenmanipulationen im südlichen Teile von Sárret. II.*

Feuerherde von Sárret und die auf den benachbarten Gebieten.

Kleinere Mitteilungen.

Sigismund Bátky, Köpü, köpülés (Butterrühren).

Anton Horger, Törköly (Treber).

Zoltán Szilády, Sammlung kumanischer Sprachdenkmäler.

Viola Tomori, Sammlung der Personalbezeichnungen im Wortschatz der Bauern.

Volkssprache, Volkstradition.

Johann Honti, Märchenwissenschaft und Religionsgeschichte.

Stephan Tálasi, Garabonciás (Fahrender Student).

Volksbeschäftigung. Volkssitten.

Stephan Györffy, Suchen nach Wildbienen in Bihar.

Sigismund Szendrey, Kleinere Sitten, Sitten-Bruchstücke III.

Soziographie.

Julius Ortutai, Franz Erdei, Soziographie des Bauers von Makó.

Rezensionen.

Joseph Kelemen, Balassa-Gedenkbuch.

O. Gy. Der kleine Kalendar für 1935 von Szeged.

Fragen, Antworten.

Heft 7—12.

Gedeon Mészöly, Stephan Bibó.

Nachruf.

Julius Ortutay, Stephan Bibó der Ethnologe.

Seine ethnologischen Arbeiten.

Stephan Bibó, Bedeutung der Zahlen in der Geschichte des Ungarntums in den IX—XIII Jahrhunderten.

Die Zahlformen der dem Ungarntum benachbarten Völker am Schwarzen Meere. Die Zahlformen des Ungarntums am Schwarzen Meere. Die Zahlformen des Ungarntums in den X—XI. Jhd.-en Unsere Kroniken von den Zahlen. Anmerkungen.

Béla Iványi, Alte ungarische Pflanzennamen.

Pflanzennamen aus dem Herbarium Fuchsian Leonhardus medicus: Commentarius de stirpium historia 1542.

Joseph Kelemen, Phonologische Grundbegriffe.

Bemerkungen auf die einleitende Abhandlung des Julius Lazi-czius.

Kleinere Mitteilungen.

Karl Túri, Bicske (Namenerklärung).

Sigismund Bátky, Libicke und palóka (Worterklärung).

Joseph Kelemen, Kóly is die Mitte der Welt.

Anton Horger, Dutyi (Worterklärung).

Aufforderung zur Sammlung der volkstümlichen Pflanzen- und Tiernamen.

Zoltán Szilády, Eine Legende neueren Ursprungs.

Volkssprache, Volkstradition.

Stephan Tálasi, Bedienstetenschicksal in Kumanien.

Stephan Tálasi, Tanórok, tanór (Worterklärung).

Volksbeschäftigung. Volkssitten.

Joseph Implom, Suche nach wilden Bienen.

Béla Gunda, Marokverő (Ährenleser).

Franz Erdei, Gebietsgruppen in der Gesellschaft eines Fleckens.

Rezensionen.

Béla Gunda, Anton Bodor: Leitfaden der Dorfforschung.

Fragen, Antworten.

Latinbetűs helyesírásunk eredete.

Irodalomtörténészeink, nyelvészeink a legutóbbi időkig általában úgy tudták, hogy a régi magyarok a pannóniai szlovén papok révén ismerkedtek meg a latin betűkkel, ahogy ezt Melich János tanította Volf Györggyel szemben, aki valamikor még amellet kardoskodott, hogy őseink velencei olasz papoktól „tanultak meg írni és olvasni“. Mindig meg voltam arról győződve, hogy Melichnek ezen elmélete is — sok más elméletéhez hasonlóan — téves. Ezt azonban eddig még nem volt alkalmam kifejteni; erre azonban aligha fog már sor kerülni, mivel Melich ezen régebbi elméletét egy legújabbban megjelent tanulmányában maga is feladta;¹ így tehát nem sok értelme volna, részletesen megokolva kifejteni azt, hogy helyesen járt el, amikor ezt tette. Tanulmányában természetesen nem elégedett meg ezzel a negatívummal, hanem új feletet kísérelt adni arra a már nagyon rég felvetett kérdésre, hogy mi módon ismerkedtek meg a régi magyarok a latinbetűs írással. Ezen legújabb elmélete szerint a latinbetűs magyar helyesírás megteremtőjeként Miklós püspököt, a tihanyi alapítólevél szerkesztőjét kell tisztelnünk, aki hite szerint ezen oklevélnek nemcsak diktátora, hanem szkriptora is volt. Felfogása szerint Miklós püspök a magyar helyesírás tudatos (!) megteremtésénél saját latinnyelvi kiejtéséből indult ki, amely viszont a latinnak északfranciaországi kiejtésén alapult; ebből az északfranciaországi kiejtésből származott ugyanis Melich legújabb elmélete, a latinnak középkori magyarországi ejtése.

Bár a derék török testvérek mellett az ófranciák a hungarológiában az utóbbi években igen nagyon divatba jöttek, ez

¹ Melich János, Latinbetűs helyesírásunk eredete. Budapest, M. Tud. Akad., 1934, 45. l. (Ért. a Nyelv- és Széptud. Osztály köréből: XXV. k., 4. sz.).

az elmélet mégis egy kissé meglepett bennünket. Végre is Franciaország még a 11. század első felében sem esett olyan nagyon közel Magyarországhoz...

Arra nézve semmi megjegyzésem nincs, hogy Melich Miklós püspököt tekinti a magyar helyesírás megteremtőjének. Ez ugyanis csupán hit kérdése, aminthogy Melich sem tart szükségesnek erre nézve semmiféle bizonyítékot felhozni. És azért sem tartom szükségesnek ezzel a hittel bővebben foglalkozni, mert követője e hitének aligha lesz. Azonban a derék ófranciáknak egy kissé, már a szemük közé akarunk nézni, mert hisz azt már Melich is tudományos érvekkel kísérli meg bizonyítani, hogy a latinnak a 11. században nálunk használatos kiejtése az északi franciaországi ejtésen alapult.

Foglalkozzunk először is Melich értekezésének a végével, ahol azt fejti ki, hogy mi módon jutott el a latinnak északfranciaországi ejtése hazánkba és hogy mely okból lett itt szerinte uralkodóvá. Az egész elméletnek az alapja az a tény, hogy Bonibertus pécsi püspök 1008-ban egy Priscianus-féle latin nyelvtant kért egy franciaországi püspöktől és a kért könyvet meg is kapta. Melich ezek szerint hallgatólagosan azt teszi fel, hogy ebben a Priscianusban a latin ejtése jelölve volt. Ez azonban méla ábránd, mert hisz a középkorban egész Európában Priscianusból és Donatusból tanultak latinul, de a szavak olvasását mindenütt a mestertől és nem könyvből tanulta meg a növendék és ép mivel az ejtés a régi nyelvkönyvekben jelölve nem volt, a latin ejtése sem volt egységes a középkorban, aminthogy ma sem az. Ezenkívül azt hiszi Melich, hogy a franciaországi latin kiejtésnek Magyarországon való meghonosodása tekintetében még jelentősége volt annak a körülménynek is, hogy Szent István király idejében Leudvinus, a bihari püspök és Bonibertus pécsi püspök mai értelemben vett franciák lettek volna. Miért? Mert Bonibertus érintkezésben állt egy franciaországi püspökkel, Leudvinus pedig esetleg az volt, mert (Alsó-) Lotharingiából származott, bár ugyanezen az alapon a németek német származásának tartják (v. ö. i. m. 12. l.) Sok valószínűsége annak, hogy a két püspök francia lett volna, nincs, mert hisz mindkettőjük neve világosan német. És emellett hallgatólagosan azt is nyilván fel kell tennie Melichnek, hogy a latin nyelvnek első magyarországi tanítói ezen feltételezetten francia származású püspökök voltak, ami bizony Szent Gellértnek később említendő példáját is figyelembe véve teljesen valószínűtlennek mondható. Ezek bizony gyenge érvek, ame-

lyek mindenesetre alapos nyelvészeti megtámasztásra szorulóknak.

Mielőtt azonban Melich nyelvészeti érveit megvizsgáljuk, először vegyük szemügyre azokat az érveket, amelyeket a franciaországi latin kiejtés magyarországi elterjedésére nézve felhoz, azt ugyanis ő sem tagadja, hogy a 11. század első felében a latin nyelv kiejtése hazánkban nem volt egységes. Erre nézve szóról-szóra a következőket írja: „Mégis miként történt, hogy hazánkban ez a franciaországi latin kiejtés győzött, annak okát elsősorban a Szent István király halálát követő politikai viszonyokban kereshetjük, amelyek idegen-, főleg németellenesek voltak“... (i. m. 44. l.) Melich tehát azt képzei, hogy a 11. századi papok tudták, hogy ők mely ország kiejtése alapján tanultak latinul és azután a pogány nemzeti visszahatás korában — hogy jó magyar érzésüket senki kétségbe ne vonja — áttértek a latinnak franciás ejtésére és pedig azok is, akik esetleg még a németes ejtés szerint tanultak meg latinul. Attól félhettek talán szegények, hogy valami karakán magyar még majd megeszi őket, amiért nem franciásan ejtik a latint. Kissé nagyon is különösnek mondható „szellemtörténeti“ feltevését Melich mégis helyesnek véli egy „politikai“ feltevéssel is megalapozni, amely azonban nem kevésbé furcsa. Szerinte ugyanis Miklós püspök karrierjét bizonyára annak köszönhette, hogy kezdettől fogva a magyar párthoz tartozott.³ Ez persze más szavakkal azt jelenti, hogy azoknak a pártján volt, akik Endre trónralépése előtt szorgalmasan gyilkolták a keresztény papokat és perzselték az egyházakat. Az ilyesmit azonban Melich a messze múlt kódén keresztül — úgy látszik — már csekélységnek véli. — Egy szóval szerinte Miklós püspök párthűsége jutalmául kancellárrá lett. Erre a feltevésre pedig azért volt szüksége, mert ő a királyi kancellária beszélt (!) latinságának és írásgyakorlatának különös jelentőséget tulajdonít a középkori magyar „helyesírás“ kialakulása tekintetében.⁴

Kancelláriájuk első királyainknak már csak azért sem volt, mert ott a kancellároknak se égen, se földön még semmi dolguk sem akadhatott volna, tekintve, hogy nálunk a 11. században írásbeliségről még szó sem volt. No dictum-factum,

³ „Miklós püspök a magyar párthoz tartozott, különben nem lehetett volna Endre király jegyzője“ (i. m. 44. l.).

⁴ „Miklós püspök beszélt latinsága ekkor a királyi kancellária beszélt latinsága volt“ (i. m. 45. l.).

Miklós püspök szerencsésen mégis csak bekerült a kancelláriába; ezután rövidesen elrendelte, hogy az ott ásitó íródéák nagyszámú üres óráikban ezentúl már csak franciás latinsággal diskuráljanak, ezzel is kifejezést akarván adni politikai gutgesinntségének, amely intézkedésével szerencsésen győzelemre juttatta a latinnak franciás ejtését hazánkban. De mind kevés! Miklós püspök egy szép nap arra is rájött, hogy miért nem boldog a magyar: azért t. i., mivel még nincs neki franciás latinbetűs helyesírása. No semmi baj — gondolta Miklós püspök —, kapta magát és megalkotta érett megfontolás és hosszas tudós töprengések után az az etimológiai alapokon nyugvó (így bizony!) franciás magyar helyesírást,⁵ amint azt a tihanyi alapítólevél leírásánál — hosszú éveken át ugyanis ez volt egyetlen kancellári tevékenysége — rögtön alkalmazásba is vette.

Bár Melich legújabb elméletének történeti megalapozása — amint láttuk — fantazmagóriánál egyébnek nem tekinthető, mégsem állíthatjuk, hogy ez a körülmény az ő elméletét feltétlenül megdöntötte volna, hisz esetleg elképzelhető volna talán annak helytállóbb történeti megalapozása is. Lássuk ezért azon nyelvészeti bizonyítékokat is, melyek alapján Melich a régi magyar helyesírást ófranciás jellegűnek mondhatta. Hogy az ellenmondó tényekkel bajoskodnia ne kelljen, abból a fikcióból indul ki, hogy a magyar nyelv legrégebbi hiteles latinbetűs szórványemléke egyúttal az első kísérlet a magyar nyelv hangjainak latinbetűs lejegyzésére; ezért a magyar nyelv egyéb régi szórványemlékeinek helyesírását egyszerűen figyelmen kívül hagyja, tekintve, hogy ő csupán a latinbetűs helyesírásunk eredetéről kíván szólni. Ez az álláspont nem más, mint a naiv pozitivizmus álarcában megnyilatkozó rabulisztika, mert hisz a tihanyi alapítólevél előtt is jegyezhettek már le nálunk magyar szavakat latin betűkkel, még ha ezen feljegyzések nem is maradtak reánk. Ezenkívül pedig a tihanyi alapítólevélben előforduló magyar szavak írási sajátosságai világosan egyeznek egyéb nyelvemlékeink írási sajátosságaival olyan esetekben is, amikor ezen egyezések a latinnak középkori magyarországi ejtésével nem magyarázhatók. Ezen egyezéseket — ha Melich elmélete helyes volna — csak úgy lehetne magyarázni, ha feltennők, hogy a későbbi íródéák tanulmányozták a tihanyi alapítólevél magyar szavainak írásmódját, vagy hogy

⁵ „Az, hogy helyesírásunk megindulásában etimológiai elven nyugszik, bizonyítja, hogy ebben a megindulásban is tudatos és tudós munka eredménye“ (i. m. 10. l.).

Miklós püspökben valami ránk nem maradt árpádkori helyesírási szabályzat megalkotóját kellene tisztelnünk. Mindegyik feltevés képtelenség. Melich azonban ezen rejtélyes összefüggések elintézésére nagyon kényelmes utat választott, ő t. i. egyszerűen hallgat róluk. Mivel pedig az ő vizsgálatai tulajdonképp annak az intuitív megérzéséből indultak ki, hogy a régi magyar helyesírás megalkotója Miklós püspök volt, neki már csak azt kellett megállapítania, hogy miként ejtette ki Miklós püspök a latin nyelvet, mert hisz nyilván a saját latin kiejtésének megfelelő betűjeleket használta fel a magyar nyelv hangjainak lejegyzésére is. Bizonyára intuitív megérzéssel jutott el Melich annak a megállapítására is, hogy Miklós püspök latin kiejtése ófranciás jellegű volt és csupán ezen megérzés helyességének igazolására igyekezett bizonyítékokat előteremteni a tihanyi alapítólevélből. Természetesen Melich ez alkalommal is úgy tünteti fel a dolgot, mintha ő nem megérzés, hanem objektív vizsgálat útján jutott volna el arra az eredményre, hogy Miklós püspök latinsága ófranciás jellegű volt. Látszatra ugyanis a kirekesztő módszert alkalmazza, vagyis megállapítja, hogy Miklós püspök nem úgy ejtette a latint, mint a régi németek, de úgy sem, mint a régi olaszok, tehát maradnak az ófranciák, akiknek a latin ejtésével Miklós püspök latin ejtése szerinte mindenben egyezett.

Én az ófranciához és az óolaszhoz nem sokat értek, de ha Melich ezen nyelvekhez csak annyit tud, mint a némethez, akkor bizony a latinnak óolasz és ófrancia kiejtésére vonatkozó fejtegetései nem sokat érhetnek. A latinnak ófelnémetkori kiejtésére vonatkozó fejtegetéseit ugyanis én is meg tudom ítélni; amit pedig erre nézve felhoz, az szinte kivétel nélkül hibás vagy téves állítás.

Melich szerint Miklós püspök a latin *v*-t *v*-nek ejtette és nem *f*-nek, mint a németek. Szerinte ugyanis a latin *v*-nek *f*-es ejtése a németországi latinságra nézve azért teendő fel, mert a német nyelv régi latin jövevényszavainak *v*-je helyén ma *f*-t találunk. Ez körülbelül olyan értékű állítás, mintha valaki azt mondaná, hogy a régi szláv nyelvekben a mai *ch*-t valamikor *h*-nak ejtették, mert a magyar nyelv régi szláv jövevényszavaiban a szláv *ch* helyén *h*-t találunk. Természetesen azért felel meg szláv jövevényszavainkban a szláv *ch*-nak *h*, mert időközben a magyarban *ch* > *h* hangfejlődés következett be. Hasonlóan azonban a németben is egy még a középfelnémetkorban bekövetkezett hangváltozás a magyarázata annak, hogy a

latin *v*-nek régi német jövevényszavakban ma *f* felel meg. Az ófelnémetben ugyanis a mai német *w* még az angol *w* ejtéséhez hasonló *u*-szerű hang volt. Ezenkívül megvolt az ófelnémetben a mi *v* hangunk ejtésének megfelelő labiodentális hang is, amely abból származott, hogy a germán *f* (< indogerm. *p*) az ófelnémet kor kezdetén zöngéssé vált. Továbbá megvolt az ófelnémetben a germán *p*-ből (< indogerm. *b*) származott *f* is; ez a hang azonban szókezdeti helyzetben nem fordulhatott elő. Az ófelnémetkori nyelvm emlékekben a germán *w*-ből származott *u*-t általában *w*-vel, a germán *f*-ből származott *v*-t *v*-vel, a germán *p*-ből származott *f*-t pedig *f*-fel jelölték. Bár a kiejtés az idők folyamán megváltozott, a régi írásmód a németben mai napig megmaradt. Így tehát nem valami helyesírási perverzítás folytán írják a németek a *f*-t például a *Vater* szóban *v*-vel, hanem azért írják ebben a szóban az *f* hangot ma is *v*-vel; mert valamikor ezt a szót *v*-vel ejtették is. Ez az ejtés egyes régies jellegű német sziget- és szegélynyelvjárásokban a mai napig megmaradt; a kutatás pedig újabban rengeteg bizonyítékot hordott össze főleg helynevekre támaszkodva arra nézve, hogy a germán *f*-nek megfelelő hangot valamikor általánosan zöngésen ejtették a németben. Különben még a magyar nyelv egyes német jövevényszavaiban is nyoma maradt ennek: a magyar *verdung* szó pl. a középfelnémet *vierdinc-vierdunc* szóból származott, hangalakjában tehát világosan megőrizte a *v*-nek ófelnémet- és középfelnémetkori zöngés ejtését. Az ellenkezőre is van azonban példa. Alkalmam volt már rámutatni arra, hogy a nyugatmagyarországi német *Fedenberg* helynév a régi magyar *Vitin* névnek felel meg; nyilván a *Vitin*-ből fejlődött magyar **Větěn* névalak átvételéből származott (v. ö. UJb. 9, 245). Hasonló a viszony a pozsonymegyei magyar *Vereknye* és a német *Fragendorf* névalakok között; a szepesmegyei *Felka* neve pedig bizonyára régi tót vagy magyar *Velika* név átvételéből származott. Ezekről a dolgokról Melich nyelvész létére semmi tudomást sem látszott szerezni, jöllehet valamikor ép ő foglakozott a magyar nyelv német jövevényszavainak kérdésével. Meg kell még jegyezni, hogy ez a tévedés Melich helynévmagyarázataiban is szerepel: a magyar *Lapincs* nevet például annak a feltevésével sikerült neki a régi német *Lavenz* névalakból származtatni, hogy a németek a *v*-t ebben a névben *f*-nek ejtették (v. ö. DUHbl. 6; 95).

A latinnak ófelnémetkori ejtésére nézve téves továbbá Melichnek azon állítása is, hogy a X–XI. századi németben a

zöngés zárhangok általában zöngétlenül hangzottak volna. A germán zöngés zárhangok ugyanis a német nyelvjárások közül egyedül csak a bajorban váltak következetesen zöngétlenékké; ezért nem lehet belátni, hogy más nyelvjárást beszélő német papok, miért ejtettek volna pl. a latin *b* helyett *p*-t, amikor saját nyelvjárásukban is megvolt ez a hang és azt *b*-vel írták. És bizonyára nem *b*-nek ejtette a *p*-t az a két Magdeburgból — tehát nem bajor nyelvterületről — Magyarországra került pap sem, akiket Melich példaként említ.

Mégha azonban mindaz helyes volna is, amit Melich arra nézve felhoz, hogy a latint miként ejtették a 11. században a különböző nemzeteknél, akkor is elhibázottnak kellene mondanunk vizsgálatának egész módszerét. Ugyanis nem Miklós püspök lehetett az első ember, aki magyar szavakat latin betűkkel leírt, hanem a latin nyelvnek első magyarországi tanítói. A latin nyelv tanítása ugyanis mindenütt glossák és glossariumok segítségével történt; a német nyelv legrégibb latinbetűs emlékei is ilyen a tanítás célját szolgáló német-latin glossák és glossariumok (a közel multban adták ki őket teljesen öt vaskos kötetben). Bár nem maradtak ránk árpádkori latin-magyar glossák és glossariumok, semmi kétségünk nem lehet abban a tekintetben, hogy voltak ilyenek. A latin nyelv első magyarországi tanítóinak is bizonyára az volt az első dolguk, hogy a tanítás céljaira szolgáló szövegeket magyarul glossálják és hogy rendszeres glossariumokat szerkesszenek. Hogy a tihanyi alapítólevél írója is már bizonyos írásbeli hagyományokra támaszkodott, azt főleg következetes írásmódja tanúsítja. Ezek szerint latin betűkkel magyar szavakat először a latin nyelv első idegen nemzetiségű tanítói írhattak le és nyilván a klerikusképzést szolgáló iskolákban alakult ki a magyar szavak leírása tekintetében bizonyos következetes gyakorlat, melyet Melich is felismert és helyesen hangsúlyozott.

Hogy milyen nemzetiségű emberek voltak a latin nyelv első tanítói, azt a régi magyar írási sajátosságokból világosan felismerhetjük, mert hisz a régi magyar „helyesírást” tulajdonképp ők alkották meg. Abból azonban nem indulhatunk ki, hogy a latin nyelvet ekkor hogyan ejthették ennél vagy annál a népnél, mint ahogy Melich teszi, mert az egykorú ejtést fonográfon még nem örökítették meg, így tehát hypothézisekre volnánk utalva, az ilyen hypothézisek tekintetében pedig — amint ezt Melich példája is tanúsítja — tévedni lehet. De már azért sem volna helyes ez az eljárás, mert a latin nyelvnek kü-

lönféle nemzetiségű tanítói működtek nálunk, akik a magyar szavakat glossariumaik céljára bizonyára nem egyforma módon írták le. Az ilyen szógyűjteményeket azonban másolni is szokták, aminek a következménye az írási sajátosságok keveredése és végül kiegyenlítődése lehetett. Ilyen keveredést már a tihanyi alapítólevélben is találhatunk. A tihanyi alapítólevél leírója pl. a latin *ce* hangkapcsolatot, amint ezt Melich is helyesen megállapította, *ce*-nek ejtett; azonban a szövegben egyszer magyar névben előforduló *tš* affricatát mégis *c*-vel írja (a *fancel* névben), vagyis úgy írja, ahogy a latin *ce* hangkapcsolatot az olaszok ejtették és ma is ejtik. Erről a körülményről, amely elméletéhez nem váгна, Melich már nem emlékezik meg; csakhogy hallgatással a kellemetlen tényt még nem lehet eltüntetni a világból. Ezzel a módszerrel azonban a magyar helyesírás eredetéről azt lehet kisütni, ami jól esik.

Ezért mi a következőkben olyan feltételből kívánunk kiindulni, amely kevesebb önkényesen választható lehetőségre ad módot. Nem azt akarjuk tehát vizsgálni, hogy miként ejthették a 11. században ennél vagy annál a népnél a latint, hanem hogy miként írták le egyes latin betűs régi nemzeti helyesírásokban azon hangokat, amelyek a latin nyelv középkori ejtésében hiányoztak, de a magyarban megvoltak. Ilyen hangok a *sz* és az *ű* (a latinban a *s* a humanizmus koráig *š*-nek és *ž*-nek hangzott). Ez a két hang a magyaron kívül csak a németben volt meg a 11. század első felében és ott épűgy *z*-vel és *u*-val írták, mint nálunk is. A régi magyar írásmódban azonban e két jelölési módon kívül még más németes sajátosságok is vannak. Ezek a következők:

3. A *[š]* és *[ž]* hangokat nálunk is, a németeknél is *s*-sel írták, vagyis a zöngétlen hangot nem különböztették meg a zöngéstől: a németeknél zöngés környezetben ejtették az írott *s*-t zöngésen, vagyis *ž*-nek.

4. A */ts/* affrikátát nálunk is, a németeknél is *z*-vel jelölték: nálunk különösen a XI. és XII. században volt a */ts/*-nek *z*-vel való írása szokásban.⁶

5. Németes írássajátságnak tekinthetjük a */tš/* affrikátának *s*-sel való írását is. A *tš* affrikáta ugyan a régi németben hiányzott, azonban a németek a helynevek tanúsága szerint az idegen *tš*-t a legrégibb korban *s*-sel (ejtése: *š* vagy *ž*) helyettesítették (így származik pl. a néme *Semmering* név szláv *Ce-

⁶ V. ö. K n i e z s a, A magyar helyesírás a tatárjárásig. 30. — A következőkre nézve is ez a nagy gonddal megírt mű volt a forrásunk.

mernik névből). Feltehető tehát, hogy a [tʃ] hangkapcsolatot a latin nyelv első német származású mesterei nálunk is s-sel jelölték glossariumaikban. Ez a jelölési mód csak hanghelyettesítésből származhatott — a latin nyelv legrégibb német mesterei t. i. maguk is š-sel vagy ž-vel (írva: s) ejtették a [tʃ] affrikátát magyar szavakban, — mert az s betű sehol a világon soha sem szolgált a [tʃ] hangkapcsolat jelölésére, így tehát ez az írásmód sem a latin kiejtésből, sem valami nemzeti helyesírás sajátosságának átvételéből nem származhatott.

6. Hiányzott a németből a magyar *gy*-nek megfelelő hang is; azonban azt tapasztalhatjuk, hogy a magyarból átvett helynevekben a németek ezt a hangot a német kiejtésnek megfelelő *g*-vel helyettesítették (pl. óm. *Gyünggüs* > n. *Güns*); így tehát a latin nyelv régi német mesterei is így ejthették ezt a nekik idegen hangot, amiből az következik, hogy *g*-vel írták le.

7. Végül a magyar szavak *ny* hangjának a német kiejtésben *n*-nel való helyettesítéséből származhatott a régi magyar helyesírásban a *ny*-nek *n*-nel való jelölése is (v. ö. pl. m. *Nyék* ~ n. *Neckenmarkt* helynevet).

Az itt elmondottaknak mintegy próbáját jelenthetik az ócseh orthographia egyes jellemző sajátosságai; ugyanis ez is részben német hatás alatt fejlődött ki. A 14. század előtti ócseh helyesírásnak is jellemző sajátossága, hogy a [š] és [ž] hangokat s-sel, a [s, z] hangokat pedig z-vel jelöli.⁷ Elképzelhető-e, hogy az ómagyar, ócseh és ófelnémet helyesírás ezen közös sajátosságai véletlen egyezések volnának? Különben is a sz-nek és z-nek z betűvel való jelölésével Melich semmit sem tud kezdeni, mert ezt sem az ófranciából, sem a latinnak feltételezett ófranciás ejtéséből kihámozni nem lehet. Hogy valamit mégis mondani lássék, néhány reménytelen hypothézist felállít ugyan, de azt mégis helyesebbnek látja elhallgatni, hogy ez a helyesírási sajátosság a magyarokon és németeken kívül megvan a csehben is. Ezen körülmény ismerete ugyanis még a legfigyelmetlenebb olvasóban is kételyt támaszthatott volna Melich elméletének helyességét illetőleg.

Ezek után fel kell vetnünk azt a kérdést, vajjon a magyar nyelvnek a csehhez egyező német eredetű helyesírási sajátos-

⁷ V. ö. Primus Lessiak, Beiträge zur Geschichte des deutschen Konsonantismus, 1933 (Schriften der Phil. Fak. der d. Universität in Prag, Bd. 14). Lessiak Dieks-nek „Zur Entstehung der mittelalterlichen Schreibweise der Tschechen“ c. értekezésére hivatkozik, amely a Jahresbericht 1916 der Schles. Ges. f. vaterl. Cultur c. folyóiratban jelent meg

ságai nem cseh, illetőleg valamely német hatás alatt álló szláv nyelv közvetítésével kerültek a magyarba. Cseh közvetítéssel semmiesetre sem. A régi magyar helyesírás ugyanis németesebb jellegű, mint az ócseh helyesírás. Ilyen németesebb jellegű sajátosságok a */ts/*-nek *z*-vel való írása, ami a cseheknél nagyon ritka. Végül *Lessiak* is feltűnőnek jelzi, hogy az ócsehben a */tš/-t* sohasem írják *s*-sel, ami pedig a németes jellegű helyesírásnál várható volna. Amint említettük a */tš/*-nek ép ezen németes írásmódja különösen jellemző legrégibb nyelvemlékeinkre (a Halotti Beszédben és az Anonymusnál ez az írásmód szinte kizárólagos).

Amint említettük, a németes írásmód a latin nyelvnek német származású tanítói révén honosodhatott meg nálunk. Ezen feltevés tekintetében véletlenül nagyon előnyös helyzetben vagyunk. Ugyanis nemcsak az mutatható ki, hogy német papok kerültek el Szent István korában Magyarországra, hanem véletlenül tudjuk a Gellértlegendából, hogy Marosvárott a kispapok magistere a neve alapján nyilván német Waltherus volt; mellette működött még a *tewtonicus*-nak mondott Henricus magister is, aki Székesfehérvárról került Marosvárra. De németember volt az első esztergomi érsek is és Melich ellenére a bihari püspök is: ha tehát még az olasz származású Gellért püspöknek az udvarában is németek voltak a kispapok tanítói, méginkább feltehető ez, — ha véletlenül nem is mutatható ki —, a német származású püspökökre nézve. Nyilván a latin nyelvnek ezen német származású magisterei között akadtak az első latin-magyar glossariumok szerkesztői és ezzel a németes jellegű magyar helyesírás megteremtői.

A latin nyelv első tanítói között akadhettek olaszok is, bár ezekről nem sokat tudunk. Szent Gellért mindenesetre olasz származású volt, de nem valószínű, hogy maga is foglalkozott volna a latinnak tanításával. Ellenben feltehető ez azokról a szerzetesekről, akik Szent István király kérésére Monte Cassinoból kerülhettek hazánkba. Bizonyára ők is szerkesztettek glossariumokat. Tevékenységüknek a nyoma bizonyos régi magyar írássajátosságokban mindenesetre megmaradt. Ilyen olaszos írási sajátosságok, amelyekre bőven van példa *Kniezsa* idézett művében, a következők:

1. A */s/* hangnak *s*-vel való írása. Ez velencei-illyr hangjelölés. A velencei olaszban ugyanis a latin *s*-ből *s'* fejlődött; így tehát a latin *s* betű az ő éjtésük szerint egyformán alkalmas lehetett mind az */s/*, mind az */š/* hangnak jelölésére, te-

kintve, hogy a palatális *s'* az *[s]* és az *[š]* között álló hang. Tehát ez az írásmód is tulajdonképp szintén hanghelyettesítésből származott.

2. Olaszos sajátosság a *n'* hangnak *gn*-nel való írása: az olaszban t. i. a latin *gn*-ből *n'* fejlődött.

3. Olaszos sajátosság a *[tš]* affrikátának *c*-vel való írása is, amely jelölési mód azonban megvan az őcsehben is.

4. Világos olasz sajátosság a *k*-nak *q*-val vagy *qu*-val való írása: az olaszok a latin *qu*-t *k*-nak ejtették.

5. További olaszos sajátosságnak tekinthető a magánhangzóval kezdő szónak *h*-val való írása: az olaszban ugyanis a latin szókezdő *h*-t nem ejtették.

6. Bizonyára a velencei kiejtésen alapszik a */s/* hangnak palatális hangok előtt *c*-vel való írása: náluk ugyanis *sz*-nek ejtették a latin *ce*-, *ci*-t.

7. Végül pedig velencei-illyr írási sajátosságának tekinthető a *[ts]* és *[tš]* affrikátáknak *ch*-val való jelölése is, amely írásmód azonban csak a XII. század vége felé jelentkezik nálunk Kniezsa idézett műve szerint.

8. Ha pedig azt a kérdést vetjük fel, hogyan jelölték volna pl. az északolaszországi származású latin nyelvtanítók a magyar nyelv *gy* hangját, úgy erre szintén azt kell válaszolnunk, hogy a németekhez hasonlóan *g*-vel; az ő kiejtésükben ugyanis a latin *ge*-, *gi*- kapcsolatban a *g dz*-nek hangzott: így tehát számukra ez a hang lehetett a legalkalmasabb a magyar *d'* helyettesítésére, amint erre részletesebben is vissza fogunk még térni.

Lehettek természetesen a latin nyelvnek az Árpádok első századaiban nálunk szláv származású tanítói is, azonban ők vagy németesen vagy olaszosan írták saját anyanyelvük szavait is, és így természetesen az ő esetleges nyelvtanítási tevékenységüknek nyomai a magyar nyelv régi írássajátosságáiból már ki nem mutathatók.

Egy azonban bizonyos. Abból, hogy a magyar keresztény terminológiában aránylag sok szláv származású szó akad, még egyáltalán nem következik, hogy szlávok tanították volna meg a magyarokat írni és olvasni, ahogy Melich korábban feltette. Ezek a jövevényszavak ugyanis nyilván a keresztény szláv laikusok nyelvéből kerültek a magyar laikusok nyelvébe, nem pedig egyházi eredetűek, mert bizony keresztény szláv laikusok mégis csak bőven voltak a 10. és 11. században hazánkban.

Azon régi magyar írássajátosságok között, amelyeket Me-

lich a kedvelt ófranciák javára szeretne írni, egyetlen sincs, amely németes vagy olaszos sajátosságnak ne volna tekinthető, viszont ő ófrancia eredetűnek a magyar helyesírást csak úgy nevezhette ki, hogy azon írási sajátosságokra, amelyekre az ófrancia eredet már rá nem fogható, egyszerűen nem volt tekintettel; sőt ez még azon a címen sem volt — amint láttuk — lehetséges, hogy Miklós püspököt nevezte ki a régi magyar helyesírás megteremtőjének.

Melich fejtegetéseiben nagy szerepe van annak a körülménynek, hogy a magyarban a latin *gi*, *ge* hangkapcsolatot korábban *gyi*-, *gye*-nek ejtették. Szerinte ez az ejtés abból származott, mert az ófranciában a latin *gi*-, *ge*-t *dži*-, *dže*-nek ejtették és a magyarban ezen szokatlan hangkapcsolatot *d'*-vel helyettesítették. Ennek a hanghelyettesítésnek feltevését tulajdonképp csak két biztosnak mondható példa támogatja; a régi nyelvi *hancsár*-*handzsár* szónak van ugyanis *hanggyár* változata és a régi nyelvi *akancsa* szó *akangya* alakban is előfordul. Mindkét szóban a *gy* ozmántörök *dž* hangkapcsolatot helyettesít a *cs* mellett. Ezen hanghelyettesítésnek megítélése tekintetében figyelmet érdemel, hogy ez mindig *n* után következett be; a finnugor *ndž* hangkapcsolatnak t. i. a magyarban szintén *gy* a folytatója az *aggyar*, *lággy*, *léggy* stb. szavakban. Ezen feltételezett hanghelyettesítés támogatására nem hozhatók fel Melich-hel a magyar nyelvnek azon *gy*-t tartalmazó jövevényszavai, amelyekben a magyar *gy* bolgártörök *dž* hangkapcsolat helyettesítéséből származott, a *dž* hangkapcsolat ugyanis mégsem azonos a *dž*-vel. Nem hozható fel ezen hanghelyettesítésre nézve a feltételezetten ófrancia eredetű *Gyán* név sem, mert hisz ennek ófrancia voltát ép ez a megfelelés tanúsítaná; de nem lehet erre nézve hivatkozni a *tárggy* szóra sem, mert ezt már csak Melich tekinti ófrancia eredetűnek. A kétségtelenül idegen nyelvi *dž*-t tartalmazó jövevényszavainkban azonban a *dž* helyettesítésére kivétel nélkül *cs* vagy *zs* szolgál, amint erre sok példát hoz fel Melich is. Ez a hanghelyettesítés a magyarban már nagyon régi, amint ezt a nyugatmagyarországi *Lánzsér* név tanúsíthatja, amelynek t. i. volt *Láncsér* változata is (v. ö. *Lancher* 1494). A *Lánzsér* név ugyanis a német *Landesère* névnek ejtett *Landžer* változatából származott és a német *a* ~ magyar *á* megfelelés alapján legkésőbb 1150 körül került a magyarba: a hienben ugyanis az *a*-ból később *o*, majd ebből *n* előtt *au* fejlődött.

A 11. század első felében a magyarban az idegen *dž* hang-

kapcsolatot — mivel a *ž* hang ekkor a magyarban még aligha honosult meg — *cs*-vel helyettesíthették volna. Ha tehát a latin *ge-*, *gi-t* a Melich által nálunk feltételezett 11. századi ófranciák *dže-*, *dži*-nek ejtették volna, ekkor ez a körülmény a magyar szavak leírásában legalább is annyi nyomot hagyott volna, hogy alkalomadtán a *ts* hangkapcsolatot is olvashatnánk *g*-vel írva, amire azonban példa nincs. A latin *ge-*, *gi*-nek *gy*-és ejtése ugyanis csak ejtésbeli kiegyenlítődés eredménye lehetett volna; eleinte ugyanis bizonyára lettek volna olyan magyarok is, akik ezt a számukra idegen hangkapcsolatot *cs*-vel helyettesítették volna, amint a példák tanúsága szerint tényleg ez tekinthető a szokásosabb hanghelyettesítésnek. Mivel pedig a *ts*-t nálunk sohasem jelölték *g*-vel, ez a körülmény is határozottan azt tanúsítja, ha erre más még világosabb bizonyítékunk nem volna is, hogy a latinnak magyarországi ófranciás ejtéséről és a magyar helyesírás ófrancia eredetéről szóló Melich-féle elmélet téves.

Hogy a magyarok miért ejtették a latin *ge-*, *gi-t* *gy*-vel, azt felvetett lehetőségként tulajdonképp Melich maga megmondja. Az Északolaszországban ejtett latinban ugyanis az írott latin *ge-*, *gi-t* a velencei olasz kiejtésnek megfelelően *dž*-vel (helyesebben *dž*-vel) ejtették. Ezt a *dž*-t a régi magyarok, mivel a */ts/* hangkapcsolat még hiányzott a nyelvünkben, csak *d'*-vel helyettesíthették. Erre nézve Melich nagy meglepetésemre hivatkozik olyan tót helynevekre, amelyekben a mai tót *dž*-nek a magyarban *gy* felel meg. Ezen neveken ugyanis a tót *dž* ősszláv *-dj*-ből származott. Több szláv eredetű magyar jövevényszóban és névben pedig az ősszláv *-dj*-nek *gy* felel meg. Ezen szavak és nevek származásáról a korábbi magyar nyelvészeti irodalomban a legváltozatosabb nézeteket lehet olvasni. Melich először kaj.-horvát vagy szlovén eredetűeknek mondotta őket 1903-ban,⁸ ezt megcáfolta Asbóth 1907-ben,⁹ aki ezen szavakat már 1893-ban szerb származásúaknak mondotta,¹⁰ mire Melich szerint 1910-ben¹¹ „...a *gy*-vel hangzók lehetnek szerb-horv. *što*- vagy kaj.-nyelvjárásból átkerült szavak, de származhatnak a hazai szlovén nyelvből is. És az ősszl. *-dj*-. ~ m. *-gy*- megfelelést feltüntető neveket 1929-ben már valami bolgár-szerb átmeneti nyelvjárásból származottaknak mondta Melich.¹² Mi-

⁸ Melich, Szláv jövevényszavaink. I. 141.

⁹ Asbóth, Szláv jövevényszavaink, 78.

¹⁰ Asbóth, Szláv szók a magyar nyelvben, 16.

¹¹ Melich, Nyelvünk szláv jövevényei, 23.

¹² Melich, Honfoglaláskori Magyarország, 99/102, 142.

vel pedig ilyen megfelelést feltüntető nevek a Felvidéken is akadnak, ezekről ugyancsak 1929-ben azt írta (i. m. 102): „Minthogy e helyek egyike-másika nevének a tótban *d'*-vel hangzó alakváltozata is van (v. ö. tót *Palud'a*, *Privid'a* LIPSZKY, Rep.), minthogy továbbá eredetük sincsen tisztázva, azért rájuk nem hivatkozhatunk, mert igen könnyen megtörténhetik, hogy a tót *dz*-jük előbbi *d'*-ből, illetőleg magy. *gy*-ből való“ Ezen előzmények után mondtam én ki először 1929-ben, hogy az össz. *-dj*- ~ m. *-gy*- megfelelést feltüntető jövevényszavak és nevek tót eredetűeknek tekinthetők.¹³ Örömmel kell látnom, hogy Melich most már az 1929-ben számára még magyargyanús tót *Prividza* névre hivatkozva (i. m. 36) ismeri el, hogy a tót *-dz*-nek a magyarban *-gy*- felelhet meg.

Ha az oklevelekben és egyéb emlékekben a régi magyar írási sajátosságok alakulását és változásait vizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy az általunk olaszosoknak mondott írási sajátosságok többségükben lassankint kimennek a használatból, míg a németes írási sajátosságok általában megmaradnak. Ennek a változásnak okát nem a német műveltségi hatás fokozatos erősödésének tulajdonítom, bár ez kétségtelenül bekövetkezett, hanem elsősorban is annak, hogy kezdettől fogva több németes, mint olaszos helyesírással készült latin-magyar glossarium lehetett nálunk használatban. Az pedig szintén ismeretes, hogy jelenlegi helyesírásunknak is több újabban meg-honosult németes jellegzetessége van.

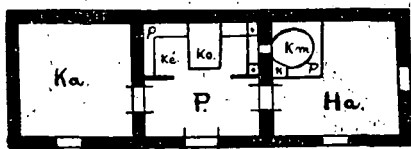
Moór Elemér.

¹³ ZONF. 6, 122. (Die slawischen Ortsnamen der Theiszebene).

Régi tűzhelyek és konyhaműveletek a békési Sárrét déli részén.¹

1934. január havában a *Nemz. Múz. Néprajzi Tárának* megbízásából a békésmegyei *Doboz* község tárgyi néprajzi viszonyait tanulmányoztam. A lecsapolás előtti időben a Fekete-körös kanyargott a községen keresztül, a Sárrét vadvizes, ingoványos területei vették körül, megfelelő közlekedő útja nem volt (jórészen még ma sincs) s egészen a legújabb időkig a vármegye legeldugottabb, sok ősiséget őrző falujának emlegették. Azonban az utolsó években Doboz is nagy átalakuláson ment át.

Az alábbiakban a régi tűzhelyekre vonatkozó megfigyeléseimet közlöm. Ezek az adatok a környező területre is érvényesek, de hogy milyen mértékben, azt csak egy kiterjedtebb kutatással tudnánk megállapítani. Azonban az alábbi sorok is új adatokkal járulnak hozzá az alföldi tűzhelyfélékről, illetve

1. ábra. A régi ház tűzhelyei. Ha. = ház, P. = pitvar, Ka. = kamra, Ké. = kéményalja, ko. = konyha, km. = kemençe, k. = kandalló, p. = padka. Békésdoboz.

az ezek alapján osztályozott háztípusokról szerzett ismereteinkhez.

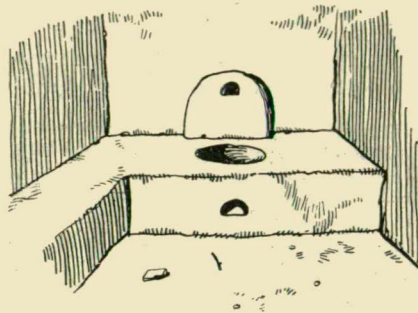
A házak külső formájának leírását itt elhagyjuk, mert ez lényegileg megegyezik a Doboztól alig tíz kilométerre fekvő *Békés* község magyarságának építkezésével. Ezzel *Banner János* foglalkozott egy korábbi dolgozatában (*Ethn.-Ért.* 1911: 129–143.). Sajnos *Banner* a tűzhelyeket alig tárgyalja, őt inkább külső alaktani kérdések érdekelték.

A lakóház három részre tagolódik: *ház*, *pitvar* (itt *pitar*) és *kamra*. Újabban a pitvart *konyhá*nak, a házat *szobá*nak nevezik. A legtöbb helyen a kamrából lakószoba lett s a zsír,

¹ E helyen is köszönetet mondok a Gyulai Városi Múzeum vezetőjének *Implom József* tanár úrnak és *dr. Godán Ferenc* dobozi vmi tb. főorvos úrnak, akik adataikkal támogatni voltak szívesek.

liszt, apróbb szerszámok eltartására egy külön helyiség járult a hátsó szoba mellé, de ennek ajtaja már az udvar felé nyílik. Mielőtt rátérnénk a tűzhelyekre, megemlítjük, hogy Dobozon is voltak földbemélyesztett, putriszerű u. n. *bogárhátú* házak, a föld színével egyvonalba épült ablakkal.

A pitvar tűzhelyei. A pitvar két részre tagozódik (1. ábra). A mennyezetlen hátsó részben találjuk a tűzhelyeket, amelyek füstjét az Alföld más vidékeiről is jólismert, sövényből készült és sárral megtapasztott *szabad* vagy *pendejkémény* vezeti a szabadba. Ezt a pendejkéményt ritkábban *kuminak* is nevezték. „A kuminon megy fel a füst”, — mondotta egyik adatközlőm. A pendejkémény alatt, a fal körül kb. 60–80 cm. magas padka húzódik. Régen ez a padka szélesebb volt, mint ma, mert feküdtek, aludtak is rajta. Erre a padkára épülnek,

2. ábra. Padkába vájt katlan a kemence szája előtt. Békésdoboz.

általában a kemence szája felől két oldalra, esetleg a padka bármelyik sarkára a sárból készült katlanok. A 2. ábrán közvetlenül a kemence szája előtt a padkába vájt üreg alkotja a katlant, de ez utóbbi tűzhelyféle ma már ritka, s ahol megvan, legtöbbször összeszűkül és arra szolgál, hogy a kemencéből kihúzott hamut kaparják bele. A nagyobb katlanok főzőszerszáma az *üst* vagy *üs*, a kisebbeké a *bogrács*. A katlannak lakodalmakkor, szappanfőzéskor, zsírkisütéskor, a jószágnak való ételmelegítéskor van nagy szerepe. (A disznónak krumplit *abádnak* rajta. „Ahol sok disznó van télen, meleg *ivóst* adnak nekik s azt katlanon melegítik vas üstben” — mondotta a 75 éves Cs. Szatmári János.)² De elsősorban szapulláskor és fonálpáro-

² Itt jegyzetben említtem meg, hogy Doboz nagy disznótenyésztő falu volt, amiről történeti adatok is tanuskodnak. A szalontai sertést tartották, amely az öregek emlékezete szerint „szálkásszörű, nagy állat volt”. A színe *langvörös*. Három árnyalatban is tartották, némelyiknek majdnem

laskor használják. A két utóbbi konyhaműveletre lentebb fogunk részletesen kitérni.

A szabadkémény alatt, a pitar közepén áll (már csak egy-két helyen a faluban) a *konyhának* nevezett nyílt tűzhely.³ A konyha sárból rakott, 80–120 cm. magas (mindig magasabb, mint a kémény alatt lévő padkák), 180–200 cm. hosszú, asztalszerű építmény, melynek vége a pitvar hátsó falához van építve. Régen a közepébe kis gödröt is vájtak s ebbe kaparták a parazsat. A 3. ábrán bemutatott konyha mellé már *parhét* épült, de formája így is világosan látható. Újabban főzésre nem használják. A kenyeret tartják rajta. A konyhán *vászon* vagy *oláh fazikákban* főztek. A konyhák, padkák főzőedénye még a cserépből és vasból készült háromlábú *serpenyő* és a lábatlan *kotlik*. Ugyanitt használták a vasháromlábát is. Dobozen csak háromszögletű formát láttam. Nagyobb, kerek formát kint a szabadban az üsthöz alkalmaztak és alkalmaznak.⁴

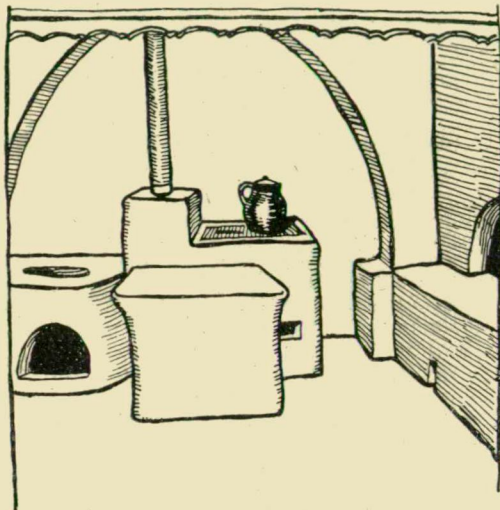
meggypirosba játszott a színe. Erősen hízekony, nyurgább testalkatú, mint a mangalica. Csura füle leért az orra hegyéig. Az uraságok a Körös mentén a bihari hegyekbe hajtották makkoltatni, ahol októbertől kezdve a havas, zimankós idők beálltaig tekintélyes súlyúra meghíztak. A makkon hízott disznó igen izletes szalonnát adott. „Régen makkruól ölték disznót” — mondotta S. Szabó Mihály. Télen a Sárrét lápös, ingóványos területein a gyökeret, böndöt túrta a disznó. Makkoltatáskor arra kellett ügyelni, hogy elegendő víz álljon a falka rendelkezésére. Ha a Körös mentén történt a makkoltatás, a *laponyagos*, lapályos helyeken itattak. Doboz községnek *Szállásfokánál* külön disznóóla volt, ez karámszerű sövényből készült építmény lehetett. A sövény alján kijáró lyukakkal a malacok részére. A kondások a disznó nyakába *pergőt* (csengőt) is akasztottak. — A Sárrét különleges disznófajtáját *Osváth Pál* is említi. Szerinte „régebben a járásban az úgynevezett ugrai veresszörű; nagytermetű sertésfaj tenyésztetett, ma már azonban a fehér és sárga mangalica faj épen úgy kiszorította ezeket, mint a hosszúgapjas magyar juhokat a birka”: („Bihar vm. sárréti járása”, 1875. 58. old.)

³ V. ö. ezzel: „*Konyha v. tűzhely* a pitarban, kéménye sövényből, tapaszos”. XVII. sz. (Takács S.: Rajzok a török világból, III. 214.) Erre az adatra *Bátky Zsigmond* volt szíves figyelmeztetni.

⁴ Egy Szegeden megjelent litografált doktori értekezésből (*Hunya Sándor*: Endrőd története a gyulai uradalomban, 1934., Értekezések a magy. műv. történelem köréből, 25. sz.) idézem a szintén békésmegyei Endrőd község tűzhelyeire vonatkozó adatot, az esetleges elkallódástól való megóvás érdekében: „A szabadkémény alatt a pítvar közepén állott a szabad-tűzhely, 70–80 cm. magas sáralkotmány, melyen a tűz égett, körül van rakva kisebb-nagyobb fazekakkal. A kemence szája előtti padkán jobbról vagy balról zárt tűzhely, katlan volt; melyet mosáskor használtak, egyébként a kemence szája előtt a padkán vasháromlábakon is főztek”. (74. old.) Endrődön is megvoltak a putriszerű, bogárhátú hajlékok. A dolgozat néhány más értékes néprajzi adatot is tartalmaz. Az endrődi szabad-tűzhelyekhez hasonlóak vannak a Künságban, a Tiszavidéken és a Sárréten is (Györffy I.: A Nagykünság és környékének népies építkezése, *Ethn.-Ért.* 1909:69.).

A konyha tetejére téglalaformájú és nagyságú építményt tapasztottak. Ennek *ászok* a neve. Ritkábban *tőciknek* is nevezték. (Cs. Szatmári János szerint „a tőcik tulajdonképpen padka“.) Az ászokhoz támasztották a fát, hogy jobban égjen. Később a tűzikutya szorította ki, de ennek használata nem volt általános. Külön nevet nem is adtak a tűzikutyának, általában ezt is *ászoknak* nevezték.⁵

A konyha és a padkák alá üreget építettek a csirkék részére, ez volt a *csirkekunyhó*. Ilyen üregben tartották a fát is.

3. ábra. A pitvarban lévő négyszögletes asztalszerű konyha. Hátsó részéhez *sparhet* épült. Balról katlan, jobbról a kemence szája előtt húzódó padka látható. Békésdoboz.

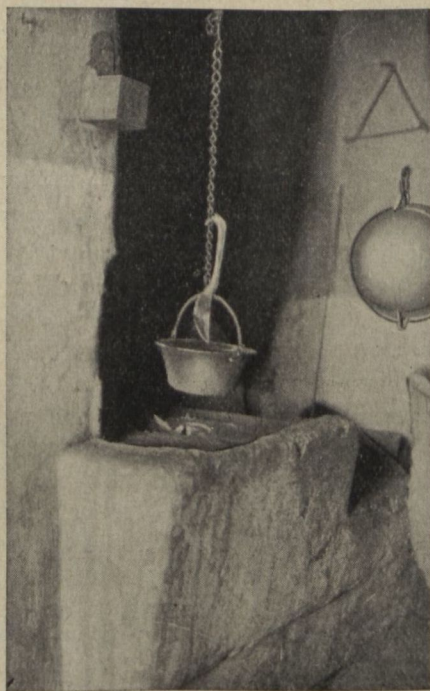
A konyha lassan elvesztette jelentőségét. Szerepét átvette a katlan és a takaréktűzhely (*parhét*). De az előbbi a konyhás pitvar járulékaik között is ott volt. Feltűnő, hogy a nép a konyhához most is ragaszkodik. Ezt legjobban bizonyítja az, hogy még a közelmúltban is, lakodalom esetén a konyhán főzték a tyúkot, libát, a csigalevest 20–25 literes vászonfazekakban. Ahol pedig időközben kidobták, hirtelenében újat készítettek. Ezeket *lacikonyhának*, *lakodalmi konyhának* nevezték s az udvarban építették olyan módon, hogy négy karót levertek a

⁵ A dobozi konyhához hasonló tűzhelyeket említ Győrffy. Szerinte „ez a típus Hajdumegye déli részén és Biharmegyében általánosan elterjedt“. (i. m. 71. old.)

földbe. Ezek a lábak. A lábakra deszkát vagy sövényfélét tettek, meghányták földdel s készen állt a konyha. Ritkábban a pitvarba is épült. Ilyenkor csak két lábat verek le, a másik kettőt a padka helyettesítette.

A pitvarban való főzésnek egyik ősi módja a láncra vagy fahorogra, u. n. *kákóra* akasztott bográcsban való főzés. Ezt a főzésmodot eddig az Alföldön Balmazújvárosról ismerjük (*Magy. Néprajza* I. 72., 222.). Dobozon Balogh Bálint házában

4. ábra. Láncon lógó bogrács a kemence szája előtt. Békésdoboz.

találtam meg, de a falu öregjei mindannyian emlékeznek erre a főzésmódra. A szabadkéményben keresztbe tett fáról lóg le a kemenceszája előtti padka fölé a lánc vagy a vékonyabb kötélre kötött kákó, amelyikre azután a bogrács kerül. A lánc hosszúságának szabályozása a végére szerelt horog segítségével történik, amelyet feljebb vagy lejjebb a láncszemekbe akasztanak. A 4. ábrán egy katlanszerű építmény fölé lóg le a bogrács. Ez azonban nem katlan. Csak a tetején van homorú mélyedés,

amelyikben a tűz ég. Balogh Bálint és Váradi Mihályné közlése szerint a fenti módon a konyha fölé is lógott le bogrács.⁶

A ház tűzhelyei. A pitvarból fűtik a házban lévő, mindig kerekformájú és lapostetejű *boglya* vagy *búbos* kemencét. Sárral tapasztott nádból és sövényből készítik. Ma a kemence belsejének fenekét téglával rakják ki, régen azonban ez is földből készült, amit sulyokkal jól leveregettek. A kemence és a szoba hátsó fala közt van a *sut*. Ritkábban *kuckó* a neve. Régebben bővebbek voltak, mint ma. A *sut* 10–15 cm.-rel magasabbra épül, mint a kemencét szegélyező *padka*, amely hajdan szélesebbre készült és fekvőhelyül szolgált, mert *nyoszolyát* nem igen használtak. („Körülkanyarítottam a kemencét, ha a kóbollásból haza jöttem”, — mondotta a 82 éves S. Szabó Mihály — azaz a padkára feküdt.) A magasabban kiemelkedő padkának résznek *tőcik*, — ritkábban *kuckó* — a neve. Ezen ültek az öregek. A *tőcik* az Alföld más vidékein az ajtó mellett, a padkának a fallal érintkező részénél emelkedett (*Ethn. Ért.* 1933:79.). Dobozon ez nem eredetileg volt lehetséges, mert itt állt a *kandalló*. Hogy Dobozon a padka melyik részén foglal helyet a *tőcik*, nem tudták pontosan megmondani. Valószínű, hogy a kandallók idejében még nem volt meg a kemence felső része és a fal közti bemélyedő rész a kemence válla vagy torka.

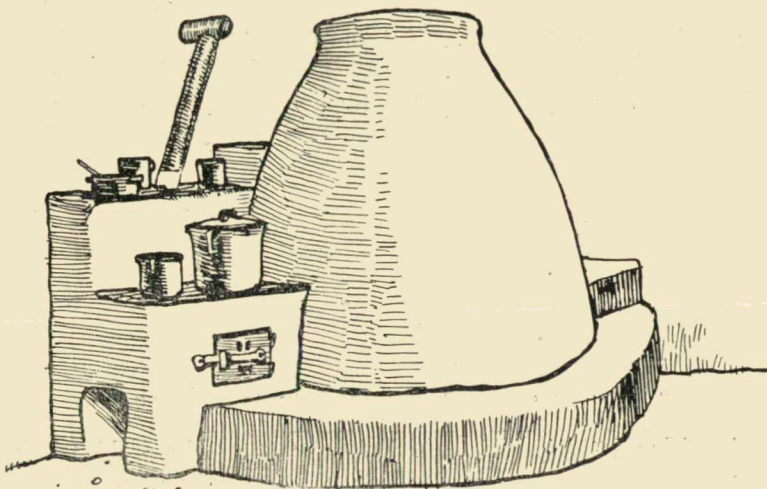
Ezelőtt egy emberöltővel a házban, a kemence mellett állt a *kandalló*.⁷ Ma már egy sincs a faluban, de az ötvenéven felüliek jóformán kivétel nélkül emlékeznek rá. A kandalló elhelyezkedését az 1. ábrán láthatjuk. Közvetlenül a padka fölé építették, ott, ahol az a szobát és pitvart elválasztó fallal érintkezett. A szóbeli közlések alapján olyan volt, mint „egy fél méhkas, fél harang”. A vázát lécek alkották, amelyet befontak sövényrel és sárral megtapasztottak. A 82 éves S. Szabó Mihály szerint vályogból készítették. Szorosan a kemence mellé épült.

⁶ *Darók József és Horváth Sándor* barátaim az alábbi főzésmodot közlik velem Orosházáról. Orosházán lakodalmass házaknál láncraakasztott bográcsban főzik a paprikást. A láncot pedig az ereszt alá kötik fel a *szemöldöktára*, amelyet oszlopok, u. n. *darulábak* (felül három ágúak) tartanak. A lánc végén lévő kampót a láncszemekbe feljebb-lejjebb akasztva szabályozzák a bogrács magasságát. A bogrács alatt a földön ég a tűz. Szokás az is, hogy leütnek az udvaron két karót, ezeket felül egy harmadikkal összekötik és erre szerelik a láncos bográcsot.

⁷ Egy előbbi dolgozatommal kapcsolatban (*Ethn. Ért.* 1933:73–80), — amelyben a gyomaendrődi tanyavilág kandallóit ismertettem — *Bátky* a következőket írja: „Kérdés már most honnan került a gyomai kandalló az istállóba? Azt hiszük már a neve is elárulja, hogy a parasztházból”. (*N. és Ny.* 1934. 9. old.) Sokoldalú elméleti elgondolásának itt vannak a tárgyi bizonyítékai.

Tűzhelye a padka volt, amelyre szintén építettek *ászokot*⁸ és itt is megvolt a homorú mélyedés a parázs számára. Hogy „a fél méhkas, fél harang” alakú kandallót lábak tartották volna, háttározottan nem emlékeztek rá. Ennek az építménynek az alsó részét tenyérnyi széles, kiugró *prém*, *perém*, vagy *párkány* szegélyezte. Ide tették a *mécsest*, ha a kandallóban nem égett a tűz. A kandallóból a füstöt a pitvarba, illetve szabadkéménybe a *kürtő* vezette ki, amely „srégbe vajt” lyuk a falban. A házban a kürtő nyílását a kandalló takarta el. A tűz elhamvadása után a kürtőt bedugták, hogy a meleg ki ne áramoljon a szobá-

5. ábra. Boglyakemence, mellette *sparhet*. Ez utóbbi helyén állt a kandalló. A padka falmelletti végénél a magasabban emelkedő *suf*. Békésdoboz.

ból. Valószínűnek tartjuk, hogy a kürtő csak későbbi járuléka lehetett a kandallónak, eredetileg minden füstelvezető készület nélkül épülhetett.

Hogy csak kandallók lettek volna a házban, arra három adatunk van: a 60 éves Z. Szabó László annyit tudott, hogy „régben tűzben sütötték a kenyeret s kemence akkor nem volt a házban”. A 66 éves V. Szatmári Zsuzsánna pedig az anyjától hallotta, hogy a szobában csak kandalló állt és félkemencéhez hasonlított. Z. Szabó Lászlóné szerint csak kandalló volt a házban a kemence helyén.

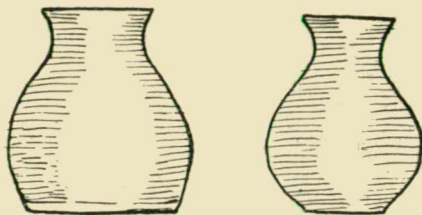
⁸ Szerintünk a kandalló ászokja és a fentebb említett töcik között szoros összefüggés van. Ennek kifejtésére máshelyen és más alkalomkor még vissza fogunk térni.

Adatközlőim egyértelműen azt mondták, hogy a kandalló a *sárrítieknél* mindenütt divatban volt.

Télen a kandallók világa mellett fontak. Fa, nád égett benne, amit ha nedves volt, előbb a kemencében megszáritottak. A kandallókat állítólag csak télen használták. A kandallók helyére a takaréktűzhely (5. ábra) került. Legtöbb helyen a pitvarban a konyha és a katlanok helyén is takaréktűzhely van.

A kandallón fazekakban főztek, szalonnát pirítottak. Ritkábban használták a vasháromlábát is a fazekakhoz. Bogrács a kandalló alá állítólag sohasem került. A főzéshez általában kétféle fazéktípust használtak, a *laposfenekűt* és a *kerékoldalút* (6. ábra). A laposfenekűt a kemencében való főzéshez alkalmazták, az utóbbiban paráztűznél (*konyhán, kandallón*) főztek.

A tűzhelyek szerszámanyaga és a tűzhelyekkel kapcsolatos terminológia igen szegény. Használják a *szívanót, piszka-*

6. ábra. A laposfenekű és kerékoldalú fazekak típusai.

fát. A rúdra kötött *csuhéj* (a kukoricacsövet burkoló levelek) volt a *pemete*. Ezzel *kipemetézték*, megsöpörték a kemence fenekét, mielőtt bevetették a kenyeret. A tüzet nádcsővel, *tűzfűróval* élesztették. A parazsat ma csipeszszerű vas *tűzfogóval* piszkálják. A fazekak betaszítása a kemencébe szénvonóval történik, de használtak egy villaalakú, nyéllel ellátott szerszámot is. Nevét nem tudják, állítólag csak *tolórúdnak* nevezték. A ke-rekalakú, kerekfejű sütőlapátok helyett *övedző* (evező) formájú lapáttal vetették be a kenyeret, kalácsot a *susztora** világa mellett. Az öregek emlékezete szerint használtak cserépből készült, kb. nagyobb tál, bogrács, esetleg harangalakú szerszámot, amit *cserecsurának* neveztek. Buzi Mihály szerint az eszköz üstformájú volt, de természetesen kisebb, lyukakkal ellátva s a konyhán lévő parazsat ez alatt tartották, hogy el ne hamvadjon. Balogh Bálint, — akinek házában télen-nyáron, éjjel-nap-

* Ökölnyi nagyságú kenyértésztába beletűzött égő kukoricaszár, amit a kemence fenekére helyeztek.

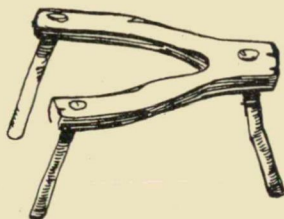
pal ma is ég a tűz — azt mondja, hogy *tűzborító* volt a neve és arra szolgált, hogy a meleg helyen settenkedő macskák szét ne vigyék szőrükkal a parazsat. A gyulai *Városi Múzeumban* van egy ilyen parázsborító szerszám, amely Gyuláról került elő (leltáriszám 48—1930.). Díszes formája és szokatlan alakja miatt az a gyanunk, hogy eredetileg nem erre a célra szolgált. Magassága 24 cm., alja 20 cm. átmérőjű, tetején 5 cm. átmérőjű nyílással. Anyaga cserép világos zöld mázzal bevonva, fent hat levéllel díszítve, az alsó részén 11 lefelé fordított női fej látható. Feltűnő ennek a parázsborítónak magas formája. Dr. *Godán Ferenc* úr szerint a dobozi cserecsura füllel volt ellátva és lényegileg úgy nézett ki, mint a 7. ábrán látható.

A száz év előtti pitvar felszerelésére igen értékes adatokat találunk a dobozi községházán őrzött *Protocullumban*. A Proto-

7. ábra.

Cserecsura (parázsborító).

8. ábra.

A szapulló dézsa alá szolgáló állvány.

cullum feljegyzései 1882-ben kezdődnek. Az 1838-ban „elhalt Balogh Ferenczné halála után megmaradt s árverés útján eladott ingó vagyonoknak feljegyzésében” a következő főző-sütő szerszámok és konyhai tárgyak szerepelnek: vasláb, szita, szűrűszita, rossz üst, dagasztóteknő, kisebb teknő, szapullódézsza, kisebb dézsza, tál, másik tál; másik kisebb tál, fiókos sótartó.⁹ Balogh Ferenc hagyatékában az alábbi holmikat jegyezték fel: új szarvas teknő, rossz vasrosta, gyúróteknő, három tepsi, serpenyő, vasmozsár, tormareszelő, csontvágó, bádog meszelyes, tőtsér, kis nyárs.¹⁰ 1840-ben B. Tóth János a következőket hagyta hátra:

⁹ Ezenkívül maradt még utánna: egy dunyha, párna, még egy párna, derékally, tarka lepedő, kis láda, ponyva, kisebb ponyva, nyoszolya, rossz nyoszolya, asztal, hordó, állószek.

¹⁰ A konyhai szerszámokon kívül hagyatékát alkotta: egy ház, két hámos ló, fakószék, lószerszám, vasgereblye, harapófogó, ásó, kapa, 2 rossz meszes dézsza, fűrés, fűrű, rossz téka, vas gereben, mérő font, fél véka, szekrény, kis fejsze, vontatókötél, drót, gyertyatartó, ócska karos rengő, karszék, házbeli asztal, hosszú asztal, két lógós hámfa, üveges lámpás, jó kereszt (??), favilla, szigony.

két tányér, szilke, kis szilke fedővel, kis dézsa, teknő, szapulló üst, dézsa, serpenyő, vasrosta, szűrőszita, egy pár kosár, még egy serpenyő, fazék, még egy szilke, egy tál, még egy tál, kis mosó szék, két boutella, húsvágó szék, rossz tejes.¹¹

A pitvarban lévő három különböző főzőkésztség: a konyha, a katlan a padkákkal, és a láncon vagy kákón lógó bogrács aligha szolgálhatott más és más műveletre, sokkal valószínűbb, hogy különböző kulturérintkezések lerakódásának eredményei (l. lejjebb). A katlanokat főleg *szapulláskor* és a *fonál-pálláskor* használják.

A szapullás a következőképen történt: a szennyes ruhát *két léről feldörzsölték*, majd *felszappanozták*. Azután beletették egy lyukas fenekű dézsába, hogy a víz könnyen kicsurogjon belőle. A dézsába tett ruhára nagyobb abroszt u. n. *hamvast* vagy *hátalóruhát* terítettek s hamut rostáltak rá. (A tűzhelyek felesleges hamuját a *Kerezsbe* hordták.) Közben a katlanra tett üstben forrt a víz s azt a hamun keresztül ráöntötték a ruhára. Amikor átesorgott a víz, visszamérték az üstbe, ott megint felforrt s utánna újból a ruhára öntötték. Egy így ment tíz, tizenkétszer. Azután egy tállal, majd zsákokkal letakarták a ruhát, amely másnap reggelig *pállódott*, *megkelt* s azután még egyszer kimosták és kiterítették száradni. Szapulláskor külön erre a célra készült állványra teszik a dézsát (8. ábra).

A rokkáról lekerült *nyálas* fonál *pállása* is ugyanígy történik. Amikor kiveszik a dézsából, lemennek vele a *Kerezsre*, ahol megsúlykolják. Súlykolás után *felszappanozzák*, meszes vízbe, majd hamuba mártogatják. Azután zsákba téve kenyérsütés után beteszik a kemencébe. Ilyenkor még a kemence előtét is betapasztják, hogy a fejlődő gőzök ki ne jöjjenek a kemencéből. Ha azonban nagyon forró a kemence, *veres* lesz a fonál. A kemencében a fonál *megkel* és sárga színt kap. Olyan lesz, mint a tökvirág. Ott van félnapig, egy napig, amikor újból kisúlykolják, szappanos vízbe mártogatják, kifacsarják és megszáritják. A kemencében a fonál *összekucorodik*, *összemacs-*

¹¹ Ezenkívül: kert a rajta lévő házatskával, fekete fijas kancaló, herélt hibás ló, két esztendő csikó, fejős tehén, tavalyi üsző, 3 hám, 2 kenderhám, gyeplő, ostor, vasas kocsi kassal együtt, eke és taliga, ásó, rossz ásó, kis fejsze, balta, kasza, békó, ráklábú békó, vasvilla, egy ülő és két kalapács, tokmán, rossz gyeplő, lajtorja, favilla, hordó, egy pár vendégoldal, szeméthordó vessző kas, rossz kalapács, új asztal, két karoslóca, gyékényesszék, vasperec, deszkatalicska, lóbőr, egy kötél és két kötőfék, lógós hámfa, gyékény, kapa, két gyalogszék, még egy gyalogszék, rengő, téka, böltső, rossz láda, gombajító, két rudas széna, egy rudas penészes széna, négy új kerék.

kásodik, ezért ki kell nyújtani. Ezt a nyújtási műveletet *min-cselésnek* nevezik. Ilyenkor a falba vert kampós szegre, ajtókilincsre akasztott fonalat óvatosan kihúzzák.

A fonálból kicsurgó lúgos lé nagyon rontja a kemence fenekét s ezért régen a kemence helyett az áttüzesedett katlanba rakták a fonalat, amit vizes szalmával béleltek ki s utánna minden nyílását gondosan betapasztották. Szabó Mihály közlése szerint tállal fedték le a katlant, amelyet előbb vízzel öntöttek le, száraz szalmát tettek bele és csak azután a fonalat.

A zsákba tett fonalat *pállasztották* olyan módon is, hogy huszonnégy órára trágyába ásták el.

A rühes gyereket kékköves zsírral bekenve bújtatták a meleg kemencébe, amelynek fenekére ilyenkor deszkát tettek. Másnap reggel azután megfürösztötték. Balogh Bálint arról is tud, hogy apja gyerekkorának idejében úgy készítettek gőzt (bizonyosan valami fürdőfélélet, párolást), hogy téglát melegítettek s azt vízzel, esetleg ecettel öntötték le. Kocsin utazók ma is melegítenek téglát a lábuk alá. Lefekvés előtt, télen a hideg ágyat rongyokba burkolt téglával melegítik elő.

Balogh Bálint az általa készített favillákat a szabadkéményben füstöli meg. Amikor már a villaágak közé az ékeket beverte, tűznél vizes ruhával *meghúzogatja a villát*. Ilyenkor *kipuhul* a fája. Azután *hajtóba* téve felteszi a szabadkéménybe. Itt kissé megpirosodik, nem lesz olyan, mint a *hótt ember*. Az oláhok közt Biharban külön villafüstölő vermeket látott.

Télen nem a pitvarban, hanem a kemencében és a kandalóban főztek.

Paszulyt, borsót, lencsét, töltöttkáposztát, disznóhúst a fentebb említett formájú vászonfazekakban kemencében főztek, ahol *apróra és egyenlően* főtt az étel. Paszulyféle bográcsba, serpenyőbe sohasem került. Kenyér és tésztaféléken kívül főleg tököt sütöttek a kemencében. Ugyanitt főtt a téli időben *fehér kantában* a szemes kukorica. Az érett gyümölcsöt a kemence behamuzott fenekére öntötték és ott aszalódott. Aszalódás után megmosták és napon *csörögőre, zörgősre* szárították. Ha napon aszalták a gyümölcsöt, akkor először leforrázták s utánna veszőből font, kerekalakú *szárajtóra* rakva kiszáritották.

A községben a következő népi eledeleket jegyeztem fel: Levesféle mindig került az asztalra, de az igen szegényes volt. Inkább csak megízesített forralt víznek lehet nevezni. Igen általános a foghagyma leves. Készítése annyiból áll, hogy a feldarabolt foghagymát rántásba teszik és *lével felereszti*. A vö-

röshagyma levesbe ezenkívül ecetet is öntenek. Módosabb helyen egy darab kolbász, *órja*, disznófarka is kerül a levesbe. A savanyúleves nem más, mint — néha tejföllel, tojással, húsfélével ízesített — ecetes lé. A levesek fejlettebb fajtája az, amikor gyúrt tojásos tésztát tesznek bele. Ilyen a *mezei laska* (kisebb-nagyobb darabokra tördelt leveles tészta), lebbencs, tarhonya, kockás tészta, *csőrögemeszős* tészta és a vékony laskaleves. A mezei laskalevest *kaszáslevesnek* is nevezik. A laskatésztát a mezőről hazahozott vad madártojással is gyúrták. A levesfélékbe általában kenyeret hánynak és úgy eszik. A *tejbetészta* tejben főtt tészta, levesképen elkészítve. Készítenek puliszkát, kölesből az Alföld más területeiről jól ismert kásaféle eledeleket, paprikás *kolompért* (burgonyát). A *karimáskása* úgy készül, hogy a kukoricalisztet sós vízben megfőzik, de úgy, hogy *sava* ne érezzen. Főzés után egy tálba galuskaalakúra kanállal kiszaggatják és tejjel leöntik. Szokás a kiszaggatott kásadarabokat pirított kenyérmorzsában meghömpölygetni és úgy fogyasztani. A *hurkatészta* jó vékony levelekre elnyújtott tojásos tészta, amit négy újjnyi csíkokra elvagdálnak. Egy-egy ilyen szeletet zsírral bekennek, pirított vöröshagymával, borssal, esetleg kenyérmorzsával meghintenek, azután hosszában felgöngyölítik, amikor a tészta hurkaalakú lesz. Ezt 7–8 cm-es darabokra elvagdaldják és minden egyes darabot középen két újj között összenyomnak és megcsavarnak, hogy összeálljon. Majd zsíros-paprikás lében kifőzik és lével együtt tálalják. Szokás hosszabb darabokra vágni. Ilyenkor görcsöt kötnek a közepére. Ennek *kötöttgaluska* a neve.

Az öregek emlékezete szerint a konyha és a kandalló fel-tüzesedett tűzhelyén paráztűzzel letakarva kukoricalisztból *málékenyeret*, *árpakenyeret* sütöttek. A *máléskenyér* kovásza búzalisztból készült. Megszitált kukoricalisztból vízzel leforrázva *öntik a málét*, amely tepsiben lepényalakúra sül meg. Ha *öregebbre öntik* és pogácsaalakúra szaggatják, *görhe* vagy *málépogácsa* a neve. Szokás a kukoricalisztet búzalisztalal *megédesíteni*, amikor az *édesmálét* kapják. A *káringó* kolbászalakúra elnyújtott és zsírban sült kenyértészta. Kenyértésztából készítenek még *gubbót* (másutt guba), amelyet zsírral, tejföllel is esznek, ezenkívül *lángost* és *hajtott lepényt*. Az előbbit nyújtófára csavarva teszik be a kemencébe, ahol azután óvatosan legöngyölítik róla. A *bélesbe* kölest tesznek.

A Körösből nagymennyiségű sulymot szedtek össze, amit szintén elfogyasztottak. A Körös ráköt és halat is bőven szol-

gáltatott, ez volt a lápiemberek főeledele. A lápiemberek elláták hallal, vadmadárral Békéscsabát, Gyulát, de nem örvendtek valami nagy népszerűségnek, mert még ma is azt tartják róluk, hogy:

Halász, vadász, madarász

Mind éhenkórász.

A halat általában nyáron sütötték. A csíkot káposztával ették. A rákot elevenen főzték meg. Amikor a *melléből* a húst kiszedték, félígított köleskását tömtek bele, azután tovább főzték. Így nagyon jól megizesedett a kása. Főleg a *cigány* és a *királyrákot* kedvelték. Az előbbi barnásfekete, az utóbbi fehér vagy verhenyeges és apróbb.

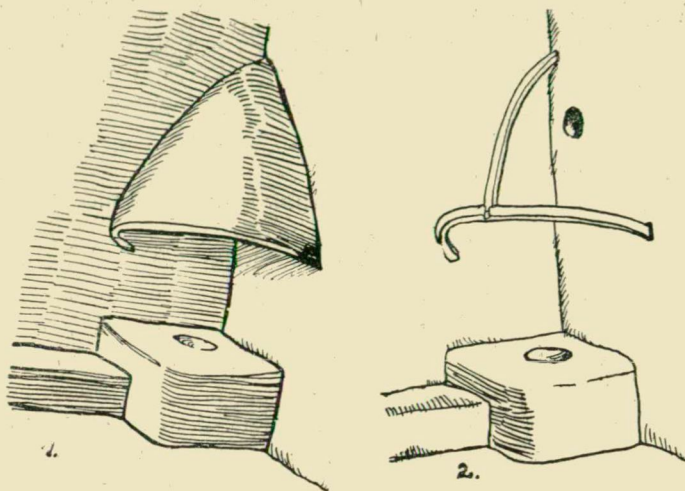
Kint a mezőn aratáskor, kapáláskor a férfiak főztek. A doboziak szerint a környékbeli tót, ha kint dolgozik a határban, sohasem visz magával főznivalót, csak kenyeret meg szalonnát s az utóbbit esetleg megpirítja, süti. A magyar ember mindig magával viszi a bográcsot vagy a serpenyőt és ha csak alkalma van rá, főz. Ősz idején, kint a réten a szalma és giz-gaz parázsában sütik meg a tököt.

A tűzgyújtás igen keservesen ment. Az öregek még emlékeznek rá, hogy kint a *rítbe* a pákászemberék *reves*, elkorhadt fát dörzszöltek össze s úgy gyújtottak tüzet. Később acéllal csiholtak. Ilyenkor a tüzetfogott taplót egy *csóva* gazba, szalmába (egy jó marék szorosan összefogva) tették s addig csóválták, amíg lángra nem lobbant.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján meg kell még említenünk a tüzelősóákat s a szabadban tanyázó pásztorféle emberek primitív tűzhelyeit. A tüzelősóák a dobozi határban is megvoltak. Dobozmegyeren állítólag még ma is vannak. Ezek az istálló padlás és kémény nélkül, *kanfarosra* épültek, a füst szabadon oszlott szét az istállóban. A 84 éves Buzi Mihály szerint Dobozmegyeren a puszta földön, a sarokban tüzeltek, a tűz fölé falba dugott fára akasztott bogrács lógott le. Volt tűzhely az istálló közepén is, amely körül Balogh Bálint szerint tuskókon ülve tanyáztak az emberek. Gyakoribbak voltak azok az istállók, ahol valamelyik sarokban padkák, katlanszerű tűzhelyek épültek. A széles padkán aludtak, de tüzeltek is rajta, mert hajnalban a padkán égő szalma világa mellett látták el a jószágot. A padkák fekvőhely szerepét a vesszőből font, négy lábon álló, gazzal meghányt ágyak vették át. A 62 éves Komlósi Péter szerint a láncra, madzagra felkötött kákó az istálló tűzhelyszer-

száma közé is tartozott, de használtak bent az istállóban szolgafát is. Ugyan ő tud arról is, hogy egy kigyósi gazda istállójában volt kandalló. Cs. Szatmári János arra emlékezik, hogy az istállók mellé *kisházat* építettek és abban állt a sütökemence.¹²

Implom József úr szívességből a 9. ábrán egy szöllőskunyhó tűzhelyét mutatjuk be (Gyula, Törökzugi szöllők). A szóbeli

9. ábra. 1. Szöllőskunyhó tűzhelye. 2. A szikrafogó boltozat váza.
A falban lévő lyuk a füst elvezetésére szolgált. Gyula, Törökzugi szöllők.

feljegyzésekből rekonstruálható kandalló másának tekinthetjük s véleményünk szerint a házból került ki a szöllőskunyhóba. A tűzhely az ajtómelletti sarokban állt, rajta egy kis mélyedéssel, amit fentebb a kandallóban, konyhákban is láttunk. A fal mellett sárpadka csatlakozott hozzá. A szikrafogó bolto-

¹² Itt említtem meg, hogy Lada Mihály csáki gazdálkodótól a következő, kandallós istállóra vonatkozó adatot hallottam: 1876–85. között a Szenteshhez tartozó Jurenák Sándor-féle majorban állt egy istálló, amelynek közepén kandallónak nevezett tűzhely foglalt helyet. Az istálló közepén, a földön égő tűz fölé, bádogból készült harangalakú füst és szikrafogó borult, amit *kéménynek* vagy *füstölőnek* is neveztek. Ez a füstölő drótokkal, lécekkel volt a szelemenekhez erősítve. A tető felé fokozatosan keskenyedtt. Az a része, amelyik átbújt a nádtetőn és a szabadba vezette a füstöt, már fából készült. Átmérője az alján kb. egy öl lehetett, itt egy keresztbe kapcsolt lánc közepéről egy másik, kampóval ellátott lánc lógott le s erre akasztották a bográcsot. Ugyancsak Lada Mihály tud arról, hogy Szentés, Hódmezővásárhely környékén a határbeli istállók mellé, külön fedél alá, főzésre-sütésre, esetleg alvásra szolgáló kisebb helyiséget, u. n. *lacikonyhát* építettek.

zatot a 9. ábrán látható két görbén faragott fa tartotta. Az alsóra vályogot raktak, amit kívül sárral megtapasztottak s ez alkotta a szikrafogót. A füstöt falba vájt lyuk vezette ki a szabadba.

A lápi, pásztorféle emberek kétféle kunyhót építettek. Az egyik a hosszúkás, nád- vagy kukoricakévéből készült, esetleg földdel meghányt nyergestetejű kunyhó, a másik a kúpalakú, *nádkúp*nak is nevezett magas forma. A nyergestetejű kunyhóban égő tűz lángját, szikrafogóját egy cserélap: *cserén*; *veremis* fogta fel, mely legegyszerűbb formájában nem volt más, mint a kunyhó tetején keresztbe tett ágakra dobált nedves gízgáz, zöld lomb. A tűz a földön égett. Főzéskor a kákóra, horogra, szolgafára, vagy főzőfára akasztott bográcsot, esetleg háromlábú serpenyőt használtak. Természetesen csak télen, esős időben főztek bent a kunyhóban. A kúpos kunyhókban szikrafogó cserénylapra nem volt szükség, mert a nádkévék a vázt alkotó négy *árbucot* felül összekötő koszorú alkalmazása folytán csúcsban nem találkoztak. Így a kunyhó tetején lévő köralakú nyíláson a füst szabadon áramolhatott. Az ilyen kunyhók egyedüli berendezése a *gyalogszék* és a *fodorsásból* készült vacok alkotta, amelyet szűrrel, subával takartak le s ezen aludtak.

Az erdőlő munkások köralakú gödröt ástak, ennek a közepén égett a tűz, amelynél a gödör peremére ülve melegedtek.

(Folytatjuk.)

Gunda Béla.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Süvöltő.

(Adatok egy régi hangszer történetéhez.)

Viski Károly nemrég nagyon szellemes megfejtését adta a moldvai csángó *szültü* furulya szónak, kimutatván, hogy ez a homályos tájszó egy régi magyar fúvó hangszernek, a süvöltőnek emlékét őrzi (NNy. 6:71). Tud erről a hangszerről a Czuczor—Fogarasi-féle Nagy Szótár is, s ezt írja róla: Síp, vagy csóalakú eszköz, mely éles, metsző hangon süvölt. „Egyik legrégibb nyelvemlékünk, a 15. század első negyedéből származó Schlägli Szójegyzék több hangszer nevét felsorolja, s a kürt (tuba — *kirth*), gajd (tibia — *gayd*, v. ö. török *gajda*, bolgár

gájda, szerb-horv. *gajde*, *gajdle*, tót *gajdy*, lengyel *gajda*, 'duda' kisorosz *gájda*, 'fuvola'; plur. 'duda', síp (buccina-síp), dob (timpanum — dob), hegedű (fiella, Diefenbachnál: fidella, figella, fidula — *hegedw*), lant (luctina, tkp. lutana — *lanth*) mellett ott találjuk a süvöltőt (fistula — *siuelte*, v. ö. fistulator — *sipus*) is. Ebből csak annyit tudunk, hogy a *süvöltő* síp-féle hangszer volt. Ezt bizonyítja különben Calepinus szótárának 1585. évi kiadása, ahol sibilo — *Sűwöltoők*, *sipolok* (976. l.). Vannak más régi adataink is, amelyek már többet mondanak. A 16. század első feléből való Gyöngyösi Szótártörödékeknek köszönhetjük azt, hogy megtudjuk, miből is készült a *süvöltő*. Ime az adatok valómása: Aula grece: cannula: vel tybia. Latine: *kysded naad*: vel: *chontboly chena ltl* Sywö *lthól* 2592. sz. — Aules: qui Cum Cannulis Cantat: *az ky az nad syppaly Sywölt* 2593. sz. — Auledus: idem significat: Cor Aules, qui (cum) cannulis cantat in choro: *Az ky [az] Nad syweöltóvel syppoly: au lagy. ....* 2594. sz. — [A]uleticus: Calamus tibialis: dicitur: vt pote tibijs vtilior: *Sywöltőnek walo naad* 2605. sz. Tehát a *süvöltő* leginkább nádszálból készült, de csontból is készítették.

Heltai Gáspár madárcsalogató süvöltőt emleget. A Gyöngyösi Szótártörödékek szintén említ ilyen szerszámot, de ezt *sikattyúnak* nevezi: Cicuticen: est instrumentum. quo aues ad viscum vocant. *Sikattiu: i. kialtiw* 4642. sz. Tehát a. m. 'kiáltó'. A *sikattyú* is tkp. azt jelenti: 'sikoltó'. *Beke Ödön.*

A vontató.

Trócsányi Zoltán a Régi Falu címen sokakat érdeklő gyűjteményt indított meg (Budapest, 1933. 1—172. 3. füzetben). Néprajzi szempontból is figyelemre méltók a következő fejezetei: A magyar ember, meg a lova. A buza veremlése a régi magyaroknál. A magyarok ruházkodása a XVII. században. A csikóskáposzta. A zalai kasza. A palócok régi faházai. Marosszéki lakodalmi szertartások száz évvel ezelőtt. Hajviselet és ruházkodás a régi palócoknál. A régi magyar falu házai. Hódmezővásárhelyi tanyák a múlt század elején. Nővásár Magyarországon. Igásmalmok Magyarországon. A buzavermekről.

Az első közlemény olyan tartalmas és jellegzetes, hogy nagy részét föl kellene vennünk olvasmányának iskolakönyveinkbe.

Ezúttal csupán a hódmezővásárhelyi tanyákról közölt cikknek egy részletére akarok kitérni, amely így szól: „Itt ké-

vét kötni nem volt szokás, hanem a lekaszált életet apró boglyákba, vagy amint itt nevezték, *vontatókba* rakták s ezeket rúd és kötél segítségével *napról-napra a nyomtatás idején* bevontatták 8—10—12 ökörrel a szérűre. Úgy látszik, hogy az aratásnak és hordásnak ez a módja felényi időbe kerül...“

Ez az idézet Nagy Ferencnek Hódmezővásárhelyről írt 1819. évi tanulmányából van véve. Számunkra ez a közlés azért érdekes, mert egy másik idézetet állíthatunk mellé és pedig Lendl Adolfnak egy értékes tanulmányából. Ez utóbbi a Természettudományi Közlönyben jelent meg (1907. Pótfüz. 40.): Néprajzi megfigyelések a kisázsiai pusztaságban.

Lendl rajzokban és leírásokban ismerteti a pusztai törökök kezdetleges ekéjét, szekereit, a cséplőszánkót és egyéb arató készségeket. Bennünket itt egy szánkószerű tákolmány érdekel (10. rajz), neve: *kiszak*, *vontató*. Leírása megadja a fentebbi idézet helyes értelmezését: „A behordásra csak helyenként használnak szekereket. Többnyire maguk készítette szánakba, helyesebben vontatókba rakják a búzát, úgy amint van, rendetlen összevisszaságban“. A kiszak a rajz szerint két szántálfából és ezekbe tűzött négy oldalfából, mondhatnánk rakoncából áll és egyszerű jármot erősítenek elébe. A vontató tehát nem a búzanyalábokat jelenti, ahogyan a hazai közleményből értenők, hanem azt a készséget, amivel ezeket hazavontatják. A két jelenség között azonban kétségtelen az összefüggés. Jó volna tudni, hogy Lendl honnan vette éppen a vontató nevet és hogy ez a szó vagy a vele kapcsolatos szokás, amely nagy valószínűséggel a török uralom idejével függ össze, ismeretes-e még valahol Alföldünkön.

Szilády Zoltán.

Dézbunda : földbunda : zöld December.

Lehet harminc-harmincöt esztendeje, hogy néhai jó emlékezetű *Szél Farkas* kir. táblai tanácselnök — ha jól emlékszem, *Szily Kálmán* akadémiai titkár megbízásából a *dézbunda*, *déczbunda* elnevezések eredetét nyomozta Debrecenben, ahol valamikor otthonos volt ez a felsőruhaféle. A tanácselnök úr engemet is megkérdezett. Szülőfalumban kurialis nemes Földes községében is ugyan még az én gyermekkoromban ösmeretes volt a dézbunda, de az elnevezésnek nem tudtam magyarázatát adni. Úgy sejtem, a nyelvtudomány ma sincs tisztában e nevek származásával. A Czuczor—Fogarasy-féle nagy magyar Szótár megadja a *déczbunda* természetrajzát. A posztóból készült ró-

katorkos, rendesen zöld színű bundát nevezték így, amelyet a nóta szerint tekintetes urak viseltek. De nem mondja meg, honnan ez a név? Találgatva zárjelben megkérdőjelezi így: (díszbunda?) A Nyelvtörténeti Szótár nem ösmeri. A Tájszótár csak elterjedési területét határozza meg.

Ha Széll Farkas (de Besennyő), ez a gáláns öreg úr most kérdezne meg a déczbunda felől, többet mondhatnék neki; legalább is pedzeném a kérdést feleletemmel. Ugyanis Debrecen város levéltárának XVIII. századbéli peres írásai közt mostában olyan tanukihallgatási jegyzőkönyv került a kezembe, amely az országos hírvű, nagy tekintélyű Domokos Lajos debreceni főbíróval kapcsolatban épen a főbíró úr „zöld bundájá”-ról, másként „zöld Decemberé”-ről is említést tesz. — Ez az írás, amelynek jelzése kívülső oldalán: „Verzár Péter úrnak¹ vakmerőségéről való Inquisitio. Levata 5^a Xbris 1776” — mintha kulcsot adna a Déczbunda elnevezéshez. Ugyanazért helyénvalónak tartom, hogy szószerint közöljem legalább is első részét az okmánynak. Cselekszem ezt annyival inkább, mert az erről szóló számtalan példabeszédet és közmondást eggyel szaporítja ez a tanuvallomás is.

A jegyzőkönyv így hangzik:

Pro parte Fisei Magistratualis L. ecc. R. Civitatis Debreciensis. De eoutrum? 1° Tudgya-é avagy hallotta-é a Tanu, hogy a mult Novembernek 28^{dik} napján a Ns. város ellen attentatott Executio alkalmatosságával, midőn az Ur Tettes Feő Bíró Uram parancsolta Verzár Péter Uramnak, hogy menne el onnét, ahol akkor állott; említett Verzár Péter Ur nem hogy engedelmeskedett volna Titt. Bíró Uramnak, sőt nagy indulattal így felelt volna: Nem parantsol nékem Domokos, azért hogy neki zöld bundája van, énis olyan nemes ember vagyok, mint ő; Kólyon vagy Bodóházán parantsoljon, nem pedig itt. Illyen és ezekhez hasonló szavait, amennyire hallotta a tanu, letett hite alatt vallja meg.

2° Kit tud jó tanunak lenni?

Primusteotis Michael Nagy Cittis Janitos annorum circ. 40. examinatus adjuratus fatetur ad 1^m et 2^m: Jelen lévén azon Executionak alkalmatosságával, amikor már öszvegyültek volna az urak és az ur Itélőmester Tttes Ságbi Mihály uram a sententiát magyarázta volna, akkor Verzár Péter uram lóháton nagy lármával a Szarvas vendégfogadója felől jött, melyet

¹ Verzár Péter Debrecenben polgárjogot nyert szamosújvári származású gazdag kalimár.

meglátván Feő Biró Uram, minthogy tsendesség kívántatott volna, Verzár uramnak intett, hogy távozzon el onnan, nints itt semmi járója, arra Verzár uram nagy contemptussal vissza vágott, mondván: ebnek parantsol itt Domokos, nekem nem, mennyen Kójra vagy Bodóházára, ott parantsoljon. *Eb ura eb-nél jobb nemes ember*; ha neki van *zöld Decembere*, nekem is van, mellyet én jól hallván, intettem Verzár uramat, hogy respectussal legyen Feő Birájához, és itten a közönséges embereknek hallattára ne prostituálja; de arra semmitsem hajtván, mindaddig, még az emberek el nem oszlottak, illetlen s ezekhez hasonló szókat mondott, holott eő nem a Boldogfalvai határban, hanem a debreczeni földön állott.² Én concivisi hitire is emlé. keztettem, de nem volt semmi haszna. Ezeket Vajda Mihály uram, Nagy György a város kotsisa Biró János hallották.

Ugyanígy, de az aláhúzott fenti sorok említése nélkül vallott Vajda Mihály 70 éves, Nagy György 40 éves tanu. — A vallomást felvette Reviczky László hites notárius.

Az idézett jegyzőkönyvi részlethez további kommentárt nem fűzök. Ezt a nyelvészekre bízom. Az ő kedvökért közlöm ezt az ösmeretlen följegyzést.

December = decbunda, désbunda. Néhai Olvasztó Vári László debreceni polgár, dohánykalmár hagyatékának 1772-ben felvett leltárában ezzel a tétellel is találkozunk: „egy vasszín posztóból csinált *December* báránybőr bélléssel. Elkelt 6. 12 frton“.

Zoltai Lajos.

Az égő gyertya mint időmérő.

A gyertyagyújtat, gyertyagyújtás ismeretes mint idő-meghatározás, mint a naplementével, beesteledéssel, alkonyattal, esthajnal beálltával hasonlójelenésű szó. De ösmeretes-e a meggyújtott, az égő gyertya mint időmérő, mint valamely cselekmény idejének szabályozója?... Az adósságért lefoglalt polgári házastelek hivatalos árverésénél, a közjavadalmak pl. csap-székek árverésénél is Debrecenben a XVIII. században a következő furcsa szokás divott: A kiküldött tanácsnak, ahogy ezt a licitáció eredményéről szóló jelentésekben olvashatjuk, az árverést csak addig folytatta, míg egy meggyújtott gyertya-

² Boldogfalva közvetlenül Debrecen küszöbe elibe, a váradutcai kapu elibe települt jobbágy község volt. 1657-ben magától elpusztult. Határát, nemesi telkeit Debrecén először zálogjogon, majd örökösen is megvette.

szál végig égett. De hadd beszéljenek magok a szenátor urak. Vadászi László szenátor néhai Meggyaszai Mihály szenátor csapóutcai háza árveréséről írja: „Előbb 1000, azután 800 rh. frton kezdtem dobszóval licitálni. Amikor osztán Szikszai Sámuel, Szőke György, Oláh János, Meggyaszai István és Pintér István kezdték a háznak árát apródonként feljebb-feljebb verni, mindaddig, míg a *licitacio ideje meghatározására gyűjtött darab gyertya elalvásakor* a ház 1011 rh. frton Pintér István uramon maradott“. (Rel. 316:1785.) — Hatvani Mihály másik tanácsnok, — Hatvani István professzor öccse — jelenti Laky Adám háza árveréséről: „1785 okt. 11-én 9 órakor hozzákezdettem a ház licitálásához. *Gyertyát gyűjtattam* és mellé rendeltem eskütt Micskei uramat és proclamáltattam a házat Balogh dobos hajduval 600 von. frton a T. N. Tanács rendelete szerint. Ifju Laky Adám, Lévai András gömbköltő és Ladányi János verték egymásra. Ifju Laki ur 1400 frtos ígétét érte a csendítés tiz óra után öt minutával, amikor t. i. *az égő gyertya elaludott*“. (Rel. 253:1785.) Megvan-e még valahol ez a szokás?
Zoltai Lajos.

NÉP NYELV, NÉPHAGYOMÁNY.

A magyar parasztság szerelmi élete.

(Kritikai és módszertani vizsgálódás.)

1932 nyarán Nyíren és Rétközön végeztem néprajzi kutató munkát, s e munkának egyik eredményeképpen írtam meg az ajaki nép szerelmi, lakodalmas szokásairól szóló leíró-tanulmányomat. Már a gyűjtött anyag átvizsgálásakor bizonyos belső elégtelenség fogott el s ez az elégtelenség írásközben egyre nőtt. Az anyaggyűjtést elégtelennek, *csak* néprajzi érdekességeket megfigyelőnek, tehát egyrétűnek tartottam, a kérdés földolgozás módszerét sem tarthattam helyesnek. Minthogy azonban egyéb anyag a felgyűjtötnél nem állott rendelkezésemre, kénytelen voltam a megírás módját úgy ejteni, hogy legalább valami életszerű valóság kerekedjék ki a lejegyzett tényekből. A szokásanyag leírása után nem volt módomban kétségeimet, kritikai aggodalmaimat elnyomni, ebben a rövid kritikai és módszertani tanulmányban igyekszem tehát leszögezni azokat a szempontokat, amelyek — úgy hiszem — nem hagyhatók figyelmen kívül a paraszti szerelmi élet vizsgálá-

lásakor. Ez a tanulmány ily módon szorosan csatlakozik az ajaki nép szerelmi életéről szóló tanulmányomhoz: egy régibb állomásnak kritikai vizsgálata, s a tanulmányíró úgy véli, hogy ez a kritikai vizsgálat nemcsak önmagának bírálátát, szempontjainak alakulását jelzi, hanem gondolatot ébreszt a magyar néprajz munkásaiban is, kik e kérdéskomplexummal foglalkozni kívánnak.

A népi kultúra mai kutatói, akik nem elégednek meg szokások, tényecsoportok egyszempontú leírásával, értelmezésével, hanem a szokások benső összeshövödöttségét, a népi kultúra immanens szellemét kutatják, ezt a bonyolult függvényrendszert, melynek tagjai összefüggésükből ki sem szakíthatók naív erőszakosság nélkül, ezek a kutatók valóban bizonyos lemondó elégtelenséggel, elkedvetlenedéssel olvashatták az ajaki nép szerelmi életéről, lakodalmas szokásairól szóló tanulmányt. Hiszen a szokásformáknak, a paraszti szerelemnek ilyen leírása lényegében nem különbözik az eddigi leírásoktól. Talán az tetszetik jelentősebb módszertani lépésnek, hogy nem a leánykérésnél kezdi a szerelmi élet leírását, hanem a megismerkedés pillanatától egészen a vénlány-csúfoló kongatók szokásáig, s a leírásban igyekszik teljes tárgyilagossággal a háttérben maradni, hogy megjegyzéseivel ne zavarja előadásának életszerűségét. Talán az efféle előadásmód, a leírásnak ilyesféle stíláriis megoldása mellett — szépen igazolják Györfly, Kiss Lajos munkái — lehetne szót emelni, hiszen az ilyen előadásmód jelenti valahogyan a népi kultúra immanens megközelítését a leíró néprajzban, bár a növellisztikus önkényesség felé vivő veszélyeiről sem feledkezhettünk meg. A kérdésnek azonban most ez a jelentéktlenebb része. A leírásnak s a mögötte rejlő fölfogásnak módszertani alaphibája van. Helyes, hogy a gyűjtő a kutatást kiterjesztette a szerelmi élet kezdeteire, magára a szerelmi időszakra a házasságig, — ha ily következetesen még nem is, de már történtek erre kísérletek a magyar néprajzi irodalomban, — ma már mégsem hiheti, hogy ezzel a paraszti szerelmi élet egyik jelentős részének problematikáját jelentős anyagközléssel és módszertani újítással a megoldás felé segítette. Maga az anyagközlés — eltekintve a formai megoldásoktól — érdeemes néprajzi munka lehet, elősegíti a népismeret teljességét: az itt közölt leíró-tanulmány is olyan község s tágabban: olyan táj szokásanyagának egy részét ismerteti hűséggel, amelyről eddig biztos tudomásunk nem volt. (Szabolcs vármegyéről szóló monográfia közöl ugyan lakodalomleírásokat, persze telitömökde

vőfélyrigmusokkal, fölösleges és általános részekkel: nagy hasznát senki nem veszi). Tehát a leírás anyaga: az egyéb tájak szokásaival megegyező, azoktól eltérő részletek ismertetése mindenestre elősegíti, hogy a magyar szokásanyag térképe valamikor elkészüljön. Az anyagban meglévő ilyen érdem azonban nem tehet feleslegessé módszertani aggályokat, amely aggályok majd az anyaggyűjtés nagy hiányaira is rámutatnak.

Ez az önkritikai vizsgálódás ugyanis *egy* tanulmányon keresztül rá kíván világítani a magyar néprajzi irodalom eljegyzés-, lakodalom-leírásainak alaphibáira, anyagbeli fogyatékoságára. Nem is ott a hiba, hogy ezeket a szokásokat úgy írják le, ahogy leírják, (több-kevesebb pontosság, az előadásmód élénksége, vagy lazasága most nem vehető figyelembe), a hiba az, hogy *csak* a lakodalmi szokásokat dolgozzák fel. Kutatóink tán úgy gondolták, hogy e szokások, mulatozások, vőfélyrigmusok leírásával kimerítik a magyar parasztság egész szerelmi s szűkebben: egész szexuális problematikáját. Ezt mutatja a lakodalmas szokások iránti egyoldalúnak nevezhető érdeklődés és a népi szerelmi élet nagy kérdés-anyagának majdnem teljes elhallgatása. Már a jó Edvi Illés Pál 1827-ben nagyjából hasonló módon úgy egészíti ki (l.: Edvi Illés Pál: A' Magyar Parasztok' lakodalmi szokásaik., Tud. Gyűjt., 1827. XII. k. 1*—25 l.) egy B. S. jelzésű gyűjtőnek a gömörmezei parasztlakodalomról szóló leírását (B. S.: Rövid rajzolatja a' paraszt lakodalomnak Gömörben., Tud. Gyűjt., 1827. III. k. 38—54. l.), ahogy lassan, egyre határozottabban megmerevedő szerkezettel, módszertani felfogással a lakodalmi szokás-leírások kialakultak. A legújabb munkák (l. pl. Vosáhlo F. Lipót: Mosonmegyei német lakodalmas szokások, Dombóvár, 1931., 100. l. [!]) rendszertelenül megírt összehasonlító tanulmányát, vagy Bálint Sándor: Lakodalmi szokások Szeged-Alsóvároson, Szegedi Alföldkutató Biz. Ktár: 15. sz. pontos, de az alább részletezendő okoknál fogva egysíkú, régi nyomokon járó leírása) sem árulják el az érdeklődés egyetemességét, könnyen megelégednek az összehasonlítás filológiai s a leírás adatközlő, anyaghelyesbítő eredményeivel.

Pedig immár a magyar kutatók, azok, akik a népi kultúra, népi társadalom struktúráját, motorikus erőit, legbensőbb tendenciáit ismerni akarják, nem zárkozhatnak el tovább a parasztságunk szerelmi életének, sexualitásának részletekbe menő megvizsgálásától. Külföldön persze már régóta

folyik a kutatás, a jelentős sexuológiai munkálatok (v. ö. pl. Havelock Ellis és iskolája, Freud és a fejlődő, átalakuló pszichoanalízis) nemcsak a szociológiai vizsgálódások területét bővítették, hanem új, ha még sokban vitatható etnológiai alapvetésekhez, értelmezésekhez vezettek (l.: S. Freud: Totem und Tabu, E. v. Sydow: Primitive Kunst und Psychoanalyse — erősen vitatható eredmények! — s különösen Malinowski művei, pl. Sex and Repression in Savage Society, The Father in Primitive Psychology és The Sexual Life of Savages in North-West Melanesie). Távol áll tőlünk, — a felsorolt külföldi szerzők erre engednének következtetni, — hogy a pszichoanalízis módszertani eljárását kívánnánk alkalmazni, vagy pszichológiai, filozófiai felfogásmódjukat kívánnánk a magyar népi kultúra értelmezésére felhasználni: kiindulásuk és egész metodikájuk hibáit jól látjuk, bár igazolt feltevéseiknek alkalmazását szükségességnek véljük. A pszichoanalízis a priori szempontjaitól, sokszor szélsőséges gyakorlatától való jogos idegenkedés azonban nem szolgálhat könnyű alkalmat a paraszti szerelmi élet figyelmen kívül hagyására. A sexuális, szerelmi életnek a „primitív“ és paraszt-kultúrák szerkezetében való nagy jelentőségét nyomósan példázza R. Thurnwald hatalmas munkája: Die menschliche Gesellschaft, Bd. II. Hogy a sexualitás egy ilyen primitív — maradjunk ez általános megnevezésnél — kultúraformában mennyire, milyen erős hangsúllyal része az élet egészének, azt nagy anyagú részletmonográfiák szépen bizonyítják; így Curt Sachs: Eine Weltgeschichte des Tanzes, Berlin, 1933., c. nagy apparátusú könyvében l.: pl. a 61. l., ahol a termékenységi nemi-táncok egész kozmikus összefüggésszerűsére is rámutat s egész munkájából kitetszik, hogy a táncrea, de az egész kultúra szerkezeti képére milyen kikerülhetetlenül rányomja a maga bélyegét a nemiség.

A magyar néprajzi irodalomban eddig még kísérlet sem történt, hogy népünk szerelmi, sexuális cselekvéseit, törekvéseit megismerhessük. Szokás-elemzések, régi jogformák maradványainak (nőrablás) vizsgálata ad némi, csak nagy általánosságban hasznosítható útbaigazítást népünk szerelmi életének multja felé. A jelent a leánykérő, lakodalmas szokásokból persze alig következtethetjük ki, s e szokások a nép szerelmi életének különben is kis területére vonatkoznak, az egész kérdés komplexumában nincs eligazító jelentőségük. Tán akkor vennénk nagyobb hasznát ezeknek az oly nagy tömegben megjelent leírásoknak, ha nem hagytakoznának mereven a csak

„néprajzi“ szempontokra. Ma már jól tudjuk, hogy az úgynevezett néprajzi szempontok önmagukban éppen nem elegendők a népi kultúra egyes jelenségeinek megmagyarázására: a lakodalom leírásban a vőfélybot, az ételfélék, versek mellett jelentős szerepet kellett volna juttatni a szociológiai szempontoknak, a nép sexuális igényeinek, fizikai készülségének, stb., stb. Az ilyen leírások, ha nem is merítették volna ki a fölvetődhető kérdéseket, mégis jó útmutatók, magyarázók lettek volna a szerelmi élet egészének kutatói számára. Azonban ez nem történt meg. A csírázó, születő szerelem, a házasság előtti szerelmi élet s a házasság szerelmi, sexuális problémái ennek a szerelemnek a társadalom alkatával, törvényszerűségeivel, a népi kultúrával való összefüggései jórészt ismeretlenek előttünk. Mindezekre, mint valami hasadékon át, néha egy futó villanás világít rá a babonákon keresztül. Rétközön, Balsán tartotta magát az a szokás, hogy a kölest vető gazda megmarkolászta a penis-ét, hogy a termés jobb legyen, s a madarak se bántsák a vetést. (Saját gyűjtésből.) Ilyen s ehhez hasonló hiedelmek — sok anyagot találhatni az Ethnographia közléseiben — mutatják, hogy népünk sexuális életének vizsgálata bizonyos fokig megközelíthető a babonaságok, mágikus hiedelmek felől is, s mutatja azt a mély és ősi összeszövődöttséget is, ami a kultúra és a sexuális élet között szükségképen fennáll. A babonák adta magyarázatok, következtetési lehetőségek azonban legtöbbször szerfölött bizonytalanok, hézagosak, hiszen sokszor ép e mágikus hiedelmek jobb magyarázásaért kellene népünk sexuális életéhez fordulunk. (Itt jegyezzük meg, hogy Róheim Géza könyvét — Magyar néphit és népszokások — is sokkal pontosabb kritikai vizsgálat alá vehetnők népünk sexuális életének ismeretében: nemcsak a módszer felől lehetne ellenőrizni, hanem a tények exakt tudása a részletek kritikai megvilágításához is segítené.) De nemcsak a hiedelmek világát értelmezhetnénk módszerezesebben, nagyobb bizonyossággal a szerelmi, sexuális élet ismeretében, hanem egész népi kultúránkat, azt az elvonást, melyet magyar léleknek, magyar alkatnak nevezünk életszerűbben, a maga teljes valóságában közelíthetnénk meg. A magyar parasztlélek alapvető vonásainak sajátos, egyénítő színeit jelentősen alakítja népünk sexuális életfolytatása is, a másodlagos alkati vonások konfigurációi, a néplélek különös és esetleges jegyeinek elválasztása mind-mind igénylik népünk szerelmi, sexuális életének pontos ismeretét.

Vegyük tehát fontolóra végül is: milyen kérdésekre kell

feleletet találunk, milyen területen kell a magyar néprajz-tudománynak kutató munkát végeznie, hogy a magyar parasztság szerelmi, sexuális életének ismeretéhez jussunk. Az egész kérdéskomplexumot röviden négy csoportra oszthatjuk:

- a) fiziológiai
- b) lelki
- c) szociális
- d) történeti problémák.

Mondani sem kell, hogy ez a szétválasztás kissé önkényes, hiszen e csoportok szervesen kapcsolódnak egymáshoz, a csoportok között számtalan az alig kielemezhető átmenet: pusztán külső, gyakorlati szempontok javallják ezt a szétbontást. Az is természetes, hogy a problémákat — azok anyagának ismerete nélkül — csak fölvetjük, s a megoldást még csak jelezni sem merjük: csak az anyag birtokában alkothatnánk meg valóminő konstrukciót.

a) Fiziológiai kérdések. A szüzesség férfiaknál, nőknél. A házasság előtti nemi élet, — van-e? (gondoljunk a szépirodalom annyira eltérő tudósításaira!) A nemi készség fiziológiai értékelése: a párválasztás fiziológiai feltételei, mekkora jelentőséget tulajdonítanak a testi felkészültségnek? Fiziológiai hatások a szerelmi életben; milyen formákban jelentkeznek? (tánc, fonóka, játék, egész közvetlen érintkezés, stb.) A szerelmi csábítások fiziológiai formái (most ne csak a babonás varázslásokra gondoljunk.) A jegyesség idejének sexuális formái: van-e nemi érintkezés, tilalmak. A házaselet szerelmi, sexuális kérdései: a nemi érintkezés időpontjai, tilalmi idők, a közösülés-formák. A sexuális beállítottság, odaadás. Nemi hűség a házasságban. Vannak-e perverzitás-félék? Sexuális szemérem. A család és a gyermek: a nemi élet gyerekekre irányított-e vagy sem? A terhesség-elhárító eszközök, ezek fiziológiai hatásai.

b) Inkább lelkinek nevezhető problémák. Ide kerülnének a tágabb értelemben szerelminek nevezhető kérdések, a sok, árnyalatokban eltérő individuális esetek lelki alapirányulásai. Így elsősorban a lelki gátoltság, gátolatlanság, a szemérem, szemérmetlenség kérdései. Mit jelent népünk szerelmi életében a szemérmesség, szemérmetlenség? Valószínű, hogy egész más értelmezés kerekednék ki a felgyűjtött anyagból: egyebünnen ismeretes adatok, tények azt bizonyítják, hogy népünknek — mint általában minden paraszti s primitívebb kultúrfokon álló népnek, — egészen más fogalmai vannak a szemérmességről,

szemérmetlen viselkedésformákról. Másféle megkötések, nem elsősorban szexuális jellegűek, motiválják népünk szemérmes, vagy szemérmetlen magatartását. (Igy Arany János sokat emlegetett magyar paraszti szemérme is inkább egyéni alkatából következik s nem a nép szemérmesség-formáiból.) E csoportba tartozik még a szerelmi érdeklődéskeltés lelki motívum-anyaga; a pszichikai tisztaság, hűség, hűtlenség házasság előtt és után. A házastársak, szerelmesek lelki összefonódása: milyen formákban jelentkezik ez? itt találhatjuk természetesen a legtöbb esetleges momentumot, egyszeri jelenségeket, a legnehezebben megközelíthető árnyalatokat — de a lelki beállítottság alapirányaira mégis elegendő következtetési anyagot kaphatunk. Ide soroljuk még — jobb híjján — a szerelmi és szexuális életre vonatkozó hiedelem-anyagot, (mágikus, elhárító, előidéző) varázslásokat, a szerelemről, szexuális életéről vallott értelmi felfogásmódot. Nehezebben megközelíthető és egyéni esetekre bomló az érzelmiség természete: érzelmi tempó; mélység, merevség, lelki frigiditás, stb.

c) Társadalmi, szociális kérdéscsoport. Az alapprobléma: a primitívebb kultúrákban s még a mi népi kultúránkban is erősen élő, formáló közösségi erő, a közösség törvénnyé merevedett szokásai, hagyományai hogyan szorítják mederbe, hogyan formálják a szerelem, a szexuális érintkezés mindig egyéni változatú eseteit? Milyen korlátokat jelent s milyen jövőt megszabó szerepe van a közösség, a törvény szellemének a bizonytalan fejlődésű, alakatlan egyéni esetekben? Hol van a harmónia, vagy a törés a házasság előtt s utána is a közösségnek és az egyén szerelmi életének érzékeny viszonyában? Ennek a meggondolásnak figyelembevételével kutatandók népünk szerelmi szokásai, hagyományai, egy-egy község, vagy tájegység azonos közösségi felfogása a szerelem, sexualitás kérdésében. Ez alapproblémán túl a szociális kérdéscsoport-hoz tartoznak még a párválasztás szociális előfeltételei, gazdasági irányító erők, társadalmi, tekintélyi viszonylatok szerepe. A férj és feleség viszonyának, a hűségnek, hűtlenségnek társadalmi jelentkezései, hatásai. A család szerepe a szerelmi élet, sexualitás irányításában. Ide tartozik a falusi prostituáltak („szömély“ l.: Kiss Lajos: Népünk és Nyelvünk, V. 7—9.:130—133.) szerepe a nép szexuális életében, társadalmi helyzetük, hatásuk. Az „esetek“ leány-anyák helyzete, társadalmi megítélése. Ehhez a csoport-hoz kell kapcsolnunk a városnak, a városi életnek alakító, jó-részt rontó, betegségeket adó szerepét népünk nemi életében.

A városi hatás persze nemcsak fiziológiai természetű lehet, hanem átalakító hatása népünk szerelmi életének minden mozzanatára kiterjedhet. Az újabban sokat vitatott *egyke* kérdése.

d) A történetinek nevezett csoport. A szerelmi szokások, hagyományok, a közösségi felfogás történeti elemzése — amennyire ez lehetséges. Ugy véljük, hogy e csoportba osztható be népünk szerelmi, szexuális életére gyakorolt nyugateurópai és méginkább középeurópai hatás-anyag — ha ugyan e hatások kikutathatók.

E rövid vázlat közel sem akarja igényelni még a fölvethető kérdések teljes elsorolását sem. Csak futó kritikai pillantást vetettünk a magyar néprajzi irodalom e nagyon is hiányos részére és durva, nagy vonásokban fölvezeltük a kutatandó terület problémakörét. Azt is jól tudjuk, hogy a népi társadalomnak, kultúrának éppen ez a területe tán a legnehezebben megközelíthető, s a teljes, egész országra kiterjedő gyűjtőmunka szinte lehetetlennek tetsző feladat. Ezért nem akartuk még csak érinteni sem *magának a fölgyűjtésnek* módszertani kérdéseit — különben is minden gyűjtőmunka állandó egyéni alkalmazkodást, immanens beleélést kíván a kutatótól. Viszont talán sikerült indokolttá tenni minden nehézség, akadály ellenére is ennek a kutatásnak jelentőségét népi kultúránk, társadalmunk egyetemére. A szemérmes meghallgatás, az érdeklődés szándékos kikapcsolása nem vallana tudományos gondolkodásra.

Ortutay Gyula.

Rétközi mese.¹

Eccer vót egy szegény ember, aztán annak a szegény embernek vót egy felesége. Két lovával ément világot tróbalni. És mielőtt el akart menni, felírt mindent, ami vót a háznál. És útnak indút. Azt nem írta fel, hogy a felesége otthon viselős vót. Hét év múlva majd ment hazafele a szekérrel, nagyon meg vót rakva a szekér. Belement egy kis pocsojába, ott elakatt a szekér, és nem bírta kihúzni a ló. És odament egy nagyon fekete ember és aszonta neki: „Mit adol te szegény ember, ha kiemelem a szekeredet ebből a sárból?” Az ördög azt mongya: „Add ne-

¹ Ez a mese a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma kiadásában megjelenendő mesekönyvemnek (Nyíri és rétközi mesék) egyik darabja. A mesetípus ismeretes Magyarországon is. Összehasonlító vizsgálatával N. P. Andrejev foglalkozott: Die Legende von Rauber Madej, FFC. 69., Helsinki, 1927.

nekem, amit nem irtál fel, mikor otthonról gyöttél el". Azt mongya a szegényember: „No jó van, neked adom". És mikor mán közelednek a faluhoz, hát gyön a felesége a 7 éves kis gyermekkel. És aztán nagy gond ütött a fejére. És azt gondóta: „Ezt attam az embernek, amiért kiemelte a sárból a szeke-remet".

Mikor már megnyött a gyerek, felatta az iskolába. Kijárta a gyerek mindet, hát felatta a felsőbb iskolákba, tanulni papnak. És mikor hazament a fiú, az édesapjához, kérdezte: „Hát mér haragszik édesapám mindég?" Megmonta neki az édesapja, miér búsul mindég. „En az ördögnek attalak és vérszerződést csináltunk, hogy téged el fognak vinni az ördögök". És azt mondta a fiú az édesapjának: „Sebaj, édesapám, nem baj ez". Fel is szentelték a fiút papnak, és a fiú hazament és vett magához szenteltvizet meg egy korbácsot és azt monta az édesapjának, ű megyen világot próbálni.

Oszt ment egy erdőbe, ott tanált egy épületet és ott lakott egy ember. Azt ugy hitták, hogy Máté. S a porta körül vót kerítve 99 karóval. És azon a 99 karón vót 99 emberfej. És azt monta a papnak Máté: „Hová mész te pap?" A pap monta, megyen a pokolba. Azt monta neki Máté: „Kérdezd meg ott az ördögöktől, hogy miből van a Máté ágya?" És mendegélt a pap és tanált egy állóvizet. A víz úgy elterjett előtte, hogy semerre se tudott menni. Kérdezte a paptul a víz: „Hová mész te pap?" Azt monta neki a pap: „Megyek a pokolba". Monta neki a víz: „Kérdezd meg a pokolba az ördögöktől, hogy mér nincs énbennem hal?" Mendegélt a pap tovább és tanált egy legelőn egy körtefát. És a körtefa úgy elterjett előtte, hogy semerre se tudott menni. És kérdezte a körtefa, hogy hová megyen? Monta neki a pap: „Megyek a pokolba". Azt monta neki a körtefa, kérdezze meg, mér nem terem ű rajta körte? Elért a pokolba. És éppen gyött az ördög mán érte, hogy el fogja vinni.

Aszongya az ördög: „De jó fiú vagy te, nem is kellett érted menni". Azt mondta neki a pap: „Hát énértem akartál elgyönni?" Hozzákezte a szentelt vízzel locsolni és a korbáccsal ütni. És azt monta az ördög: „Vigyétek innen, vigyétek Luciferhez, hogy ne hányja rám a tüzet". A pap azt monta: „Elmenyek én magam is, hol van Lucifer?" „Ott van, a trónon ül Lucifer". És elment oda és Lucifert is ütötte a korbáccsal és hánta rá a szentelt vizet. És Lucifer kérdezte: „Hun van az az ördög, aki üt megvette az apjától?" És odament az ördög: „En vagyok az". Kérte tülle aztat a vérszerződést, amit csináltak az

apjával és az ördög nem akarta odaadni. Addig ütötte, verte őket, míg oda nem atták neki. Elment megnézni, hogy a Máté ágya miből van. Hát a Máté ágya vót szegbül, üveg bül, beretvábül, ollóbül, kaszábül és parázs tűzbül. Megint kérdezte: „Itt és itt van ez a fojó, mér nincs benne hal?” Azt monta neki az ördög, abba azért nincsen hal, mer még nem fult bele senki. És megint kérdezte, itt és itt van ez a körtefa, mér nem terem azon körte? Azt monta neki az ördög, azért nem terem rajta körte, mer egy nagy üst aran van alatta.

És akkor eindút a pap hazafele. Mikor odaért a körtefához, megkérdezte a fa, hogy mér nem terem rajta körte? És azt monta a pap a fának, hogy azt mondta az ördög, mer egy nagy rézpondró van alatta. Aszongya neki a körtefa: „Jaj, eljössz kiásni alólam te pap, ha érkezni fogol?” A pap azt monta: „El fogunk gyönni”. És elindút megint hazafele. Tanálkozott a vízzel. „Megkérdezted-e pap, hogy miért nincsen bennem hal?” Aszongya neki a pap: „Megmondom, ha átengedel előre”. A víz gondolkozott, átengedje-e vagy ne. S utóvégre átengedte, mikor átért a pap és elszalatt egy nagy partra és akkor monta meg: „Azért nincs benned hal, mert nem fult beléd senki se”. Akkor a víz hozzákezdett áradni, habzott, fojt kegyetlenül a pap fele. Mán annyira feláratt a víz, hogy a papnak is kötözködésig ért. Akkor osztán elment haza a pap. Mikor ment hazafele, monta Máténak, hogy miből van az ágya: szegbül, üveg bül, beretvábül, ollóbül, kaszábül és parázs tűzbül. Azt monta Máté: „Hogy kéne engem ettől felódozni?” Monta neki a pap, ad neki penitenciát, ha azt elvégzi, fel fogja ódozni. Elkérte Mátétul a botot, amivel agyonütötte a 99 embert. És leszúra neki a földre és azt monta, a szájával horgyon rá térgyen vizet s mikor hozza a vizet térgyen, gondolatilag imádkozzék. És mikor megyen vissza vizér, akkor meg fenhargon imádkozzék.

Mikor mán elment a pap haza, megvót a naccerű mulacsság. Az ördög nem vitte el a papot, hanem odaadta a vérszerződést. És soká nagy időve ément a kocsi val a pap és elindult az aranyat kiásni a körtefa alól. Mikor osztán ment, hát Mátérul el is felejtkezett. Ott az erdőbe nagyon jó szag vót. A kocsis mongya: „Tisztelendő úr nem teccik érezni, hogy valami jó szag van itten?” „Száj csak le, oszt keresd meg, mi van itt ojan jószagú”. És a kocsis hamarjában meg is lelte a körtefát, amire horta Máté a vizet. Meg is számóta, hogy hány körte vót a fán. 99 körte vót. Mikor mán akart elgyönni a fától, megpillant egy nagyon öreg embert. Nem ismerte fel, hogy

ember-e. Nagy körmei vót, nagy szőr vót rajta, a lába, ahogy térdét fel vót növe egészen a hátába. És mikor odament a pap a körtefa alá, akkor látta, hogy Máté van a fa alatt. Odament és leterítette a hófehér zsebkendőjét a földre és monta Máténak, hogy térgyepeljen rá. És mikor Máté rátérgyepelt, kérdezte, hogy sorolja el, hogy kik vótak, akiket agyonütött. És hogy sorolta, hogy kik vótak, úgy hullott a körte a fáról. És már kettőt nem akart kimondani, hát a kettő fenn is maradt. És monta neki a pap, hogy vallja ki azt a kettőt is, mert akkor nem lehet feloldani a bűneit. „Hát tisztelendő úr, mit türöm-tagadom, az egyik az apám vót, a másik az anyám vót“. És akkor a 99 körte is hófehérnek váltott és hamuvá. És az öreg ember is hófehér hamuvá változott. És akkor az ember ment, vitté a zsebkendőjében a hófehér hamuvá vált körtéket meg Mátét. És mikor a körtefa mellé ért, letette a körtefa alá, hát az a 99 hamu 99 hófehér galambnak változott és Máté a századiknak. Akkor felrepültek a menyországba. És mikor kezdte kiásni a pap a körtefa alól az üst aranyat, mer akkó mán a víz nem bántotta, mer hidon jártak a vízen. És mikor kiásta alóla az aranyat, látta a körtefa, hogy egy üst arany vót alatta. És azt monta neki a körtefa: „Ha soha nem termett vón rajtam körte, akkor se hagytam vón kiásni ezt az üst aranyat“. Felrakta az aranyat a pap és elvitte haza. És otthun megin csináltak egy naccerű mulaccságot az aranyak az örömére.

Mondotta: *Fecák Gyula*, 14 éves, Balsán.

Közli: *Ortutay Gyula*.

NÉPI FOGLALKOZÁSOK, NÉPSZOKÁSOK.

Apróbb szokások, népszokástörédek. II.

A ruházzkodásban és hajviseletben is sok oly apróságra akadunk, amelyek az eddigieknél nagyobb figyelemre és kutatásra serkenthetik az etnografiát. „1694. febr. 13. a tatárok Csikba törnek. Nizet Ferenc úgy állítá fel seregét, hogy sokat mutasson, azért az első sorba állítá a harcképes férfiakat a deáksággal, a hátulsó sorba pedig a nőket, kiknek fejére — hogy távolból férfiakként tetszedjenek, az akkor szokásos fehér főkötők helyett — fekete kucsmákat tétetett . . . A csiki menyecskék a fényes győzelemkor viselt fekete kucsmák emlékére

az addig divatos fehér csepeszt feketével cserélték fel s azt ma is viselik“. (Orbán 2 : 18. v. ö. Jósika: Jósika István 4 : 220.) „A nemzeti fejedelmek korszakában Marosszék fegyveres ereje igen igen jó hírben állott, úgy hogy a fejedelem mellett másod sorban mindig a marosszékiek álltak. Ennek emlékére a marosszéki székely még most is világos kék posztóval szegélyezi körül zsinóros magyar szabású ujjasát, ily posztóval díszíti ujjasa, zekélye gallérját“. (Orbán 4 : 6.) Alsófehérben az öreg asszonyok úrvacsora-vételkor fehér kendőt kötnek fejükre. (Lázár 28.) — Erkölcsi büntetés, hogy Orosházán (Nyr. 1 : 93.) és Alsófehérben (Lázár 28.) „megesett személynek és menyecskeknek bekötött fejfel kell az oltár előtt esketésre megjelenniök“, sőt az előbbieknél „lefonott pántlikás hajjal“ sem szabad utcára, sem esküvőjükre menniök. — Másfajta érdekes hajviselési szokás a csallóközi halászké: „a 60-ik évét élő halász köteles volt a szakállát meghagyni“. (Magyarság 1928. aug. 3.) — És még egy magyarázatlan viseleti furcsaság: „A megyei jegyzőkönyvek szerint Hamván egy időben különös szokás kezdett a falusi nők között divattá lenni, hogy férfiruhában jártak egymáshoz, mely miatt közügyészi perbe fogatván megbüntettetek“. (Hunfalvy: Gömör m. tört. 19.)

A házépítés országsszerte kalákába történt. (Benedek 2 : 7.) A palócok a házalap letevésekor egy gyermeket megcsaptak, hogy az építés idejére visszaemlékezék; a „mustrát“ persze pár krajcárral engesztelték ki. (Ethn. 4 : 10. Benedek 2 : 54.) Ugyanitt (Ethn. 4 : 11.) és Cserháton (u. o. 9 : 128.) az alapvetésnél isszák az első áldomást, az egyik kalákás rövid köszöntőjével. A szelemen felrakása után van a második áldomás (u. o. 4:11. 12 5:321. 8:383. 9:28.), és a tető belécezése után a harmadik: a bokréta-ünnep. (U. o. 9 : 101. és Kovács: Szeged 320.) E három áldomás lefolyása, köszöntő szövege mindenütt más és más, de egyetlen részletes leírása sincs. — Sok helyt feltűnik egyes épületek vagy egyes házrészek különös színű festése. A bokai torony „egy, a törökkel vívott cata után annyira be volt fecskendezve vérrel, hogy fehér meszeléséből a falon mi sem volt látható; ezóta mindig vörösre festik be“. (Bell 8 : 46.) Torockón az ablakfélfákat vörösre festik annak a mészárlásnak emlékére, amelyet 1702. nov. 17. Rabutin rendezett az önkényeskedése ellen fellázadt városban. (Benedek 2 : 34.)

A felnőttek mulatságai közé tartozik a borvidéki pincézés, pinceszerezés (Tudom. Gyűjt. 1827. 2 : 10. Erdélyi: Közmünd. 293. Urania 1910 : 161. Petri: Szilágy m. mon. 1 : 708.), a

koccintók, itatók, köszöntők és bordalok igazi termőhelye. Még pedig nemcsak a férfiak és családok pincelátogatása, hanem az asszonyok pincejárása is. Igen régi szokás, már a somogyi Oláh János feljegyzi a XIX. sz. elejéről: „Divatozik itt (Somogyban) egy különös szokás, melyet pinceszerezésnek neveznek. Komasszonyék öszvesúgnak, ki kolbászt, ki rétest, ki sódart, ki fánkot, ki sült baromfit vitetvén ki a szőlőhez, elkezdik a lakozást a szélső pincénél, onnan tovább mennek, mindenütt mulatván vígan, mígnem öszvejárták a barátságos hajlékokat. Ilyenkor a férfiak is rajtok ütnek a mulatókon, véletlen, amikor még nagyobb szokott osztán lenni a vigasság“. (Malonyai: A magyar nép művészete 3 : 1.)

„Midőn még Erdélyben magyar fejedelmek uralkodtak, a jobbágyok földesuraiknak egy-egy frttal és egy lúddal adóznak“. (István b. Naptára 1857 : 152.) Ennek a jobbágyadónak volt folytatása a pozsonyi zsidók királyadója is; a pozsonyi zsidó hitközség u. i. egészen Ferenc József haláláig minden évben egypár szép koppasztott ludat nyújtott át a királynak. Ezeket a ludakat a hitközség különös gonddal és módszerrel hízlaltatta, s hogy a legkisebb zúzódás se érhesse, a küldöttség csak úgy gyalogosan vitte fel Bécsbe. (Levente 1930:62.) A mesterszobákban Márton napján kezdték meg a téli világítást s hogy a gyertyagyújtás idejét ünnepélyessé tegyék, a mesterek lúdvacsorát (lichtbraten) adtak legényeiknek. (Sürgöny 1866 : 258. Szeged, Csallóköz MTsz. 1 : 753. Debrecen Nyr. 7 : 477. NyF. 26 : 31. Budapest Nyr. 28 : 178. Pesti Hirl. 1893. nov. 13.) Megvolt ez a szokás kereskedőinknél is és különösen ezeknél olyan gyökeret vert, hogy a már nyugalomba vonult kereskedők Márton estéjén apró viaszgyertyákkal körülűzdelt gyertyapecsenyét küldözgettek egymásnak ajándécul. (Vas. Ujs. 1885 : 772.)

A vízi molnároknak is megvoltak a maguk mulatságai. Május 16-án, „neszepuszi“ János napján tartották patrónusuknak ünnepét: „a szent János eresztését“. A szent szobrát feldíszített csónakra tették s este fényes kivilágítás és bandaszó mellett végig vitték a vízen, majd köszöntőket mondva visszavitték a kápolnába. (Baja Nyr. 31 : 108.) Az ünnepségről — sajnos — csak e pár sornyi leírást ismerjük. Télen lakozást tartottak, amelyre a „kötényesek“ hívogattak; a kötényt a legény mátkája készítette, gazdagon díszítve virággal, ezüsttel. (U. o.)

„Majd minden Tisza-vidéken, de különösen Szabolcs megyében... minden évben új halász-választás történik, s ennek

ideje rendszerint júniusra esik“. Ekkor adja bérbe az uradalom vagy a közbirtokosság a halászati jogot. Aki több pénzt és halat ígér, rendszeren azt választják meg. A választást a parti füzesek közt tartott áldomás követi. Reggel a legények feljárják az érdekelt közbirtokosokat, s d. u. 5 órakor cigánnyal fogadják a csoportosan érkezőket. Hideg sültet, tésztát, bort és evőeszközt kiki maga visz, mert a halázmester csak halpaprikást és különböző halsültet ad. Köszöntők, tréfázás és tánc közt telik el az idő rendszeren éjjelig, s másnap a halázmester teljes jogába lép. (Nagy: Magyarország. kép. 2:17.) — A hasítótanyák életét is édeskevésé ismerjük, pedig igazi melegágyai a folklornak: „A fiatal halászok, hasító lányok egész nap dévajkodnak egymással, vége-hossza nincs a tréfának, dalnak. Ha valami új nóta bukkan fel a vidéken, azt okvetlenül a halászok és a hasító leányok tudják legelőször, ... s tőlük tanulja el a falubeli fiatalság; sőt megtörténik gyakran, ha hosszabb ideig nincs új nóta, csinálnak maguk: megéneklük a bort, a szabad életet, dalt költenek a köztük oly gyakori szerelmi eseményekről“. (U. o. 2:244.)

A halotti torok igen érdekes folklorisztikai terméke a kánai menyegző. Visky Károly (2:54.) két régi változatra utal s 1824-ből egy újat közöl. Érdemes volna az eddig ismert változatokat tartalmilag összehasonlítani s kissé erősebb kutatást indítani a még élő változatok után. (Erdélyi 1:53. Vas. Ujs. 1875:659. Bartalus 1:118. Kálmány: Szeged népe 1:108. 2:210. Kovács: Szeged 295. Nyitrai rk. főgimn. ért. 1909–10. Ethn. 32:63. v. ö. még Nyr. 3:286.)

A bírói pálcza ünnepélyes átadása (1:24. Kovács M.: Falusi tisztújítás, 1847. (Nógrádszakállon is szokásban van. Scitovszky Béla belügyminiszter mondotta a Pesti Napló munkatársának, hogy ott minden bírói pálcát ő adott át. 1929. dec. 8.) — A kolozsvári statutumok közt 1535-ben ezt olvassuk: „Eo kegemek varosul eggiwt leuen emlekeztetnek arról, mikeppen az mi regi attiaink illien zokast tartottanak, hagi mikoron az uristen az birovalasztasnak napiat el hozta az kire az birosagnak tiztit attok, az zaz vrain (centum patres) haza kisertek es vgimint egi ketelenség alat tartozot az biro egi yachorat adni az zaz vrainnak“. (Kolozsvári—Óvári 7:241.) Nagygalambfalván a megválasztott bíró Csete hegyén tartotta beigtatási lakomáját, s maga a „csete“ szó „a régi székelyek nyelvén beigtatási lakomát jelentett“. (NGy. 3:403. Erdélyi Kalauz 1921:84.) — Érdekes bírói jogra mutat rá ez a feljegyzés is: „A mai pásztor-

acélnak legrégibb rokona az a nagy acél, mely Cegléd városa irattárából egy erszényrészsel együtt került elő. 1723-ból való és szájhagyomány szerint Cegléd város bírájának hivatalos szerszáma volt azzal a rendeltetéssel, hogy ha valamely háznál kialudt a tűz, ha másképp nem lehetett, a bíró tartozott a hivatalos acéllal és kovával az illető ház számára tüzet csiholni". (Herman: Az ősfoglalkozások 66.)

A Madarassy László „A malom alatt“ c. cikkéhez (2 : 143.) érdekes párhuzamul idézem: „A Nyikó völgyén a fedeles hidakban oly fényűzők e vidék lakói, hogy még a legcsekélyebb patakon, sőt még oly helyekre is (mint Kadácsban), hol a vízen túl alig van néhány ház, s azontúl semmi, még közlekedő út sincsen, egymással versenyezve díszes és költséges fedeles hidakat építenek. Az ily hidak szoktak, főként esős időkben, a falu népességének a városi kávéházakat, felüdülési, ámulgási helyeket pótló gyűlhelyei lenni, s gyakran a csergedező patakok költői morájánál tánagra kel és társas játékokat folytat a gondtalan fiatalság“. (Orbán 1 : 119. A vasárnap délelőtti cintermi és piaci „kurrecs“-re l. Baksáy: Irod. dolg. 110. Benedek 2 : 215.)

A régi határjárások (1 : 14.) részletes leírását l. Ország 1862. nov. 7. Bp. Hirl. 1908. aug. 4. Csitáron a bíró, kisbíró s esküdtek ássák a határkö gödrét, aztán a bíró kezébe veszi a követ s letérdelve mindnyájan ezt az esküt mondják a bíró után: „oátkozott légyen a cseliéd mindezén, mind a moás vőlágon, aki jeszt a küvet a tyisztét kütanoács tutta niékü émozdittya iés tyüzesembër voállýiek belüle!“ A kötetelért 50 kr. járt az előjáróknak (Nyr. 29 : 140.) A határjárást régen minden év Szentgyörgy napján megtartották, később 2—5 évenként: „néhol zenezóval. Délután kellemes kirándulásnak tekintették a határkerülést, s — emlékezet okáért — minden hompon egy legényt megcsaptak, vagyis a határt jelölő hompra lefektették s pálcával három-négyszer végighúztak rajta“. (Bp. Hirl. 1908. aug. 4.) Akinek a gyepeje nem volt rendben, attól bírságot vettek, s ebből ősszel és tavasszal misét mondatnak, hogy az Isten a hegyet minden csapástól megóvja; ami megmaradt, abból akkora áldomást csaptak, amekkora kitelt. (U. o.) Köszvényremetén a Rákósi-halmot I. Rákóczi György rakatta az örökké versengő görgényiek s kövériek határán, „S hogy emékezetben maradjon, az erőszakoskodó prevarikátorokból nehányat e halmon meg is rakatott“. (Orbán 4 : 95.) Az 1730-as évekből olvasom a Nyr. egy szógyűjteményében: „a bojtárgyermekeket a határhalmon az öreg pásztor megcsapta“. (16 : 51.) „A városi levéltár

adatai szerint 1747-ben Derecskén határjárás eszközöltetett. Ismét újjátartak e határok 1843-ban, amikor ősi szokás szerint csupán azért, hogy a helyre az illetők inkább emlékezzenek, az új hányású határdombokon néhány suhanc megbotoztatott". (Ostváth: Sárret 337.) Ennek a szokásnak maradványaként a bács megyei Nagykoszmályon, hogy valamely nevezetesebb esemény feledésbe ne menjen, az esemény után azonnal megfognak néhány 12–15 éves suhancot, lehúzzák és jól megütlegelik: „Jusson eszedbe, mikor avatták fel az iskolát, vagy mikor készült el az új község ház, vagy mikor látogatta meg valamelyik megyei vagy városi capacitas ünnepélyes functióban a községet". (Ethn. 2 : 373.)

(Folytatjuk.)

Szendrey Zsigmond.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

A magyar nyelvjárások.

Írta HORGER ANTAL. Budapest, 1934. Kókai Lajos kiadása. 175 l., egy térképmelléklettel. — Több mint negyven esztendővel ezelőtt jelent meg BALASSA JÓZSEFTŐL *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése* (Bp. 1891. 151 l., egy térképmelléklettel), a magyar nyelvjárásoknak első rendszeres és részletes feldolgozása. De mivel BALASSA elsősorban leíró szempontok szerint írta meg könyvét, a kritika már e mű megjelenése óta állandóan sürgette a magyar nyelvjárások történeti feldolgozását. Csakhamar az újabb anyaggyűjtések is szükségessé tették az újabb összefoglalást és egyre gyakrabban hangzottak ennek hiányát.

Mindkét követelésnek eleget tesz HORGER könyve: feldolgozza az újabb gyűjtések anyagát s e feldolgozásban a nyelvtörténeti szempontot érvényesíti. Ez a két legfontosabb értéke HORGER könyvének.

A rövid és inkább túlságosan tömörnek, szűkszavúnak mondható bevezetésben biztos kézzel vezeti végig a szerző az olvasót a nyelvjárás-tanulmányozás alapfogalmain. A népnyelv és a nyelvjárások meghatározása után utal a nyelvjárások, nyelvjárásszigetek keletkezésére. A nyelvjárások földrajzi határának problémájával kapcsolatban kifejti a nyelvjárási sajátságok nyelvi és földrajzi terjedését és igen helyesen arra az eredményre jut, hogy bizonyos idő szükséges egyrészt ahhoz,

hogy valamely nyelvjárási sajátság egyik vidékről a szomszédos és távolabbi vidékekre átterjedhessen, másrészt pedig ahhoz, hogy az újonnan keletkezett nyelvjárási sajátság az illető vidék nyelvkincsének bizonyos részén (pl. az *i*-zés az *é*-hangú szavakban) érvényesülhessen. Ez magyarázza meg az egyes nyelvjárási sajátságoknak vidékenként különböző mértékben megfigyelhető érvényesülését. Pl. a szerző szerint nem jelölhető meg pontosan az *i*-zés határa, de külön-külön megállapítható, hogy a *néz* vagy a *kék* stb. szavakban mekkora területen érvényesült ez a hangváltozás.¹

A nyelvjárási sajátságokat két szempont szerint osztályozza a szerző: minőségüket tekintve fonetikai, hangtörténeti, alaktani, mondattani és szókészletbeli sajátságokat különböztet meg (a jelentéstani sajátságokat nem említi!); eredetük szerint két csoportra osztja ezeket: megőrzött régiségekre és külön fejlődésekre. (Utóbbiakhoz sorolja az idegen nyelvek hatását is.) A nyelvjárástanulmányozás elméletére vonatkozó irodalom egybeállítását után még röviden vázolja a nyelvjárástanulmányozás történetét, végül pedig megismerteti az olvasót a magyar nyelvtudománynak a magyar nyelvjárások keletkezésére vonatkozó elvi megállapításaival.

A könyv tulajdonképeni anyagát két főrészsre osztja HORGER: az egyikben a BALASSA-féle nyolc nyelvjárásterületet ismerteti (az egyes nyelvjárásterületeken belül azonban — BALASSától eltérően — nem különböztet meg kisebb nyelvjárásokat), a másik főrész pedig a könyv igazi mondanivalója: a nyelvjárási sajátságok nyelvtörténeti vizsgálata.

A nyolc nyelvjárásterületet elsősorban a földrajzi elterjedés szerint vizsgálja a szerző, különös gondot fordítva a településtörténeti vonatkozásokra és az így keletkezett nyelvjárás-szigetekre. Azonkívül jellemzi a nyelvjárásterület nyelvét is, de csak általánosságban és a nyelv egysége szempontjából. Bár a szerző bizonyára a rövidségre való törekvés miatt hagyja említés nélkül az egyes nyelvjárásterületek kiemelkedőbb és

¹ Sőt talán egészen pontosan még az sem állapítható meg, hogy pl. a *néz* szóban melyik területen használatos az *i*-vel való ejtés: ugyanegy községben az egyik nemzedék esetleg *niz*, a másik pedig *néz* hangalakkal ejti ki ezt a szót, sőt egyes feljegyzések arra utalnak, hogy az egyes egyének nyelvében is megfigyelhetők bizonyos ingadozások. Ezzel kapcsolatban felvethető volna tán az a gondolat is, hogy különösen új nyelvjárási sajátságok keletkezésékor és e sajátságok terjedésében jut fontos szerep ezeknek az ingadozásoknak. HORGER könyvében is vannak olyan adatok, melyek szerint ugyanazon vidék két nemzedékének nyelve eltéréseket mutat, így pl. a 132, 145, 205, és különösen a 197. §§-ban.

jellemzőbb sajátosságainak összefoglalását, sokan mégis nélkülözni fogják ezt és kénytelenek lesznek BALASSÁNAK sok tekintetben elavult összefoglalásaihoz folyamodni.

Végül minden nyelvjárásterület ismertetését a rá vonatkozó irodalom egybeállítása zárja be. Valószínűleg a könyvnek amúgy is nagyra nőtt terjedelme az oka annak, hogy e bibliográfiai részből kimaradtak a pusztta tájszó- vagy szövegközlések, pedig ezek sokszor értékesebbek a kutató számára, mint egy-egy rosszúl sikerült nyelvjárás-leírás. Ezen kívül bizonyára szívesen venné minden kutató, ha az irodalom egybeállítását még azoknak a fontosabb régi nyelvmemlékeinknek jegyzékével egészítette volna ki a szerző, melyeket az illető nyelvjárásterület nyelvén írtak a XVII–XVIII. sz.-ig. E jegyzék összeállítására nyelvtörténeti és nyelvjárásföldrajzi kutatásainál fogva a szerző lenne a leghivatottabb. A kezdő kutató ugyanis sok botlásnak van kitéve a nyelvmemlékek nyelvjárásának megállapításánál, mert egyes nyelvjárási sajátosságok régi nyelvünkben sokkal nagyobb területen voltak járatosak, mint napjainkban, másokat viszont még néhány száz évvel ezelőtt is egészen kis területen használtak és ma mégis nagy területen mutathatók ki. Ezen a téren tehát csak a nyelvjárási sajátságoknak kirekesztő módszerrel való vizsgálata vezethet eredményre. (V. ö. pl. MELICH bevezető tanulmányát a latin-magyar *Calepinus*-kiadáshoz.)

A nyelvjárási sajátságok ismertetését a hangképzésbeli („fonetikai“) sajátságok kezdik meg. Ebben a részben sorra veszi szerző a népnyelvnek a köznyelvi kiejtéstől való eltéréseit az ajkak, a nyelv, lágyíny és a tüdő hangképzésbeli szerepe szerint. (A hangszalagok működésében nem mutat a köznyelvtől való eltérést egyetlen magyar nyelvjárás sem.) Ebben a leíró szempontú fejezetben említi a nyomatékkal és a magassági hangsúllyal kapcsolatos jelenségeket, — melyeket nyelvjárás-tanulmányaink nagy többsége meg sem említ. Érdekeseek itt még a széles ejtésű magánhangzókra és a nazalizálásra vonatkozó gondolatok. 65–67. §§.)

E rövid leíró rész után a könyv legérdekesebb, leggondosabban kidolgozott és legeredetibb fejezete következik: a magán- és mássalhangzók történetének azok a részei, amelyek elsősorban a népnyelvre vonatkoznak: egyrészt a nyelvjárások elkülönülését, magyarazzák, másrészt pedig a köznyelv hangtörténetét éppen a népnyelvi adatok figyelembevételével világítják meg új szempontokból. Ennek a fejezetnek a beosztása

is egészen eredeti az eddigi magyar hangtörténeti szintézisekkel szemben. HORGER ugyanis nem az egyes hangok előzményei vagy fejleményei szerint csoportosítja anyagát (mint pl. BALLASSA a Tüzetes Magyar Nyelvtanban és a nyelvjárásokról írt munkájában, vagy GOMBOCZ a kéziratként kiadott hangtörténetében), hanem a sokirányú és sokszálú nyelvtörténeti folyamatot vizsgálja s az egyes változásokat — a folyamatnak egyes szárait — bogyozgatja. Ezeket a szálatokat aztán rendszerint ellentétes párok szerint csoportosítja. A magánhangzók történetében pl. a fejlődést (inétimológikus járulékhangoknak a szó hangtestébe való bejutását) a kieséssel, a nyúlást a rövidüléssel, a zártabbá válást a nyíltabbá válással, a labializációt a delabizációval, a hasonulást az elhasonulással állítja szembe; a mássalhangzók történetében a fejlődés-kiesés, nyúlás-rövidülés párok mellett új a palatalizáció-depalatalizáció szembeállítás.² Természetesen itt sem merít ki minden változást a szerző, még azokat sem, amelyekkel másutt már foglalkozott (pl. magánhangzók nyomatékának csökkenése; hangrendi átcsapás MNy. XXIII.; hangképző mozdulatok helyesréje MNy. XXX.) De ebben tudatos eljárást kell látnunk: egyrészt könyvének szerkezetéből következik ez (csak a köznyelvtől elütő feltűnőbb nyelvjárási sajátosságokat ismerteti), másrészt pedig bizonyára készülő hangtörténeti szintézisében akarja rendszerét kifejteni.

Ez a módszer nem azonosítható a SAUSSURE-féle diachronikus nyelvvizsgálat egyik fő módjával sem: nem mondhatjuk ascendensnek, mert nem csupán egy adott hangállapot történeti előzményeit vizsgálja, de nem tarthatjuk descendensnek sem, mivel nem csak (és elsősorban nem) a fiktív alakokból indul ki. De azért ez is diachronia: nyelvtörténet. És nem kevésbé érdekés és tanulságos, mint az ascendens vagy a descendens tárgyalási mód.

Első pillanatra tán mechanikusnak látszik ez a tárgyalási mód (vö. PAIS, MNy. XXIX. 111.), de valójában mégsem az és sok olyan kapcsolatra mutat rá, amelyet más irányú kutatással aligha vettek volna észre. Bizonyos fejlődési sort tagadhatatlanul apró részekre tagol ez a módszer (tehát látszólag külön-

² A mássalhangzók hasonulását is tárgyalja, de ezek elhasonulásáról nem emlékezik meg, bizonyára azért, mert ezen a téren a népnyelv sem mutat jelentősebb különbségeket a köznyelvvvel szemben. Ugyancsak ellentétes szembeállítás nélkül tárgyalja könyvünk a magánhangzók nyomatékának és a mássalhangzók helycseréjét.

választja a fejlődés szerint összetartozó adatokat, pl. a *lészél* > *leszöl* > *lésző* > *lészű* > *lészü* fejlődési sor egyes tagjai HORGER szintézisében a labializáció, magánhangzók megnyúlása, zártabbá válása, megrövidülése és a mássalhangzók kiesése című alfejezetekbe tartoznak), de egyrészt ugyanakkor érzékelteti e fejlődés lassú, hosszú ideig tartó menetét, másrészt pedig rámutat a fiziológiailag rokon természetű változásokra s az egyes változásoknak tér-, időbeli, fiziológiai és lélektani hátteraira.

A helyszűke miatt nem áll módunkban HORGER hangtörténeti fejtegetéseit részletesen ismertetnünk, csupán azt jegyezzük meg, hogy a vázolt módszer alapján nagy tárgyismerettel és szeretettel sok részletkérdést foglal össze világos, áttekinthető rendszerbe s — bár nem értünk egyet minden részletkérdésben — e részletek gyakran igen éles megfigyelésekről tanuskodnak.

Az alaktani részben már nem ennyire önálló a mű. Itt nem nyújt új rendszert, a régi összefoglalások szempontjai szerint előbb a szótöveket ismerteti, majd külön veszi a névszokat (képzés; ragozás, még pedig: külön a határozóragok s külön a birtokos személyragok) és az igéket (képzés; ragozás: alanyi, tárgyi személyragok; majd az idők és módok képzése.) Itt tehát nem az elrendezés, hanem az anyag összeválogatása és megmagyarázása ad új szint a könyvnek. A főszempont természetesen itt is a hangalak vizsgálata,³ de azért bőven találunk speciálisan alaktani kérdéseket is (pl. a birtok többségének jelölése, a kicsinyítő képzések, összetett időalakok tárgyalása stb.) Itt már nem áll olyan történeti alapon a szerző, mint a hangtörténeti fejtegetéseiben. De ha meggondoljuk, mennyi utalás van itt a hangtörténeti fejezetekre és szerzőnek egy már megjelent alaktani tanulmányára (*A magyar igeragozás története*), akkor észre kell vennünk, hogy itt nagy haladás állapítható meg a nyelvjárástanulmányok egyoldalú, úgyszólván csak a hangtant tárgyaló módszerével szemben: HORGER már csaknem ugyanolyan részletesen tárgyalja a népnyelv alaktánát, mint hangtörténetét.⁴

Jóval vázlatosabb (mindössze 10 l.) és legkevesebbé törté-

³ Bizonyára ezért jellemezte Balassa (M. Nyr. 63:89.) a HORGER által tárgyalt nyelvjárási sajátságokat a „magyar hangtörténet a nyelvjárások tükrében” találó megállapítással.

⁴ BALASSÁNÁL még háromszor olyan terjedelmű a hangtani sajátságok összefoglalása, mint az alaktaniaké.

neti beállítású a mondattani sajátságok tárgyalása. Itt inkább csak az egyszerű mondat részeivel foglalkozik kissé bővebben (2. sz.-ű általános alany; a főmondatrészek inkongruenciája stb.). Ez a rész viseli magán leginkább nyelvjárástanulmányaink fogyatékoságát: az itt említett sajátságok javarésze is HORGER saját nyelvjárás-tanulmányain alapul.⁵

A mellékelt térkép részleteiben és technikájában határozott haladást jelent BALASSA nyelvjárási térképével szemben. (V. ö. pl., hogy a túlnyomórészt nem magyar lakosságú területeket az egyes nyelvjárás-területeken belül is megjelöli.) De kár volt a helynevek számára itt-ott fehér területet hagyni: ez zavarja az áttekintést. Tökéletesebb lenne a térkép, ha vonalkázás helyett színezéssel különböztetné meg az egyes nyelvjárás-területeket.

Már eddig is megfigyelhettük, hogy HORGER könyve hű tükre az ő nyelvészeti érdeklődésének és munkásságának. Fel-tűnő pl., hogy a székely nyelvjárás-területet részletesebben ismerteti a többinél. Már a nyelvjárás-területek általános jellemzésénél is ennél időzik legtovább s később a nyelvjárási sajátságok ismertetése során itt minden apró falut megemlít. Ennek az a magyarázata, hogy ezt a vidéket és ennek nyelvét személyes tapasztalásból, saját gyűjtései, megfigyelései alapján ismeri. De ráismerünk könyve lapjain a magyar hangtörténet specialistájára is HORGERben, aki a mások előtt egészen jelentéktelen részletekben is meglátja a fejlődés általános élet- és lélektani elveit.

Ha visszatekintünk a könyv egész anyagára, az említetteken kívül az alaktanban különösen az összetételről, elvonásról és a szöveggyűlésről szóló fejezetek hiányát érezzük.⁴ Adós maradt a szerző a nyelvtörténeti tanulságok (különösen a nyelvjárási külön-fejlődéseknek és a nyelvjárási sajátságok elavulásának) összefoglalásával is. Legfeltűnőbb azonban valamennyi között az, hogy jelentéstani összefoglaló fejtegetésnek nyoma sincs HORGER könyvében, bár a jelentés- és a funkció-megosz-

⁵ Nyelvjárástanulmányaink e fogyatékosága persze jó részben nyelvtudományunkban a történeti magyar mondattan terén kezdettől fogva kísértő hiányokkal magyarázható. Azonkívül a népnyelvi gyűjtőknek szánt utasítások is elhanyagolták a mondattani kérdéseket. E hiány egyik fő oka pedig a tárgy természetében rejlik: a mondattani irányú megfigyelések több képzettséget kívánnak s a szükséges példamondatok lejegyzése, összegyűjtése is több munkát igényel.

⁶ Az elvonást és a vegyülést HORGER is több helyütt alkalmazza magyarázó elvként, de áttekintést nem ad e jelenségekről. (Talán azért, mert SIMONYI külön tanulmányt írt ezekről?)

lásra többször hivatkozik. Ez persze ismét a nyelvjárástanulmányok fogyatékoságára vezethető vissza. Nyelvjárástanulmányainkban ugyanis hiába keresnénk jelentéstani megfigyeléseket. Pedig egészen kétségtelen, hogy a panchronikus jellegű jelentéstanban is vannak egészen magyar, a népélettel kapcsolatos jelenségek. S a mai nyelvjáráskutatónak már itt is jó útmutatója van. (Vö. GOMBOCZ ZOLTÁN *Jelentéstana*t és az ott idézett irodalmat; ezekhez még CSÜRY BÁLINT, *Érintkezésen alapuló névátvitel*. Bp. 1929.)

A könyv azonban e hiányai mellett is biztosan mutatja a magyar nyelvjárás-kutatás eddigi fejlődését és a következő fejlődés irányát. Nyelvjárás-tanulmányaink ugyan legtöbbször a leíró és a történeti nyelvvizsgálat módszerei közt tapogatóztak (e miatt több ízben meg is rótták e tanulmányok íróit, pl. legutóbb FLUDOROVITS JOLÁN a NyK. XLVIII. kötetében) s e kompromisszum jelét a magyar nyelvjárás-kutatás két határköve — BALASSA és HORGER könyve — is magán viseli, mégis észre kell vennünk a haladást. BALASSA könyve leíró szempontú osztályozás és inkább csak egy-két feltűnőbb helyen rúccan át a nyelvtörténet mezejére, HORGERnél a nyelvtörténet a magyarázó elv s ezt csak ott hagyja figyelmen kívül, ahol a részletkérdés kivizsgálatlan volta kényszeríti rá a pusztá nyelvjárás-földrajzi megállapítást. Találón szemlélteti ezt pl. a -hoz rag tárgyalása: BALASSA az egyes vidékek szerint csoportosítja az alakváltozatokat (133—34. l.), ezzel szemben HORGER a fejlődés valószínű menete szerint csoportosított alakváltozatok földrajzi elterjedését vizsgálja. Azt hisszük tehát, hogy HORGER könyve végre el fogja billenteni a mérleget a történeti szempontú nyelvjárás-kutatás irányában.⁷

HORGER könyve még más szempontból is alkalmas a jövő nyelvjárás-kutatásának irányítására: Anyagát mindenkor kritikával fogadja, a tévedéseket igyekszik helyesbíteni. Rámutat a hiányokra (vö. 133, 139, 140, 175—7, 189—90, 210, 292, 298, 315, 343, 408, 430. §§.). Felhívja a figyelmet azokra az adatokra és jelenségekre, amelyeket valamely oknál fogva újra meg kell vizsgálniuk a kutatóknak (97, 99, 132, 187, 252, 257, 291, 334—5, 349, 356, 364, 380, 383, 396, 443. §§.). De nem ártallja bevallani azt sem, ha valamit nem tud megmagyarázni (151, 275, 343, 365, 395,

⁷ Bár kénytelenek vagyunk megjegyezni, hogy túlzott követelés a leíró szempontnak a nyelvjárás-kutatásból való kiküszöbölése: hiszen a kutató mindig találkozik olyan adatokkal, amelyek nem illenek bele a korabeli nyelvtörténeti szintézisbe, másrészt pedig az egyes nyelvjárások artikulációs bázisának megállapításához is szükséges a leíró szempont.

415, §§.). Finom megkülönböztetésekkel (vö. pl. 197, 245–46, 383, 474. §§-t) gondolkodásra serkent.

Helyesnek kell tartanunk a könyv megírásának technikáját is. Ugyanarról a dologról csak egyszer ír bővebben s másutt a §. számával hivatkozik az ismertetett jelenségekre. Az analógias jelenségek ismertetésénél — helyesen — előbb tárgyalja az analógiát megindító nyelvi jelenségeket. (vö. pl. 276. §.)

Kelemen József.

KÉRDÉSEK.

76. kérdés.

Ki ösmeri a *duttyán* szót? Debrecen város levéltárában folytatott kutatásaim során nemrégén egy olyan szót találtam a kamaraféle kisebb helyiség megjelölésére, amely nem fordul elő se az akadémiai Czuczor-féle-, se a nyelvtörténeti-, se a tájszótárban. Ez utóbbiban ugyan megvan a *duttyán* változatának tekinthető *dutyi* szó, de kóter, tömlőc értelmében; különösen a Tiszántúlon van elterjedve, épen Debrecen környékén. Debrecenben a kézi kamarának, hálólhelyiségnek használt kicsiny, szűk s főként nem eléggé világos, tehát sötét helyiséget is nevezik *dutyi*-nak. Ilyenféle apró helyiséget értettek a debreceniek a *duttyán* szó alatt is másfélszáz évvel ezelőtt. Petrőczy Ignác szenátor, fiatal korában magyar királyi testőr, 1703-ban jelenti a tanácsnak, hogy tiszteltes özv. Segesvári Jánosné aszszony a kollégium sütő-főzőháza szomszédságában „egy kis kamara, vagyis inkább *duttyán*” csinaltatására és használatára kér engedélyt, hogy abban lisztet és más élelmiszert tarthasson. (Rel. 204:1783.) Mihályházi János sze-

nátor ugyanazon évben kelt jelentésében is előfordul a *duttyán* szó. Vas István árverésre bocsátott ceglédutcai házáról írja, hogy „a pince torka felett is vagon egy kis *duttyán*”. (Rel. 247:1703.) Z. L.

77. kérdés.

Hol ismerik az Alföldön a *gógány* nevet és mi ennek a szónak a jelentése? Hol ismeretes, mint helynév? (Kalocsa vidékéről említi a Magyar Tájszótár!)

78. kérdés.

Hol használnak olyan parasztszekeret, amelynek két rúdja van és a két rúd közé egy lovat fognak be?

79. kérdés.

Hol ismeretesek a vállon keresztbe tett vízhordó, ételhordó rudak? Mi ezeknek a nevük (pl. *vállfa*, *obrányica*, *vácska* stb.)? Milyen formákat (kampós, kampó nélküli) használ a nép?

80. kérdés.

Kiskunfélegyházán az ótemplom egyesöví (= tornyú), az új templom kétesöví (= két-tornyú) néven volt ismeretes. Használják-e ilyen értelemben máshol is ezt a szót és mi a magyarázata? Tu-

lajdonképen itt a csövűt „csívű“-nek mondják. K. S.

81. kérdés.

Ismerik-e valahol a Népünk és Nyelvünk VI. évfolyamának 10-

12. füzetében a Képmutogató c. cikkben közölt „Eszernolcsászetvenkettő...” kezdetű vers folytatását? Ha igen, kérjük az egész vers beküldését.

FELELETEK

Feleletek a 49. kérdésre.

Csihész: csökönyös, rossz lóvak-ra mondják.

Jászberény, *Képets Imre.*

Beteg lóra mondják, hogy csi-hét.

Jászberény. *Turai Kiss István.*

A csihész szó Boldogházán is ismeretes. A jelentése 'a béresek legalábbvalója.'

Boldogháza. *Gál György.*

A csihész szó Kecskemét táján ismeretes. Jelentése: 'a többiek bolondja.'

Jászberény. *Torma Gyula.*

Feleletek az 50. kérdésre.

Jászberényben a kékszilvának azt mondják, hogy *boldogszilva*.

Jászberény. *Halász Béla.*

A Boldogasszony havában érő szilva neve *boldogszilva*.

Jászberény. *Orosz Miklós.*

A gazuag embert nevezik *boldognak*.

Jászberény. *Torma Gyula.*

U. a.

Jákóhalma. *Moller Agnes.*

A *boldog* szónak még a következő jelentése van: a botnak a boldogabb végét használja.

Püsztamérges *Elöljárósága.*

Szatmár-, Szabolcs- és Hajduban a botnak és a dolognak is van *boldog* vége, sőt a kenyérnek is. Itt tehát nemcsak 'beatus'-t jelent, hanem 'magnus, maior'-t is.

Szombáthely. *Kincs Elek.*

Feleletek az 51. kérdésre.

Ha a vadgalamb a Tisza hoszában repül, akkor sok halat fog a halász. Ha keréssztbe, akkor nem fog halat.

Algyő *Elöljárósága.*

Mikor a vadász vadászni megy, fölfelé tartsa a puská csövét, hogy szerencséje legyen.

Jászberény. *Simon József.*

Vadásznak szerencsét kívánni nem szabad. Szerencsét hoz bizonyos rész megfogása vadászat előtt.

Gödöllő. *vitész Endre László.*

Ha a vadász előtt, amint a házból kilép, macska szalad el, jobb, ha otthon marad, mert úgysem löne semmit.

Jászberény. *Torma Léhel.*

Vadásznak pappal találkozni, rossz előjel.

Jászberény. *Torma Gyula.*

Pénteken nem jó vadászni menni s a vadásznak nem szabad szerencsét kívánni.

Jászberény. *Rédei Imre.*

Ha a vadász az úton, mikor vadászni megy, fekete macskával találkozik, szerencsétlenség éri a vadászat alatt. Ha tizenhárom nyulat lő, egyet el kell dobnia, vagy a kutyájának adni, mert különben baj éri.

Jákóhalma. *Moller Agnes.*

Ha a vadász előtt fekete macska fut el, szerencsétlenség éri.

Ha a vadász tizenhárom nyulat

lő, akkor vagy dobja el az egyiket, vagy lőjön még egyet.

Jászberény. *Moller Pál.*

Ha a vadász mellett nyúl szalad el baloldalt, nem lesz szerencséje, de ha a jobb oldalán szalad el, akkor lesz. A vadászokról azt tartják, hogy a bolondok közé tartoznak.

Jászberény. *Simon Béla.*

U. a.

Jászfényszaru.

Winkler György.

Ha a vadász kilép az ajtón és kutya szalad el előtte, nem lesz szerencséje.

Szentlőrinc-káta. *Turza Pál.*

Felelet a 25. kérdésre. Arad és környékén a *daku* szót általánosságban minden félhosszú kabát-ra, sőt néhol a felöltött felső ruhára is értik. Vedd már fel a dakudat = öltözz fel.

Felelet a 36. kérdésre. A pajzán kifejezést az élénk helyett használják.

Felelet a 34. kérdésre. Sík az Alföld egyenletes kisebb területe, síkság a nagyobb terület. Tér-ség a nagyobb, szabad ég alatti, bekerítetlen férőhely, tér. *Tisztás* az erdőkben, vagy a közelükben lévő üres, de füves terület.

Felelet a 45. kérdésre. Miután Szarvas közelében van az ország földrajzi közepe, ezért csúfolják a szarvasiakat a környékeliek, azzal, hogy ott van a világ közepe.

Felelet a 47. kérdésre. Endrőd (Békés vm.) község egyik részét *Mirhónak* nevezik. Az ott lévő iskola a „mirhói iskola.”

Felelet a 48. kérdésre. Aradon, de azután az Alföld sok helyén hallottam ezt a kifejezést: *ismeri a dürgést* olyan értelemben, hogy tudja jól a szokásokat, ismeri a helyzetet, de legtöbbször

olyan vonatkozásban, ha valami szövevényes ügyről volt szó, vagy ha felsőbb hatóságoknál kell elintézni valamit.

Felelet az 50. kérdésre. A *boldog* szónak hallottam — több helyen az Alföldön — ilyen értelmét: a bot boldogabb végét, vagyis a súlyosabb részét.

Felelet az 51. kérdésre. Általánosságban ismert *vadászbabona*, hogy a vadásznak nem szabad szerencsét kívánni, mert akkor nem fog löni semmit. Ugyancsak sikertelen lesz a vadászata, ha a vadász az elinduláskor visszfordul valami otthon felejtett holmijáért.

Kiskunfélegyháza.

Koczás Sándor.

Felelet az 54. kérdésre. *Cserepcsik:* Csak az 50 éven felüli emberek ismerik abból az időből, mikor még a határ nagy részét a Sárrét vizei borították. Az érparkon, úszólápokon legeltető suttyók, kalodába tették a lovat, maguk pedig időtöltésből, no meg „hálnak okáért” pákászkodtak, varsát vetettek, vagy padmalyt kotorásztak. A fogott halat az útalt, böcstelen dörgics (durbincs, füttyülőhal) kivételével, fakulival meggyúrták, lefejezték, beleit kivették, jól besózták és a cserepcsik nevű csipőfa ágai közé szorítva tartották a nádesörmőből, árvaganéjából rakott tűz fölé. A szóban levő í hosszú.

Felelet az 56. kérdésre. Csak az öregek ismerik. A „jelemtelen” dib-dáb, semmitévő, nyáladék, pipogya, azonképen hitvány) ember lebecsült neve. „*Kóciporos* ember biz ökelme”. „*Kóciporos* emberrel nem köt az eszes”.

Szeghalom.

Szeghalmi Gyula.

A magyar rovásírás betűrovásáról.

A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvének legújabban megjelent füzetében végre megkaptuk a *magyar rovásírás* rövid, tömör, igen világos és nagyon szép összefoglalását NÉMETH GYULA hivatott tollából.

A rovásírás kivitelének *technikai kérdésével* azonban ez a kiadvány természetesen csak mellékesen foglalkozik, alkalmasint azért, mert eredeti rovásaink, sajnos nem maradtak fenn s e tekintetben csak gyarló írott másolatokra vagyunk utalva. A rovás technikájának kérdésével tudtommal mások sem foglalkoztak még behatóbban.

NÉMETH szerint (i. m. 24. l.) „a betűalakok fejlődésének történetében két korszakot különböztetünk meg, a *fára rovás* és a *tollal írás* korszakát“. Sajnos, a fennmaradt emlékek szerintem egytől-egyig a tollal írás korszakából valók s bár NÉMETH azt állítja, hogy „a *rovás* eredeti formáját tisztán mutatja a nikolsburgi ábécé“, kénytelen vagyok ezt megigazítani úgy, hogy a rovás eredeti formáját ez az ábécé sem mutatja, hanem legföljebb azt lehet mondani róla, hogy legjobban közelíti meg.

Azt többször megírták a régiek, hogy a székelyek ezeket a betűket *fára* rójják, *rovásbotokra* vésik s hogy ezek a *rovásbotok* négyyszögletűek, de egyetlenegy ilyen eredeti rovás nem maradt fenn. Egyetlen egy emlék, a Marsigli-féle naptár van másolva állítólag *fára* rovott eredetiről. A többi emlék ellenben mind *papirosra tollal* írt írásnak a másolata vagy ha talán nem másolat, legalább is abban a korban készült, amikor szerintem már túlnyomórészt *papírra írták* s nem *fára* rótták a betűket.

Ahhoz kétség nem fér, hogy ennek az írásmódnak eredeti és legrégibb technikája a *fára* való *rovás* volt. Aki azonban csak egy kicsit is ismeri a rovás technikáját, annak feltűnhetett az, hogy az emlékeinkben megőrződött betűalakoknak egy

részét úgy, ahogy ábécéink mutatják, fára róni nem lehet.

Felületes szemléletre is észre lehet venni, hogy valamenynyi ábécénk betűi két élesen elhatárolható csoportra oszthatók. Az első, nagyobb csoport betűi kizárólag egyenes vonalakból tevődnek össze; ezek valóban legnagyobbbrészt bizonyosan őseredetű *rovás-betűk*. A második csoport betűi azonban vagy tisztán körív-vonalakból vagy ilyenekből és egyenes vonalakkal vegyesen vannak kialakítva. En ez utóbbi csoport betűit körív-vonalak miatt újabbaknak tartom, esetleg csak a tollal való írás korából származóknak. Ha azonban egyik-másik betűről kimutatható volna, hogy már igen régen, tehát még a kizárólagos *rovás* korában is használták, akkor ezt csak úgy lehet megérteni, ha feltesszük, hogy akkor még nem kerek, hanem szegletes volt az alakjuk, tehát olyan típusúak voltak, mint az első csoportba tartozók. Ezt szeretném a következőkben valószínűvé tenni.

1. ábra.

A rovásjellegét legjobban megközelítő *nikolsburgi ábécében* (1. ábra) a következő betűk tartoznak a fent említett második csoportba: *e, f, ly, mb, n, ny, o, és ü*. Ha ezek közül kivetjük a *ny*-t mint aránylag újabb keletű összetett alakot s az *mb*-t mint kevésbé ismert és bizonyosan ritkán használt alakot, marad még mindig hat olyan betűnk, amely görbe vonalakból van alakítva.

Azt már NÉMETH is észrevette, hogy a nikolsburgi ábécé *f, ly, mb* és *ü* betűje nem a többi emlékről ismert szokásos ellipszis alakot mutatja, hanem fent és lent szegletes és ezért szerinte *róható* alakú. Szerintem azonban, mint látni fogjuk, még ezek az alakok sem alkalmasak a rovásra, ámbar kétségtelenül közelebb állanak már ehhez. A nikolsburgi betűsor azonban szolgáltat két olyan példával, amelyből arra következtethetünk, hogy valamennyi kerek vonalú betűnk valamikor szegletes for-

májú lehetett. Ez a *h* és *m* hangoknak ott látható alakja.

A *h* hang jelét — leszámítva Kájoninál látható különös alakját — eddig úgy ismertük mint két egymásba fonódott

körivet (Telegdi, Szamosközi, Marsigli). A nikolsburgi ábécében pedig ez a jel két egymás felett álló X betű, így

Ha ezt a két egymástól eltávolodott X jegyet összekapcsoljuk, mintahogy eredetileg valószínűleg mindig össze voltak kapcsolva, akkor megkapjuk a később már görbevonalas alaknak szegletes, tehát az első csoportba tartozó és nyilván eredetibb

változatát, így: . Kájoni fent említett *h* alakja is bizonyosan

ilyen alakra megy vissza, a másoló csak eltévesztette az X-ek számát s kettő helyett hármat írt le.

Ugyanezt látjuk azután az *m* betű jelén is. Ez a betű Kájoninál, Telegdinél, az enlakai feliraton és a rovásnaptár másolatán kerekíves alakú , olyan mint a megfordított latin nagy B betű. Ellenben Szamosközynél, a konstantinápolyi, a csíkszentmihályi- és a derzsi feliratnál szegletes,

illetve , s ugyanilyen szegletes a legrégibb emléken, a nikolsburgi ábécén is.

Ebből a két példából nézetem szerint joggal lehet arra következtetni, hogy a többi, most görbevonalú betűalak is valamikor szegletes volt. Az idők folyamán előállott „kerekítési tendenciát” valószínűleg a tollal való írásnak és főleg a latin írás hatásának kell tulajdonítani.

Van azonban még más ok is, amely valószínűvé teszi azt a feltevésemet, hogy a rovásírásnak kerek vonalú betűi eredetileg szegletes alakúak lehettek, t. i. az, hogy ilyen görbe vonalú betűket nem is lehet fára (pálcára) róni. Ezt csak az tagadhatja, aki maga meg nem kísérelte. Nem mondom, hogy különleges szerszámmal, pl. V-alakú vésővel és kiválasztott alkalmas fára, nagy gonddal és nem kisebb ügyességgel ne lehessen egy-egy ellipszis-alakot *bevézni*, de egyszerű eszközzel (főleg késsel), közönséges fára *róni* nem lehet ilyent.

Persze arra is lehet gondolni, hogy talán volt olyan idő is, amikor a fára való rovás kétféle technikával készült: egyes betűket *róttak*, másokat pedig *vésték* a fába. Ha csakugyan volt ilyen gyakorlat, akkor ez már a rovás hanyatlásának

kora volt. Olyan időben lehetett ez, amikor már mind kevesebb igazi fára való *rovás*, de annál több tollal vagy ecsettel való *írás* készült. Ennek hatása alatt véshettek aztán esetleg fába is kerek betű-alakokat. A reánk maradt rovás-ábécék (részint egyenes, részint görbe vonalú) betűalakjai azt mutatják, hogy összes fenmaradt emlékeink ebből a hanyatló korból maradtak ránk.

*

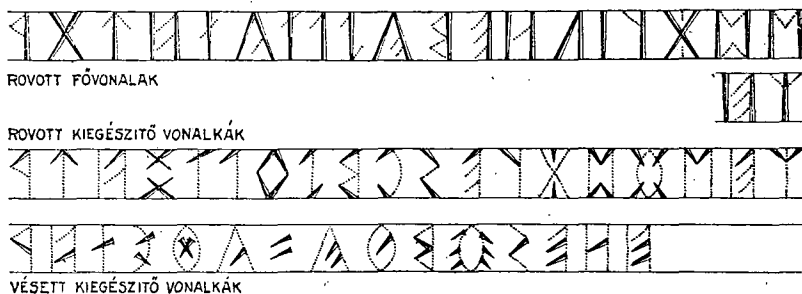
Ha az ember gyakorlatilag megkísérli a fára való rovást, mint ahogy én ezzel alaposan kísérleteztem, akkor különféle tapasztalatokra tehet szert. Az első az, hogy a különféle fanekek nem egyformán alkalmasak a rovás céljaira. Legalkalmasabbak erre az u. n. puha fák, mint a *hársfa*, a *nyárf*a, a *nyírfa*, és a *fűzf*a, sőt még a keményebb *juharfa* is. Ellenben a *fenyőfélék* fája nem mindig, azaz csak válogatva alkalmas. A felsorolt fafélék azért alkalmasak ennyire a rovásra, mert szövetük puha és főleg egyenletes, mert u. n. tavaszi és őszi pásztájuk között nincs nagy különbség. Mivel emiatt a legfinomabb részletek is pontosan kivéshetők rajtuk, ezért ezek a fafélék mindenfajta szobrászi munkára és faragásra is kiválóan alkalmasak s így természetesen rovásra is. Rovás céljára valószínűleg nem a törzs vastag fájából készült léceket, hanem a fiatalabb, megfelelő vastagságú egyenes ágakat használták. Ezek voltak a régiek *rovás-botjai*. Ha aztán ezeket a friss botokat négyszegletesre megfaragták, váltak belőlük a *rovó-pálcák*. Még az egyébként elég kemény fájú *juharfa* fiatal ága is nyers (ki nem szárított) állapotban elég puha és könnyen faragható. A *fenyőfélék* fája ellenben azért nem olyan alkalmas a rovás céljára, mint a fent felsorolt többi fa, mert rostjai ritkasan állanak és igen kemények s ezért szövete egyenlőtlen, a rostok közti puha pászta pedig könnyen kitöredezik. Az itt felsorolt fafélék közül hol az egyik, hol a másik bizonyosan mindig rendelkezésükre állt magyar őseinknek. A székelyek azonban már a Székelyföldre való költözésük alkalmával kénytelenek voltak a *fenyőfa* kevésbé alkalmas fáját is használni rovásaik készítésére. Az alkalmas fenyőfa-pálcára elég jól lehet *róni*, de *vésni* nem igen. Erre ez a fa nem alkalmas, pedig, mint látni fogjuk, a betűknek fára való rovásánál a vésésnek is jut némi szerep.

Ezért különbséget kell tenni a fára való *rovás* és a fára való *vésés* között.

A legtöbb ember valószínűleg azt hiszi, hogy ez a két művelet tulajdonképpen egy, s nincsen közöttük különbség. Azt hi-

szik ugyanis, hogy a *rovás* valami éles és hegyes késnek vagy vésőnek a hegyével történik, tehát nem egyéb a fa felületébe való mélyebb *bekarcolásnál*, esetleg késheggyel való *árkolásnál*. Ez azonban tévedés, mint ahogy én tévedésnek tartom Szamosközynek azon közlését is, amely szerint a betűket a kés hegyével, mint valami stylussal rójják hosszú fadarabokra és négyszegletű faragott botocskákra. (MRHE. 83.) Ezt bizonyosan csak a latin stylus-írásról való ismereteinek hatása alatt írhatta. Hogy miért tévedés ez az állítása, azt a következőkben fogjuk meglátni.

A két eljárás közötti legfőbb különbség az, hogy *róni* csak keskeny fapálcákra vagy botokra lehet és mindig csak a kés élével, míg *vésni* pálcára is, de legfőképpen szélesebb faplapokra és táblákra is lehet, de csak a kés hegyével. Ha tehát Szamosközy a kés hegyéről beszél, akkor az nem vonatkozhatik pálcarovásra, hanem csak tábla-vésésre.

2. ábra.

A *rovás* úgy történik, hogy a kés élével vonalakat metszenek ki a pálca egész szélességéből. Minden egyes kimetszett vonal rovása két metszéssel történik, még pedig a vonal vastagságának megfelelően, 1–2 mm távolságban egymástól, körülbelül párhuzamosan egymással, de a fa belseje felé ferdén, úgy hogy a két metszés a vonal közepén, a kirótt árok mélyén találkozik. A kirótt vonal keresztmetszete ilyenképen V-alakot mutat.

Ezek a pálca egész szélességén keresztülmenő egyenes rovott vonalak állhatnak merőlegesen a pálca két élére, vagy lehetnek jobbra vagy balra hajló ferde helyzetű vonalak. Ezek a vonalak a rovott betűk *fővonalai*. (2. ábra, felső sor.) De ezeken kívül vannak még a legtöbb betű alakban kisebb, rövidebb vo-

nalkák is, melyeket *kiegészítő vonalkáknak* lehet elnevezni. Ezeknek egy jó részét szintén *rovással* lehet készíteni (2. ábra, középső sor), de vannak olyan betűink is, amelyeknél ezeket a kiegészítő vonalkákat csak *véséssel*, a kés hegyével lehet elkészíteni (2. ábra, alsó sor). Ha a nikolsburgi ábécé betűsorát vesszük példának (1. ábra), akkor úgy találjuk, hogy a szegletes betűk fővonalaín kívül a kiegészítő vonalkákból a következők *róhatók* még a kés élével: az *a* betű felső ága, a *c* mindkét ága, a *cs*-ben a felső vonalka, a *h* betű teljesen, az *i* és a *j* kis vonalkája, a *k* teljesen, a *q* mindkét vonalkája, az *m* két szélső vonalkája, az *o* két vonalkája, az *ő* két szélső vonalkája, a *p* legfelső, esetleg az alsó is, a *t* ága, a *ty* két vonalkája, az *u*-nak és az *ü*-nek mind a négy vonalkája, a *v*-nek két vonalkája, a *z*-nek legfelső vonalkája és a *zs*-nek két ága.

Az ábécé többi, fent fel nem sorolt kiegészítő vonalkája azonban csak a kés hegyével véshető ki a fából. Ezek: az *a* alsó vonalkája, a *cs*-ben az alsó, a *d*-ben egy, *e*-ben kettő, *f*-ben kettő, *g*-ben egy, *gy*-ben kettő, *l*-ben kettő (esetleg csak egy), *ly*-ben egy, *m*-ben a belső kettő, *mb*-ben hat (esetleg csak négy), *ö*-ben a középső, *p*-ben egy vagy kettő, *r*-ben egy, *z*-ben kettő, esetleg három vonalka.

Aki figyelmesen végig nézi a 2. ábrán a megjelölt betűket, észre fogja venni, hogy miért lehet egyenes vonalkákat *róni* s miért kell másokat a kés hegyével *vésni*. Egyszerűbb, könnyebb és gyorsabb mindezt a *rovás*, ezért ahol csak lehet, mindennütt csak azt alkalmazták. Ezt azonban csak a pálcá két szélén lehet, mert csak ott lehet rövidebb vonalkát is a kés élével a fából kimetszeni. Ellenben a betű közepe táján levő kiegészítő vonalkát, ha egyik vége sem éri el a pálcá szélét, nem lehet a kés élével róni, hanem csak a kés hegyével, két bemetszéssel és egy beszúrással *kivésni* a fából.

A betűrovás gyakorlása közben szerzett másik tapasztalat az, hogy a rovott vonalak és vonalkák soha sem egyenlő szélesek, hol fent vastagabbak és lent vékonyabbak, hol megfordítva. (2. ábra.) Csak a tollal vagy esetleg írt vonalak egyenlő vastagok. Hiszen lehetne a vonalakat egyenlő vastagra, tehát pontosan párhuzamos éllel is róni, de csak vigyázva és gondos munkával és ezért természetesen tetemes idővesztéssel. De nem valószínű, hogy a régiek erre ügyeltek volna, mert lényegben teljesen mindegy, hogy a vonal egyenletes vastagságú-e, vagy pedig egyik vége felé elvékonyodó. A betű alakját és hangértékét ez nem befolyásolja.

Sőt, a kisebb, kiegészítő vonalkák, amelyekről fentebb volt szó, nem is lehetnek egyenlő vastagok, akár róva vannak, akár vésve. Ezek mindig *ékalakúak*, amit a készítésük technikája elég világosan megmagyaráz.

Ez, a rovás-betűk valódi képének utánzása, magyarázza meg szerintem a nikolsburgi ábécé ékalakú vonalait. Hogy ezek az ékalakú vonalkák a *cs*, *ncs*, *r* és *z* jegyében csak a jobboldali fővonalat érintik s a baloldalt nem, ez nem azért van, (mint NÉMETH véli), hogy a rovás tisztább és világosabb legyen, hanem ez szintén a rovás vagy vésés technikájából magyarázható jelenség, mert ahhoz, hogy e vonalkák a másik fővonalat is elérjék, sokkal gondosabb munka kellene, tehát lassabban haladna a rovás általa. (A jobboldali fővonalat azért érintik minden esetben, mert onnan indul ki a rovásuk.) Ha erőltetnék a vonalkák teljes hosszának kimetszését, akkor könnyen előállhatna az a lehetőség is, hogy keresztülmetszik a kés élével a baloldali fővonalat s ezzel a betű alakja esetleg megváltozhatik. Ez különösen a ligatúráknál bír fontossággal.

Igen helyes NÉMETH GYULA azon megfigyelése, hogy az egész betűsorban nem fordul elő a pálcá éleivel párhuzamosan haladó u. n. vízszintes vonal. Lehet ugyan ilyen irányú vonalakat is vésni, de ez nem célszerű, mert a fa szálának irányában könnyen kiszakad s ezzel értelmetlenné teheti az írást.

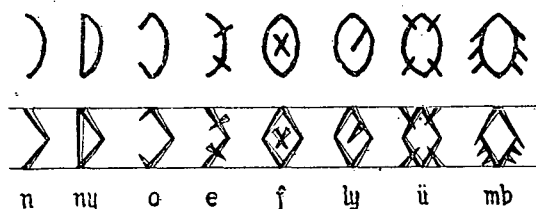
Egyenes vonalú betűk *rovása* egészen könnyű munka s egy kis gyakorlat után meglehetősen gyorsan haladó művelet. Ellenben görbe vonalú idomok vagy betűk fába való *vésése* még gyakorlott kéznek is aránytalanul tovább tart, mint a szegletes betűk *rovása*. Ha tehát egyenes vonalú betűket *rovunk* és görbe vonalúakat *vésünk* egy sorban, akkor munkánk folyamatossága minden egyes görbevonaltól betűnél feltűnően megakad, s a munkánk ezáltal erősen meglassul. Minden egyes ilyen betű kivésése zökkenőt jelent a munkánkban. Pedig az ember mindenféle más ilyen folyamatos munkánál igyekszik az ilyen akadályozó zökkenést kiküszöbölni vagy elkerülni. Ezért azt gondolom, hogy abban a korban, amikor még csak tisztán pálcákra vagy botokra *róttak*, teljesen mellőzték a kerekvonalú betűk használatát, vagy pedig szegletes alakot adtak nekik.

Hogy ez utóbbi mennyire lehetséges, mutatja a fentebb felhozott példa a nikolsburgi *h* és *m* betűkről. Semmi nehézséget nem okoz, és szinte magától kínálkozik ezek után a második csoportbeli kerekvonalú betűk (nézetem szerint eredetibb) szeg-

letes alakjának rekonstruálása. Ezt mutatja 3. sz. ábránk. Az *n*, *ny*, *o* és *e* köríve eredetileg egy-egy tompa szeglet volt, amelyet két vonallal lehetett róni, az *f*, *ly*, *u* és *mb* ellipszis-, illetőleg lencsealakját pedig négy vonallal lehet rhombussá róni. Mint az ábrából látjuk, a betűk e szegletes alakjukban is könnyen felismerhetők. Sem formájuk, sem hangértékük nem homályosult el.

Végül még egy megfigyelésről szeretnék itt beszámolni, melyet a pálcára való rovás közben tettem.

A magyar rovásírásnak jobbról balra való haladása kétségtelenül a rovópálcának balkézben és a rovókésnek jobbkezen való tartásából magyarázható. A tapasztalat azt mutatja, hogy egészen egyforma könnyűséggel lehet a pálcára merőle-

3. ábra.

ges, jobbraduló és balraduló vonalakat róni. Ha azonban megszámláljuk az ábécében előforduló vonalakat e három irány szerint, akkor kiderül, hogy — mindig a nikolsburgi ábécé alapján, — a merőleges | vonal 23-szor, a balra \ dülő 27-szer, a jobbra / dülő ellenben 46-szor fordul elő. Ez utóbbi tehát csaknem ugyanannyiszor, mint a másik kettő együttvéve. Sőt azt hiszem, ha a számlálást a magyar nyelvben leggyakrabban előforduló hangok jegyeinek számbavételével végeznénk, akkor ez a feltűnő arányszám még tetemesen megnagyobbodna. Mit lehet ebből következtetni? Azt, hogy mégis ez a jobbra dülő vonal volt a legkönnyebben róható vonal valamennyi között, s ha ez igaz, akkor az első rónók, akik kitalálták vagy először pálcára rótták a betűket, a pálcát rovás közben nem a mellük előtt tartották egyenesen vagy enyhe ferde irányban, hanem inkább úgy, hogy a testük bal oldalához volt szorítva, sőt ha a pálca valamivel hosszabb volt az egy-két arasznál, akkor a bal könyökükkel a testhez is szorították, szinte a mellre merőleges irányban. Ebből azután az derül ki, hogy a rovásírás legrégibb alakjában nem jobbról-balra, hanem felülről-le-

felé haladó irányú volt. Erről különben van említés Szamosközynél is (MRHE 83). Lehet, hogy a felülről lefelé haladó irány írását akkor hagyták el, amikor a latinbetűs írás hatása alatt papírra kezdték lemásolni a rovásokat vagy tollal írni s ekkor fordultak a sorok vízszintesre s lett e régi írásmódunk jobbról-balra haladó.

Cs. Sebestyén Károly.

A számok szerepének és jelentésének kialakulása az emberiség történetében.

Második közlemény.*

4. Az időszámítás és a 3-as eredeti jelentése.

A primitív ember térbeli tájékozódása nincs a tér pontosabb beosztásához kötve s ugyanígy áll a helyzet az idő felmérése, az időszámítás tekintetében is. Az ausztráliai népeknél nincsen éles különbség jelen és múlt között, „ma, tegnap vagy holnapután, tíz éve vagy hat hónapja, az teljesen mindegy nekik”.⁵³ A primitívekhez elég közelálló délamerikai bakairok — jöllehet vadásznépek és így térbeli tájékozódásuk igen fejlett — az időt az alvások *számával* mérik: „egyszer alszunk, kétszer alszunk”.⁵⁴ A primitívebb vadász és nomád ember nagyon gyakran megelégszik az időrészek *kettes* beosztásával, pld. a „nap” és „éj”, a „tél” és „nyár” megkülönböztetésével, mert ezek az egyszerű felosztások elméjét nem erőltetik meg.⁵⁵ Az is előfordul, hogy a nappalt és az éjszakát nem a nap határozott szakaszaival, vagy a hold periódikus változásaival mérik, hanem egyszerűen kettéosztják.⁵⁶ Az időszámítás első szintézisei azután a több „éj-nap” vagy „nap-éj” kettes összetételében nyernek legegyszerűbb kifejezést. Kezdetben a nagyobb időszámítási egységeket is csupán kettéosztották; az indek „a Védák korszakában... arra szorítkoztak, hogy a hónapot két periódusra osszák: a világos félre, holddujságtól holdtöltéig, és a sötét félre, holdtöltétől a következő holddujságig”.⁵⁷ Tehát a hónap kettéosztásával egyidejűleg a hold *változásának* megfigyelése is a dualisztikus *ellentétek* jegyében nyer megfogalmazást. Az

* Az első közlemény a N. és Ny. 1934. július—szeptemberi számában jelent meg.

etruszkok és utánuk a rómaiak a hónapot az idusokkal csupán két részre osztották. A görögök Xenophon idejéig még az évet is csak kétfelé osztották, nyári és téli félre. Delphiben az ég derült része Apollóé és nővéréé, a tél Dionysosé.⁵⁸

Az időben lefolyó jelenségek lemérése ugyan az ellentétek jegyében is lehetséges volt, de annál kevésbé, minél nagyobb időtartamokat vettek fel egységül. A kultúra haladtával az emberi elme nem elégedett meg olyan tárgyiasításokkal, mint pld. a *nap* és *hold*, a *nappal* és *éjjel* szembeállítás, melyek csak nagy általánosságban követték az idő folyamatát. Az intenzívebb állattenyésztés, majd a földművelés szükségessé tették, hogy a nap vagy a hold pályájának egyes feltűnőbb szakai: a nap és a hold *felkelte*, az égen való *kulminálása* és *lenyugta* mindinkább számba vétessenek. A következő lépés nem lehetett más, mint minden változás jellegzetes *három* vonásának: a *kezdet*, a *lefolyás* és a *vég* különbségeinek lerögzítése és a hozzá való alkalmazkodás.⁵⁹ A két legfőbb égitest jellegzetes *három* szakának az idősorban való rögzítése, majd a hold változásának három holdéjen át való szünete hozza létre az első kezdetlegesebb időszámítási módokat. Minden ilyen esetben tulajdonképpen mindig az alapnak: az „1+1+1”-nek *hármás* egységekben való, bezárt, szintetikus sort képező feltüntetetéséről van szó.⁶⁰ Ez az oka, hogy az összes népeknél megtaláljuk a nap és a hold változásainak *hármás* összefűzését, melynek megfelelően az összes népek meséiben, szokásaiban, varázslásaiban elterjedt a *cselekmények hármás* periódusban való lefolytatása, *háromszori* megismétlése, az *időtartamok hármás* csoportokba való rendeződése.⁶¹ Az idő *hármás* beosztása azután továbbfejlődik és — különösen ott, ahol a földművelést intenzívebben gyakorolják — nyomot hagy a fejlettebb időszámításban is.

A cselekvések, szokások és időegységek a *hármás* időszámítás alapján is — akárcsak a térbeli dolgok numerikus számbavételénél — később nagyobb egységekbe rendeződnek, majd pedig már nem csupán a cselekvések, hanem a varázsláshoz szükséges eszközök s a misztikus erők (az istenségek) számában is mindinkább előtérbe lép a 3-as mellett a 9-es, sőt a 27-es szám használata.⁶² Ezt a következetes átalakulást mutatják az egyiptomi és babilóniai kultúrák, amelyekben mindinkább az öntöző földművelés lép előtérbe s ugyancsak ezt találjuk azokban a török népek hódításai által megalapozott, de mind nagyobb mérvben földművelővé vált kultúrákban, amelyek Eurázia észak felé eső részén keletkeztek, valamint az északi finn-ugor kultú-

rák s az ugor és török népek keveredéséből előálló magyarság gondolatvilágában is.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a 3-as szám, mint minden időszámítás alapja (eltekinthetve az egészen primitív, kőkor vadász és zsákmányoló népektől, amelyek a *kettes* számrendszer fokozatain megállottak) csaknem minden népnél megtalálható és pedig elsősorban az *időben* lefolyó cselekményekkel kapcsolatban, majd a vallásos és rituális cselekményeken keresztül a többi képzetekkel kapcsolatban is.

5. A 3-as szám összefoglaló és szerkesztő jelentése a földművelő és városkultúrákban.

Láttuk, hogy a 3-as mint időbeli történéseket összefoglaló szám mindenütt jellegzetes alapszáma az időszámításnak. Azonban már a vadásznépek társadalmában feltűnnek olyan törekvések, melyek a 3-as szám *összefoglaló* szerepét a *téri* viszonyokra is átviszik. A legegyszerűbb számlálásban is jelek vannak arra, hogy az elme a kettes számrendszereket hármasszámlálási móddal törekszik helyettesíteni.⁶³ A 3-as számot az intenzív földművelés kifejlődése juttatja eredeti, időszámítási jellegén túlnövő, az egész vallási és társadalmi gondolkört átfogó jelentőséghez. A földművelés nem kíván nagyvonalú cselekvéseket, hanem részletező munkához szabott, napi és heti időszakokat pontosan betartó, szorgos, békés munkálkodást.

Amikor a földműveléssel is foglalkozó vadász és nomád kultúrákban a 2-es számmal szemben föltűnően előtérbe nyomul a 4-es, ez a tény már maga is jelzi, hogy az ilyen társadalom a részletezőbb munkálkodás felé halad és ezért van szüksége nagyobb számegységre, mely a maga keretén belül több szétbontásra ad lehetőséget.

A számlálás és az időszámítás fejlődése a jelek szerint egybeesik a kezdetleges városkultúrák kifejlődésével úgy Egyiptomban, mint a Tigris és az Eufrát környékén, ahol a még domináló állattenyésztés mellett a *földművelés* és az *ipar* is virágozni kezdenek. A vállalkozással és kalandokkal járó *kereskedelmet* viszont a sziklás és rossz talajon élő vagy szűk területre szorított vadász és nomád népek teremtik meg, akiknek vállalkozó kedvét és zsákmányoló életmódját a tengeren való kalandozás fejleszti tovább, minthogy természeti környezetük nem nyújt számukra biztos megélhetési lehetőséget. Gondoljunk a görög előidőkre, az Iliás és Odysseia, illetve Trója és Mykéné társadalmaira, a phoeníciaiakra és krétaiakra. Ezek-

nek a kultúráknak a szociális viszonylatai az elválasztó kettős-ségek helyett az *összefoglaló kettős-ségek* irányában fejlődnek. A földművelés megvédésére szolgál a katonáknak és nemeseknek az állattenyésztők harcias erényeivel bíró osztálya, amely a szállás- és földterületet a hódítás jogán tartja birtokában s lassankint előkelő birtokos osztállyá csendesedik. A felsőbb osztály azonban már nincs oly éles ellentétben az alsóbb, a földműves osztállyal, mert a *kettő között* kialakul a primitív vadász és nomád népek varázslójából, sámánjából továbbdifferenciálódott papi osztály, amely nem csupán az állami és vallási szertartásokat vezeti s az orvoslást látja el,⁶⁴ hanem magas kultúrája révén az írástudó s a papi kollégiumok fejlődésével lassanként az egész adminisztrációt mindjobban a maga hatáskörébe vonja.⁶⁵ A társadalmi elosztódás ilyen módon már nem a kettős-ségekben, hanem a *hármasságok* jegyében alakul tovább.

A *földművelés* előtérbe nyomulása lassanként mindinkább reányomja bélyegét a társadalmi viszonyok megítélésére. A földművelés békés jellege ugyanis az *érzelmelek* kimélyülését hozza magával s az akarat uralma helyett a társadalmi ellentétek kiegyenlítésére való törekvéseket. A családi élet bensőségebb lesz s a nő és a gyermek szerepe mindinkább kidomborodik.⁶⁶ Ezzel párhuzamos pld. az egyiptomiaknál az emberi élet fölé emelt istenkörökben a női istenségek nagy száma, a családi életben az anyajog előtérbe nyomulása⁶⁷ s a női uralkodóknak és a testvérházasságoknak a nomádokhoz képest aránytalan gyakorisága.⁶⁸ Jellemző ezekre a kultúrákra a családi hármasság kultusza, amelyben a családi *összetartozás*, az érzelmelek belső *egysége* fejeződik ki és ahol az anya, az apa és a fiú hármasságában a gyermek numeritása köti össze a férfi és a nő ősi ellentétét.⁶⁹ Ez az új hármasság tulajdonképpen a nomád családban *kiemelt* elsőszülött fiú helyett a földművelő társadalmakra jellemző érzelmi *összefoglalásban* kapcsolja egybe az apa és az anya személyét.

Ennek a társadalmi fejlődésnek az eredménye azután, hogy a 3-as szám lassanként már nem csupán az időszámítás alapszáma lesz, hanem — az elválasztó, dualisztikus ítéletekkel szemben — jellegzetes száma mindennemű *összefoglaló* ítéletnek. A 3-as számot ekkor már nem csupán a sok, a hatalmas stb. analógiájaként fogják fel, hanem a *teljesség*, a *befejezettség* értelmében is s ebben az értelemben mindinkább alkalmazzák a téri viszonyokra, majd a legkülönbözőbb társadalmi vi-

szonyok kifejezésénél is tért hódít a 2-es rovására. A szokásokban, mesékben, mondákban szereplő *dolgok* száma pld. igen sokszor a *hármasság* jegyében fejeződik ki. Az egyiptomi és indiai mesékben vagy akár a saját ősi meséinkben is mind gyakrabban szerepel 3 testvér, 3 kísérő, 3 óriás, 3 boszorkány, 3 sárkány stb.; a finn-ugor és török népek eredetmondáiban, történeteiben a hősök, a vezérek, a törzsek is gyakorta *hármán* vannak, sőt a szertartásokban szereplő személyek száma is gyakran 3.¹⁰ Az egyiptomi, sémi, ind és görög vallási mithoszok istenkörei is a 3-as szám alapján rendeződnek s később azután úgy ezekben a viszonylatokban, mint más társadalmi vonatkozásokban természetesen jelentkeznek a 3-as megkétszereződései: a 6-os, a 12-es, valamint többszörösei: a 9-es és a 27-es.¹¹ Mindez nemcsak azt bizonyítja, hogy az illető népek már ősrégi időkben áttértek a földművelésre, hanem azt is, hogy szociális viszonyaik kifejezésénél mind nagyobb mértékben törekszenek ilyen *hármás*, *szintetikus* jellegű ítéletek tervszerű megszerkesztésére.

6. A 7-es szám és a számok irracionális jelentősége.

A primitív s a primitivekhez közelálló vadász és pásztor-népek számlálási módjában fontos határpontot képez a 6-os szám. Nem egy ausztráliai és délamerikai törzs a kettes csoportok során jut el a 6-os számig: ami azon felül van, az „sok”. (l. a 11. jegyzetet.) Egyes újguineai népek viszont a 2 hármás csoport összekapcsolásával jutottak el a 6-os számig, mint legmasabb határozott számig. (l. 50. jegyzetet.) A finn-ugor népeknek 1–6-ig terjedő számnevei közösek.¹² Hogy épen a 6-os szám körül jelentkezik az említett megállás, az nagyon egyszerű lelki okokra vezethető vissza: a 6-os szám az elválasztó ítéletek nyomán kialakult 2-esnek s az időbeli történéseket összekapcsoló elsődleges 3-asnak legegyszerűbb kombinációja s az egyszerű ember számlálásában a 6-os szám után szokott leggyakrabban jelentkezni az az állapot, amikor a határozott mennyiségekkel való számlálás — történjék az akár fejben, akár az ujjak segítségével — már kényelmetlenséget, fejtörést okoz. A primitív ember tehát a neki szokatlanabb mennyiségre, amelyre különben sincs szüksége, minden további gondolkodás nélkül rámondja, hogy „sok”. Ha azután ezen az elméleti gátláson túl akar jutni vagy túl is jutott, akkor tétovázni kezd a 6-os számhatár zárt keretei és a 7-essel mint magasabb egységgel való szabaddabb számlálás között. Északi nyelvrokainknál, a voguloknál

és osztjájoknál — akiknek költészetében a számritmus nagy szerepet játszik — határozott nyomai vannak egy új számlálási módnak, mely a 6-os számtól kezdődőleg fejlődik ki; a 6-os számnál azonban határozott megtorpanás érezhető. Ezt mutatja a 6-os és 7-es számot összekapcsoló számjáték gyakorisága, a lefelé haladó számjátékokban pedig a 7-es és a 6-os számok viszonyításának egyenesen túlnyomó többsége.⁷³ Az egyes számoknak ugyanezt az ingadozását találjuk a sémi és az árja népeknél is.⁷⁴ Ezek után természetes, hogy a vogulok és osztjajok számlálásában és mondáiban — jöllehet 1000-ig és még tovább is számolnak s határozott nyomok mutatnak arra, hogy átmenetek a 10-es, 20-as, sőt magasabb számrendszerekre is — a 7-es mint végső határszám rendkívüli módon kidomborodik részben a sok-nak, nagy-nak, hatalmas-nak, rendkívüli mennyiségnek,⁷⁵ de ugyanakkor a negatívumnak is legfőbb kifejezője lesz. Hogy a magyar népmese igen gyakran e szavakkal kezdődik: „hol volt, hol nem volt, *hetedhét* országon is túl volt“, valószínűleg szintén arra mutat, hogy bizonyos ponton az ember a valóság, a határozottság birodalmából a határozatlanság birodalmába, a téri határozottság helyett az időbeliség bizonytalanságába, egyszóval a *mesék* világába siklik át.

A 7-es számra tehát nem is a külvilág jelenségeinek számbavételénél, a dolgok megszámlálásánál volt igazán szükség, hanem jelentőségét inkább azon a lelki folyamaton keresztül nyerte, amelyen át hozzá eljutottak. Ennek következtében természetes, hogy a 7-es számnak s a vele összekapcsolt tartalmaknak bizonyos irracionális jellegük van. Ezt az irracionális jelleget csak fokozza és megerősíti az a tény, hogy a 7-es szám — amint a következőkben látni fogjuk — részben az emberi lelken kívül fekvő okokból, a holdhónapos időmérés alapján az időszámításban is különös jelentőséghez jut.

*

A számlálás elsődlegesen az értelmi gondolkodás körébe tartozik, azonban a számfogalom létrejötte és kialakulása, mint láttuk, irracionális mozzanatokkal is kapcsolatos. Ezeknek a vonatkozásoknak érdekes kivirágzását jelentik a vogul-osztják népköltészetnek eddigelé nem eléggé méltányolt *számjátékai*. E számjátékok lényege a szereplő személyek, tárgyak, időegységek és cselekedetek *számának* a szavak egyszeri, esetleg kétszeri ismétlésével kapcsolatos fokozása (progresszív számjáték), ritkábban csökkentése (regresszív számjáték). Ez a számbeli játék, amely a vogul-osztják népi énekekre annyira jellemző,

kiterjed mindazokra a számokra, amelyek a vogul-osztják nép gondolkodásában a számolás fejlődése révén jellegzetesek lettek, így a 2-es, 3-as, 4-es, 5-ös, 6-os, 7-es, sőt a 10-es és 20-as számokra is.⁷⁶ A számolás legtöbbször progresszív irányban jelentkezik és pedig elsősorban a 2–3 és a 3–4 viszonylatban, ami annak a jele, hogy ezek körül a számok körül történtek legrégebben az átmenetek egy újabb számrendszerre. Hasonló megtorpanást jelez a 7-es számnak kétszeri megismétlése; ugyanilyen ismétlés szórványosan a 2-essel és 3-assal is előfordul, a 7-essel azonban igen gyakran („2 ég, 2 asszony“; „3 bércecske, 3 bércecske“; „7 tél, 7 nyár“; „hegyi 7 vadászhurok, hegyi 7 vadászhurok“ stb.). A számok háromszori megismétlése a 3-assal és a 7-essel kapcsolatban fordul elő („3 hófehér, 3 vörösbarna, 3 tarka rénökör“; „nyusztfogó 7 vadászhurkos férfi erdei 7 vadászhurokjához megy, vízbeli 7 vadászhurokjához megy“ stb.). Jellemző a különböző számok három sorozatú megismétlése is (pld. „1 szökés, 2 szökés, 3 szökés“; „5 éj, 6 éj, 7 éj“ stb.). Az 5-ös a 7-essel is előfordul, ami azt mutatja, hogy egyes számokon, nem pedig a szavakon van a hangsúly („5 rikoltás, 7 rikoltás“; „5–5 szent rikoltás, 7–7 szent rikoltás“ stb.). A számok megismétlésénél a 7-es szám a végső határ.⁷⁷ Előfordul egyes számok regresszív jellegű összekapcsolása is (20-as a 10-essel, 6-os az 5-össel, 4-es a 3-assal, 3-as a 2-essel), azonban az esetek túlnyomó többségében mégis a 7-es a 6-ossal kerül viszonylatba. (Lásd a 73. jegyzetet.)

Az északi vadász-halász népek képzelete nemcsak féktelen, az arányokat végtelenségig nagyító, egyszóval *akarati* jellegű, mint a nomád hősköltemények, hanem játékos, tehát *érzelmi* jellegű is, amit a skandináv hitregék betűs alliterációi épúgy tanúsítanak, mint a vogul-osztjakok regresszív és progresszív számjátékai. Ezek a számjátékok a kezdetleges ritmusnak nem-kevésbé figyelemreméltó jelenségei, mint az alliterációk s azt mutatják, hogy a nyelvbeli ritmus lehetősége nem csupán egy, hanem több irányban (a betűalliterációk, számritmusok, rím és versmérték, kötött és kötetlen verselés, vers és mozzanatos vagy ritmikus próza irányai felé) egyformán jelentkezhetnek.

7. Az időszámítás végleges kifejlődése és a 7-es, a 12-es, az 5-ös (a 10-es és a 100-as) számrendszerek.

A nap és a hold szakaszainak pontosabb beosztására mindenestre a földművelés adhatta az első indítást. Mégis való-

színűleg a vadász-halász, zsákmányoló és kóbor nomád népek körében kialakult *kereskedelem* volt az, mely nagyobb vállalkozó szellemet követelt és reászorította az embereket arra, hogy elméjüket megfeszítsék, hogy nagyobb számegységeket áttekintsenek, hogy határozott időpontokat lerögzítsenek s úgy térbeli, mint időbeli számításait mindinkább pontosabbá tegyék.

Az időszámítás kiépülése a nap és a hold változásainak alaposabb megfigyelésével indult meg. Ezekben a változásokban olyan külső tényezőt kellett az időszámítás céljaira keresni és kihasználni, amely az eddiginél több egységet foglalt magában. Erre a célra a hold változásainak megfigyelése kezdetben alkalmasabbnak látszott, mint a napé.⁷⁸ A hold visszatérő periódusát a primitív népek először *kétfelé* osztották, az újhold feltűntét véve az időszámítás természetes központjának. Amikor az idő pontosabb felmérésére az egyszerű kettéosztás nem volt elégséges, áttértek a hold visszatérésének *hármassal* elosztására s így születtek meg a 3 és 9 napos hetek és a $3 \times 9 = 27$ egységre osztott holdhónap.⁷⁹ Egyes népeknél, így Jáva és Bali szigetén, valamint egyes északamerikai indián törzseknél az időszámításban *három* napos „hetet” is találunk.⁸⁰ A hold járásának a fejlődő folyami- és tengerjáró kereskedelem igényeihez mért pontos lerögzítése azonban megközelíthetőbb volt a 4-es felosztás alapján s ennek következménye, hogy az uralkodó időszámítási egység végül is a hold változásainak is megfelelő 7 napos „hét”, illetve a négy osztatú 28 napos holdhónap lett.

Az újabb egységgel, a 7-essel az ember nemcsak több és nagyobb időmennyiség összefoglalását kísérel meg, hanem azt is, hogy a sokszorozás segítségével az új alapszámból kiindulva nagyobb *mennyiségeket* is ki tudjon fejezni. Úgy északi nyelvrokonainknál, mint a sémi és az indogermán népeknél nyoma van annak, hogy az új egység: a 7-es sokszorozása segítségével kétszeres, háromszoros és még nagyobb időmennyiségeket is össze tudtak foglalni.⁸¹ Ezzel párhuzamosan lesz a 7-es szám a 3-assal és 9-essel versenyezve az időmennyiségek kedvelt számává,⁸² majd további analógia kapcsán alkalmazást nyer a vallási és társadalmi szokásokban és a térbeli mennyiségekre vonatkoztatva is.⁸³ A 7-es szám, illetve a neki megfelelő időszegmentum: a „hét” ilyenmódon nem csupán a nagyobb és pontosabban számontartható időegységek megrögzítésére szolgált, hanem a *térbeli*, egymásmelletti tárgyak és személyek számszerű összefoglalására is, ép úgy, mint ezt a 3-asnál vagy a 9-esnél láttuk.

Ezen a fokon azután a „sok“, a „nagy“, a „rendkívüli“ jelzésére már a 7-es többszörösei szolgálnak.⁸⁴

Az új időmennyiség: a 7 nappól álló „hét“ kisebb időtartamokra ugyan pontosabb és részletszerűbb mértéket alkalmaz, az ember azonban lassankint rájön, hogy nagyobb időtartamokra épügy nem ad megfelelő mértéket, mint ahogy nem alkalmazható hiánytalanul a térbeli viszonyokra sem. A nomadizáló, a vadász vagy a primitívebb folyam- és tengerjáró népek ugyan többnyire megmaradtak a *hetes* időszámítás mellett, azonban az ő szokásaikban is bizonyos ingadozás észlelhető a 7-es szám mint kerek, tökéletes szám alkalmazása körül és mellette más számok: a 6-os, a 8-as, illetve a 10-es jelennek meg végső alapegységül. Valahányszor pontosabb időszámításra volt szükség, a népek nem e primitív „hetek“ szerint számláltak, hanem a hold egyes napjait: a *huszonnyolc*, a *huszonkilenc* vagy a *harminc* napot számlálták meg pontosabban.⁸⁵ Ezen a vonalon fejlődött ki végül a kereskedelem fokozatos előtérbe nyomulásával s a komplikáltabb számműveletekre alkalmasabb *szorzás* mind nagyobb mérvű felhasználásával a $3 \times 10 = 30$ napot magába záró holdhónap és a 12 hónapos holdév.⁸⁶ Ezeknek első alkalmazását valószínűleg a kitionően pásztor, a vadász-halász és a tengerjáró népeknek köszönhetjük.⁸⁷ A 30 napos holdhónap és a 12 hónapos holdév elterjedését nyomon követte ugyanezen számoknak a társadalmi szokásokban való elterjedése és használata.⁸⁸ Az év 12-es beosztása azonban jobban beidegződött, mint a hónap 30 napra osztása, amit mutat a 12-es szám gyakori előfordulása a mondavilágban, a mīthoszbán és elterjedése keleten s nyugaton, fel egészen Skandináviáig.⁸⁹

Az időszámítás teljes kialakítása, valamint a napévrre való teljes áttérés azoknak a népeknek köszönhető, akik népességük sűrűsödésével szűk területüket mindjobban kihasználni akarván, a földművelés legintenzívebb formáját: az öntöző földművelést honosítják meg. Így lesz Egyiptom, Babilónia, India, Kína s a nagy folyóvizek: a Nílus, az Eufrátes-Tigris, a Ganges, az Indus, a Hoangho melléke egy-egy virágzó kultúra középpontja, ahol a föld termése és biztos hozadéka minden másnál fontosabb. Az öntöző földművelésnél nem csupán a hetek, hónapok, hanem az évszakok változása is rendkívüli jelentőségű: Folyton a termés visszatérő periódusait tartván szem előtt, a földművelésnek ennél a módjánál a népek elsősorban már nem annyira a hold járása, hanem a *nap* szerint

igazodnak s így térnek át az évszakok pontos megfigyeléséről a holdév pontos megfigyelésével, majd a 30 napos holdhónapok kiegészítésével és megtoldásával végül is a napévre.⁹⁰ Ebben a fejlődésben a 7-es szám is elszakad a holdhónapoktól; mint-hogy azonban a szorgos, részletező földművelés nem nélkülözheti egy kisebb egységnek, a 7 napos „hét”-nek a hónapoktól független, egész éven keresztül való használatát, azért nyer új alkalmazást a régi kultúrákban a bolygójárású „hét”: a *hebdomas*.⁹¹ Mi sem természetesebb azután, hogy amint a „hetet” 7 napra, a hónapot 30 napra, az évet 12 hónapra osztották, ugyanúgy előtérbe jutnak a számlálásban és a társadalmi szokásokban is a 7-es, a 30-as és a 12-es számok. A földművelés nagyarányú kivirágzása magával hozza egyfelől az ipar, másfelől a kereskedelem kivirágzását is és mindezeknek kapcsán szükségessé válnak a nagy számokkal való számítások, majd fejlődésnek indulnak a különböző tudományok és pedig — e kultúrák más tudományaihoz képest aránytalan mértékben — elsősorban a mértan és a csillagászat. A számlálásban, az idő- és térszámításban most már egyaránt a *szorzás* lép előtérbe, mint amely művelet aránytalanul könnyebben jut el a nagy mennyiségek leméréséhez. A térbeli számításban az 5×10 , a 10×10 , majd ennek sokszorososa, a 10×100 kerülnek előtérbe s úgy az ókori, mint a török, a kínai kultúrákban és az ugor népeknél az 50-es, a 100-as és az 1000-es számok sorra felveszik a *sok*, a *nagy*, a *hatalmas* jelentését, idővel pedig a társadalmi szokások kedvelt számaivá lesznek.⁹² Így alakulnak ki egyfelől Babyloniában, másfelől a Földközi-tenger partján (Phoeniciában, a zsidóknál, a kisázsiai görögségnél, stb.) a földművelés és ipar nyomán fel lendülő kereskedelem kivirágzásával a mértékes, az $5 \times 12 = 60$ percre és $60 \times 60 = 3600$ másodpercre osztott órák a $2 \times 12 = 24$ órára osztott napok és a $6 \times 60 = 360$ napból álló esztendő, ami a 60-as számnak is bizonyos elterjedtségét hozza magával.⁹³

Ezzel körülbelül eljutottunk azokhoz a számrendszerekhez és számképekhez, amelyek a mai napig dominálják az emberi gondolkodást. A számmennyiségeken való továbbhaladás már csupán a meglévő számképzeteknek az általánossá vált számrendszereken belül való ismétlését jelenti. A számlálási készségnek a végtelenig való fokozása, a matematika tudományos fejlődése, másfelől a számmissztika kifejlődése⁹⁴ már nem változtat azon a tényen, hogy a legfontosabb számok és számrendszerek szoros és elsődleges kapcsolatban vannak és maradnak az értelmi, érzelmi és akarati ítéletekkel, az elsődleges és továbbfej-

lódott térbeli és időbeli tájékozódásokkal, valamint a legfőbb foglalkozások egymásközi versenyével. Ez az oka, hogy a régi, beidegzett időszámítási formák mai napig is érintetlenül megmaradtak s ma is lépten-nyomon találkozunk az *akarati, az etikus ítéletek éles kettősségével, az összefoglaló ítéletek hármasságával*. E számformák a legkülönbözőbb változatokban mindig újra felfrissülnek és folyton élnek, mert legvégsőbb alapjaikban az *emberi gondolkodásba* vanna beágyazva!

Bibó István.

Jegyzetek.

⁵³ Roheim G. levélbeli közlése az ausztráliai arandákról.

⁵⁴ K. v. d. Steinen i. m. 72.

⁵⁵ Houzeau írja (A csillagászat történelmi jellemvonásai, 58—60.): „a nap és az éj szabályszerű visszatérte, mely váltakozva két fázist, egy aktivát és egy passzívát jelöl meg, a népek többségénél a lételnek és a nem-lételnek fogalmával kapcsolódott össze. Úgy okoskodtak, hogy amint a nem-létel megelőzi a lételt, éppen úgy az éj megelőzi a napot: ez a nem-létel volt a napi időszakasz kiinduló korszaka, úgy, amint hasonló felfogás szerint a tél az évnél volt a kiinduló pontja. A khaldéusok azt mondták, hogy a világ az őszi éj-napegyenlőség idején, azaz akkor kezdődött, midőn az éj felülkerekedett a napon. Az ó-kor sok népe a napi időszakaszokat az éjek révén számlálta: ilyenek voltak a numidiaiak, Caesar gal-lusai, Tacitus germánjai. De különösen Északon tett szert az éj szembeötlőbb jelentőségre. Ugyancsak itt ugyanazon néptörzsek, melyek éjek szerint számláltak, analogia révén az éveket hóhullások, vagyis telek szerint számlálták. Ez volt a szokása a szibériai és az észak-amerikai törzseknek. A Jenisszei-vidéki osztyákok, mikor megkérdezték hogy hány évesek, például így felelték: »Ennyi meg ennyi hóhullásos vagyok«, és az észak-amerikai írókézek: »Ennyi meg ennyi tele, hogy a világon vagyok«... „A skandinávoknál az éj nemcsak hogy megelőzte a napot, hanem még az éjek leghosszabbika, tehát a téli napfordulat éje szülte a többi. Ugyan-ilyen éjjelen esett meg a világ teremtmése is. Ennélfogva ezt az éjet „anya-éj“-nek nevezték. Ez volt az éj legnagyobb ünnepe s ugyancsak az új év kezdete“ ... „A nap az éjnek fia volt“ V. ö. M. P. Nilsson, Primitive Time-Reckoning, 12. „Primitive peoples have no term to express this idea and must describe the period by means of expressions equivalent to 'day and night', e. g. 'sun-darkness' (Malay-Archipelago), 'light and darkness' (Jukaghir in N. E. Asia)“.

⁵⁶ Horrebow szerint az izlandiak a XVIII. században a nap-szakok jelölésére a következő kifejezéseket használták: „fél-nap, egész nap, ... déli nap, dél, fél-est... est-éj, éjféli“. (Houzeau i. m. 62.) — V. ö. Nilsson i. m. 12: „La Billardiére in the year 1800 relates of the very low Tasmanians, now long since extinct, that they had some idea of regulating time by the apparent motion of the sun. In order to inform him that they would make a journey in two days, they indicated with their hands the diurnal motion of the sun and expressed the number two by as many of their fingers.

This, he asserts, is the only reference that can be found to any knowledge of the movements of the heavenly bodies.

⁵⁷ Houzeau i. m. 382—383.

⁵⁸ Curtius, A görögök története, Budapest 1876. II. 250.

⁵⁹ Houzeau i. m. 62—63.

⁶⁰ „Az Újvilág vad törzseinek túlnyomó része alig tűzött ki négy pontot a napi időszakokban: a Nap felkeltét, delelését, lementét és az éj közepét. A Fuca-szoros melletti makah-indiánok még jelenleg is csak öt kifejezéssel élnek: *yowie*, a Nap felkelte; *ta-kas-sie*, a dél; *art'hl-ha chitl*, a Nap lementé; *ar-tuktl*, az est; *up'ht-ut-haie*, az éj közepe. Az inkák, mindamellett, hogy sokkal fejlettebb állapotban voltak, nem sokkal messzebbre mentek. Megkülönböztették a hajnalt, a Nap felkeltét, a *pacari* reggelt; a *punchau* napot; a Nap lementét és a *tuta*, éjt és ebben egy külön időpontot a közepén.“ ... „A jelenkori araboknak még most sincs más felosztásuk, mint a Nap felkelte, emelkedése, kulminációja, alászállása, az esti szürkület vége, a tulajdonképeni éj, az első kakasszó és a hajnal hasadása.“ (Houzeau i. m. 62—63.)

⁶¹ A halál eredetéről szóló és z a k a m e r i k a i nagy monda-ciklusban gyakori a 3 nap múlva bekövetkező feltámadás. (V. ö. Frazer, *The Belief in Immortality* 67. és Dubois, *The Religion of the Luiseno Indian of Southern California* 135.) A *dakoták* néptáncaiban 3-szor forgatnak meg egy baltát. (Dorsay i. m. 456.) A d é l a m e r i k a i b a k a i r o k teremtetési mondájában a fehér keselyű először a hajnali pirosságot hozza el, másodszor a holdat, harmadszor a napot, ugyanebben a mondában a vízért 3 napig mennek, 3 fazekat találnak. (Steinen i. m. (magy. átd.) 232—235.) A u s z t r á l i á b a n a nőrablót úgy varázsolják meg, hogy 3 napon át ráolvasnak egy miniatűr kókésre. (Róheim, A varázserő eredete 28.) A *nerinnyeri* törzsnél az ifjú szakállát kitépik, a harmadik kitépés után férfiúvá nyilvánítják. (Beöthy L. A társadalmi fejlődés kezdetei 60.) K ö z é p - a u s z t r á l i á b a n a z *aranda* varázsló rámutató csont erejét 3 varázsigével fokozza. (Spencer and Gillen: *Native Tribes of Central Australia*, 505, 536.) A d é l a u s z t r á l i a i *enahlayok* szerint 3 napig tart a lélek útja a másvilágba. (Parker, *The Enahlay tribe* 78, 96.) A f r i k á b a n is gyakori a 3-as. *Sierra Leone*-ben a fiatal gyermeket 3-szor emelik át az elhunyt szülő holttestén. (Abiose, *Some West-African Customs, Folklore XVIII.* 88.) *Togóban* az égisten templomát minden harmadik évben füvel kell befedni. (Spiet L. *Die Religion der Ewer in Süd-Togo*, 26.) A főnök előtt 3-szor hajolnak meg és 3 felkiáltással üdvözlik; a főnök 3-szor hívja föl jelentkezésre a tolvajt. (Magyar L. Délafrikai utazásai 28, 67.) K ö z é p - a f r i k á b a n a z ajándékot 3-szor szokás megköszönni. (Stanley, *Utazásom Középfrikában* 198.) A *lendu* törzsnél a szertartás vezetője 3-szor ejti ki a varázserő nevét. (Róheim, A varázserő eredete, 225.)

Az e g y p t o m i a k n á l napjában 3-szor kellett az isten-kepeket tisztelni, 3-szor a papnak mosakodni, 3-szor áldozatot bemutatni, 3 napig bizonyos varázslatokat ismételni. (Sethe i. m. 37—39.)

A z s i d ó k n á l Bálám 3 ízben veri meg szamarát s 3 ízben áldja meg az izraelitákat; (Moz. IV. K. XXII. 28. 33. és XXIX. 1.) Illés 3-szor kéri az Urat, hogy térjen vissza a gyermekbe a lélek; Királyok I. K. XII. 5.) Lábán 3 napi járókört vet ő maga és Jákob közé, harmadnapon mondják meg neki, hogy Jákob megfutott. (Moz. I. K. XXXI. 22.) A frigyláda 3 napig megy a zsidók előtt; (Moz. IV. K. X. 33.) Eszter megparancsolja Mardokheus útján a.

zsidóknak, hogy bőjtöljenek érte 3 napig, ő is ugyanígy bőjtöl szolgálóleányaival; (Eszter IV. 16.) a jerikói kémek 3 nap múlva térnek vissza. (Jozsué II. 22.)

A görögöknél Laodámia könyörgésére Protesilaos 3 órára visszatér az élők közé; Penelope 3 éven át éjjel kibontja szövését; Heraklesnek 3 évig kell Omphalénál szolgálnia; Achilles 3-szor kergeti Hektort Trója körül s 3-szor kerül meg Hektor tetemével Tróját; Odysseus bajba jutva 3-szor kiált, míg végre Menelaos meghallja és segítségére siet; Odysseus 3-szor akarja megölelni anyját s az 3-szor kisuhan kezéből; Az Odysseiában Charybdis 3-szor hörpenti föl a tenger vizét s ugyanannyiszor adja vissza. Sarpedon Zeus kegyéből 3 emberöltőt él, Nestor szintén. Athénben a temetés a harmadik napon történt; a temetkezési szertartás végétével 3-szor nevén szélitották a halottat s 3-szor mondták: „élj boldogul!"; (Fustel de Coulanges i. m. 9.) a házassági szertartás 3 cselekményből állott; (U. o. 52.) az a szónok, aki 3-szor javasolt a törvénnyel ellenkező határozatot, többé már nem javasolhatott; (u. o. 504.) a javasolt törvényt 3 vasárnapi időközben hirdették ki; (Roscher i. m. 54, 64.) A nép a törvény megváltoztatására 3-szor gyűlt össze és csak harmadszorra szavazott. (u. o. 505.) A nagy Dyonyisiák ünnepe 3 napig tartott, a Thermosphoriák ünnepe szintén. (u. o. 64.) 3 napon át ülték Hyacinthia ünnepét; 3 napig tartott Athénben az Apaturia, a phrátria tagjai összejövetelének ünnepe, továbbá a kis Eleusiana ünnepe.

A rómaiaknál 3 napig tartott Minerva ünnepe. A hónap 3 fő napján: Calendae, Nonae és Idus napján áldoztak az isteneknek. Az aratás utáni játékok 3 éjjel 3 nap tartottak. A földet körmenetben 3-szor körüljárták. A házassági szertartás 3 cselekményből állott. (Fustel de Coulanges i. m. 54.) A nő csak akkor örökölhette családjától, ha a férjével való együttlakást évenként 3 napon át megszakította. (u. o. 473.)

A törököknél temetéskor a sírt lóháton 3-szor megkerülik. (Vámbéry i. m. 197.) A *kirgizeknél* a menyasszony 3 nap múlva távozik a szülői háztól; a menyasszonynak, mikor apja sátorába lép, 3-szor kell meghajolnia, a tűzhely előtt ugyancsak 3-szor; (u. o. 301.) a vőlegénynek mikor a nászsátorba lép, 3-szor kell magát meghajtania; (u. o. 287.) a lebetegedéskor levágott kost a születés után 3 nap múlva elégetik; az asszony a szülés után 3 nap múlva fölkel; (u. o. 265.) az anya szülés után 3 napig más csecsemős asszonnyal szoptattatja gyermekét; (u. o. 267.) a 3-ik napon történik a csecsemő ünnepélyes bölcsőbe fektetése; (u. o. 268.) ha a gyermek az anyja tejétől megbetegszik, az anyának 3 napig nem szabad ennie; (u. o. 271.) az új asszonynak 3 évig nem szabad magát mutatnia sem ipjának, sem a család más férfitagjának; (u. o. 302.) a fiúgyermeket 3 éves korában lóra ültetik s ekkor nagy ünnepélyt tartanak. (u. o. 270.) *Keletturkesztániak* a vőlegényt és szüleit 3 napon át vendégelik. (u. o. 411.) *Csuvasoknál*, mielőtt az asztalhoz ül a násznép 3-szor megfordítják az asztalt; (Mészáros, A csuvas ősvallás 456.) a vőlegény sebes hajtásban 3-szor megkerüli a menyasszony koscsiját; (u. o. 460.) a vőlegény 3-szor kínálja meg a menyasszonyt; (u. o.) a menyasszony 3-szor felrugja a telemert vödört; (u. o. 461.) sörünnepekor az asztali dalt 3-szor énekelik; (u. o. 170.) imádság után 3-szor fejet hajtának; (u. o. 44.) temetéskor a halottat 3-szor meglóbálják; (u. o. 216.) az első halotti tort a harmadik napon tartják; (u. o. 224.) minden harmadik évben a mezei áldozat harmadik napján új tüzet élesztenek; (u. o. 138.) 3 napig tart náluk az őszi

áldozat; (u. o. 115.) minden harmadik évben mutatnak be áldozatot a házörző szellem számára. (u. o. 116.) *Ozmán-törököknél* a kuruzslásokban rendszerint 3-szor kell valamely ténykedést megismételni. (Mészáros, Az ozmán-török nép babonái 148.)

A finn-ugor népek közül a *finneknél* táltossá (sámánná) a gyermek csak úgy lehet, ha viselős anyja 3 csütörtökön át kakasvelőt eszik; hatalmas táltossá úgy válhatik az újszülött gyermek, ha mielőtt 3 éjet megér, 3 vízesésből 3-szor habot merítenek; (Krohn i. m. 181–182.) a szítával való jóslásnál olyan kefét kell használni, mellyel 3-szor megkefélték a halott fejét. (u. o. 188.) *Cseremiszek* rendszerint 3 évenként gyűlnek össze áldozni; áldozat előtt a papnak és segédeknek 3-szor kell körüljárni a gyülekezetet s 3-szor kell végigsuhintani az áldozati állat hátát. (u. o. 220.) *Lappoknál* a medvevadászat vezére 3-szor üt rá az első ház ajtajára; a medvetor 3 napig tart; a medvetor után 3-szor átugorják a tüzet. (Bán A. i. m. 333., 335., 343.)

A vogul-osztják hősi énekekben, mithikus regékben, idéző igékben, sorsénekekben, vitézi énekekben, állaténekekben, medvénekekben számtalan kifejezés mutatja a 3-as gyakoriságát: „3 napig folyó harc“, „éjjelestül 3 nap ideje múltáig“, „a keresztes hajót 3-ik napon vízre toljátok“, „harmadnapra született ember vagyok“, „3 éjjel 3 nap üldözte“, „3 éjjel 3 nap iddógált a nép“, 3 rén-ökröcskéim 3 ízben futnak el“, „bálványt megillető 3 könyörgéssel könyörögnek hozzád“, „3 siralmú siralmas rimánsággal rimánsággal hozzád“. A csodás nagy fenyőt a hős vagdalja, de csak 3-ik nap dől le s ettől a föld 3 éjjel 3 nap reng“. A szárazföld teremtése minden egyes erről szóló regében 3 nap alatt történik; „harmadszor fog immár az Égatya az ember teremtéséhez“ (s ekkor létrejönnek az emberiség ősei); a táltosló 3-szor kérdezi a Világügyelő férfit; Numi Tarem 3-szor vágja háza padlójához a feleségét; a fürdőhöz való víz a Világügyelő férfi házában 3 üstben forr, a forrást, amely 3-szor megindul, a Világügyelő férfi lecsendesíti. Az istentiszteleten 3-szor megfordulnak a bálvány előtt s befejezésül 3-szor a padlóra ütnék fegyvereikkel. A hőst a vízből egy csodamadár menti ki, amely 3 szárnycsapással érkezik oda. Az ősvíz 3-ik napján a tundrahalmán élő emberpárnak a víz mindenütt földdé változik. Az obi öregnek két bálványtemploma volt s mindegyikben 3–3 évenként tartózkodik: (Noviczky Grigorij, Rövid leírás az osztják népről, 1715. Idézve Munkácsi V. N. Gy. I. XCVIII.) Az osztjákok minden elhunyt családtag után bálványt készítenek: az ilyen bálványt 3 éven át házi istenségüknek tartják, 3 év múlva eltemetik. (Savrov körorvos naplója után írja Beljavszkij, Utazás a Jegestengerhez, 1833. Idézve Munkácsi V. N. Gy. I. CLXI.) Felsőszoszvai voguloknál a Nar-ajka bálványt minden 3 évben egyszer elviszik a pelimi istenhez látogatóba. (*Gondatti*.) Az égi rénfalkában legel egy 3 éves réntulok és egy 3 éves jávor. A Világügyelő Férfi részére 3 évben egyszer minden vogul köteles áldozni. (Mindezekre vonatkozólag lásd Munkácsi Vogul népköltési gyűjtemény I–IV, Tündér és ördögféle mythikus lények. Ethn. 1909: 213.)

Az ősidőkre oly sokszor visszamatató népmeséinkben nem egyszer 3 napig tart az esztendő. A hős 3-szori kiáltásra kap segítséget; 3 éjjel jön a királyfihoz szerelmese; 3-szor kell megölni a boszorkányt; 3-szor kell földhöz csapni az ellenfelet, pld. az óriást stb. (V. ö. Magyar Népköltési gyűjtemény III. és X. k.) Népszokásainkban is túlnyomó a 3-as. Göcsejben a lakodalmom ősi szokás szerint 3 napig tart. A kikoszarozott legény az udva-

ron kalapját 3-szor földhöz vágja, hogy a leány 3 évig ne kapjon férjet. (Lásd bővebben Gönczi i. m. 13.)

⁶² Az e gyiptomiak egyik istene 9-szer teszi meg egy éjjel az égi utat; a varázsszavakat 9-szer szokták kipróbálni. (Sethe i. m. 39.)

A görögöknél is elterjedt a 9-es szám tisztelete a 3-as mellett. Jellegetes szokás volt a herosok korában a 9-ik évi ünnep; Delphiben, minden 9-ik évben nagy ünnepeket tartanak Apollo tiszteletére; a Backhos mysteriumokban 9 napi böjt volt előírva. (Roscher, Die Sieben- und Neunzahl im Kultus und Mythos der Griechen, 10, 11, 58.) Hephaistos 9 évig kovácsolt Okeanos leányainál. (Ilias XVIII. é.) Mielőtt a görögök Trója alá vonulnak, egy sárkány megöl 9 madárfiókot és végül anyjukat; Kalkhas jóslata: a görögök 9 évig hiába ostromolják Tróját s a 10-ikben beveszik; Odysseus 9 napig hanyódik a tengeren, míg Kalypsó szigetére ér; (Odysseia XII. é.) Patroklos tetemét 9 éves írral balzsamozzák be; (Ilias XVIII. é.) Demeter 9 napig keresi leányát, Persephonét; Hephaistos tiszteletére Lemnos szigetén 9 napig minden tüzet eloltanak s az új szent lángot Delosból hozzák; Minos minden 9-ik évben egy szent barlangba vonul, hogy ott bölcsességet tanuljon; Herakles születését Hera kedvéért 9 nap 9 éjjel feltartóztatják; Meleagros a kalydoni vadászaton 9 nap vendégeli vadásztársait. A görögöknél temetés után a 9-ik napon van a sírnál főldozat.

A rómaiaknál is gyakran előfordul a 9-es. Orvoslásban egyes gyógyerejű füvekből 9 részt kell venni s bizonyos varázsszavakat 9-szer vagy 3×9 -szer kell mondani. (Roscher i. m. 65.) Szokás volt a Bacchus kultuszban 3 vagy 9 poharat kiinni. (U. o. 58.) A halottak tiszteletére Parentalia ünnepe 9 napig tartott. Az Athéne születésnapjára készített köpenyen 4 hajadon 9 hónapon át dolgozik. A Larvák és Lemurok ellensúlyozására május havának 3 éjszakáján 9-szer ismételték egy mondatot. Rómában gonosz előjelek esetén 9 napig tartó állami ünnepet rendeztek.

Az indiáknál a Védákban a halotti ünnep 9 napon át tart. Lustrációkkor 9-szer, 27-szer vagy 81-szer kell bizonyos dalt mondani. (Roscher i. m. 64.)

A finnnek szokásaiban sűrűn van nyoma a 9-es és a 3×9 -es használatának. Ha a gyermek vánkosa alá keresztelés előtt 3-szor 9 éjszakára nedves szikláról vett 3 szilánkot s hozzá 3 nőtény hangyát tesznek, a gyermek mindenlátóvá lesz. Ha a táltos halála előtt nem ruházza át másra a tudományát, 9 nap 9 éjjel a testébe szorul a lélek. (Krohn i. m. 182, 184.)

A magyaroknál *Göcsejben* a mosdóvíz megigézésére a tűzhely 3 sarkából egy-egy darabkát levágnak s azt vízbe teszik, a vízből 3-szor 9 kanállal kimérnek egy másik edénybe, de nyomban vissza is mérik, ezután az edénybe 3 sziporka tüzet eresztenek, egyet a házi családra, egyet férfire, egyet nőre. (Gönczi i. m. 286—287.) *Debrecenben* a gyermek megrontása ellen 9 kútból hozott vizet használnak a fürdő készítéséhez s a vízbe 9 sírhalomból hozott földet tesznek; ha a szoptatós asszony emlője megdagad, 9 sírdomborról vesznek egy-egy csipet földet s attól eloszlik a teje; kelés ellen a daganatot 9-szer kell körülkeríteni, a szemölcsöt cérnával 9-szer görcsre körül kell kötni. (Ecsedi I. A kilences szám a debreceni ember babonájában, N. és Ny. I. 118—119.)

⁶³ Von einem Stamm im Torricelligebirge (Neuguinea) habe ich die Notiz, dass über 3 schon die unbestimmte Mehrzahl beginnt... Bei den Leuten von Léitere (Nordküste von Neuguinea

zwischen Humboldt-Bai und Eitapé) stellte ich fest, dass man bis drei zählt, eine Menge von „vier“ wird als „mehrere“ bezeichnet. ... Bei den Bewohnern des Nassauegebirges, den Pesechems (an den Abhängen der Schneegebirge im Süden von Neuguinea), werden die über „drei“ hinausgehenden Quantitäten aus den Bezeichnungen der ersten drei Einheiten zusammengestellt. Und zwar in der Weise: $4=2+2$, $5=3+2$, $6=3+3$ (206. S. 191.). Daraus ergibt sich, dass man Stammzahlwörter nur von 1–3 besitzt, dass aber die Zahlbegriffe sich inzwischen schon bis 6 ausgebildet haben, allerdings ohne dass es in der jüngeren Zeit der Entwicklung zu einer Abschleifung der neuen Ausdrücke für 4–6 gekommen wäre. Gerade die Methode der Verdoppelung der primitivsten Quantitätsbezeichnungen vom 1–3 mag vielleicht zur Grundlage des sehr verbreiteten Sexagesimalsystems geführt haben, während die Methoden von Léitère die Keime zur Entstehung eines Vierer- oder Fünfersystems birgt“. (Thurnwald, Psychologie des primitiven Menschen, 272–273.)

⁶⁴ Így a görögöknél az Iliasban Asklepios fia Podalir és Machaon szintén orvosok.

⁶⁵ „A régi birodalom idejében a legfőbb papi hivatal a királyi ház vagy magas hivatalnokok családtagjainak lett adományozva, sokszor nőknek is. ... a középbirodalom idejében... laikus nem lehetett többé pap... az egyes papok szorosabban csatlakoztak egymáshoz és egy külön osztályt, az úgynevezett papi kollégiumot szervezték.“ (Mahler: Ókori Egyiptom, 167–168.)

⁶⁶ „Az egyiptomi férfinak rendesen csak egy felesége volt, a kit „kedves feleség“-nek, a „ház úrnője“-nek szólítottak“ ... „Teljesen egyenrangú volt férjével“. ... „A gyermekeket a legnagyobb áldásnak tekintették“. ... „Rendkívüli gondot fordítottak a gyermekek nevelésére“. (Mahler, Ókori Egyiptom, 112, 113, 121, 123.)

⁶⁷ „Az anyai családfának az örökösödési kérdésekben döntő szerepe volt“... „A családi összetartozandóságot az anya szerint határozták meg“. (Mahler, Ókori Egyiptom, 119, 122.) V. ö. Schmidt-Koppers Völker und Kulturen, 263–264.

⁶⁸ „A feliratokban is sok helyt található, hogy a férj feleségét „kedves testvér“-ének nevezi“. (Mahler, Ókori Egyiptom, 120.)

⁶⁹ Így Thét és Szokhit istennő házasságából származott Imhotpu (Imhotep) „a gyógyító isten és varázspap, aki a szenvedőknek és panaszkodóknak álmokban jóslatokat mondott“. Ilyen Ozirisz és Izisz fia Horusz „bosszúállója atyja halálának és legyőzője Szét-nek“. (Mahler, Ókori Egyiptom, 148, 149.)

⁷⁰ Az egyiptomiaknál 3 gyümölcsöt vagy 3 követ kell bizonyos varázslatokhoz venni. Az olyan skarabeus, melynek fején 3-as paizs van, varázserővel bír (Sethe i. m. 37, 39.) A Kr. e. XVIII. sz.-ból való mesében Rá egyik papjának felesége 3 gyermekkel terhes s a jóslat szerint mindegyikből király lesz; (Mahler, Ókori Egyiptom, 290.) a „Mese a királyfiról“ című Kr. e. a XV. sz.-ból származó egyiptomi mesében a király fiának a jóslat szerint 3 féle állat: krokodilus, kígyó vagy kutya okozza halálát. (U. o. 115.)

A zsidóknál Ábrahám előtt 3 férfi jelenik meg; Isten Ábrahámától 3 esztendő üszöböl, kecskéből és galambból álló áldozatot kíván, stb... (Moz. I. K. XV. 9.)

A görögöknél már az Iliasban nyoma van annak, miként lép a 2-es elosztódás helyébe a 3-as szintézis. Azok, akik Zeusra, Heliosra, az égre és az alvilágra esküsznek Gaea nevét is ajkukra veszik s fekete juhokat áldoznak neki. (Ilias 3, 15, 30, 103,

258, 278.) A hold istennőjének Hekatének hármas ábrázolása a növekvő, a teli és a fogyó holdra vezethető vissza. Kronosnak 3 fia van: Zeus, Poseidon és Hades, akik egymás között osztják föl a világot; Zeus és Héra 3 gyermeke: Ares, Hephaistos és Hebe; Hyperion titán gyermekei Helios, Selene, Eos; a görögök törzsatyjának Hellennek 3 fia: Aiolos, Doros, Xuthos; Xuthos fiai Achaeus, Pelasgus, Phthius. *Hárman* vannak az alvilági bírák, a Kyklopsok, a Moirák, az Erynisek, a Charisok (Spartában, Athenben csupán 2—2); *hárman* a Gorgók, a Graeák, a Hesperidák, a *Hárpiák* (eredetileg csak 2-en), a Horák (régebben csak 2-en, egy tavaszi és egy nyári, a római korban már 4-en). *Hárman* vannak eredetileg a Muzsák is és csak később lesz 9 a számuk. Argosban Poseidon 3 ágú szigonyával 3 forrást fakaszt a sziklából; Kerberosnak 3 feje van, Gerionnak 3 teste és 100 nyáját 3 fejű kutya őrzi; a kyklopsok Zeusnak villámokat, Poseidonnak 3 ágú szigonyt, Hadesnek láthatatlan sapkát (tehát 3 félét) készítenek; Agamemnon pajzsán 3 sárkány van, karkötőjén 2 fejű sárkány. Athenben a vádlottnak 3 kezet kellett állítani. Az új házaspár kalácsot, kenyeret és gyümölcsöt (tehát 3 félét) osztott meg egymással. (Fustel de Coulanges i. m. 54.)

A rómaiak ősi hagyomány szerint 3 néptörzs (Ramnes, Tities, Luceres) keveredéséből keletkeztek. Alba Longának 3 tribusa volt. Alba Longa és Róma között az elsőségért a Curiatiusok és Horatiusok 3-as ikertestvérei küzdenek meg. — A papi kollégiumokban 3 a szent szüzek, a táncosok, a farkastestvérek, a madárnézők száma. (Mommsen i. m. I. 58.) Igen gyakoriak a hármasságok és szövetségek (tresviri, triumviri.)

A germánoknál *Mannusnak* 3 fiától származnak az Ingaeones, Istaevones és Hermiones néptörzsek (l. Tacitust). A *skandináv* mitológia is tele van hármasságokkal: Bör ősembernek 3 fia van: Odin, Wili, We; az Ygdrasil fa gyökeréből 3 forrás fakad, a fa ápolása 3 nőiírásra, a *Normákra* van bízva: Urd, a mult, *Werdandi*, a jelen, *Skuld* a jövő istennőjére; Loki tüzistennek 3 szörnyeteg ivadéka: *Hel*, *Midgard kígyó* és *Fenris farkas*. — A *skytháknál* Targitaos őskirálynak 3 fia van. (Herodotos, IV. 8.)

Török népeknél a Kudatku Bilik szerint a nagy (a jó) Istennek, *Ülgennek* 3 fia: *Jamgir Akti* (Jasigan, a villámló), *Szaltigan* (a lengő) és *Timur Khan* (a vasfejedelem). (Vámbery, A török faj, 141.). A föld teremtéséről szóló altáji mondában a sötétség országa 3 földréteg alatt van. (U. o. 161.) Az égbe távozott Isten helyett az embernek 3 jó szellem: *Japkara*, *Mandi-Sire*, *Sal-Jime* segít. (U. o. 165.). *Oszmán törököknél* a perik (tündérek) száma 3 (7 vagy 40.). (Mészáros, Az oszmán török nép babonái, 32.) A *mongolok* ősanjának *Alan Goa*-nak 3 fia van. (I. J. Schmidt, Gesch. d. Ostmongolen und ihres Fürstenhauses, 59.) A *csuvasoknál* söráldozatok 3 sörös kupából isznak és 3—3 kanálnyi kását esznek; sörünnepkor 3 vödör sört adnak fel; az áldozati imánál 3-szor hajtának fejet. (Mészáros, A csuvas ósvallás emlékei 157—170, 186—187.)

Finugor népeknél is gyakran szerepel a 3-as szám a téri viszonyok megjelölésére. *Lappoknál* 3 a jőzsjelek száma; (Krohn i. m. 166.). Orosz lappokról beszél Schnellmann, hogy bálványaik hármassággal állanak; (u. o. 114—115.) svédországi lappok az áldozati húsról 3 nyírfaágat helyeznek; (u. o. 116.) *cseremiszeknél* és *mdvinoknál* 3 kapuja van a szent helyeknek; (u. o. 38—39, 42.) áldozataiknál a főrendezőnek 3 sörfőző, 3 levesfőző és 3 kásafőző segéd-

kezett: (u. o. 159.) *permieknél és zürjéneknél* a húst 3 felé osztják. (u. o. 207.)

A vogul-osztják hősi regékben a téri viszonyokra és dolgokra vonatkoznak a következő 3-as kitételek: „3 lóval körülnyargaló Napasszony“, „3 deszka magasságú bálványsátor“, „a 3 ölnyi erdei bálvány 3 kiáltásnyi távolságra emelkedik“, „a ló egyet nyerit, a 3-szoros vasházat szétzúzza“, „véráldozatul 3 szarvas állatot, 3 patás állatot hozzatok“, „kis házörző ebem 3 helyen ugat, 3 helyen vonit“, „ha be akarok fogni, 3 hófehér rénőkröt, 3 vörösés rénőkröt, 3 tarka rénőkröt fogok be“. A száműzött ember fia meséjében „3 leány galambképeben 3 gyertyát gyújt“, „az égatya, éganya és a Világügyelő Férfi 3 tájékra mennek szét“, „a Világügyelő Aranyfejedelem fehér, fekete és vörös lovon üldözi vadját“, „a szárnas bálvány először fajt, azután nyúl, majd egér alakjában iparkodik menekülni, de a hős 3 darabra vágja; a medvefiú meséjében 3 társ, 3 sárkány, 3 leány szerepel; a hóshöz ellenséges unokabátyai, „botos kezű 3 követet állítanak“. Az északi osztjakok férfi halott után szánhoz kötve viszik 3 legszebb, legkedveltebb rénszarvasát (V. N. Gy. I. CL. Pallas). Az északi vogulok szerint 3 út ágazik szét a halottak birodalma bejáratánál. (V. N. Gy. I. CCXII. Gondatti.) Parapersex (a Világügyelő férfi) egy részben nyúl, egy részben egér, egy részben kis csuka alakjában megy; a Világügyelő férfit nagynénje neveli föl 3 kárászhalon; a Világügyelő férfi házigazdái rozsomák, farkas és medve képeben jönnek elő; a lúd alakjában elrepülő férjet felesége 3 rófnyi bottal s 3 arasznyi sarokkal készült cipőben keresi; Kaltes asszony 3 szárnys ló hátán jelenik meg; a kondai nagyfejedelem az Égatytól aranyostort, aranyfokost és elevenítő vizet kér. (Minderre nézve I. Munkácsi, Vogul népköltési gyűjtemény I-IV. — Pápai, A Regulyfele osztják hősi énekekről. — Munkácsi, A sámán istenidézés és bűbájosság, 164. — Munkácsi, Tündér- és ördögféle mithikus lények a vogul néphitben. Ethn. 1909.)

A magyaroknál Göcsejben az új pár egymás leveséből kölcsönösen 3 kanállal mernek, hogy békességben, szépen éljenek; (Gönczi i. m. 346.) a nyoszolyóasszony a templomból kijövő menyasszony után 3 pelyhet fű, hogy az asszony könnyen szüljön; (u. o. 313.) máshol ismét 3 búzaszemről vagy falon talált borosta szőrről kell vizet itatni, vagy pedig 3 pókról 3-szor inni s a pókokat 3 irányba eleresztetni; (u. o. 289.) jégeséskor 3 jégszemet dobnak a tűzbe, hogy a jégeső megszűnjék (u. o. 193.).

Délamerikában a bakaik teretmései mondájában a két főhős 3 fazekat talál. (Steinen i. m. (magy. átd.) 232—235.) Ausztráliában az awabakák a varázsló csonthoz úgy jutnak, hogy 3-an egy frissen hantolt síron alusznak. (Róheim, A varázserő, 56.)

Az egyiptomiaknál igen gyakori, hogy istenségeik hármasságokká egyesülnek. Thét és Szokhit istennő házasságából született Imhotpu; Osiris és Izistól Horus. A hármasságok 9-es istenkörökké változnak, a 9-es körök ismét továbbfejlődnek, 27 istent is látunk már a legrégebb idő óta egy csoportban, egy személyben működni a világ teremtésében. (Maspero i. m. 31.)

Babyloniában a világmindenséget 3 nagy régióra: levegő-, föld- és vízre osztották és ezek a 3 nagy isten: Anu, Bél és Ia kinyilatkoztatási helyei; ugyancsak 3 régióra osztották az eget is. (Mahler, Babylonia és Assyria, 273, 274.) Anu, Bél és Ia oldalán egy-egy női istenség is van: Anat, Belit és Dawhima, akik mintegy az ő visszatükröződések; (Maspero i. m. 132.) egy másik isten-

hármasságuk is volt: Szin a holdisten, Samas a napisten és Ramánu a levegő istene. (U. o. 134.)

A görögöknél Kronosnak és Rheának 3 fia: Zeus, Poseidon és Hades, 3 leánya: Hestia, Demeter és Hera. Az Iliasban és Odyszeiában a Földre, Égboltra és Styx vizére esküsznek az istenek; későbbi korban Zeus, Poseidon és Demeter, vagy Zeus, Poseidon és Athene nevére; Kos szigetén 9 és 27 volt az áldozati bikák száma; (Roscher i. m. 11.) 9×9 a Poseidonnak áldozatul hozott bikák száma; 9 oltára van Dionysosnak. (U. o. 13.) 9 fejű a lernai Hydra; későbbi időkben 9 a Muzsák száma; az *alodák* (Othos és Ephialtes) 9 éves korukig 9 rőf magasságra és 9 rőf szélességre nőttek. Patroklos 3×9 trójai hőst öl meg; (Ilias XVI. é.) a rhodusiaknak 9 hajója van, Nestornak 90; (II. é.) a Hektorral való párviadalra 9 hős jelentkezik. (VII. é.) Az *Odyszeiában* az elisiek 9 sűrű telepen laknak s Posidonnak 9 bikát áldoznak; (III. é.) Eumaios kondás az isteneknek szánt disznót 9 darabra vágja.

A rómaiak hármasságai: Jupiter, Juno és Minerva. Sybilla 9 könyvéből 3-at, majd újra 3-at eget el. A halottnak 9 edényből adnak adományokat. (Roscher i. m. 64.) Az aratási ünnep 3-ik napján 27 ifjú s ugyanannyi leány adta elő a carmen saecularet.

Az indiai egyik régebbi istenhármassága Indra az ég, Agni a tűz és Szurja a nap istene. (Szász K. A világirodalom nagy eposzai, I. 45.) A Veda irodalom letűnte után lép fel az újabb isten-nézet, amely a hármasságot Bráma a teremtető, Visnu a megtartó és Sziva a romboló nevek alatt személyesíti. (U. o. 46.) „Drei Schritte macht Vischnu, womit das Bild der Trimurti vorbereitet ist: Werden, Sein und Vergehen; Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft“. (Frobenius, i. m. 116.) Az ind hit szerint a Gangesnek 3 folyása közül az egyik az égbolton vonul keresztül (ez a tejút), a másik a földön, a harmadik az alvilágon. (Sakuntala, (ford. Fiok K.) 234.) 3 féle világ van: a föld, a levegő és a víz; 3 istenség: a Nap, a Hold és a Szél őrzi a 3 világot. (Nala és Damajanti, (ford. Fiok K.) 186, 188, 108.) Buddha tanítása 9 főreszre oszlik. (Roscher i. m. 64.)

A törökök közül az *oguroknál* a névadó őznek, Ogur kánnak 6 fia van, akik közül 3-at keletre, 3-at nyugatra küld vadászni. Ogur kán népe, 6 fia után 6 törzsből áll. (Radloff i. m. XXII—XXIII, XXIII—XXVIII.) A föld teremtéséről szóló altáji mondában a tiltott fa gyümölcséből evő embernek 9 fia születik. (Vámbéry i. m. 161.) A föld teremtésénél keletkező csupasz ősfán Isten 9 galyat növeszt, a 9 galy alján 9 embert teremt s a 9 embertől 9 nép származik. (U. o. 158.) „Kinai forrásokból tudjuk, hogy az *ujgurok*nak eredetileg 9 törzsük volt“. (Németh Gy. i. m. 15.) Török népek: *Üč-oguz* 'három oguz'; *Üč-karluk* 'három karluk'; *Tokuz-oguz* 'kilenc nyíl, kilenc törzs, kilenc oguz' (u. o. 39—40.). A *mongoloknál* a sámankodás meghatározott módon minden hó 9, 19, 29. napján történik. (Vámbéry i. m. 149.) A *jakutoknál* Ai-Tojon főisten a 9-ik égben lakik. (U. o. 190.) A sáman köpeny cífraságait csak olyan kovács készítheti, kinek ősei már legalább 9 nemzedéken át folytatják e mesterséget. A *burjátok*-nál a sáman énekekben Bozintoj-nak, az égi kovácsnak 9 fia van. (Alföldi A. A tarchan méltóságnev eredete M. Ny. XXVIII. 214.) *Csuvasoknál* az új sör megáldásakor 9 poharat töltenek meg sörrel; (Vámbéry i. m. 578.) A javas a beteg fejét 9-szer, (11-szer, 40-szer, 41-szer, 77-szer) keríti meg. (Mészáros, A csuvas ősvallás emlékei 272.) *Kirgizeknél* a menyasszonyt 9 tál és 9 csésze ennivalóval kell kiváltani; a vőlegény apja a menyasz-

szonyhoz 9 személyt küld, akik az ajándékokat viszik. (Vámbéry i. m. 295., 296.) A versenylovaglás (kosturma vagy csapan) díja 1-szer, 2-szer vagy 3-szor 9 féle szokott lenni; (u. o. 229.) a különböző büntetések „egy, két vagy három toguz-ból, azaz egyszer, kétszer vagy háromszor kilenc kisebb vagy nagyobb állatból” állanak. (u. o. 370.) *Özbegeknél* a kalim 9 ló, juh vagy teve. (U. o. 445.)

A magyar néphit is sokat megőrizhetett az ősi szokásokból, így *Göcsej*-ben az igézés elleni vízből 3×9 kanállal merítenek; 9 fehér szemet tartalmazó babbüvelyből 3-at tesznek egy tányérba s a reáöntött vízzel itatják a beteget. (Gönczi i. m. 286–288.) Lehet, hogy a magyarság régi kultúráját őrzik az általuk annak idején szolgáskorba helyezett népek. *Besztercevidéki oláhok*-nál minden mondást 9-szer kell ismételni; (Filimon A. A besztercevidéki oláh ráolvasások és rontások, 95.). Szemfájáskor a ráolvasást naponként 3-szor kell ismételni 9 napig; (u. o. 349.) egy rontásban 9 kovács készítette kés szerepel náluk. (U. o. 284.)

⁷² Orbán i. m. 19.

⁷³ A lefelé haladó, regresszív számjátékok ritkábban fordulnak elő, (3 öl–2 öl, 4 öl–3 öl, 5 éjjel–4 éjjel, 5 kurjantás–4 kurjantás, 5 nyuszt–4 nyuszt, 6 nyuszt–5 nyuszt, még ritkábban 20 nyuszt–10 nyuszt), a 7-es és 6-os számok viszonyítása azonban *aránytalanul gyakori* (7 erdei hegy–6 erdei hegy, 7 köz–6 köz, 7 zug–6 zug, 7 szökés–6 szökés, 7 ugrás–6 ugrás, 7 lány–6 lány, 7 szoros lakat–6 szoros lakat, 7 nap–6 nap, 7 araszos fog–6 araszos fog).

⁷⁴ A 7-es szám ingadozó, egyszer negatív, máskor pozitív szerepével találkozunk a sémi hitmondában is. (Isten 6 nap alatt teremti a világot, 7-ik napon megnyugszik.) Hasonló ingadozás észlelhető nem csupán a 6-os és 7-es között, hanem a 8-as és 9-es között is egyes árja nyelvekben. (V. ö. a 41-es számú jegyzettel.)

⁷⁵ A vogul-osztják énekekben ugyan gyakorta előfordul a 3-as, 5-ös, 10-es, 20-as, 50-es és 100-as szám a *sok, rendkívüli, nagy, hosszú, messze* jelzésére, de mégis a 7-es szám az, amellyel legtöbbször találkozunk, elsősorban mint a *sok* időnek és a hosszabb tartamú cselekvéseknek a kifejezésével: „7 éjjel 7 nappal imádkoztak”, „7 kakuk 7 éjjel 7 napon át énekel”, „7 napi járőrföld”, „7 napon vagy 7 éjjelen át eveznek”, „Nom Torem atyjához 7 hetes hőségért kiáltottak fel”, „7 tél 7 nyár múlva fölkelek (mondja a haldokló hős), évét számítva 7 éven át, esztendőjét számítva 3 esztendőn át”. *Rendkívüli* cselekvésre vonatkoznak: „7 legyintés”, „7 harc”, „7 fogadás”, „7 jeles főhajlongás”, „bálványnak 7 fogása”, „istennek 7 fogása”, „ördögi 7 fogás”, „istent megindító 7 beszéddel”, „napraforduló 7 fordulattal forogja körül a 7 tájút szentföldet”. Végül a téri *nagyság* kifejezésére szolgálnak a következők: „7 fekete sas röptényi magasságban”, „7 ölnyi hajfonat”, „7 felé szakítódott szét a csontja”, „7 felé szakítódott a húsa”, „az ezüstsarkú 7-ik ajtót 7-té nyitotta ki”, „7-szeres vaslánc”, „7 lépcsőjű tiszta ezüst szent oszlop”, „7 felől szorongatott állat”, „7 létra magasságú táltos ló”, „7 lángú tűz”, „7-té álló tűz”. (Lásd Munkácsi V. N. Gy. I–IV., — továbbá Patkanov, Pápay, Reguly munkáit.)

Az egyiptomiaknál 7 évig kell valamire a mesében iparkodni. (Sethe i. m. 35.) Tosortos király alatt 7 évig maradt ki a Nilus áradása.

A zsidóknál az özönvízkor Isten 7 napos esőt bocsát a földre; (Moz. I. k. VII. 4.) Jákob 7 esztendeig szolgál Leáért és ismét 7 esztendeig Rákhelért; (Moz. I. k. XXIX. 18–30.) Salamon a

templomot 7 évig építi; (Királyok k. I. k. VI. 37.) Lábán 7 napi járóföldre úzi Jákobot. (Moz. I. k. XXXI. 23.)

A görögökönél Odysseus 7 évet tölt Kalypso szigetén; Menelaos 7 évi bolyongás után tért haza; Tiresias 7 emberöltőt él; Athene Arest úgy vágja meg egy sziklával, hogy teste 7 lánc földön terül el.

A polinéziaiak vándorlási mondájában az Újzélandba való hajózásra 7 csónakot építenek; (Andrian Werburg *Prähistorisches und Ethnologisches*, 346.) egy újzélandi mondában a főnök 7 nap 7 éjjel vitorlázik. (Grey, *Polin. Mith.* 130.)

Az északamerikai omahák szerint a Missouri folyóban 7 fejű sárkány él. (Roheim, *A varázserő*. 111.)

Csuvasoknál gyakran mondják káromkodásként: „7 föld fenekére menj“, „7 kötőfék hosszút menj“.

A magyaroknál Göcsejben a lecsapott menykőről azt hiszik hogy 7 öltre fut le a földbe és csak 7 év múlva a föld színére. „Hetedhét ország“ a messzeség kifejezése.

⁷⁶ Ilyen progresszív irányú ismétlések például: „2 szökkenés—3 szökkenés“, „3 kurjantás—4 kurjantás“, „4 öl—5 öl“, „4 kurjantás—5 kurjantás“, „5 éj—6 éj“, „6 zug—7 zug“. Elég gyakori az 5-ös a 10-essel: „5 nyuszt—10 nyuszt“, „5 részű részes vánkös—10 részű részes vánkös“, „10 fogú fogas száj—20 fogú fogas száj“, „10 férfias halászflekezet—20 férfias halászflekezet“; egy mesében a 20—40—80-as is előfordul. (Munkácsi V. N. Gy. IV. 348.)

⁷⁷ Lásd Munkácsi B. *Medvénekek* III. k. 1. füzet; *Életképek* IV. k. 1. füzet.

⁷⁸ „A napok és éjek váltakozása után a legszembeötlőbb égi jelenség a Hold változatainak jelensége. Eme változatok ciklusának azon felül még az a jó oldala is van, hogy elég rövid arra nézve, hogy az időtartamok kényelmes beosztására szolgáljon. Míelőtt több indiántörzs valamely közös vállalatra szövetkezett, a találkozás megállapított jele valamely holdtölte volt, a melyet jó eleve kitértek“. (Houzeau, *A csillagászat történelmi jellemvonásai* 65.)

⁷⁹ „Peruban az inkáknak 9 napos hetük volt; három ilyen hét adta az ő 27 napos hónapjukat“. (Houzeau i. m. 383.) V. ö. Röck, *Das Jahr von 360 Tagen und seine Gliederung*, 267: „K. v. Spiess (62, S. 227) hat nachgewiesen, dass die alte, bei den meisten Völkern des Indogermanischen Sprachstammes (Kelten, Germanen, Italiker, Iranier, Inder) nachweisbare Einteilung des Monats in 3 neunächtige Woche u. a. in der römischen Beschwörungsformel „*terniores*“ (bei Ovid. *Metamorphose*, XIV, 58) nachwirkt. H. Lessmann (33, S. 281 f.) weist darauf hin, dass der Ausdruck „*nonae*“ noch durchschimmern lasse, dass dem altrömischen Kalender ursprünglich die Neunerwoche zugrunde lag“. — U. o. 266. „Die deutliche Gliederung des theoretischen Monats in einen Monatskörper von 3 mal 9 Nächten und die eine Tarnzeit von 3 Nächten ist schon für die germanische Bronzezeit gesichert. Zeugnisse dafür sind zwei Bronzezierstücke aus germanischen Gräbern, von denen die eine, eine Zierscheibe aus der Zeit der Bronzezeitstufe V nach Montelius, d. h. nach 1000 v. Chr. stammende mit Darstellung von 3×9 Spiralen im Kreise und drei Spiralen am unteren Rande zuerst von Ed. Beninger als Kalenderscheibe erkannt wurde (1, S. 115—120).“

⁸⁰ Röck írja (i. m. 258.): „Unter den verschiedenen Gruppen von Tagen, wie sie zu Zwecken der Wahrsagekunst auf der Grundlage des sogenannten Wuku-Zyklus von 210 Tagen auf Java und Bali seit alters im Gebrauche stehen, ist hier die dreitägige Gruppe

(*trivara*) beachtenswert, deren einzelne Tage die Namen *dora*, *weja* und *bjantara* führen. (Ginzler, 13, I, S. 419). Die dreitägige Gruppe ist meines Erachtens, wie auch einige andere „Wochen“, als Relikt einer alten Kalenderrechnung zu deuten, die bisher unbeachtet geblieben ist, obwohl sie eine Sonderuntersuchung verdiente. Die dreitägige Gruppe (vgl. Termine von „drei Nächten“ in irischen Gesetzesstellen; die Gastfreundschaft war beiden Kelten und wohl auch bei den Germanen „drei Nächte“ üblich. Ginzler 13, III, S. 77) oder, wie ich sie kurz nennen will, der „Dreier“ scheint mir kulturhistorisch deshalb von besonderer Bedeutung zu sein, weil er für einzelne Kulturkreise die ethnologisch älteste Woche darstellt“. V. ö. Nilsson, *Primitive Time-Reckoning*, 12: The Comanche Indians reckon the days in 'suns' and in an Indian hieroglyph from the northern shores of Lake Superior the duration of a three 'days' journey described is expressed by three circles, i. e. three suns. The western tribe of the Torres Straits reckons time in 'suns', i. m. days“.

⁸¹ „Az irtisi osztják hagyományos népköltésben: *kāt tābet* „vierzehn“ (tkp. „zwei sieben“ e. h. *hēda zat-joñ*), *xūdem tābet* „einundzwanzig“ (tkp. „drei sieben“ e. h. *xōs-ei*), *tābet tābet* „neunundvierzig“ (tkp. «sieben sieben»). Patkanov: Irtisch-Ostjaken I:39. Idézzé Munkácsi B. Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben, 339. — Lásd u. o. 340–341.: „a finn-magyar nyelvekben... tényleg kétféle külön „hét“ számnév van... az egyik jelesen az osztják *labet* (sabet), vog. sat s magy. *hét* alapalakja az indogermániség területéről való, ... e számnévnek éppen időmérő jelentése okozta annak átvételét, természetesen a megvolt eredeti ugor számnév (f. seitsemä) mellé.“

„Unser heutiger Begriff, „Woche“ bedeutet in den germanischen Sprachen soviel wie „Wechsel“ und war (nach Weinhold, 64) der Ausdruck für eine jener Fristen bei den Germanen, vielleicht einer 14 tägigen, worauf die alten germanischen Gerichtsfristen von 14 Nächten hinzudeuten scheinen“. Röck i. m. 529.

i. m. 259.

„Das Englische bewahrt noch eine Erinnerung an diese älteste Art der Zählung von Zeiträumen, wenn es für 14 Tage *fort-nigth* und (schon veraltet) für 7 Tage *sennight* gebraucht“. (Feist i. m. 261.)

⁸² A zsidóknál József 7-ed napig siratja apját; (Móz. I. k. I. 10.) Isten meghagyja, hogy a zsidók húsvétkor 7 nap egyenek kovásztalan kenyeret; (Móz. II. k. XII. 15.) a papok felszentelésének 7 napon át kellett történnie; (Móz. II. k. XII. 15.) bűnökért való megtisztulásért 7 napon át kellett áldozni; (Móz. II. k. XXIX. 37.) belpoklosokat 7 napra el kellett különíteni; (Móz. III. k. XIII. 4.) húsvétól 7 hétre kell aratáshoz fogni; (Móz. V. k. XVI. 9.) Jerikót 7 күртös pap 7 napon át 1-szer, 2-szer és végül 7-szer kerüli meg s ekkor leomlanak falai. (Jozsua II. 22.)

A görögöknél a 7-es számnak mindenekelőtt az Apollókultuszban volt igen nagy szerepe. Az apollói ünnepek mindig 7-ik napra, 7-ik hónapra vagy 7-ik évre esnek; (Roscher i. m. 4–7.). A plateiai kis Daedalus ünnepe 7 évenként ismétlődött; Aegistos 7 évig uralkodik Mykenaeen; Atheni hadsereg sohasem indult hadjáratba a hónap 7-ik napja előtt. (Fustel de Coulanges i. m. 31.)

A rómaiaknál, ha valaki meghalt, ciprus és fenyőga-

lyakat helyeztek a ház elé 7 napig; a Saturnáliák 7 napig tartottak; a meghalt császár viaszképe 7 napig volt kitéve a ravatalon.

A török népek közül a *kirgizeknél* a fiút 7 éves korában metélik körül; (Vámbéry i. m. 270.) *csuvasoknál* a nagy halotti tort a 7-ik napon tartják; a déli csuvasok szerint a lélek a halál után a 7-ik napon hagyja el a testet. (Mészáros i. m. 56.)

A magyaroknál Göcsejben azt tartják, hogy a föld sarkát tartó 4 cethal minden 7 évben megfordul s akkor földrengés keletkezik; (Gönczi i. m. 181.) 7 egymásután következő újholdra Úrnapján kell templomba vinni az egérfarkú gyökeret s akkor az illetőt nem fogja a puszkagolyó. (U. o. 252.)

⁸³ Az egyiptomiaknál a 7-es rendkívüli szerepet vesz és háttérbe szorítja a 4-est. Így a régi templomi ceremóniáknál 4-szer, a későbbieknél 7-szer kell a szent tehenet körüljárni; 7 isten és 7 kígyó fordul elő a halott alvilági útjában; 7 tündér szerepel a mesékben; egy varázsigében 7 isten van, akik a földet teremtették; a varázslásban 7 csomót kell egy amulettel csinálni és egy varázsigét 7 kő, 7 aranygolyó és 7 lenfonál fölött kell mondani; 7 a szent olaj vagy balzsam. (Mindezekre lásd Sethe i. m. 32, 34, 35.)

A babiloniaknál a 7-es szám különösen uralkodó: 7 a rossz szellemek, a világrészek, a zónák, a szelek, a fémek, a színek száma; 7 részre tagolódik az alvilág. A varázslásokban a 3-as mellett mindigakrabban előfordul a 7-es szám is. (Adrian Werburg i. m. 347–348.)

A zsidóknál Bálám 7 oltárt készített s 7 tulkot és 7 kost áldoz; (Móz. IV. K. XXIII. 1.) Ahasverus királynak 7 hoptemestere van s Eszter mellé 7 szolgálóleányt ad; (Eszter I. 10, II. 9.) a fáraó 2 álmodat lát; 7 kövér tehenet elnyel 7 sovány és 7 teljes gabonaszemet elnyel 7 vékony, — megfajtása: 7 kövér és 7 sovány észtendő következik egymásra. (Móz. I. k. XLI. 45.)

A görögöknél igen régi a rhodosi monda Helios 7 fiáról és 7 leányáról; Selénének, a hold ősi istennőjének Athénben 7 tehenet áldoztak; Heliosnak 7 ökör- és 7 juhnyája van; Apollo és Artemis egyesült kultuszában a kórus 7 fiúból és 7 leányból állott; a Hekate-Seléne-Persephone kultuszban 7-szeri mosdás volt előírva és 7 imát kellett mondani. (Roscher i. m. 20–21.) Jasonnak és Medéának 7 fia és 7 leánya, Aeolusnak és Nestornak 7 fia van; Eetionnak, Cilicia királyának is 7 fia. Agamemnon 7 várost ígér Achillesnek váltságul; ugyancsak ő ígér 7 tripost és 7 rableányt is. A thebai 7 vezér harcát felváltja a 7 epigon harca; Athénben 7 a törvényekre felügyelő hatóság száma; 7 a görög bölcssek száma.

Róma a 7 halmon épült; Rómának a hagyomány szerint 7 királya volt.

Az indek hite szerint a föld 7 nagy szigetből áll; (Sakuntala (Ford. Fiok K.) 264. — Pott. i. m. 27.) 7 világrész van, 7 ember-race, 7 szent folyó. (Roscher i. m. 87.)

Eszakáziában a török népekre rendkívül jellemző a 7-es, amely a 2-es és a 3-as (illetve a 9-es) mellett az ethnos legfőbb száma. A világ teremtéséről szóló mondában az ördög 7 állatot teremt. *Kirgizeknél* a 15 éves ifjúnak már tudnia kell a 7 őst (dseti ata = 7 atya) neveit; (Vámbéry i. m. 273, 345.) kazak közmondás: „aki nem ismeri 7 apját, az hitehagyott”. (U. o. 357.) *Csuvasoknál* az alvilágnak 7 vagy 9 régiója van. (Mészáros, A csuvasok, 56.)

A vogul-osztjakoknál rendkívül nagyszámban találunk kifejezéseket a 7-esre: „aranyosvizű 7 tó”, „lúdbukdácsoló 7 patak”, „7 tenger fenekéről aranyos hátú 7 vízbogár”, „7 méhbéli

7 magzat“, „7 Taremfí“, „vastestű 7 menkw“, „7 óriás“, „7 vastestű fejedelemhős“, „Viharisten 7 fia“, „Numi Tarem vasat készítő 7 kovácsa“. A kérők a fejedelem 7 fiának 7 páncélt és 7 kardot visznek. Egy irtási osztják regében a menyasszony 7 inget, 7 posztóruhát ölt fel. (V. ö. Munkácsi, Tündér és ördögféle, továbbá Pápay és Patkanov munkáit.)

A magyaroknál Göcsejben igézés elleni mosdóvíz készítésére 7-ik gyermekül született nő alkalmas; (Gönczi i. m. 286.) ahová Gyertyaszentelőkor besüt a nap, oda még 7-szer beesik a hó; (u. o. 231.) az úton levő tüskét félre kell dobni, mert aki ezt nem teszi, 7 bűnével több lesz, holott ha eldobja, bűnei 7-tel kevesbednek. (u. o. 280.)

⁸⁴ A 7-es szám szentségével függnek össze a 7-es sokszorosai.

Az egyiptomiaknál az elátkozott hercegről szóló mesében 70 ablaka van a háznak és ezek 70 rőf magasságban vannak a föld színétől; egy varázsszöveg 77 istenről beszél s ugyanebben a szövegben a levegő istenének 77 szeme és füle van; 770 rőf hosszú az a hajó, amelyet az istenek a napisten halott fiának égi útjára ácsolnak; az emberi nem megsemmisítéséről szóló monda szerint 7000 korsó sör kellett a vérszomjas „Napszem“ megrészegítésére; az alvilágban Osirist 14 darabra vágják; az alvilág kapuinak száma 21; a halott bírának száma 42. (K. Sethe i. m. 36–37.)

Az indexnél igen gyakran mágikus erővel bír a 7-es vagy a 3×7 -es. (Andrian Werburg i. m.)

A zsidóknál Salamonnak 700 felesége van.

A görögökönél Spártában a helotának férfi után 70, asszony után 7 *medimnus* árpát kellett fizetnie.

Középázsiai törököknél a kalimnak, vagyis a leányért való vételárnak 7, 17, 27, 37, 47, 77 darabból kell állnia. (Vámbery i. m. 278.) *Kirgizeknél* ugyanígy van. (Brehm i. m. 288.) *Csuvasoknál* az égnek 17 régiója van, világ 77 van, tenger is 77. (Mészáros, A csuvas ősvallás, 56–58.) *Mordvinoknál* az ördög az ember teremtetésére 77 féle földet vesz. (Dänhardt i. m. I. 95.) Az orchoni felirathatban (I–II, 10, 11 skk.) olvashatjuk a következőket: „Atyám, a kagán tizenhét emberrel kivonult... midőn összegyűltek, hetvenen lettek... hadát vezetve embereket gyűjtött s őket összetartotta. Hétszáz férfi volt már összesen“. (Idézve Németh i. m. 13.) *Magyaroknál* nyavalya és hideglelés 77 féle van. (Gönczi i. m. 288.)

⁸⁵ „Így például a Társaság-szigeteken a Hold járása szembeötlőbb, mint a Napé. Tahiti bennszülöttei, jóllehet, hogy már némi civilizációjuk volt, az időtartam mérésére nem is használtak egyebet a holdváltozásoknál. Voltak hónapjaik, de nem voltak éveik. Sőt eme hónapoknak hossza is bizonyos értelemben határozatlan maradt. Eme szigetlakók 29 rendes napot számláltak, melyek mindegyikének külön neve volt, mert a hetet nem ismerték. Aztán a 29-ik napon az Újhódat lesték. Ennek akár a 29-ik, akár a 30-ik napon való előtűnte a következő hónap kiinduló pontjául szolgált. Nem volt tehát formaszerű naptáruk, hanem egyszerű idő-megállapításuk, miként ezt Afrika fekete bennszülötteinél csaknem mindenütt megtaláljuk“. (Houzeau i. m. 68–69.)

„Die Anzahl der indischen Mondstationen betrug bekanntlich in älterer Zeit, in der Zeit der Vedas, 27 und wurde erst später durch das *Naksatra abhijit* auf 28 erhöht, ... „Die Araber unterschieden gleich den Iraniern und den Chinesen 28 Mondhäuser“. (Röck, i. m. 261.)

⁸⁶ „Így például Görögországban Herodotos idejéig 12 har-

minc napos hónapot vettek fel“, „Egyptomiak és a görögök, miként a khinaiak a dekádát használták, melynek az a jó oldala volt, hogy a 30 napos hónapot pontosan osztotta fel“; (Houzeau i. m. 164. és 382. V. ö. Sethe i. m. 27.)

⁸⁷ „Vannak tisztán holdjárású naptárak, melyek egészben véve a legrégiebbek“; ... „A holdjárású naptár alapelve az, hogy váltakozva 29 és 30 napos hónapokkal a holdváltozásokat tizenkettesével csoportosítsa; a periódus tehát 354 napos. ... Azon félművelt népek közé, melyeknek többé-kevésbbé szabályos holdjárású naptáruk volt, kell számítanunk Kelet-Ázsia szigeteinek különböző törzseit és Amerikában a peruiakat is. Az utóbbiaknál az egymásra következő tizenkét holdváltozásnak külön-külön neve volt, de a napoknak nem volt nevük. ... Azok a népek, melyek a tisztán holdjárású naptárnál maradtak, vagy térítővidéki lakók voltak, mint például a peruiak és az ausztrálieiak, vagy pedig olyanok voltak, kik gyümölcs-tenyésztéssel és földműveléssel csak mellesleg foglalkoztak, és miként az arabok és tatárok, első sorban nyájakkal tejjel és hússal tartották fenn magukat.“ (Houzeau i. m. 150—151.)

⁸⁸ Az *egyiptomi* mesékben a király 30 évig ült a trónon; a mesebeli kígyó 30 rőf hosszú. (K. Sethe i. m. 40.) A *görögöknél* az Iliasban Askalapos és Jalmen (Ares fiai) 30 gályát vezetnek s ugyanannyit Heracles fiai Pheidippos és Antiphos és Asklepios fiai Podaileiros és Machaon. (II. ének.) A vad teumessusi rókat minden 30-ik napon egy-egy gyermek feláldozásával kellett megkérlelni. Spárta-ban az öregek tanácsa 30 tagból állott. A házasságnál szereplő tanúk száma is 30 (eredetileg 20. Platon Legg. 6, 775. Athén 6, 45, 245). A *rómaiaknál* az áldozatok váltságául 30 kákából font bábút dobnak a Tiberisbe; 30 a latin szövethöz községek száma; A comitia curiata határozathoz 30 curia szavazata szükséges. A javasolt törvényt régebben 30 nappal előbb kellett kihirdetni. A *vogul-osztják* hősi regékben is gyakori a 30-asnak mint kerek számnak a használata, ami arra mutat, hogy az idők folyamán ők is áttértek a 30 napos holdhónapra. Nagyon sok ilyen kitélt találhatóunk náluk: „30 folyóparton 30 folyóvonalon“, „30 házzal bővelkedő (teli) falum“, „30 gerendájú gerendás ház“, „30 rőf vászonból varrtak neki inget“, „a magam szerezte 30 rénborjúcská“, „30 öles kötelet vett elő“, „30 nyírfa takarójú asszony“ stb. — A Világügyelő férfi 30 év óta készíti a vízözöntől megmentő hajóját; „a tűzmókás öreg már 30 éves, de házon kívüli vidéket még nem látott. (V. N. Gy. I. k. Kieg. füzet, CCCLXXVI. — II. k. 2. füzet 043, 072, 080, 081, 083, 0184, 0207, 0225, 0343. — III. k. 1. füzet 215, 219, 226. — IV. k. 1. füzet 93, 132, 139, 157, 211, 309.)

⁸⁹ A *görögöknél* 12 a főistenek száma. A Titánok is 12-en vannak, 6 férfi és 6 nő. Az Iliasban a salamisieknek és az ithakabelieknek 12 hajója van; Zeus és a többi isten 12 napra megy az aethiopokhoz vendégségbe; Priamos palotájában 12 tetőzött kicsiszolt kőszoba van; Hektor főhíva anyját, hogy Athéné oltárára 12 tulkot igérjen; Agamemnon Brizeisért 12 mént ígér váltságul; Achilles 12 várost vesz be; Diomedes 12 thrákot öl meg; Agamemnon pajzsán 12 aranyesík tarkállik; Iphidamas 12 gályával jön a trójaiak segítségére; Nelusnak, Nestor atyjának 12 fia van; Achilles 12 trójai ifjat élve elfog és fölálóz Patroklos temetésén; Hektor 11 nap hever temetetlen, 12-ed napon az istenek megszánják. Antinoos Pene-lopeiának 12 csattot ajándékoz; 12 asszony öröl gabonát a kérőknek. Homérosnál $2 \times 6 = 12$ a Niobidák száma, későbbi költőknél már 2×7 a számuk, ami megfelel annak, hogy az év 12-es elosztása ko-

rábbi keletű a görögöknél, mint a *hét* és a *hebdomas* használata. (V. ö. Houzeau i. m. 382.) Scyllának 12 lába, 6 nyaka és 3 sor foga van; Od. 12, 89.) Aeolus szélistennek 6 fia és 6 leánya; (Od. X. 1. skk.) Athénben a szelek száma 12, majd 24; Athén ős királya Kekrops 12 részre osztja a várost; az achajai szövetséghez 12 város tartozik; a pylae-delphii szövetség 12 törzsből állott. Athéne szentélyében 12 szent olajfa. A *zsidóknál* Jákobnak 12 fia, innét Izrael 12 törzse, Izmaelnek szintén 12 fia. A *rómaiaknál* „a tizenkettes szám alapján szervezvék épen a legrégibb latin papságok, a Salusok és az Arválók kollégiumai, valamint az etrusk városi szövetségek. A tizenkettes szám uralkodik a római súlyrendszerben, melynek fontja (libra), s a hosszmerékben, melynek lába (pes) tizenkét részre szokott osztatni“. (Momsen i. m. I. 274.) Tizenkét táblára íratott a törvény. (Momsen i. m. II. 55.) Az etrusk istenségek száma 6 nő és 6 férfi. Jánusnak minden hó első napján 12 oltáron áldoztak. A konzulok kíséretéhez 12—12 lictor, tartozott, a decemvirek mellett ugyanannyi. — „A napi időszakaszt még most is a khaldeai tizenkettes rendszer szerint osztjuk fel. Ebben 12 óra volt, mert a dodekatemóriáknak egymásra következő felkelte után indultak. De mivel ezek az időközök kissé nagyok voltak, dupla órákat csináltak belőlük, s így azután később 24 részt számláltak. Alaposan felismert dolog, hogy a nap tizenkettes felosztása akkádi eredetű, és hogy időszámításunk előtt húsznál több évszázadra vezethető vissza“. (Houzeau i. m. 138.)

„A mezei munka állandó szabatossággal volt beosztva. Az egyiptomi hónapok három négyes-csoportot alkottak, melyeket annak sora szerint az áradás, a magvetés és az aratás jellemzett... Az egyiptomi hónapok 30 naposak voltak és három tizedre voltak osztva; öt pótló (epagomén) nap 365 napra egészítette ki az esztendőt“. (Houzeau i. m. 152—153.) „Az egyiptomi naptár után a legrégibb napjársú naptár nyilván az akkádiaké. Ebben oly idők nyomaira akadunk, melyekben még haboztak, vajjon a Nap vagy pedig a Hold járását vegyék-e fel mértékül. Valóban, ebben is az év 12 hónapból állott, melyek miként az egyiptomiak, 30 naposak voltak, de az epagoménák hiányzottak, tehát az év a kelleténél észrevehetőleg rövidebb volt. Mindazonáltal mégis helyreállították az egyensúlyt más módon: hat-hat év elteltével egy-egy hónappal megtoldották az évet. Ez a rendszer tehát 366 napos esztendőket adott, melyek az egyiptomiaknál még kevésbé szabatosak voltak. De azért mégis rátaláltak a dolognak egy jó oldalára: rátértek vele a tizenkettes rendszerre, mely a régi Mezopotámiát annyira jellemzi. Az éveket először 12 évi, azután pedig 120 évi periódusokba foglalták össze. ... Más helyeken majdnem valamennyi ó-kori népnél a 365 napos hozzávetőleges évet használták legrégebben. A történelmi idők kezdetén rája találunk a perzsáknál, kik azt aránylag közelmúlt időig tartották meg. Miként az egyiptomiak, úgy ők is 12 harmincnapos hónapra osztották az éveket, melyekhez 5 epagoménát függesztettek“. (U. o. 156.)

Északi népeknél a hold változásai nem figyelhetők meg oly pontosan, mint a mérsékelt égöv lakosainál. A grönlandi eszkimóknál „nyáron ugyanis a folytonos nap miatt a Holdat csak nehezen és ritka időközökben lehet észrevenni: így azután a hónapok határai bizonytalanokká válnak és az ember az idő folyásán csakis a sziklák dőlben vetett árnyékának hossza révén igazodhatik el. Ilyenkor a fókák, a nyári halak és a madarak vándorlása hozza hírül eme szerencsétlen vad törzseknek, hogy megjött az ideje, hogy felszedjék sátraikat és lakásaikat téliesen rendezzék be“. (Houzeau

i. m. 148—149.) A csuvasoknál „a hónapok számának és időtartamának ma már nem a hold a mérője náluk, hanem a föld megművelése, és a mezei munka egyes fázisai. Eszerint a hónapok száma is vidékenként különböző, 15, majd 13, s csak újabban az orosz naptár megismerése szállította le a hónapok számát 12-re”. (Mészáros, A csuvas ősvallás, 61.) Az északi csuvasok 13 hónapot ismernek. (U. o.) Ugyancsak 13 hónapot ismernek a Tawda, Konda és Loswa folyó melléki vogulok, az ugor osztjakok, a jenissei osztjakok, a minusinski tatárok, a karagasszok, a burjátok, a centrál-eszkimók. (Nilsson i. m. 174—177, 183.) 11 hónapjuk volt az Amur melléki tunguzoknak, 12 hónapnevük volt az osztják szamojédeknek, a jakutoknak, a kamsatkai itámeneknek, az ainoknak, az aleutoknak, a korjakoknak, a Behring-szorosai eszkimóknak. (U. o. 178—182.)

⁹¹ „Huszonkét vagy talán huszonnégy századdal időszámításunk kezdete előtt az akkádiaknak volt holdszármazású hét napos periódusuk. A holdváltozás tartamában egymás után négy ilyen periódust számláltak, azután, hogy a hónap teljes legyen, két kiegészítő napot csatoltak hozzájuk, s ezután a számlálást előlről kezdték. Tehát náluk nem egyvégtiben való mérésnek egysége forgott szóban, és különben is az ő hét napjuknak nem volt bolygónevük. Úgy látszik, hogy a zsidók olyas kezdetleges körülmények között vették át Mezopotámiától a hebdomast, mellyel réges-régen éltek. A napokat nem jelölték bolygó-nevekkel, hanem sorsszámozásukra szorítkoztak. ... Az igazi hetet ellenben az jellemzi, hogy a napokat a bolygóktól tették függővé. Így tekintve a dolgot, a hét származása aránylag a közelmúltból való és szembeötlő kapcsolatban van az asztrológiai nézetekkel. Az —I. század előtt nem akadunk nyomára. ... A hét napos periódus használatát lassan-lassan messzire terjedt, de általánossá nem vált. ... Perzsiába és Indiába a hebdomas nem nagyon régi időkben származott át. ... Az ókorban a hebdomas egész Belső-Afrikában ismeretlen volt. A görögök sem ismerték ... Nagy Sándor ... kora előtt. ... Rómába is csak a caesárok alatt jutott. ... Az északi tartományokban a germán népek nyilvánvalólag a babiloni hetet vették át. ... Látjuk tehát, hogy a hebdomas kissé későn érett alkotmányú volt, és hogy kizárólag az óvilág polgárisult részeinek sajátja maradt”. (Houzeau i. m. 379—384.)

⁹² Az egyiptomiak a 10-es számrendszer alapján 10-ig, 100-ig, 1000-ig számoltak; (Sethe i. m. 23) az 1000-es igen sokat jelentett, mert a legrégibb áldozati formulákban a halottaknak mindig 1000-et kívántak a kenyérből, sörből és általában is 1000-et minden jó dologból; (u. o. 15.) az előljárók címe 100; a régi mesékben 100 hordó sör és 1000 kenyér az állandó mértéke annak, amit a király jutalmul ad. (U. o. 41.)

A zsidóknál Rebekát atyafiai megáldják, hogy szaporodjon 1000-szer való 1000-ig; (Móz. I. K. XXIV. 60.) Saul 1000-et ver meg, de Dávid 10000-et; (Samuel 18, 7.) az isten kocsija 10000-szer 1000; (Zsolt. 68, 18.) Dávid kincsei felsorolása 100000 centner arany és 1000-szer 1000 ezüst.

Az indeknél a Védák szerint az a király, aki 100 nagy ló-áldozatot tart, egyenrangú lesz Indra Istennel.

A görögöknél Heliosnak, a napistennek 7 gulyája van, mindegyikben 50 állattal (a régi 50 hétből álló esztendő megszemélyesítése?); az istenek Apolló által őrzött gulyájából Hermes 50 marhát szakít ki; Priamosnak 50 fia van, Danaosnak 50 leánya, testvérének Aegyptosnak 50 fia, Pallasnak szintén, (a Pallasztidák)

Pelasgus fiának Lykaonnak is 50 fia. Az Argonauták 50-en voltak az Argos nevű 50 evezős hajón. Az Iliasban a myrmidonoknak, a boiotoknak, az athenieknek 50 hajójuk van; Philoktetesnek 7 hajója 7×50 emberrel. Stentor kiáltása 50 emberrel ér fel; Tideus 50 ellenességét öli meg. (Hom. Ilias 4, 376.) Ilus, Ilion építője Phrigia királyától 50 ifjút és 50 hajadont kap. A Nereidák 50-en, más felfogás szerint 100-an vannak. A hekatomba az Iliasban mindig 100 tulokból áll; az Iliasban Athéné pajzsán 100 arany bojt lobog s mindenik bojt 100 tulokkal ér fel; Typhon sárkány 100 fejű, Argos 100 szemű. A hekatoncheirák 100 karúak s 50 fejük van. Gerionnak 100 marhanyája, Thébának 100 kapuja, Olymposnak 100 csúcsa van. Az achajok Odysseusról úgy emlékeznek meg, mint aki 100 hőstettet hajtott végre. (Ilias I. é.)

A khinaiak-nál a *négy* birodalomnak 1000 évnyi időt kívánnak, a császárnak 10000-et (M. Cantor: Geschichte der Mathematik I. 72.)

Török népeknél a 100 (dsűz), még inkább az 1000 és a 10000 (tümen = tömeg) a sok végső kifejezői. (Vámbéry i. m. 345.) Manasz születése című régi török hőségekben Manasz hőstettei között szerepel, hogy 100 lovat hajlt el Khokan-ból és 1000 kimpakot Bukharából. (Vámbéry i. m. 334. V. ö. Radloff: Das Kudatku Bilik.)

Vogul osztjások hősi énekeiben az 50, 100 és 1000 igen gyakran szolgál a „sok”-nak kifejezésére, jeléül annak, hogy a 10, 20, 40, 80 szám gyakori használatáról mindinkább áttérnek a még nagyobb egységekre. Pld.: „50 apródlegény fiához szól”, „50 réne között sétálgat”, „50 nyusztot öltem”. (V. N. Gy. III. k. 1. füz. 14, 428. — IV. k. 1. füz. 12, 44, 114, 245.) A fejedelem apródjai 50 vidékről 50 teli hajóval hoztak neki halat; a larvosi hősök 50 emberrel jutnak föl a várba; a tova repülő fa az ellenfél 7 vasmacskás hajóján kívül a hős saját emberei közül is 50-et elragad (V. N. Gy. II. kötet, 2. és 3. füzet, 0167, 0197, 0200, 0508, 0535, 0625, 0689, 0706). A 100-al kapcsolatban: „100 házasság”, „100 hajó drága fejem”, „100 atyámnak sok sok fia”, „100 magzatot szülő kopasz hasú nőasszony”, „100 talpuk zúgását hadd hallja”, „100 loáldozatos domb”, „járkál 100 rénborjúcskánk, futkos 100 rénbocink”, „100 jegyű jegyes fa”, „100 rovású rovásos fára hogyan birom föl számolni”, „100 nyusztbőrös 100 hódbőrös drága suba”, „100 szolgából 100 szolgálóból álló ajándékot (áldozatot) követel”, „100 páncélruha 100 kard bért követel”, „100 fejsze, 100 üst ajándékot követel”, „100 nyíllal megrakott karikás teli tegez”, „100 lépcsőjű lépcsős partfő”, „alvilági 100 vesz” (mammoth) „100 vesz lakta örvény”. Egy irtisi osztják regében „a nép tavaszi széna 100 rakása, őszi széna 100 rakása módjára hull”. Egy regében a 7 fejű óriás hada nem fog, jöllehet a hős 100 tavaszi, 100 őszi szénarakás módjára kaszálja le őket. Medveének szól egy híres medveadásról, aki oly ügyes íjász volt, hogy egy levegőbe lőtt nyilat estében 3 más nyíllal át tudott löni, ez a vadász 99 medvét terített le, a 100-iknál azonban elpusztult. (V. N. Gy. I. k. Kieg. füz. VII, XXXV, XXXVI. — V. N. Gy. II. k. 2. füzet 048, 0206, 0229, 0234, 0270, 0328, 0329. 3. füzet 511, 527, 529, 0540, 0548, 0565, 0634, 0714, 0715, 0743. — V. N. Gy. IV. k. 1. füzet 12, 86, 100, 114, 120, 133, 209. — Patkanov: Irtisch-Ostjaken, II:122. — A Reguly-féle osztják hősi énekekről, Ethn. 1923. 269. — Munkácsi B. Tündér és ördögféle mithikus lények. Ethn. 1909. 181.)

Az 1000-el kapcsolatban: „isten 1000 napjára hagyom im oda”, „Toremnek 1000-ik napjáig (azaz örökké) elmaradt”, „a világ 1000

koráig (azaz mindörökre) oda lett“, „a leányos nemzedék 1000 évét együtt éltük“. (V. N. Gy. I. k. Kieg. füz. CXX. — V. N. Gy. II. k. 2. füz. 0203. 3. füz. 0599, 0608, 0672, 0753. — V. N. Gy. IV. k. 1. füzet 77, 127, 160, 172.)

A még nagyobb mennyiség kifejezésére a 8×1000 -et találjuk „8000 házi város, 8000 férfias város“, „ebfejű 8000 férfias város“, „8000 üres vár“, „8000 rénjük van“, (V. N. Gy. II. k. 3. füzet, 0500, 0550, 0564, 0587, 0692. — V. N. Gy. IV. k. 1. füzet 141, 142, 169.)

⁹³ Az Iliásban 60 gályája van Menelaosnak, az arkádiaiaknak; a boiotok gályáiban 120 ember ült; a plataeaiak és a boiotok nagy ünnepe 60 évenként tartatik. (Pausanias IX. 3.) Salamon ágát az Enekek Énekében 60 erős férfi veszi körül s ugyanott 60 a királyasszonyok száma. (III. 7. 11. 6.) A chaldeai litteraturában „In des Einen Hause 60 Hochzeitbälle, in des Andern Kreise 60 Sterbefälle gedenken (Cantor i. m. I 79). A babyloniai számszimbolikában „Träumereien über den Werth der Zahlen nahmen unter den religions philosophischen Begriffen der Chaldäer einen bedeutsamen Platz ein. Jeder Gott wurde durch eine der ganzen Zahlen zwischen 1 und 60 bezeichnet, welche seinem Range in der himmlischen Hierarchie entspricht“ (Cantor i. m. I 86).

⁹⁴ Ezen az úton torzul el a matematika játékos szám-misztikává (így a pithagoreusoknál, a talmudban, sőt Szt. Agostonnál is) s ezen az úton lesz a csillagászat már Babyloniában a bolygójárású hét s a hold és a nap állatköre (a zodiákus, a nakshatrák stb.) révén misztikus asztrológiává s terjed el innét nyugatra az egyiptomiakhoz és a görögökhöz, majd a többi európai népekhez. A keleti népeknél, így az indeknél, a khinaiaknál, a mongoloknál inkább a csillag (Hold, Nap stb.) imádás és a hold állatköre révén keletkeztek különböző szám-misztikumok.

Régi tűzhelyek és konyhaműveletek a békési Sárrét déli részén.

II.

A fenti adatok alapján most már felvethetjük azt a kérdést, hogy a Sárrét tűzhelyei milyen viszonyban vannak a környező területek tűzhelyféséseivel? A *Bátky*-féle beosztás szerint (*Ethn.-Ért.* 1930:113—137.) területünk a középmagyar vagy alföldi háztípus területére esik (ismétlések elkerülése végett a háztípus lényegére nézve utalunk *Bátky* fent idézett cikkére és a *Magyarság néprajza I.* idevonatkozó részére: 217—224. old.), azonban az itt ismertetett formák lehetővé teszik, hogy a sárréti háznak az erdélyi területekkel való kapcsolatát lássuk. (A két terület egymással való érintkezésére annyit említünk meg, hogy a doboziak sűrűn jártak Erdély felé. Nagyvárad és Szalonta a legfontosabb gabonapiacuk volt, ahol a mőcokkal folytattak cserekereskedést. Fából készült konyhai tárgyakért bűzát, árpát adtak. Amikor a községi erdőt huszonöt évvel ezelőtt

kiírtották, a bihari Feketető mellett vettek erdőt. Cs. Szatmári János azt mondja, hogy Körösfeketetőn „a románoknál olyan nagy kandalló volt, hogy méteres *singfa* égett benne“.)

A dobozi kandalló formai tekintetben megegyezik az erdélyi szikrafogó gógányokkal, kuptorokkal és hornyákkal. Maga a kandalló elnevezés megvan Erdélyben (*Magy. Néprajza I.* 181. és 529. ábr.) is. Füstjének elvezetésére szolgáló kiűrt ismeretes a Székelyföldön (*Viski*: Adalékok a székely építkezés ismeretéhez, *Ethn.-Ért.* 1911:117.).

A sárréti kandallóval lényegileg rokon formák a Rétköz, Tiszahát, Erdőhát, Bodrogház, Bodrogköz kandallói és kabolái (l. *Ébner*, *Ethn.-Ért.* 1931:1–16., *Kiss L. u. o.* 1932:7–9.), amelyek szintén az erdélyi tűzhelyekkel tartanak rokonságot. Úgy látszik azonban, hogy a Sárrétet és a Felsőtiszta vidékét hatalmas ékként a Nyírség területe elválasztja egymástól. A Felsőtiszta vidékén már rutén hatások is érvényesülnek.

Ezek a kandallók azután a boglyakemencék, majd a takaréktűzhely hatására kiszorultak a házból a kunyhóféle épületekbe, az istállókba. Ilyen kandalló-maradványoknak tekinthetjük a gyulai szőlőskunyhó tűzhelyét, a gyoma-endrődi, orosházi (l. *Ethn.-Ért.* 1933: 79.), szentesi tanyavilág istállóinak kandallóját. Feltehető tehát, hogy a Doboztól nyugatra eső területeken, Gyoma, Orosháza vidékén is megvolt a házbeli kandalló.

Úgy látszik, hogy ezek a kandalló-, gógányszerű tűzhelyek sokkal nagyobb szerepet játszanak az Alföldön, a boglyakemencék birodalmában, mint azt eddig gondoltuk. Kovács László barátom szerint Tiszapolgáron a négyszögletes konyhát, Balmazújvároson a házbeli kemence mellé épült takaréktűzhely tűzrevaló üregét nevezik *kandallónak*. Fontos adat számunkra, hogy Debrecenben is él a *kandalló* elnevezés (*Ecsedi*, *Ethn.-Ért.* 1912: 175–176). Itt is valamilyen szobabeli tűzhely lehetett. A derecskei Gyöngyösbokréta Budapesten járt tagjaitól tudom, hogy a dobozhoz hasonló kandalló volt Derecskén is. Szentes egyik térképén (Rajzolta Varga Sándor, Traub és Tsa, Szeged kiadása, év és mérték nélkül) látom, hogy ott *Gógány* nevű városrész és *Gógánysor* nevű utca szerepel. A *MTsz* szerint a *gógány* Kalocsa vidékén vesszőből font és sárral megtapasztott kemény vagy szikrafogó. Gógányszerű szikrafogóra következtethetünk *Györffy* egy korábbi tanulmányából is (*Ethn.-Ért.* 1909: 73.), ahol a nagykunysági kemence szája fölé épített sár lángfogót említ. Ehhez *Bátky* meg is jegyzi, hogy „esetleg ez a gógány“. (*Ethn.-Ért.* 1930:113.).

Ezek szerint az erdélyi tűzhelytípus messzire benyomul az Alföldre s a dobozi (esetleg az orosháza-szentesi stb. is) kandalló, az erdélyi tűzhelyek legnyugatibb előfutárának tekinthető. Ezt nemcsak morfológiai egyezésekből állíthatjuk, hanem az erdélyi tűzhelyek két fontos szerszáma alapján is, amelyek szintén megvannak Sárrét déli részén. Ez a *cserecsura* és a *tűzfűvő nádcső*. A cserecsura megfelel az erdélyi bujdosónak, amelyről *Szilády* azt írja (*Ethn.-Ért.* 1909: 8.), hogy elkerül az Alföldre is. A tűzélesztő félméter hosszú facsövet szintén említi *Szilády* (i. m. 16.), mint a régi csíki csempe járulékát. Abban, hogy a sárréti tűzfűvő, amelyet Békésmegye más területéről is ismerünk (*Ethn.-Ért.* 1933: 77.), nádból készült, a nagy lápvilágot figyelembevéve nincs semmi különös. Az erdélyi bujdosók is jobbára kőből készültek, de a kőnélküli Sárréten található párjuk már cserépből. A tűzfűvő cső (szénszító) mediterrán, balkáni kandallósházak tűzhelyszerszáma. Elterjedési vonala az Adria keleti partjaitól Hollandiáig követhető (*Buschán: III. Völkerkunde II. 2., 468.*). Azonban kizártnak tartjuk, hogy délről került volna az Alföld közepére. Hogy a székelység milyen úton-módon jutott hozzá, nem tudjuk — talán pásztornépek hozták magukkal a Balkánról és honosították még Erdélyben? — nem lehetetlen, de irodalmi adatok híján ezt határozottan állítani nem merjük.

A kandallót kiszorító boglyakemencét mi *Bátky* után a szabadban álló primitív sütőkemencék szobába került leszármazottjának tartjuk. (*Ethn.-Ért.* 1930: 132–133., *Magy. Népr. I.* 222.). Cs. *Sebestyén Károly* a szegedvidéki és ezzel kapcsolatban az alföldi magyar háztípusról írt tanulmányában (*Népünk és Nyelvünk* 1933., Kny. is) azt mondja, hogy „a szegedi parasztház szobájában... bögrés kemence volt, hengeralakú vagy kúpos formájú, de valószínűleg nem olyan nagy méretű, mint a ma divatos kemence...” (Kny. 11. old.). Szerinte a régi sárkemencét „tetemesen meg kellett nagyobbítani, amit a kitűnően megszerkesztett u. n. banya- vagy boglyakemencével el is értek” (Kny. 12. old.). A megnagyobbodást a nádtüzelésről a szalmatüzelésre való áttéréssel magyarázza. Ha *Sebestyénnek* ez a megállapítása Szeged vidékére érvényes, érvényesnek kell lennie az Alföld részére is, ahol a hasonló formájú és rendeltetésű boglyakemencék előfordulnak. Megjegyzendő még, hogy *Sebestyén* határozottan kályháznak minősíti a boglyakemencét (i. m., Kny. 12. old.), amiben mi erősen kételkedünk.

Mi úgy látjuk a dolgot, hogy a nád- és vesszővázaz kemen-

cék méretében semmiféle lényeges változás nem állhatott elő.¹³ Már csak azért sem, mert pl. gyógyítóeljárásokra alkalmazták, a bőrbajos gyereket, régebben bizonyára a felnőttet is, bújtatták bele (l. fentebb és *Ethn.-Ért.* 1933: 79.), amely eljárás mindenestre a 18. sz. előtti időkre nyúlik vissza. A bögrékből rakott kemencék nem tartoznak ebbe a csoportba, ha valamelyik boglyakemencébe volt is ilyen bögre berakva, az csak a parasztság utánzási vágyából eredhetett.* Még csak annyit jegyzünk meg, hogy a szalma- és nádtüzelés között nincs különbség.

Mint fentebb mondtuk, mi a házbeli kemencék elődjének a ház mellé épült sütőkemencéket tartjuk.¹⁴ Ilyen szabadban álló ősi kemencék az Alföldről is ismeretesek (*Ethn.-Ért.* 1933: 75.), de Nyugatmagyarországtól a moldvai csángókig megtalálhatók. (*Magy. Népr.* I. 73., *Györffy*: Dél-Bihar falvai stb. *Ethn.-Ért.* 1917. Kny. 31. old.), épen úgy, mint balkáni, alpi és török népeknél (l. pl. *Buschan*: III. Völkerkunde II. 2., 432—33. old., *Szilády*: Bulgária, 1931. 63. old., *B. A. Kuftin*: Zsiliscse Krimsz-kich tatar v szvjazi sz isztoriej zaszelnija poluosztrova, Moszkva, 1925. VII., VIII. tábl.) s úgy látszik, hogy Óeurópa ősi kultúreltárába sorolhatók. Különösen *Kuftin* közlése értékes számunkra, t. i. megjegyzi, hogy a krimiai ősi kemence (igen hasonlít a mi boglyakemencénkhez, amint könyvének ismertetésében *Bátky* ezt kiemeli, *Ethn.-Ért.* 1926: 99.) különféle kultúr-

¹³ Kecskemét vidékén feltárt XVI. sz.-i kemencék mérete sem volt kisebb a maiaknál (*Ethn.-Ért.* 1931:140—143.). Bizonyára a szegedi kemencék sem különböztek a kecskemétiéktől.

* V. ö. ehhez: „(Hódmező)vásárhelyiek török kájhán kapkodának. Láttam kemencét, kit azokból rakának“. *K. Papp Miklós*: Az 1735-i zendülés története, Kolozsvár 1865, 161—163. Egy 1753-ban írott verses krónikában. Ezt az adatot *Bátky Zsigmond* szívességének köszönhetem

¹⁴ Hogy fokozatosan kerültek be a házba, arról ásatag emlékek tanuskodnak. *Papp László* Kerekegyháza és Tatárszentgyörgy között a török hódoltság korában elpusztult Baracs község területén olyan házakat tárt fel, ahol a sütőkemence teste még kívül van egy „konyhaféle“ helyiségen. A kemence szája ellenben ebbe a zárt, állítólagos konyhába nyílik (*Ethn.-Ért.* 1931:137—152.). Az Ormánságban 1934. nyarán találtam ilyen kemencéket. Az ezeket ábrázoló fényképeim a Magy. Nemz. Múzeum Néprajzi Tárában vannak. Egy készülő, az Ormánság egész anyagi kultúráját tárgyaló nagyobb dolgozatomban részletesen fogok ezekről a kemencéről szólni. — Igaz, hogy ez ellen fel lehet hozni, hogy nem be-, hanem kivándorló kemencékkal van dolgunk. Ez az ellenvetés azonban tűzhelyeink fejlődéstörténetét ismerve és átgondolva nem állhatja meg a helyét. Saját elgondolásunknak mégis van egy bökkenője, ill. még megoldásra váró pontja: ha a *Papp László* által felásott házaknál bevándorló kemencékkel van dolgunk, amit nyomatékosan vallunk, mit keres a lakószobában a kemence? Ezek talán csak fűtőkemencék, amelyeket módosabb helyeken úri hátsóra kályhákkal raktak ki?

hatások következtében a ház mellől bekerült a szoba sarkába (i. m. 51. és 55. old.).

A házba került kemence mellett a Sárréten egy ideig még állt a kandalló, de azután a takaréktűzhely végkép kiszorította és eltüntette.¹⁵

Az erdélyi házak gógányai, hornyai mellé is bekerült a kemence, azonban bizonyos alaktani különbségektől eltekintve ezek belülről, a szobából fűthetők, míg a sárréti ház kemencéjének tüzelőnyílása mindig a pitvarban van.

A lánccon lógó bogrács talán a kandallók mellől került ki a pitvarba. Bizonyítja ezt az, hogy az öregek emlékezte szerint az istállók kandallóinál szerepelt a bogrács (l. fentebb és *Ethn.-Ért.* 1933.: 80.). Semmiesetre sem lehet déleurópai eredetű, már csak a bogrács formája miatt sem. A balkáni bográcsok-szája keskenyebb, mint a feneke (l. pl. *Magy. Népr. I.*, 93.). Lehet az is, hogy egy ősi szabad- (közép) tűzhely szerszám-anyagának maradványával állunk szemben.¹⁶

A sárréti pitvarok tipikus tűzhelye az asztalformájú konyha, amely az egész Tiszántúl ismeretes. *Bátky* ezt esetleg a dunántúli hasonló formájú sütőkemencék maradványának tartja, amely az Alföldön már csak helyenként sütőkemence. (*Ethn.-Ért.* 1930:133., *Magy. Népr. I.* 222.). Cs. *Sebestyén Károly* a 18. századi szegedi városi konyhák tűzhelymaradványának tekinti (i. m. Kny. 9. old.). Tűzhelyből való származásukat egy német cikkében is említi (Der Bauernofen des ungarischen Alföld, Wiener Zeitschrift für Volkskunde, Wien, XXXVIII. 1933. 62–67.).¹⁷ Hogy mégis kemenceféle — a dunántúli kemence! — lappanghat a konyhák alakjában, arra a dunántúli kemencék vezérszerszámának, a kuruglyának az Alföldön való

¹⁵ V. ö. ehhez és a fentiekhez *Bátky* következő megállapítását: „Ha tehát azt mondjuk, hogy a kandallók a házakból szállottak ki alföldi istállóinkba, akkor ebből házaink alakulása szempontjából az a nagyjelentőségű tétel következik, hogy ez a kezdetleges nyíltűzhelyes tüzelésmód a mai, minden bizonnyal későbbi kemencés-keskenypadkás tüzelésmóddal szemben, sokáig és makacsul tartotta (sőt tartja máig) magát itteni parasztházainkban“. (Alföldi kandallós-istálló és az ősi magyar tűzhelyes ház, *Népünk és Nyelvünk*, 1934. 9. old.)

¹⁶ L. *Bátky* idézett tanulmányát a *N. és Ny.*-ben, 1934. 10. old.

¹⁷ *Jankó János* négyeszlóletes, asztalszerű, konyhabeli sütőkemencéket említ a *Jászságból, Csongrád megyéből*, a vingai bolgárok és a bács-bodrogi sokacok házában stb. (Az ezredéves orsz. kiállítás néprajzi faluja.) Ezeket a házakat az 1896-os kiállítással kapcsolatban fel is építették s minthogy több helyről is említi őket *Jankó*, hitelességükhöz kétség aligha fér. Egy körülmény mégis óvatosságra int bennünket. A szövegben kemencét említ *Jankó*, az alaprajzokban használt jelek magyarázatánál pedig ez az állítólagos kemencetípus, mint szabadtűzhely szerepel (i. m. 10. old.).

meglétéből következtethetünk. Ugyanis a kétágú, fazékbetolásra szolgáló kuruglya megtalálható az Alföldön is (*Bátky*, *Ethn.-Ért.* 1931:124–128.). Dobozon *tolórúd*, Békésmegye más területén (u. a. 1933: 76.) *fazékkocsi* a neve. Elterjedésüket Cs. *Sebestyén Károly* az egész Alföldre általánosítja (id. német nyelvű tanulmánya, 67. old.). Adataink szerint a boglyakemencéknél használták őket. De mivel mi nyomatékosan azon az állásponton vagyunk, hogy ez utóbbi kemencetípus eredetileg kint a szabadban állt s ebben a formájában főzésre aligha, hanem csak sütésre, aszalásra, gyógyításra szolgált, a kuruglya nem tartozhatott szerszámai közé. Az asztalszerű fekvő kemencékkel kerülhetett az alföldi ház pitvarába, mikor azután ezeknek kemenceszerepe lejárt s padkává zsugorodtak össze (ebben bizonyára része volt a házba bekerülő másik kemencetípusnak is) egész sütő-főző szerepét a szerszámanyaggal együtt a boglyakemence vette át.¹⁸ A közepén elhelyezett konyha teteje igen alkalmasnak bizonyult főzésre. De bizonyára már főztek rajta, különösen nyári időben akkor is, amikor még kemence volt. Amint Észak-Borsodban, Csonka-Gömörben ma is főznek a hasonló formájú kemencék tetején. Ott a kemencék tetejét nevezik konyhának. (*Ethn.-Ért.* 1934:10–11.)

Fenti elgondolásunkat *Bátky* azon kijelentése indította el, hogy a „magyar kuruglya-bűrüglyének tanulságos története van, amit... a kemence történetétől nem lehet különválasztani“. (*Ethn.-Ért.* 1931:126.)

A katlanok ügylátszik eredetileg különleges konyhai műveletre szolgáltak s a padkákkal együtt a pitvar legrégibb tűzhelyféleségei.

Mindezeket figyelembevéve mi a kandallós sárréti (alföldi) házak alakulását a következőképen látjuk: az egysejtű kandallós (üstláncos?) szoba (*ház*) mellé egy nyári főzőhelyiség járult katlanokkal és oldalsópadkákkal. Ez volt a *pitvar*, amely idők folyamán a nyugati eredetű lapos kemencével gazdagodott. Közben a kandalló fokozatosan veszteni kezdett jelentőségéből, de a házat azért mégis fűteni kellett. Erre igen alkalmasnak bizonyult a szabadban álló boglyakemence. Ezt behozták a házba, ezzel azután pitvarbeli nyugati eredetű társának napjai is meglettek számlálva (az előbbi nyáron, az utóbbit bizonyára télen használták s az lassan tűzhelyé zsugorodott össze. Főző-

¹⁸ Azt hiszem az ilyen kérdések eldöntésében igen figyelemreméltóak a népmozgalmi adatok a Dunántúl és az Alföld között, pl. Orosháza újjátelepítése a 18. században a tolnamegyei Zombárol.

sütő szerepét, egész szerszámanyagát átadja a boglyakemencének. Egy ideig a tetején mégis főztek. Lassan ez a középpadkás tűzhely is eltűnt. Ugyanúgy, mint a kandallót, — amely a kemence mellett még élt egy ideig — a takaréktűzhely szorította ki.

Végső mondanivalónkat úgyis fogalmazhatjuk, hogy a jelzett területen az erdélyi *ház* és az alföldi *pitvar* egyesülését látjuk.

Persze mindezen elgondolásunknál fontos volna a különböző tűzhelyformák időbeli megjelenésének kérdését tisztázni.

Gunda Béla.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Köpű, köpülés.

MÉSZÖLY G. a MNy. XI. k.-ben *köpű* szavunk eredetét fejtegetve azt írja, hogy „mind jelentésének, mind hangzásának tanúsága szerint a vajkészítő *köpű* a *gübül* ige hangutánzó tövének *köp* változatából származott a melléknévi igenév *ü* képzőjével“. Majd lentebb: „a törökkel való egyeztetés (amit t. i. GOMBOCZ képvisel), nemcsak jelentéstani szempontból nem állhat meg, hanem hangtani szempontból is kétséges“.

Erre az alábbi kifogásra N. Gy. és GOMBOCZ válaszolt a MNy. XI. és XII. k.-ben, mondván, hogy a nyelvi aggályok feleslegesek. — Mi minden hosszaskodást kerülve — *tárgyi* szempontból óhajtunk hozzászólni a kérdéshez.

MÉSZÖLY helyesen állapítja meg, hogy a *köpű* eredetileg egyetlen fatörzsből faragott edényt jelentett. De azt már nem fogadhatjuk el, hogy a magyar, szó elsődlegesen csak „öreg víz-edényt“, tehát nem „butterfass“-t jelentett, mint a törökben s ez — a hangtani szemponton kívül — „elháríthatatlan akadálya volna a törökségbeli szavakkal való egyeztetésnek“.

A magyar *vaj* szó genuinus volta nem kétséges, ha az eredetileg zsiradékot jelentett is. Ezt MÉSZÖLY se tagadja. Másfelől a *túró*, *író* és *sajt* török szavak kölcsönvétele, a tejfölből csinált *vaj* régi megvoltát is nyugodtan tanúsítja, ami viszont a török *köpű* (vajas edény, vajkészítő edény) korai lételet bizonyíthatja.

Ennek a török *köpű* szónak magyarrá magyarázásában — szerintünk — ott tért le a helyes útról MÉSZÖLY, mikor a *gübü* ~ *göbü* és *köpű* hangzásbeli feltűnő egyezésén s a *göbülőfa*

és *köpülőfa* tárgybeli megfelelésén kívül (az előbbi igazolásul rajzban is bemutatja), a kettő működésbeli egyezését is vallotta, annál jóhiszeműbben, mert az ősibb halgöbülőfa néhol vajköpülőfát is jelent a magyarban. Növelte ezt a jóhiszeműségét még az is, hogy azt gondolta — legalább mi úgy látjuk — vajat csak a *mai* köpülőedénnyel, azaz csak köpülőeljárással lehet készíteni, vagyis az asszony nép vajcsináló köpülése ugyanaz a művelet, mint a férfinép halászó gübülése.

A bökkentyű azon van, hogy vajat másképpen és egyszerűbben is lehet csinálni, mint ahogyan ma általában csinálnak. A sokféle eljárás közül említsük meg csupán a lóbáló zötykölést és *rázást*, mely kétfenekű, néhol felaggatott tömlőkben, fábödönökben, hatalmas füles köcsög-fazekakban, sőt — persze — újjal, pálcikával, kanállal, pereszlennelel kavargatott-zurbolt tálakban (l. MÉSZÖLY cikkében: R. köpülleni = rudicula agitare; rudicula = sodrófa, ágasfa, valami levelet sodró vessző, 18. l.) régen is, ma is gyakorlatban volt és van Európában, a Balkánon, Kaukázusban és Középáziában. (Ilyen prehisztorikus és mai vajrázó hatalmas cserép köcsögfélék képét l. pld. a Kaukázusból: *Mitt. d. Anthropol. Ges. — Wien 1930, 364—5*). Hogy a vajcsinálás korábban pld. rázással mehetett nálunk is, tanúsíthatja az, hogy Göcsejben a köpülést most is *rázás*-nak mondják még (MTsz). Tudjuk aztán, hogy a paraszti háztartásokban ma is köcsögökben rázzák ki a friss vajat, azaz rázzák össze csomóba a tejfölből kicsapódó zsírgolyócskákat. A korai *faköpi* tehát lehetett ilyen vajkészítő (nem csupán vajtartó) edény, viszont a műveletet akkor még nem kellett feltétlenül köpülésnek hívni, hanem pld. rázásnak.

Azt sem kell ezek után hosszasan tárgyalgatnunk, hogy a nyurga-kúpformájú mai vajköpi (vajköpülő), fából vagy cserépből, a végén korongos köpülőfájával ('stoszbutterfass'), újabb találmány s hazánkba minden jel szerint német földről jött, talán szerzetesek közvetítésével. Azt is megértjük, hogy ezt az új edényt továbbra is *köpi*-nek hívták, az újszerű műveletet meg nem *rázás*-nak, hanem *köpülés*-nek, s hogy az eleinte rúd, később talpas halzavaró *göbülőfa* neve ekkor mehetett át a vajcsináló *köpülőfa* megnevezésére.

Azt kellene már most várnunk, hogy ez a névátvitel országosan történt, holott nem úgy van, amennyiben csupán Székelyföldön mondják a köpülőfát gübülőfának, amit megértünk, mert hiszen a *gübü* szó egész atyafiságával együtt szigorúan székely tájszó, vagy legalábbis ma az.

Egyszóval a *köpü* nem függhet össze a *gübü*-vel (ezt mondja SCHUCHARDT is, *Nyr* 29, 111), a *köpü* eredetileg vajcsináló és vajtartó faedény lehetett, (amelyben a vaj tovább avasodott — keseredett, mert — analógiák alapján — alkalmasint ilyen állapotban szerették, mint az Alföldön az avas szalonnát, vagy országszerte a savanyú tejet) s így vitetett át a *kútköpü* és *méh-köpü* (régen *fedém*, később idegen szóval *kas* és *kaptár*) megnevezésére, mint a szláv *bodon* (bödöny stb.) a *kútbodon*-ra, *méhbodon*-ra stb.

Tárgyilag tehát semmi nehézséget nem látunk a török *köpüg* („das gefäss in welchem gebuttert wird”) magyar *köpü* származtatásának, ill. kölcsönvételének. A *köpül* ige persze — mint mondtuk — épenúgy, fiatal nyelvünkben, mint a németben a *buttern*, mely a *rüeren*-t (= kavarni) váltotta fel az újfajta köpülő eljárással.

A *köpü* > *köpül* > *köpülő* (< ótörök *köpüg*) olyan alakulásnak látszik, mint a *tiló* > *tilol* > *tiloló* (< ócsuvas *tylyg*), vagy talán *szapú* > *szapul* > *szapuló* (< ócsuvas **sopog*).

Még csak annyit, hogy a *köpecé*, *köpöcé*-t (alakv.: *köpen-ce*, *köpérce* = apróbb vályúforma faedény) mi nem a szláv *kopanjićá*-ból származtatnánk, mint HORGER (*MNy* XX, 78), hanem a *köpü*-ből (R.: *köpő*).
Bátky Zsigmond.

Törköly.

E szavunk tudvalevőleg a német *torkel* átvétele, tehát legrégében bizonyára a mi nyelvünkben is csak így hangzott. Mai köznyelvi (*törköly*-nek írott, de *törköj*-nek ejtett) alakja négy egymástól független hangváltozás következménye: az első az volt, hogy az eredeti **torkël* alak elülső hangrendű *ë*-jének hátraható hasonító hatása következtében elülső *ö* lépett a hátulsó *o* helyébe; a második az volt, hogy az így keletkezett **törkël* (> *törkëly*, OklSz.) alakban a labiális *ö* előreható labializáló hatása következtében labiális *ö* lépett az illabiális *ë* helyébe; az így keletkezett R. *törköl* alak szóvégi *l*-je aztán, mint annyi más esetben is, palatalizálódott; s az így keletkezett R. *törköly* alak szóvégi *ly* hangja helyébe végül köznyelvünknek egyik kivétel nélküli hangtörvénye alapján csökkentett nyomatékú *j* lépett. Mellékesen megjegyezzük még, hogy a R. *törköl* (> R. *törköly*) alakból nyelvjárásiilag persze *törkö* is fejlődött (l. erről HORGER: Magyar Nyelvjárások, 93. §), a **törkël* (> R.

törkély) alakból pedig ugyanilyen jellegű **törkél* (> R. *törkély*) alak. Az *l* előtt álló utolsó szótagbeli *ë*-nek ezen megnyúlására vö. pl. az ó-francia *bordel* > R. *bordél* (> *bordély*), ném. *kastell* > R. *kastél* (> *kastély*) és ném. *muskatell* > **muskatél* (> *muskotály*) fejlődéseket.

A *törköly* (> *törköi*) szónak mai hangalakja tehát nézetem szerint egészen világos, teljesen érthető. De nem így a *törköly* szó jelentése. Mai köznyelvünkben ugyanis egy bizonyos fajta pálinkát jelent, holott annak a német *torkel* szónak, amelyből e magyar szavunk lett, 'sajtó, prés' a jelentése. Ez pedig elég nagy különbség.

Mai 'bizonyos fajta pálinka' jelentésének keletkezése még könnyen érthető. Ez egyszerűen a jelzős *törköly-pálinka* összetétel rövidülése. Így pedig azért hitták ezt a pálinkát (vö. *barack-pálinka*, *dió-p.*, *szilva-p.* stb.), mert *törköly*-ből készült. A *törköly* szónak régibb, a nép nyelvében még ma is országszerte közhasználatú jelentése ugyanis: 'bizonyos gyümölcsök vagy magvak (pl. szőlő, alma, lenmag, kendermag) kisajtolt héja, szára, rostja'. De már nem olyan könnyen érthető az, hogy hogyan keletkezett a *törköly* szónak ez a jelentése a kétségkívül eredetibb 'sajtó, prés' jelentésből? — Ennek nézetem szerint a magyar nyelvérzéknek egyik tévedése az oka.

A szőlő levét borkészítés céljából eredetileg úgy gyűjtötték, hogy a szőlőfürtöket zsákba rakták, a tele zsákot kádba tették, s ott aztán egy ember, néha kettő is, meztelen lábbal addig taposta, míg csak a szőlő leve ki nem folyt belőle. De később már bizonyos gépszerű eszközzel is sajtolták, melynek *bor-nyomó* volt a neve. Pl. „A szőlő-gerezdeket a *bor-nyomó* megtöri s úgy lészen bor belőllek“ (NySz. II, 1056). Ezt az eszközt azonban egyszerűen *nyomó*-nak is nevezték; egyik (úgy látszik német eredetű) fajtáját pedig, a régitől való megkülönböztetés céljából, ennek német nevével **torkel*-, majd később *törköly-nyomó*-nak nevezték (NySz.). Ez a *törköly-nyomó* szó tehát olyan jelzős összetétel volt, mint amilyenek pl. *áspis-kígyó*, *bagaria-bőr*, *cet-hal*, *hó-harmat*, *mordály-puska*, *orvos-doktor*, R. *széccél-szék* stb. Miféle *kígyó*? — *áspis-kígyó*; miféle *nyomó*? — *törköly-nyomó*. De mivel ezzel a *törköly-nyomó* nevű eszközzel valamit összenyomtak (szőlőfürtöket, almát stb.), ezért ennek nevét azok, akik nem ismerték az eredetét, könnyen érthető tévedésből nem jelzős, hanem tárgyas összetételnek fogták fel. Vagyis olyannak, mint amilyenek pl. *egér-fogó*, *faltörő*, *kémény-séprő*, *kő-faragó*, *vas-verő* stb. Mivel pedig pl. az

egérfogó egeret fog és a *faltörő* falat tör, ezért az ilyen emberek nyelvérzéke szerint a *törköly-nyomó*-beli *törköly* szó is csak azt jelenthette, amit ez a *nyomó* nyomott, vagyis a szőlőnek (almának stb.-nek) héját, magját, szárát, rostját. A Nádor-kódexben pl. ennek megfelelően már azt olvassuk, hogy: „A pokolba ol nagy szorosság lészen, mint a sajtóba igön megszorétott *szőlő-törköl*“ (NySz.). Csakis így, a nyelvérzéknek ilyen tévedése következtében kaphatta a *törköly* szó ezt az újabb 'bizonyos gyümölcsök vagy magvak kisajtolt héja, szára, rostja' jelentését. Mivel pedig ezzel a jelentéssel nagyon alkalmas volt e különféle eredetű és összetételű anyagok egységes elnevezésére, ezért ez az új jelentése csakhamar országszerte elterjedt. Ezzel párhuzamosan pedig eredeti 'sajtó, prés' jelentésének fokozatosan egyre nagyobb területen el kellett avulnia. Kellott azért, mert kivétel nélküli jelentéstani törvény az, hogy egy többjelentésű szónak az a jelentése, melyet valamely egyjelentésű szóval is kifejezhetünk — okvetetlenül elavul. (L. erről bővebben HORGER: A Nyelvtud. Alapelvei 148. §. és A Magy. Igerag. Tört. 271. §). Egészen természetes, hogy a *törköly* szó 'bizonyos gyümölcsök vagy magvak kisajtolt héja, szára, rostja' jelentésének keletkezése után régebbi 'sajtó, prés' jelentése is, mert ezt a fogalmat az egyjelentésű *sajtó* vagy *prés* szavakkal is ki lehetett fejezni, a fennebbi szabály szerint elavult.

Horger Antal.

Kun nyelvtörédeink gyűjtése.

Török nyelvekkel foglalkozó tudósaink nem nagy kedvet mutatnak az Alföldünkön törédekesen megmaradt kun nyelvemlékek iránt. Senki sem foglalkozott az összegyűjtésükkel, valószínűleg azért, mert a nyelvhasználat torzító hatása csodálatosan elferdítette ezeket az itt-ott még élő nyelvmaradványokat.

Azt hiszem azonban, hogy ez a nyelvtorzulás nem lehet ok arra, hogy egy régi ethnikum tünedező utolsó nyomaival ne törődjünk. Szaktudományi szempontból talán nem is sejtjük még, hogy mi haszna lehet e furcsa régiségek megmentésének. E sorok írója azonban, mint természetbúvár, úgy látja, hogy valamiképpen olyanok ezek, mint a kihalt állatfajok. Ha már nem lesznek, ki tudja mennyire bánni fogjuk, hogy gondatlanul pusztulni hagytuk őket.

Nagyon szeretném a Kis és Nagy Kunság művelt közönségét megnyerni az iránt, hogy próbáljanak még a maguk környezetében eddig ismeretlen töredékeket föl kutatni. Ennek a kutatásnak a szolgálatában közlöm az alábbiakat.

A legismertebb kun nyelvtöredék a kun miatyánk. Az irodalomban több változata szerepel és megemlíti azt a két leírt példányt, amely két helyen, közgyűjteményekben állítólag megvan. Névszerint is tudják, ki volt az utolsó kun, aki még könyv nélkül el tudta mondani. Nagyon valószínűnek tartom ezzel szemben, hogy ma is tudják azt egyes helyeken. Tanúságul fölhozom Csikós Tóth András rajztanár és illusztrátor barátomat, kedves munkatársamat, aki Túrkevi születésű és jelenleg Nagy-Kőrösön tanár. Tőle, néhány évvel ezelőtt, ilyen formában vettem át a kun miatyánkot:

Bézen Atamáz: Kemze kekete szen lészen szen adon;
 Dösön szen küklön; niejegen gerden.
 Ali kekete bézen akomozne pitbütiür küngön.
 Iltme bezne, ménemezne, neszten bezde, jermesz bezge utöroger-
 [genge.
 Iltme bezne oldsamanna kutkor bezge oldsamanga.
 Szen bár szony bo kacsali bo csonigi tengeri — Ámen.

Hogy melyik a régibb és helyesebb szöveg, azt bírálják el a hozzáértők.

Kun Szentmiklóson 1933 februáriusában egy borköszöntőt hallottam, amely szintén kun szavakból szerkesztődött. Némelyek a faluban, talán tréfásan, kun miatyánknak is mondták. Szövege Farkas Zsigmond ottani gazda elmondása szerint a következő:

Gézum kolomász
 Kezde kuze
 Szellárum dellárum
 Nezsegerge,
 Bort nem inni, veszteg élni,
 Obzeteller — Ámen.

Akik ilyen nyelvcsokevények gyűjése iránt érdeklődnek, hallgassák ki a javasasszonyok ráolvasásait és a társasjátékok játszó gyermekek játékverseit, azok közt is találhatnak még kunsági területen egyes adatokat.

Szilády Zoltán.

A parasztok szókincsében élő személyiségjegyek összegyűjtése.

Egy részletes paraszt személyiségkutatás szükségessé tenné a parasztok szókincsében élő személyiségjegyek minél teljesebb összegyűjtését. Ezért kérem az érdeklődőket, hogy beszélgetéseik során tapasztalt azon szavak kisebb, nagyobb jegyzékét közölnék, amelyeket a *parasztok* egymás jellemzésére használnak. Így pl. lassú, gyors, indulatos, tempós, őszinte, makacs stb. szavak válogatás nélküli csoportját. Általános vagy vidékenkénti jellegzetességek, lényeges és lényegtelen, ellentétes és meggyőző jegyekre egyaránt kitérve. Kérném továbbá, hogy a nyelvjárási sajátosságok jelentését is megmagyarázni szíveskedjenek, továbbá kérem a gyűjtési terület megnevezését.

Tomori Viola.

NÉPNYELV, NÉPHAGYOMÁNY.

Mesetudomány és vallástörténet.

(1. *A kacsalábon forgó kastély.* — 2. *Tanulság és problematika.*)

Rien ne m'est seur que la chose incertaine ;
Obscur, fors ce qui est tout évident ;
Doubte ne fais, fors en chose certaine ;
Science tiens à soudain accident.

Villon.

1. A mesetudomány mostani uralkodó formáiban és iskoláiban mindenütt analitikus és induktív módszerű: nagy adat-tömegeket halmoz fel és ezekből vonja le a következtetéseit. Minél több a felhasznált adat, annál megbízhatóbbnak tartja az eredményeit és nem gondol arra, hogy még a legteljesebb adatgyűjteményhez is lehet egy észre nem vett, vagy csak később felmerült adatot pótolni, ami talán halomra dönti az egész nagy gonddal megszerkesztett analitikus-induktív épületet. Különösen nagy az ilyen veszély akkor, ha a kutatásnak egy előre meghatározott elmélete tudatosan vagy tudattalanul befolyásolja a felhasználni való adatok kiválogatását és felsorakoztatását. Elég lesz talán erre egyetlen példát felhoznom. C. W. von Sydow azt az elméletet állította fel (újabban már nagyon enyhítette tételeinek kategorikus megfogalmazását), hogy

minden tündérmese indogermán eredetű, az indogermán őskorból származik és egyik néptől a másikhoz nem vándorol.¹ Sydow egyik tanítványa, Inger Margrethe Boberg az üveghegyre ugrató királyfi meséjéről írt disszertációt.² Abban a kérdésben, hogy üveghegyre, vagy pedig toronyba való ugratás a mese eredeti motivuma, az indogermán változatok alapján az üveghegy prioriása és az egész mese indogermán eredete mellett dönt. Kaarle Krohn³ pedig, Boberg munkáját bírálva, arra az eredményre jut, hogy a mese nem ősi indogermán, hanem a történeti időkben, Indiában keletkezett (Krohn ugyanis finn iskolájával együtt a Benfey-féle indiai meseelmélet folytatója) és az eredeti motívum ennek megfelelően toronyba való ugratás. Sem Boberg, sem Krohn nem veszik figyelembe az indogermán meg az indiai elméletnek annyira kényelmetlen ó-egyiptomi változatot, az „Elátkozott királyfi” meséjét.⁴ Ebben a Kr. e. 11. századból való mesében toronyba való felkapaszkodásról van szó. Még pedig a Felső-Eufrátesz mentén fekvő Naharanna országban történik a kaland, ez az ország pedig abban az időben valóban nevezetes volt *mgdol*-nak nevezett magas őrtornyairól, amelyeket a Sendjirliben végzett ásatások napvilágra is hoztak.⁵ Így annak az elméletnek volna a legnagyobb valóság-háttere, amely a mesét sem az indogermán őskorból, sem a buddhista Indiából, hanem az ó-egyiptomi világ reális környezetéből származtatná.

Ez a példa talán elég ahhoz, hogy óvatosságra intsen a pusztán adatokra támaszkodó mesetudománnyal szemben, különösen azokban az esetekben, ahol az adatok egy már meglévő elméletnek vannak hivatva új bizonyítékokat szolgáltatni. Solymossy Sándor több dolgozatában⁶ használta fel már a ma-

¹ L. Fr. v. d. Leyen, Indogermanische Märchen, Zeitschrift für Volkskunde 1, 1929, 16 kk.

² Prinsessen pa glasbjærget, Danske Studier 25, 1928, 16 kk.

³ Übersicht über einige Resultate der Märchenforschung, FFCommunications 96, Helsinki 1931, 98 kk.

⁴ Gaston Maspéro, Les contes populaires de l’Egypte ancienne, Paris s. A., 196; Goldziherné Freudenberg Mária, Ó-egyiptomi mesék, Budapest 1928, 22 kk.

⁵ Dobrovits Aladár szíves közlése.

⁶ Keleti elemek népmeséinkben, Ethnographia 33, 30 kk.; A „vasorrú baba” és mitikus rokonai, Ethn. 38, 217 kk.; Magyar ősvallási elemek népmeséinkben, Ethn. 40, 133 kk.; Népmeséink sárkányalakja, Ethn. 42, 113 kk.; A matriarchatus nyomai a folklórban, Társadalomtudomány 1, 1921, 139 kk.; Népmeséink keleti rokonsága Ak. Ért. 1922, 13 kk.; Verwandtschaft der ungarischen Volksmärchen mit den orientalischen, Ungarische Jahrbücher 3, 115 kk.

gyar népmeséket magyar ősvallási motívumok kikövetkeztetésére. Szerinte szép számmal vannak olyan népmesék, amelyek csak nálunk és tőlünk keletre fordulnak elő és amelyek egyenesen a nyugatázsiai rokonnépek hitvilágából fakadva a magyar ősvallásra is fényt tudnak vetni, mert a magyarság még a közösség idejéből hozta ezeket magával. Ennek a hipotézisnek a jegyében írta meg Solymossy a tanulmányát a kacsalábon forgó várkastély motívumáról is.⁷

Ezt a motívumot is a keleteurópai-nyugatázsiai mesekontinens⁸ kizárólagos sajátjának tartja és az sem rendíti meg ebben a hitében, hogy néhány középkori lovagi eposzban, nevezetesen a *La mule sans frein* c. Gauvainről szóló kis lovagregényben, az ettől bizonyára nem független *Diu Krône* c. középfelnémet eposzban, valamint az ófrancia prózában írt Perceval-regényben szintén megtalálta. Azt tartja, hogy „a véletlen ellenőrizhetetlen játéka”⁹ juttatta ide ezt a motívumot, annál is inkább, mert ezen a három helyen kívül Nyugateurópában nyomát nem találta és mert a lovageposzokból a nép közé sem szüremlett le.

Más helyen¹⁰ Solymossy éppen arra mutat rá igen helyesen, hogy kelta mese-elemek beözönlése változtatta meg az egész európai irodalom képét a 12. századtól kezdve. A nyers, fantasztikum nélküli, pusztán testi erőben és felfokozott, de emberi kalandokban gyönyörködő heroikus epikát a lovagregény a kelta mesevilág hatása alatt váltotta föl a mese teljes apparátusával: varázslattal, szerelemmel, tündérekkel és boszorkányokkal, csodás segítőkkal és csodás ellenfelekkel. Ezért ahelyett, hogy a „gesunkenes Kulturgut”-elmélet szolgálatában most Solymossy kívánsága szerint azt néznők, hogy a lovagregények mit hagytak örökségül a későbbi népmeséknek (úgyis hiába néznők: nemcsak a forgó kastély motívumát nem hagyták, hanem alig valamit; a népmeséket a lovagregényektől függetlenül kell majd megnéznünk), inkább azt kellene keresni, hogy a többi lovagregényben meg kelta forrásaikban hol találhatjuk még meg a forgó kastélyt. Mert „a véletlen ellenőrizhetetlen játékára” nem igen szabad építeni, különösen olyan merész probléma-fölállításnál, amikor valaki 19. századbeli feljegyzések elsőbbségét vitatja 12. századbeliekkel szemben.

⁷ Magyar ősvallási elemek népmeséinkben, Ethn. 40, 1929, 133 kk.

⁸ Ethn. 40, 139.

⁹ Ethn. 40, 138.

¹⁰ A népmese problémái, Társadalomtudomány 1, 1921, 558.

Ha utánalapozunk a *Mule sans frein*-nek abban a kiadásában, amit Solymossy is használt és idéz, a következőt olvashatjuk: „*Les châteaux tournoyants n'y* (t. i. a kelta és kelta eredetű epikában) *sont pas rares et nous donnerons ici seulement un court relevé des formes connues...*”¹¹ Orlowski felsorolása a motívum nyugateurópai előfordulásairól távolrólsem teljes, de mégis elég lett volna arra, hogy Solymossy figyelmét felhívja olyan tényekre, amik megdöntötték volna a bizakodását „a véletlen ellenőrizhetetlen játékában”.

Először — nehogy a 'pankeltizmus' hibájába essünk — egy-két olyan középkori irodalmi művet kell azonban megemlítenünk, amelyek kelta tárgyakkal nincsenek közvetlen kapcsolatban, de mégis tartalmazzák a forgó kastély motívumát. Igaz, hogy ezek nagy részét is kelta eredetűnek tartják a rájuk vonatkozó kutatások.

Az óskandináv Edda mitológiai énekei közt, a *Fjolsvinns-mál* címűben kastélyról van szó, amely lándzsa vagy kard hegyén forog.¹² Hjalmar Falk¹³ szerint ez a motívum kelta eredetű. Hugo Gering¹⁴ arra figyelmeztet, hogy egy izlandi szólásmód, amely a sagák nyelvében, de a mai beszédben is előfordul, valószínűleg erre a motívumra utal.

A forgó kastély motívumának egyik legismertebb ó-francia feldolgozását Nagy Károly jeruzsálemi és konstantinápolyi zarándokútjának történetében (*Pélérinage de Charlemagne*) találjuk. Nagy Károly és kísérei a legnagyobb meglepetésükre azt látják, hogy Huon konstantinápolyi császár palotája forog, mint a kocszi kereke.¹⁵ Kiderül később, hogy a palotát a szél forgatja; de ez a kommentárok egybehangzó véleménye szerint pusztán racionalizálása a varázslattól forgó kastély motívumának.¹⁶ Hasonló racionalizálásra találhatunk máshol is példákat. Wirnt von Gravenberg *Wigalois* c. lovageposzában az elvarázsolt kastély ajtaja előtt forgó gyilkos kerék kap technikai magyarázatot.¹⁷ A *Grand Saint Graal* forgó szí-

¹¹ Boleslas Orlowski, *La demoisele la mule*, Paris 1911, 78.

¹² 32. vsz., 1—2. sor.

¹³ Om Sviþdagsmál, *Arkiv för Nordisk Filologi* 10, Lund 1894, 69.

¹⁴ Kommentar zu den Liedern der Edda I., *Germanistische Handbibliothek* 7/3/1, Halle a. S. 1927, 418.

¹⁵ Koschwitz, *Karls des Grossen Reise nach Jerusalem und Constantinopel*, Leipzig 1895³, 334. és köv. sorok.

¹⁶ Wilbur Iwen Sypherd, *Studies in Chaucer's House of Fame*, London 1907, 144 (jegyz.); G. Huet, *Le château tournant dans la suite du Merlin*, Romania 40, 1911, 241.

¹⁷ L. Huet i. m. 241.

getét — amelyet később fogunk idézni — szerzője szintén természettudományos módon akarja magyarázni: a világteremtésből hátramaradt elemek egymásra való hatása tartja állandóan forgásban. Wolfram von Eschenbach *Parzival*-jában Orgeluse kastélya csak látszólag forog: csigavonalban épített falai keltik ezt a látszatot.¹⁸ Ezt szintén racionalizálásnak kell tartanunk — R. Heinzel¹⁹ is a valóban forgó kelta kastélyokat állítja párhuzamba ezzel a hellyel. Azt tartják általában, hogy ez a motívum a *Pélérinage*-ban is kelta eredetű, nevezetesen, hogy a forgó kastély a kelta túlvilág hagyományos képéhez tartozik;²⁰ még Orlowski is,²¹ aki pedig Gaston Paris²² nyomán a *Pélérinage de Charlemagne* vázát keleti eredetűnek tartja.

A következő figyelemreméltó adatot Johannes Witte de Hese tudósításában találjuk János pap országáról. Azt írja ez az 1389-ből való — természetesen apokrif — útleírás: „*Et ibi est speciale palacium presbiter Iohannis et doctorum, ubi tenentur concilia. Et illud potest volvi ad modum rotae...*”²³ Említ még ez az útleírás János pap országában egy kápolnát, amely a csillagok járását követve mozog,²⁴ és egy palotában huszonhárom szobát, amelyek valamennyien kerekek módjára forognak.²⁵ Zarncke azt tartja, hogy a forgó palota motívumát Johannes Witte francia forrásból vette, ahogy vannak egyéb nyugati forrásból származó motívumai is, nevezetesen a kelta Brendanus-legendából átvett Iasconius nevű óriás-hal.²⁶ János pap egyik forgó kastélya csillagászati spekulációkkal van összekapcsolva: Paul Hagen²⁷ figyelmeztet arra, hogy Chrestien de Troyes-nál és Wolfram von Eschenbachnál is gyakran össze van kötve a csodapaloták megépítése csillagászati elmélkedésekkel.

Fontos végül megemlíteni Chaucer allegorikus költemé-

¹⁸ Parzival 508, 1—4.

¹⁹ Über Wolfram von Eschenbachs Parzival, SB Wien 130, 1893, 92.

²⁰ K. G. T. Webster, Arthur and Charlemagne, Englische Studien 36, 1906, 356 (jegyz.)

²¹ I. m. 83.

²² Romania 9, 1880, 8 kk.

²³ Friedrich Zarncke, Der Priester Johannes, zweite Abhandlung, Abhandlungen der phil.-hist. Classe der kgl. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften 8, Leipzig 1883, 167 (33. §.).

²⁴ 34. §, Zarncke i. m. 167.

²⁵ 37. §, Zarncke i. m. 168.

²⁶ Zarncke i. m. 160. Az Iasconius-hal az útleírás 51. §-ában.

²⁷ Der Gral, Quellen und Forschungen 85, Strassburg 1900, 13.

nyét, a *Hous of Fame*-et. Itten a *Domus Dedali*, amelybe a költő egy sas segítségével tud csak behatolni, forog olyan sebesen, mint a gondolat.²⁸ W. O. Sypherd, aki figyelmeztet ennek a motívumnak a kelta hagyományban való gyökerezésére,²⁹ és sok előfordulását idézi; felsorol még néhány olyan irodalmi adatot is,³⁰ amely már kissé távolabb áll a tulajdonképpeni motívumtól: *Albericus* vízióját, ahol egy forgó templomról van szó;³¹ Sokrates hordóját — Sokrates helyett természetesen Diogenest kell érteni — amely a *Du Roi Alixandre et du Segretain* c. ófrancia fabliau szerint hasonlóképpen forog;³² végül egy régi francia allegorikus költeményt, Guillaume de Guileville művét, ahol a világi hívságok tornya forog.³³

Az Arthur-regényciklusban — kétségtelenül kelta szférában — megtaláljuk még néhány helyen a forgó kastély motívumát a Solymossynál idézett előfordulásokon kívül is. Megvan például a walesi grál-regényben, amely egy elveszett francia eredeti fordítása.³⁴ Megvan azután az ófrancia Merlin-regényben: itt a Guinebaut nevű varázsló készít hölgynének szórakoztatására forgó kastélyt — más szövegváltozatokban a hölgyet tanítja meg, hogyan kell készíteni.³⁵ Ismét más formában a motívumot a *Grand Saint Graal*-nak nevezett ófrancia regény, vagy jobban mondva regénykomplexum bevezetésében találjuk meg. Nascien-t, Lancelot őst rágalom börtönbe juttatja. Egy csodálatos kéz kiszabadítja börtönéből és elviszi a forgó szigetre.³⁶

²⁸ 1918. és köv. sorok.

²⁹ I. m. 140. kk.

³⁰ I. m. 148.

³¹ F. Cancellieri, Osservazioni sopra la originalità... di Dante, Roma 1814, 196.

³² Barbazan — Méon, Fabliaux et Contes II, Paris 1808, 171.

³³ Pilgrimage of the Life of Man, englished by John Lydgate, Early English Texts Society, Extra Series 77, London 1899, 21473—21676. sorok.

³⁴ L. Alfred Nutt, Studies in the Legend of the Holy Grail, Folk-Lore Society vol. 23., London 1888, 3.; John Rhys, Studies in the Arthurian Legend, Oxford 1891, 273. A forgó kastély motívuma Robert Williams kiadásában: Y Seint Graal, London 1876, az I. kötet 325. lapján, angol fordítása a 649. lapon.

³⁵ A regény egy változatát kiadta H. Oskar Sommer: Le Roman de Merlin, London 1894. A motívum a 162. lapon. A forgó kastély motívumát a regény összes többi kéziratából G. Huet közli: i. m. Romania 40, 236 kk. Megemlíti a motívumot Paulin Paris hatalmas áttekintő munkája is: Les romans de la Table Ronde II, Paris 1868, 199.

³⁶ Le Saint Graal, publié par Eugène Hucher, II, Le Mans 1877, 428. V. ö. Paulin Paris i. m. I, 1868, 217.; A. Nutt i. m. 59.

De nemesak a — nyilvánvalóan kelta eredetű — német és francia Arthur- és grál-regényekben találjuk meg a forgó kastélyt, hanem eredeti kelta szövegekben is. Eredeti kelta szövegünk, amely Arthur királlyal és körével foglalkoznék, rendkívül kevés van. A már idézett walesi grál-regény franciából való fordítás, a *Mabinogion*nak az Arthur-ciklushoz tartozó elbeszélései legalább is erősen francia hatás alatt állanak. Kétségtől eredeti és francia hatástól mentes azonban az a Taliessin bárdnak tulajdonított költemény, amely Arthur király Annwn-ba, az alvilágba való leszállásáról szól. Ezt a költeményt, „Taliessin könyvében“ a XXX. darabot, általában a *Preiddenn Annwfn* (az alvilág zsákmánya) címen ismerik.³⁷ A költemény minden versszakában a refrénben egy-egy más nevet ad az alvilágnak; az első versszakban *Caer Sidi*-nek nevezi. Ez a név a *sydill* 'orsó' szóval függ össze³⁸ és forgó kastélyt jelent.³⁹ *Caer Sidi* előfordul még egy másik walesi költeményben is, Taliessin könyvének XIV. darabjában.⁴⁰ Itt a költő azaz dicsekszik, hogy neki magának is van lakóhelye *Caer Sidi*-ben, ahol senkit sem bánt öregség vagy halál, bornál edesebb a forrás vize. A kelta túlvilágnak édes és csalogató aspektusát mutatja ez a költemény. Az előbb idézett strófa pedig kevés szóval, de erőteljes megfogalmazásában a túlvilág komor oldalát mutatja:

„Háromszor annyian mentünk, mint ahányan lakhatnak
[Britanniában:

Hét kivételével senki sem tért vissza *Caer Sidi*-ből“.

Taliessin könyvének ránkmaradt kézírata a 14. század elejéről való,⁴¹ de maguk a költemények kétségtelenül nagyon sokkal régebbiek — kelta szövegek korának megállapítása általában alig lehetséges. Ez a régi és mélyen a kelta hitvilágban gyökerező adat⁴² magában is elég volna, hogy gondolkozóba ejtsen a

³⁷ William F. Skene, *The Four Books of Ancient Wales*, Edinburgh 1868. Szöveg: II, 181., angol fordítás: I, 264.

³⁸ Rhys i. m. 301.

³⁹ Rhys i. h.; J. A. MacCulloch, *The Religion of the Ancient Celts*, Edinburgh 1911, 368.

⁴⁰ Skene i. m., szöveg: II, 153., fordítás I, 274.

⁴¹ Skene i. m. I, 3.

⁴² Ebben a pusztán kritikai áttekintésben nem volna helye a kelta halál-vallás ismertetésének és annak, hogy a forgó kastély motívumát beleállítsuk az ilyen háttérbe. Ez a tanulmány csupán kritika és program — a programot megvalósítani, vagy inkább megközelíteni a megvalósítását, éppen a kelta halál-hittel kapcsolatban, az ez után következő dolgozataimban szeretném.

forgó kastély motívumának nyugatázsiai eredete felől, amit csak modern feljegyzések támogatnak. De hasonlóan súlyos tény van még több is.

A *Mule sans frein* történetében egy furcsa fantasztikus motívumot találunk. Egy óriásról van szó, aki felszólítja Gauvaint, hogy fejezze le — csak azt köti ki magának, hogy másnap visszaadhassa a vágást. Gauvain elfogadja a kihívást, az óriás pedig levágott fejével a hóna alatt elsétál, miután még egyszer figyelmezteti Gauvaint megállapodásukra. A hős végül természetesen megmenekül a veszedelemből. A két motívum: a forgó kastély és a kölcsönös lefejezés egymás mellett nemcsak ebben az ófrancia kis verses regényben található, hanem egy ősrégi ír mondában is: a *Fled Bricrend*—Bricrius lakomája c. elbeszélésben. Az ulsteri hősök arról vitatkoznak, hogy kit illet meg a pecsenye feldarabolása és a legjobb falat: ki a legkülönb vitéz. Elhatározzák, hogy CúRoi-t, Munster királyát kérik fel a döntésre. CúRoi első próbaként azt bízta a hősökre, hogy őrizték meg palotáját, amely, ha kimond rá egy varázsigét, olyan sebesen forog, mint egy malomkő.⁴³ A próbát Cú Ohulainn („az ír Achilles”) állja ki győztesen, épp úgy, mint a másodikat is, amikor CúRoi óriás képében bejön a lakomázó vitézek közé és megkérdezi, ki fejezné őt le az ismert feltétellel.⁴⁴ Meg kell még jegyezni, hogy a *Fled Bricrend* az egyik legrégebbi ír gyűjteményes monda-kéziratban, a *Lebor na h-Uidre*-ben maradt ránk, amely 1100 körül íródott.⁴⁵ A szöveg azonban tetemesen régebbi, Henderson nyelvtörténeti vizsgálata szerint⁴⁶ jelenlegi formájában 850—875 körül keletkezhetett. A két motívum együtt szerepléséből általában azt a következtetést szokták levonni, hogy a *Mule sans frein* története maga is ír eredetű.⁴⁷

A forgó kastély motívumának legrégebbi előfordulását is az ír irodalomban találjuk: a legrégebbi ír elbeszélések egyikében, amelynek a címe *Imram curaig Maelduin* — Maelduin ha-

⁴³ George Henderson, *Fled Bricrend*, Irish Texts Society 2, London 1899. 80. §: szöveg 102., fordítás 103.

⁴⁴ 91—102. §, Henderson i. m., szöveg 116 kk., fordítás 117 kk.

⁴⁵ R. Thurneysen, *Die irische Helden- und Königsage I*, Halle 1921, 29.

⁴⁶ Henderson i. m. LII., LXII. lapok.

⁴⁷ W. P. Ker, *The Roman of Walewein*, Folk-Lore 1894, 125 (jegyz.) és egy könyvismertetésben: Folk-Lore 1898, 270.; A. C. L. Brown, *Yvain*, Harvard Studies and Notes in Philology and Literature 8, Boston 1903, 80 (jegyz.); Roger S. Loomis, *Celtic Myth and Arthurian Romance*, New York 1927, 113.

jójának utazása.⁴⁸ Az *imram* a középkori ír irodalomnak külön műfaja: az ismeretlen tengeren való kalandos utazásról szól, amelynek gyakran a boldogok szigete a célja: a boldog kelta túlvilág; útközben a legkülönbébb csodákkal találkoznak az utazók. Egy ilyen kelta *imram* a középkori európai irodalomnak is közkincese volt: a keresztény legenda formájába öltöztetett latin *Navigatio Sancti Brendani*. Éppen a Brendanus-legendának volt egyik fő forrása⁴⁹ a 7. századból származó⁵⁰ *Imram curaig Maelduin*. Maelduin hajóúttjának harminckettedik kalandja az, hogy egy szigethez ér, amelyet tüzes bástya vesz körül, és ez a bástya szüntelenül forog.⁵¹

A kelta és kelta eredetű középkori irodalomban igen sok helyen találkozhatunk a forgó kastély motivumával. A kelta területek újabb hagyományaiban és jelenkori folklorejában szintén nem fogjuk hiába keresni. Különösen Írországbán gyakori. Ismeretlen korú, de legkésőbbben a 18. századból való⁵² a *Beanriogain na Sciana Breaca* (a pettyes tör királynéja) c. ír kézirat,⁵³ amely egy Fehérlófia-típusú mese feldolgozása. Akárcsak a magyar Fehérlófia-mesékben, itt is forog a szörnyeteg kastélya. Újabban gyűjtött ír mesékben is gyakran találkozunk a motivummal: pl. — nem terjeszkedhetünk ki az újkori ír mesefeljegyzések egész beláthatatlan tömegére — Curtin gyűjteményeiben,⁵⁴ a *Märchen der Weltliteratur* ír kötetében⁵⁵ és legújabbban az ír néprajzi társaság folyóiratában.⁵⁶

A tények, amiket felsorakoztattunk, különösen pedig az, hogy a forgó kastély motivumát Írországbán a 7. századtól a 20.-ig úgyszólván megszakítás nélkül ki lehet mutatni, és hogy Izlandban is hosszú tradíciója van, talán elegendőek ahhoz,

⁴⁸ Kiadta Whitley Stokes: *The Voyage of Mael Duin*, *Revue Celtique* 9, 1888, 447 kk. és 10, 1889, 50 kk.

⁴⁹ H. Zimmer, *Keltische Beiträge* II, *Zeitschrift für deutsches Altertum* 33, 1889, 176 kk.; H. L. D. Ward, *Catalogue of Romances* 2, London 1893, 524 kk.

⁵⁰ Zimmer i. m. 290.

⁵¹ Stokes, *Revue Celtique* 10, szöveg 80., angol fordítás 81. — Zimmer német fordítása, (i. m. 171.) félreérthető.

⁵² Patrick Kennedy, *Legendary Fictions of the Irish Celts*, London 1866, IX. lap.

⁵³ Kennedy i. m. 230 kk., v. ö. *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 103, 1899, 155.

⁵⁴ Jeremiah Curtin, *Myths and Folklore of Ireland*, London 1890, 304 kk.; *Hero Tales of Ireland* 1894, 58 kk., 373 kk.

⁵⁵ Käte Müller-Lisowski, *Irische Volksmärchen*, Jena 1923, 9 kk., 53 kk.

⁵⁶ Béaloideas 3, Dublin 1932, 381kk.

hogy Solymossy 19. századbeli magyar — keleteurópai — nyugatázsiai adatokból vont következtetéseit kétségessé tegyék. Nem lehet továbbra is fenntartani azt, hogy „a véletlen ellenőrizhetetlen játéka” hozott létre két-három nyugateurópai változatot: láttuk, hogy a motivum mélyen és szétágazóan gyökerzik a nyugateurópai hagyományban és kerek 1200 évvel korábban mutatható ki itt, mint keleten⁵⁷

2. Azzal, hogy felsorakoztattuk a forgó kastély motivumának nagyszámú középkori, javarészt kelta vagy kelta forrásból származó előfordulását, még nem akarjuk azt állítani, hogy a motivum kelta eredetű. De bizonyosnak vehetjük ezután a felsorolás után, hogy a motivum Nyugateurópában nem idegen, nem csak néhány véletlen előfordulása van, hogy nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy mindenütt, ahol előfordul, keleteurópai-nyugatázsiai eredetű. Magyar előfordulásait se szabad ezért feltétlenül ősi keleti örökségnek és a magyar ősvallás egyik fennmaradt nyomának nézni — a nyugati eredet felvése legalább is annyira valószínű.

Szándékosan nem mondom, hogy bizonyosabb, bár a motivumtörténeti kutatás mindenütt használt munkahipotézisei alapján állíthatnám ezt is. Főképpen azért, mert Írországbán már írásos feljegyzések voltak a forgó kastély motivumáról, mielőtt a magyarok Európába telepedtek volna — mielőtt elhagyták volna Európa legszélső határát. A nyugateurópai középkori irodalomban állandó helye volt a motivumnak, eredeti alakjában és — ez mutatja közismert voltát — különféle átalakításokban is (*Pèlerinage de Charlemagne*; Chaucer). Közép- és Keleteurópában, valamint Nyugatáziában viszont csak újkori följegyzések tanuskodnak róla. Természetes, hogy ez annak is tulajdonítható, hogy ezeken a területeken nem volt alkalom arra, hogy már a középkorban írásba foglalódjanak a

⁵⁷ Csak mellékes megjegyzésképp közöljük itt egy kis válogatott bibliográfiáját a forgó kastély motivumának: azokat a helyeket, ahol a motivum előfordulásai több-kevesebb teljességgel fel vannak sorolva. R. Heinzel i. m. 92.; Brown i. m. 76 (jegyz.), 79, 81 (jegyz.); H. F. Feilberg, *Bidrag til en ordbog over Jyske Almuesmaal* 3, Köbenhavn 1904 —, 337 a., s. v. „slot”; Sypherd i. m. 144 kk.; Huet i. m. 240.; Orłowski i. m. 78 kk.; G. L. Kittredge, *A Study in Gawain and the Green Knight*, Cambridge, Mass. 1916, 245 (jegyz.); Howard Rollin Patch, *Some Elements in Mediaeval Descriptions of the Otherworld*, Publications of the Modern Language Association of America 33, 1918, 616 k. (jegyz.); Stith Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature* 3, FFC 108, Helsinki 1934, F 163. 1. 1., F 771. 2. 6. sz. motivumok.

hagyományok, és semmi akadályuk nincs annak, hogy föltételezzük, hogy ezeken a területeken is van olyan régi a motivum. Ha keleti eredetet tételeznénk fel, legfeljebb csak azt nem tudnók megmagyarázni, hogy milyen módon jutott el olyan nagyon korán nyugatra a motivum. Az ellenkező utat könnyen elképzelhetjük: semmi sem kényszerít arra, hogy keleten is ősréginek tartsuk a motivumot; ha ez a feltevés elméletileg nem is támadható. Megengedhető végül egy harmadik álláspont is, amely szerint egymástól függetlenül, két ízben keletkezett, a motivum, keleten és nyugaton.

A nehézséget mindenesetre világosan látjuk. Az adatok, amelyek mindenünne felhozhatók, nagyon könnyen lerontják egymást, mint ahogy az elátkozott királyfi egyiptomi meséje, ez az egyetlen adat, halomra dönthette mind Krohn, mind Boberg eredet-megállapításait, és mint ahogy a mi adataink nagyon kétségesé teszik Solymossy megállapításait a forgó kastély motivumáról. Ez nem jelent mást, mint az adatokra és adatfelsorakoztatásokra építő, azaz analitikus motivumkutató mesetudomány csődjét.

Nem ez az első eset, hogy az ilyesmi nyilvánvalóvá válik. Már Bédier⁵⁸ azt állította, hogy lehetetlen a mesetárgyak és mese-elemek eredetének és változásainak útjának kiderítése, mert nincs mód annak a megállapítására, hogy két adat közül melyiknek kell az elsőbbséget adni. De Bédier kételkedése csak a Benfey-féle mesekutató iskola munkásságára vonatkozott: ezek a kutatók az adatok kinyomozását nagy tökéletességre vitték, de semmi módszerük nem volt a felhasználásukra. Azóta a finn folkloristáknak: a két Krohnnek és Antti Aarnenak sikerült ismét munkaképessé tenniök a Benfey-féle elveket azzal, hogy módszert adtak az összehasonlításnak és az adat-mérlegelésnek. A módszeresség tökéletesedésével együtt járt az adatgyűjtés is: a legújabb mesemonografiákban a felhasznált variánsok száma már az ezer felé jár. Természetes, hogy a szigorúan tudományos „földrajzi-történeti módszer” és az adatok nagy száma az eredményeket sokkal biztosabbá teszi, mint a Benfey-féle eklektikus egymásmellé állítása néhány változatnak. A statisztika tudománya megmutatta, hogy nagy számokban és mennyiségekben olyan törvényszerűségek állanak elő, amiket az egyes tényeknél nem is lehetne sejteni. A finn módszernél használt változatoknak nagy száma nagy bizonyosságot ad az

⁵⁸ Les fabliaux, Paris 1893.

eredmények pontosságának. De — az üveghegy meséjének példáján láttuk — ezer adattal is szembe lehet állítani egy ezer-egyediket. És ami a finn módszert magát illeti, az a hatalmas mennyiségű bizonyító anyag mellett se tud több eredményre jutni — még abban a csak elméletileg lehetséges esetben sem, ha nem maradt rejtett ellentmondó adat — mint arra, amit magának célul kitűzött: hogy megállapítsa a vizsgált mese eredeti alakját (archetipusát), keletkezésének helyét és idejét, vándorlásainak útját és változásainak módját.

Az eszköz — az adatok felsorakoztatása — elégtelen: ezt már láttuk. Az eredmény pedig szintén nem elégséges annak, aki a mesét megismerni akarja: nem állapít meg egyebet, mint külsőségeket, formai határozmányokat, mechanikai törvényeket. Az ilyen mesetudomány, amely eszközeiben a maga módszerét rombolja le (adat adat ellen!), eredményeiben pedig túlon túl keveset tud hozni, nem tarthat számot arra, hogy a mese ismeretre való törekvésünkben rábízunk magunkat.

Igazságtalanok lennénk, ha elhallgatnánk, hogy már történet nagyon sok kísérlet ennek a mesetudománynak, és általában a mesetudománynak a kiszélesítésére. Nagyon sok az a mesekutató, aki más módszerekkel más eredményekre törekszik: a mese lélektani megismerésére, etnológiai kapcsolatainak kiderítésére, ismeretének vallástörténeti megalapozására. Nem lehet tagadni azonban azt sem, hogy a mesetudomány centrumában mindig a motívum- és tipustörténetet, eredetkérdéseket kutató analitikus eljárások állottak, és ezek rajta hagyták a nyomukat a más programú kutatásokon is. Solymossy vallástörténeti irányú vizsgálatai — hogy megmaradjak a dolgozat első részében használt példánál — az adatok gyűjtése, csoportosítása és felhasználása módjában megtartották a régi eljárást. Láthattuk, hogy ez arra vezetett, hogy a felhozott középkori kelta és egyéb nyugateurópai adatok az övének bizonyító értékét legalább is erősen megingatták és ezzel a további következtetései alól is kivonták a bázist. Arra az eredményre kell jutnunk, hogy minden mesetudomány, akármilyen eredményekre törekszik is, ezeket hiába akarja elérni, ha pusztán adatokra és adatesortosításokra támaszkodik. A mesetudomány válságba jutott, ha továbbhaladásához és eredményeinek gyűjtéséhez más eszközt nem ismer.

Egy nemrég megjelent tanulmányomban⁵⁹ arról szólva,

⁵⁹ Mesekutatás és mesegyűjtés, Népünk és Nyelvünk 6., 1934., 154.

hogy milyennek kellene lennie a jövő mesekutatójának, egy 'lazábbra fogott' mesetudományról beszéltem. Hogy ezt miért kell a 'rendszeres' mesetudománnyal szembeállítani, azt láttuk az előbb: ennek sem az eszközei, sem a céljai nem kielégítőek. Hogy mi az igazi célja a mesetudománynak, azt egy szóval megmondottuk már: a mese ismerete. Ez olyasmi, amit nem igen lehet részlet-célokra bontani és aminek az eddigi analitikus mesekutatók nem részei, legfeljebb csak előzményei és nyersanyaga lehetnek. Arra kell csak gondolni, hogy a mese létező valami, *organizmus*: olyan fogalom, amely nemcsak felbontható, de egységet is jelent. A meseismeretnél arról van szó elsősorban, hogy megismerjük azt a valóságot, amit mesének nevezünk, és azt a valóságot, amit a mese jelent a közönségének. Hogy mesetudomány létezik (és hogy ez a mesetudomány még eddig nem jutott el a mese-valóság megismeréséig), az világosan mutatja azt, hogy a mindennapi, a nyelvhasználatban is mutatkozó ismerete annak a dolognak, amit mesének neveznek, nem kielégítő. Túlságosan távol vagyunk már a mesének nevezett valóságtól, a mese ellentéteket áthidaló, határokat ledöntő, álmot és valóságot egységbe kapcsoló átmeneti világától,⁶⁰ hogy a tudatunkban egyéb is legyen róla mint az, hogy meg kell ismerni. De olyan messze még nem vagyunk tőle, hogy ne kívánnánk megismerni, és nem vagyunk olyan messze tőle, hogy ne éreznők egy mese hallgatásakor vagy olvasásakor, hogy egy más, nekünk idegen világa a valóságoknak keresi benne a kifejezését. Csak éppen ahhoz túl tompa és a rációhoz szokott a szellemi berendezkedésünk, hogy ezt a mesevilágot közvetlenül is átértsük és lelki életünk állandó kezei és értékei közé iktassuk. A spontán, közvetlen, 'immanens' megismerésnek az útját már betemették azok az elemek, amik a civilizációhoz vittek és kapcsoltak bennünket. Már csak a tudományos megismerés útja maradt nyitva előttünk. És nagyon különös, hogy a mesetudomány mégis mennyire idegen maradt — jobban mondva a nagy romantikusok óta mennyire elidegenedett — a mesevilágtól. Vagy talán éppen ez a természetes. A mesevilág és a tudomány két egymástól alapjában különböző kultúrához tartozik: a mese az 'immanens' (legyen szabad ezekkel a kifejezésekkel ismét magamat⁶¹ idéznem) hagyomá-

⁶⁰ „Zwischenreich”: Kerényi, *Gnomon* 10, 1934. 305 k.

⁶¹ A néphagyományok megmentéséről, *Debreceni Szemle*, 8, 1934, 219 kk.

nyozó népi kulturához, a tudomány az 'excendens' modern írásos városi kulturához. Annyit azért észrevett a tudomány a sajátos mesevilágból, hogy alig van a népmesének 'tudományos' definíciója, amelyik ne a természetfölötti elemekben való bővelkedését emelné ki elsősorban. Példaképp a régi iskola nagy magyar mesekutatójának, Katona Lajosnak a meghatározását idézhetem: „A mese az epikai költészet azon műfaja, amely az eposzban is jogosultan szereplő csodás elemet nemcsak megtűri, de annyira megköveteli, hogy ilyen csodás elem nélkül el sem képzelhető”⁶² De a mesetudománynak még ezt az általános meg nem értő konstatálását is örvendetesnek kell látnunk, ha egy modern amerikai folklór-kézikönyve⁶³ egész első, a meséről szóló fejezetében nem olvasunk egyebet, mint annak a bizonyítgatását, hogy a mesében nincs semmi természetfeletti, még csak rendkívüli sem.

A mese megismerésénél elsősorban arról van szó, hogy a mesevilágot, ezt a különös lelki valóságot, aminek a létezéséről mindenkinek van tudata (a lapos amerikai racionalizmus is szükségesnek tartja legalább azt, hogy létezését cáfolja), ismét megközelítsük. Arra, hogy ehhez közvetlenül, egy-egy mese elolvasása vagy meghallgatása nyomán jussunk el, sajnos már nincs mindig módunk. Nem nélkülözhetjük a tudományt, módszereit és eljárásait. Már csak azért sem, mert a mese-valóságot olyan helyeken is kell keresni, amik nem hozzáférhetők a közvetlen tapasztalatnak: meg kell keresnünk a múltban is, az ókorban, a középkorban, nyomára kell akadnunk annak, hogy minden korban, mindenki számára ugyanazt jelentette-e a mese, vagy hogy az egyes koroknak más-más valóság volt-e a mesevilág. A saját gyermekkorunkból fennmaradt képét a mesevilágnak olyan tapasztalatokkal kell kiegészíteni, amik csak kutatással és tudományos munkával: szövegkritikával és szöveg-interpretációval találhatók meg. A saját korunk mesefogalmát egy korok felett álló mesefogalommal kell kibővíteni: ez az egyik munkaterülete a tudományos mese-megismerésnek.

És ha előttünk áll a világos képe annak, hogy mi a mese és mi volt, akkor a teljes megismeréséhez még a megértése hiányzik — mesetudománynak magyaráznia, kézzelfoghatóvá, érthetővé tennie, megvilágítania: interpretálnia kell a felismert mesefogalmat és a mesevilág felismert valóságát. Ennek

⁶² Katona Lajos Irodalmi tanulmányai I, Budapest 1912, 146.

⁶³ Alexander Haggerty Krappe, The Science of Folk-Lore, New York 1930.

az eléréséhez még nagyobb apparátus és még kiterjedtebb kutatások szükségesek. Az ilyen munka keretében van helye az egyes mesetípusok változatai összegyűjtésének, egymás mellé állításának, összehasonlításának is: szükség van a mese külsőségeinek a megismerésére is ahhoz, hogy a lényegét látni tudjuk. Csak éppen tovább is kell menni ennél. A forgó kastély motívumának a példája is meg tudta mutatni, hogy milyen területeken kell keresnünk az információkat egy-egy meseelem megértéséhez. El kellett hagynunk a mese területét: körül kellett néznünk a középkori irodalomban. Itt meg azt láttuk, hogy a háttér, amiből a motívum kilép, a kelta szellem, a kelta halál-vallás: a mese-elemnek az interpretálásához és megértéséhez ezzel is meg kellene ismerkedni. (De ez már egy más tanulmány keretébe tartoznék.) Solymossy ugyanezzel a motívummal kapcsolatban a nyugatázsiai sámán-ritusokhoz és kozmogóniákhoz jutott el. A mesevilág háttere, láthatjuk, hatalmas perspektivákká szélesedik ki: feltárja előttünk a legegyetemesebb problémáit a keletkezésnek és elmulásnak, és a *legemberibb* 'immanens' megoldásait ezeknek a problémáknak.

A mesetudomány — háttérének kiszélesedésével — tágabb, módszere, ahogy talán közvetlenül érthető szóval neveztük, 'lazább' lesz, mint a rendszeres analitikus munkáé. De azért mégis fontos hangsúlyozni, hogy nem pusztán ez a kibővítése a területnek, nem pusztán a háttérnek ez a feltárása az, amire a mesetudománynak igazán szüksége van, ami megint meg tudná újítani, produktívvá tudná tenni. Ilyen háttér-felé való kipillantások, a mesének nagyobb összefüggésekbe való beleállítása, mint már mondtunk, nem új dolog: megtaláljuk ezt a vezető szempontot nagyon sok egyéb tanulmányban, a forgó kastély motívumának példaképpen ismertetett vizsgálatán kívül is. De nem elég kiszélesíteni és háttérrel adni: az is fontos, hogy mit szélesítünk ki, minek adunk háttérrel. És az is fontos, hogy mindezt hogyan tesszük.

Ha egy analitikus mesevizsgálat eredményét összevetjük vallástörténeti, helyesebben: vallásokat leíró adatokkal, akkor nem teszünk egyebet, mint két felületet mérünk egymáshoz. A meséről való eredményeit a teljesen külsőséges és mechanikus módszerével, a mesevalóság felismerése nélkül kapta az analitikus kutatás, még hozzá pusztán a mindig bizonytalan adatok segítségével. És azután sem tesz egyebet, mint hogy egyéb adatokkal állítja egybe, vagyis nem szélesíti ki a kutatási területét egyébbel, mint új adatokkal, nem ad más

háteret, mint új adatokét. Tehát éppen csak hogy nagyobb mértékben, egy más munkaterületen folytatja ugyanazt a munkát, ami a mese saját szűkebb területén is eredménytelennek bizonyult. Eredménytelennek nemcsak abból a szempontból, hogy felszínre vonatkozó eredményeit nem tartjuk elegendőeknek, de eredménytelennek a saját szempontjából is: mivel pusztán adatokra épül, más adatok minden pillanatban bizonytalanná tehetik a kapott eredményeket.

A 'rendszeres' mesetudománynak ebből a circulus vitiosusából kikerülni, 'lazábbra' — vagy inkább szervesebbre? — fogni a mesetudományunkat csak úgy lehet, ha a mese lényege, a mesevilág valósága körül mélyítjük és szélesítjük ki a látókörünket. Nem ha mesetudományi adatokat állítunk össze valóságokat leíró adatokkal, hanem ha a mesevilág valóságát vetítjük a vallásokban felismert valóságok közé.

Minden mese, minden mítosz, és általában minden mozzanata a költészetnek és a vallásoknak egy-egy valóság felismerése, egy-egy állásfoglalás a világgal és a világ nagy valóságaival szemben.⁶⁴ Emberi állásfoglalás, ami ezért voltaképpen nem is szorul magyarázatra. Csak az szükséges, hogy meg tudjuk ismételni, vagyis hogy meg tudjuk érteni azáltal, hogy felismerjük emberi igaz voltukat a saját 'immanens' tapasztalatunkkal, hogy meg tudjuk érteni élet-voltukat azzal, hogy újra-éljük.

A mese-megismerés első munkaterületének a mesefogalom kidolgozását: a mesevilág megértését — vagy most már úgy is nevezhetjük: átélését — mondtuk. Ennek a megismerésnek a kibővítése, ennek a megismerésnek a beállítása a környezetébe és háttérébe szintén csak ugyanezekkel az eszközökkel történhetik. Ha az előtt a tény előtt állunk, hogy egy középkori irodalom át van itatva a mese elemeivel, akkor nem a saját újkori kutató álláspontunkból kell néznünk ezt a középkori irodalmat, hanem már arról az álláspontról, amire a mese felismerésével jutottunk, a mesevilág szemszögéből. Csak akkor tud majd feltárulni előttünk az a rokon valóság, ami lehetővé tette, hogy a lovagi irodalom a meséből gazdagodjék meg. Különböztetnem mondhatnánk egyebet, mint azt, hogy: „a lovagi közönség szerette a fantasztikumot“, — épp úgy, mint ahogy a meséről sem állíthatott egyebet a felszínes szemlélője, mint hogy „fantasztikus“. És ha a mesének és a középkori irodalomnak együtt-

⁶⁴ V. ö. Kerényi Károly, Halhatatlanság és Apollon-vallás, *Aethnaeum* 19, 1933, 112 kk.

tes szemlélete arra mutat rá, hogy egy rég letűnt kulturának még eleven szelleme és még mindig eleven vallásos állásfoglalása a halál nagy tényével szemben az, ami a mesének is, a lovageposznak is a háttérében áll, akkor ennek a vallásos valóságnak az újra való felismerése és átélése adhat csak megértést. Különböztetve egyebet ismét nem mondhatnánk, mint azt, hogy: „a régi kelták a túlvilág képét fantasztikusnak festették”. De hogy miért „fantasztikus” — számunkra — a mese, mért szerette a lovagi epika és a kelta halál-vallás a „fantasztikus”-ot, és mi kapcsolat van a mese, a lovagi eposz és a kelta túlvilág közt: erre semmi választ sem tudunk kapni, még a legkülönbözősebbet sem, ha mindhárom tény szemléleténél megmaradunk a sajnos természetszerű megnemértés 'excedens' álláspontján.

Újra-élni a mesevalóságot, újra-élni a középkort, újra-élni a kelta világot, szilárd rendszer helyett 'laza' élmény-áramlatokra bízni magunkat, saját konstrukciónk helyett létező organizmusokat szemlélni: ez volna a mesetudomány feladata a példának felhozott esetünkben. Ha azt kérdezné valaki, hogy: „hogyan?“, az nagyon nehéz kérdést tenne fel, de talán nem is volna egészen 'fair' az ilyen kérdésnek a föltevése. Olyan ez a kérdés, mint ha valaki, akit embernemjártá őserdőn keresztül küldenek felderítő útra, azt kérdené: „Melyik úton menjek?” Az őserdőben nincs előre elkészített út, itt mindenkinek, aki keresztül akar jutni rajta, magának kell utat vágnia. Ugyanígy vagyunk a mesetudományi programunkkal: valóságok újra-éléséről, élmények kereséséről van szó — ennek az útját mindenki csak maga találhatja meg. Amiről szó van, az éppen az út-keresés.

Azt azonban mégis meg tudom mondani, hogy hogyan *nem* kell, hogyan *nem* szabad dolgoznia ennek a kutatásnak. Úgy, hogy *nem* szabad semmit sem kikerülnie, semmit sem elhanyagolnia, amit a 'rendszeres' kutatás elért vagy fel szokott használni. Mert a mi kutatásunk *nem* 'tudománytalan' akar lenni, *nem* akar más utakon járni, *nem* veti meg a verejtékes fáradságát a kutató munkásnak. *Nem* hogy meg *nem* veti, hanem meg *sem* elégszik annyival: tovább megy. Keresztülvágja magát az ismert tudományos munkamód fáradságain és nehézségein, összegyűjti, mérlegeli, összehasonlítja az adatokat is. Ugyan már *nem* is lehet adatoknak nevezni azokat a tényeket, amiket megértett és átélt: ezek már *nem* adatok, hanem emberi dokumentumok. És nemcsak tudós voltára tá-

maszkodik a kutató, hanem — miután a 'tudós' el is érte a célját és már vissza is fordulna — ember-voltára. Mint ember keres emberi igazságokat és emberi élményeket, mint ember akarja meglátni és átélni a világ nagy valóságait úgy, ahogy előtte más emberek mesében, eposzban, vallásban felismerték és átérték. Ha az anyaggyűjtés és adatfelhasználás munkájában talán néha félre is vezették ennek a kikerülhetetlen tökéletlenségei: ha emberi szemmel néz emberi dolgokat, igazságokra juthat mégis és igazságok átélésére, rég felismert valóságok újra-felismerésére. 'Emberi' tudományra, szerves mesetudományra van szükségünk.

Honti János.

A garabonciás

(egy öreg pásztor elbeszélése után).

Mikebudán, ahun bujtár vótam, vót egy kerek, nádas tó, annak a közepin mög egy sziget. Éccő egy fias ló bemönt a szigetre legēni. Nem is gyütt ki estig. Éccaka éccőcsak kiszalad ám a ló a szigetrű, de a fia nekű. Kerestük, de nem talátuk, hát a csikó odalött. Másnap délután gyütt egy embör a cserén-hő, oszt aluttejert kért. Attunk neki, lőtt, övött is jócskán, ez alatt a többiek emöntek mögforгатni a gulyát.

Aszongya éccő az embör:

— Nem láttá valamit, hogy vóna ebbe a tóba?

— De, — mondok, — az éccaka éveszött egy gyöngé csikó a szigeten.

Ere az embör fölát, egy kis vászontarisznyát főakasztott a cserén ódalára, osztán emönt a turján felé. Én igön-igön kíváncsi vótam, hogy mi löhet abba a tarisznyába;

— Enyecsak, — mondok magamba, — mökkék azt nízni!

Kinyitom, belenízök, hát látom ám, hogy egy kiskantár, — ujan csikóra való, — mög egy nyeles fakalapács van benne. Nem tuttam etaláni, hogy minek a' neki, de amikő visszagyütt, nem mertem mökkérdőzni.

Hazagyütttek a többiek is, a számadó kiszegte a könyeret, mögvacsorásztunk, de az embör is ott vót. Este asztán kimönt nízelődni. Lőakasztotta a tarisznyát, asztán éballagott mögen csak a turján felé. Többszó is gyüszméköt oda mög vissza, oszt' közbe nyerítött, mintha a csikót híná.

Később éngöm a számadó eküdütt az ököresordáhó; főjűtem a lovamra, elindútam. Hát, amint a turjanná járok, nagy

zuhogást hallok a nádasba, odanízök, hát akkorra a zuhogás emút, de a nád egy szélös pásztába mind lévőt terítve. Hát azonn az úton csalogatta ki a garabonciás, — mē az embör avvót, — a sárkánt, aki a gyönge csikót mögötte.

Vártuk osztán az embört, hogy hátha visszagyün, de csak hijába, mē a' többet nem fordút mög mifelénk.

Igaz, hogy én osztán mégéccő láttam. Löhettem akkó ujan 14 esztendő, Nagykörösön nyomtattunk egy parasztná a szűrűn. 9 szűrű vót sorjába, mink négy lóva nyomtattunk. Ott vót a gazda, mög egy vellás tót embör. Amikő éppen a délutáni ágyást hantuk fő, a bagdány¹ napnyugatrú egy ponyvaformájú főjhót hozott. Siettünk a munkává, hogy eső előtt készen lögyünk, de a vellás tót embör aszonta:

— Né féjjön gazduram, nem lössz itt sēmmi! — avvā léűt az asztag alá, elővött egy könyvet a tarisznyájábú, oszt' abbú valamit óvasott, de hogy mit, aszt mink nem értöttük. Éccörre csak hideg szél vágódott lē a szűrű szélire, a töreköt mind szétvágta, osztán egy gyíkforma álat ereszködött oda lē, ujan egyesztendő csikó naccságú. Nem vót neki szárnya, a négy lába kifelé át, tarka vót a testye, a kopasz ódala úgy lehögött, hogy a nyēvit is kifelé nyútogatta, oszt' ujan csúnya bűdösszaga vót, mint a kígyófészöknök. A fejibe vót a kiskantár, osztán a hátán mög egy csavargóforma rongyos embör üt.

Odaszalattak ám a sok parasztok, akik ott a szűrűkön nyomtattak. Odagyütt a vellás tót is, oszt csak nisztek egymást. Én mindég csak az álatot nisztem, de azé hallottam, amikő az embör, aki a gyíkon üt, aszongya a vellásnak:

— Míjjé gátótá mög éngöm?

Azongya ēre a tót, hogy: — Azé, mē nem a tē határodba jársz. Most emöhecc!

Az embör ēre, — az álaton, — ēkeszte az álat nyakát avvā a fakalapácsā, — amit émmā a cserénbe láttam, — emēgetni, oszt' éccörre a bogadányon rézsút főfelé eröpűt.

Ez a rongyos csavargóforma embör vót a garanbonciás, a tót vellás mög a cimborája, az a gyíkforma bürtös álat mög a sárkán, aki azelőtt a gyönge csikót mögötte.

Később mökkérdösztem a tót, hogy, — mondok, — míjjé ujan rongyos annak a gúnýája? Hát aszongya:

— Jaj! ezök veszekönnök ám, mint a kutyák! De mást nem mondott, akárhogy is kérdösztek, osztán a könyvit sē mutatta.

¹ Az a szél, amin a garabonciás esőfelhőt hoz. A Felsőkiskunságban a záporfelhőt ma is bagdánynak hívják.

A sárkán bele is szokott bújni a kútba, azé, hogy szét-roncsa. Akkótájba, mikó én Adacson gulyás vótam, egy este, naplēmönte után zamankós idő támatt, oszt' akkó mönt bele a sárkán a kútba, de mink nem láttuk, csak a lába láccott a vízbe. Csúnya erősszaga vót, a marha nem is mert a kúthó köz é mönni, mē mögéröszte a szagát. Másnap este osztán a sárkán kimönt belülle, de a téglát mind kihánta, oszt' a víz is lēapatt. Azúta esztet sárkánkútnak híjják, még máma is löhet látni a helit.

Elmondta: Berkes Mihály, 74 éves, volt számadógulyás, Délegyháza pusztán, (Pest megye), Komáromy-birtok.

*

Van ilyen sárkánykút Délegyházán is. Néhai Piróth István földbirtokos, aki ezelőtt 5 évvel 86 éves korában halt meg, többször említette, — de az odavalóktól is tudjuk, hogy a birtokán levő 2 kút a néphit szerint a sárkányok tanyája volt. Este berepült az egyikbe, reggel visszament a másikba. Ma is megvannak, magam is láttam őket.

Közli: Tálasi István.

NÉPI FOGLALKOZÁSOK, NÉPSZOKÁSOK.

Vadméh keresés Biharban.

A méhet az ember ősi soron nem tenyésztí, hanem „vadássza“, vagyis az erdők rengetegében vadon élő méheknek épp úgy követi a nyomát, mint a négylábú vadét, s ha odvukat megtalálja, leöli őket és mézüket elzsákmányolja.

Széki Botskai János méhészt könyve 1748-ban így írja le a vadméh keresésének módját:

„Ha méhet keressz erdőnn vagy akárhol, Napkeletre vigyázz, úgy látod meg járását a Méhnek. Ha délben, ha estve mindenkor a nap ellenében találod meg.“

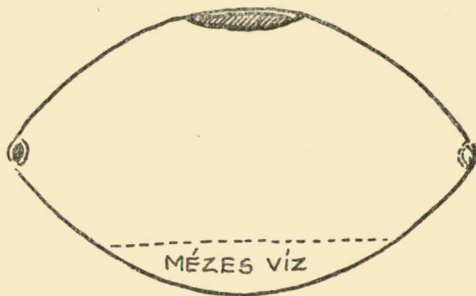
„Legjobb így Méhet keresni: Télben szedj egy vagy két vékányi famohot. Tedd olly helyre, az hoyá egész Télen rá járhattz vizellni. És mikor eljő a Méh eresztésének ideje, vagy ősszel a Méh keresésnek ideje, vidd valami vizes motsáros helyre, hánnd el széjjel, megkeresi a' Méh a' Vízet és reátalál. A Méh Seregestől jár rá és így felveheted a járását. Indullj utánna megtalálod.“

Széki Botskai János krasznahorvátii református lelkipász-

tor volt s valószínűleg a szilágysági vadméh keresést írta le. A szomszédos Biharmegyében a vadméh kérésének még ősibb módja él most is, mit Hofmann Antal szemtanú úr elbeszélése után a következőkben ismertetünk.

Bihar vármegyében a Királyhágótól Belényesig ma is rengeteg erdő terül el, mely kitűnő rejtekhelye a csendet szerető vadméheknek. A vadméhek az öreg fák odvaiban élnek s a téli táplálékul szolgáló mézüket oda gyűjtik. A jószímatú medve szagáról rátalál a méhekre és kifosztja az odút. Az ember azonban nem bírván olyan jó szimattal, csak ravasz furfanggal talál rá a méhesládra.

A vadméhek kereséséhez kevés ember ért. Aki ért is hozzá, titokban tartja a tudományát, mert bizony sok a mézre éhes ember, s ha mindenki tudna hozzá, egy-kettőre leölnék az erdő összes vadméh családait. Egyébként a rengeteg erdők ura-

dalmi tulajdonban vannak s a vadméh keresés tiltva van, mert a méz kiszedése végett az öreg fákat rendszeren össze faragdálják, vagy kidöntik a méhészek.

Leghíresebb vadméh kereső Réven a Sebeskörös mentén a Méhész Géczi nemzetség. Az alább leírandó eljárás az ő családi titkuk. A Gécziek a közel multban még imígyen jártak el, ha mézre éheztek:

Mindenekelőtt egy kis üvegbe kevés mézet csorgattak s ehhez vizet öntöttek. A méz a vízben feloldódott. Aztán egy tojás nagyságú és formájú cserép edénykét vettek, minek két végén kis lyuk volt, amelyen a méh nem tudott sem ki, sem bejutni. Az edényke felső oldalán nagyobb, két filléres nagyságú lyuk volt, a méhek ki- és beeresztésére.

A méhész a fenti edényeken kívül egy darab sonkolyt vitt magával az erdőre s ha olyan helyre ért, ahol méhet sejtett, a sonkolyból egy kis darabkát letett a földre egy falevélre s meggyújtotta. Ezután a tojás alakú edénykébe a felső, nagyobb

lyukon az üvegcséből egy kevés mézes vizet öntött s az edénykét letette a sonkoly mellé a földre a nagyobb lyukkal felfelé. Mikor aztán észre vette, hogy az égő sonkoly szagára a méh arra felé száll, a sonkolyt a még egészen el nem égett falevéllal együtt felfordította, vagy betakarta. A méh, amint megérezte az edénykében levő méz illatát, a felső nyíláson bebujt és teleszívta magát. A méhészt ezalatt bizonyos távolságról leselkedett. Mikor a méh eltelt a mézes vízzel, elszállott. A méhészt megfigyelte az irányt, mert tudta, hogy a méh az odú-kaptárba megy a zsákmányával, ahol lerakodik. Bizonyos idő elteltével a méh odúbeli társaival jött vissza, hogy minél hamarabb elszállíthassa az értékes zsákmányt. A méhészt csak azt várta, hogy legalább 5–6 méh bujjon az edénykébe, s ha ez megtörtént, az edénykét felvette, de előbb annak felső, nagyobb lyukára egy falevelet tett, s azt hüvelykujjával leszorította, hogy a méhek ne távozhassanak. A két kisebb lyuk csak arra szolgált, hogy a bezárt méhek levegőt kaphassanak.

Most aztán elindul arra, amerre az első jóllakott méh elszállott. Bizonyos távolságig jutva a méhek közül a felső nyíláson át egyet kieresztett s megfigyelte, hogy az merre száll el, s abba az irányba haladt ő is tovább. Ezt az eljárást mindaddig ismételte, míg az odú-kaptárt meg nem találta. Ha edénykéből a méheket egyenként mind elröppentette s még mindig nem találta meg az odú-kaptárt, akkor az egész eljárást újból kezdte, vagyis megint sonkolyt gyújtott. Ily módon előbb, vagy utóbb, de feltétlenül megtalálta a méhcsaládot. A méz elzsákmányolása aztán könnyen ment. Rendesen égő kén füstjével fojtotta le a méheket, aztán ha könnyűszerrel nem tudta kiszedni a lépesmézet a fa odvából, az odún nagy rést vágott s ha ez másként nem ment, a fát kidöntötte.

A méhfogó edénykét révi fazekasok csinálták, mázatlan cserépből tojás formára és nagyságra. Feltehető, hogy az ember régebben a kifujt tojás héját használhatta erre a célra.

Kétségtelen, hogy a vadméh keresés ezen módja a zsákmányoló életmód egyik ősi emléke s olvasóink szolgálatot tenének a tudománynak, ha az ősi méhészet veszendőbe menő emlékeit figyelemre méltatnák s velünk közölnék.

Györffy István.

E helyen mondok köszönetet Hofmann Antal Juhépusztai (Tolnamegye) jószágfelügyelő úrnak, aki annyi fáradságot vett magának, hogy Budapesten személyesen felkeresett, hogy ezt az értékes méhészeti adalékot velem közölhesse. *A szerző.*

Apróbb szokások, népszokás-töredékek. III.

A fogadott munkaszünetek (1 : 6. 264. 318.) néha fogadott templomba járással is össze voltak kötve. Ilyen a kiskisgyulafalvi 1830-iki tűzvész évfordulója: háromszor mennek templomba. (Orbán: 1 : 27.) S ilyen a békésgyulai pünkösdi harmadik napja (1 : 320.), amikor „fekete ünneplőben járnak, templomba mennek, ünnepelnek“, az 1830-ban „történt rettenetes jégverés emlékére“. (Uj Nemzedék 1930. jún. 12.)

A fogadalmi harangszók sorához (1 : 7. 320.) újat csatolt a trianoni diktátum: a „nem, nem, soha“ emlékeztetőjeül u. i. minden délben hármat kondítanak az esztergomi bazilika nagyharangján.

A fogadalmi búcsúk (1 : 7.) eredetének magyarázata jó részt a mondák közé tartozik (Ethn. 33 : 58.), de valószínű, hogy igen sok lokális és speciális szokást épen ez az eredet magyarázna meg. A csikszentdomokosiak pl. a Báthory Endre bíbornok meggyilkolásának kiengesztelése végett nov. 2-án tartott pásztorbükki búcsújukon ma is eléneklék azt a siralmas éneket, amelyet a búcsú fogadásakor, 1816-ban a község kántora készített. (Közölve Orbán 2 : 91.) Ugyanilyen történelmi gyökere van a szépvízi pünkösdi búcsú zászlócsókoltatásának is: a Somlyóról kivándorolt „kilenc moldvai (csángó) falu lakossága“ az ősi földhöz való ragaszkodásának bizonyítékaul minden évben eljön e búcsúra „fehér öltönyben, arany hímzett fehér zászlókkal, ... s a csiki székely testvérekkel találkozva zászlóikat összeérintve mentek Csiksomlyóra, visszatértükkor pedig az egész nép és diákság elkísérte őket a határig, ahol miséztek, mulattak s jövő évre találkozást adva egymásnak, érzékenyen búcsúztak el a távozó rokonoktól. (Orbán 2 : 76.) Ez a többszázéves szokás értékes történelmi bizonyíték a településföldrajztudósok kezében.

E hagyományos helyi szokások közt számtalan adatunk van a nem fogadalmi, hanem csak emlék- és kegyeleti szokásokra is. A debreceni civisek pl. „az év bizonyos napján cókostúl-mókostúl, pereputtyostúl“ kivonulnak a Nagyerdőre s nagy vendégeskedést csapnak annak emlékére, hogy leányaik itt és e napon menekedtek meg a váradi basa janicsáraitól. (Löhe-
rer: Derecske mon. 18.) Hasonló emlékszokás a Homoród-vidéki „unitárius búcsú“ is: aug. 16-án az újkenyérből vett úrvacsora után szoltárokat énekelve falunkint a Zsengércé nevű bércre vonulnak s „itt néhány napig esznek, isznak, vígadnak“. (Orbán 1 : 71.) Érdekes szokás fűződik az őrségiek pünkösdi búcsújá-

hoz is: „barnyá“-nak nevezik, mert az ekkor tartott „népmulatság“-ra „barnaszőrű szarvasmarhát“ szoktak levágni. (Nyr. 32 : 176. NyF. 9 : 11.)

Történelmi eredetű emlékszekések a csikszentdomokosiak szombati böjtje s a balatonbogláriak füstölése. A Báthory Endre meggyilkolása miatt 50 esztendei súlyos vezeklést rótt a domokosiakra az egyház, s az alatt a szombati böjttölést annyira megszokták, hogy: „lehet ma is tapasztalni aztat, hogy pénteken, szombaton közülök sokan tejest, vajast nem esznek“. (Far, kas János feljegyz. 1796., id. Szádeczky: Csiki krón. 206.) Balatonbogláron az év bizonyos napján a nép ma is körülfüstöli egy domb falromjait, hogy a levegőbe repített törökök szellemeit a környéktől távoltartsák. (Ethn. 35 : 106.)

A mai emlékfa-ültetés is ősi szokásokon alapul. Ilyen emlékfa volt már a nagyenyedi két fűzfa is, és ilyen volt a marosvásárhelyi cinterem négy kőrisfája, amelyek „a Sárospatakról elűzött s félszázadon át zaklatott ref. tanulóknak Vásárhelyre való településük emlékére ültetették 1716-ban“. (Orbán 4 : 31.)

Ősi kegyeleti szokás a helyi hős, vagy véletlen szerencsétlenséggel elhalt sirjának megtisztelése is. És ez vagy a sírdomb évről-évre való megújításában áll (Boldogasszonyfa : Szemaitemetője, Pesty 35 : 98. Vitka: Mátéloma, Pesty 40 : 439. Erdőbénye : Emberhányás, sfj.), vagy abban, hogy az arrajárók kődarabot, zöldágot dobznak a sírhelyre. (Jókai 9 : 7. Dány: Sebestyén-sirja, Pesty 33 : 96. Apátfalva: Paprakás, Erdőhát, Szepesmegye, Hevesmegye, Fényes: Magyarország. geograf. szótára 1 : 29. Rupp 2 : 49. Vahot 4 : 87. Túrterebes: Lom, Pesty 57 : 431. Kissolymos: Leányhalom, Orbán 1 : 153. Ikafalva: Gágókút, Orbán 3 : 97. Ethn. 5 : 321., stb.)

Folytassuk a sort a nép vallásos jellegű szokásaival. Elhagyván azokat, amelyeket tisztán az egyház teremtet meg s erőszakolt a hívőkre,² csak a népi eredetűeket vagy a néptől önkényt átvetteket fogom az ünnepek sora szerint felemlíteni.

„Egyes kisebb erdélyi falvakban a nép fiai még ma is a templomokban adják elő betlehemes játékaikat. Marostorda vármegyében legfőképen a havasok lábainál fekvő kis falucsákban ma is szokás, hogy karácsony éjjelén egy feldíszített betlehemet visznek a templom oltárára s ott lejátszák a betlehemi jeleneteket, hozzá betanult verseket énekelnek. (Pesti Hírlap 1925. jan. 6.) — Ditrón „a karácsonyéji mise alkalmával az ének azon szavainál: A madarak megszólaltak, a gyermekek

² Mint amilyen pl. az eklézsia-követés, l. Vahot 1 : 178. Hornyik: Kecskemét tört. 2 : 211. Réső 118.

cserépsíppokkal madárhangokat utánzólag kezdenek csiripolni, mely csiripolást azután folytatják az egész szertartás alatt. (Orbán 2:117.) Érdekes volna tudni a szokás eredetét, mert csak ez magyarázhatná meg, miért tűri az egyház ezt a kétségtelenül furcsa és istentiszteletet zavaró szokást. — Németslodon Ádám-Éva napján „a nagyobb lányok és fiúk előadják azt a bibliai történetet, mikor az Úr az első emberpárt kiűzi a paradicsomból. Ez az u. n. paradicsomjáték. Van Ádám, Éva, Isten, két angyal, ördög. Magukkal visznek egy karácsonyfát, melyen sok az alma, sőt a kígyó is rajta látható“. (Somogy m. mon. 208.) Szövegét azonban sehonnan sem ismerjük.

A vízkereszti „csillaggal való farsangolás“ régiségére érdekes adat az 1633. évi kassai szabályrendelet 8. pontja: „Mivel penig mi édes Idvezítőknek születését nevetséges játékokra és részegsége fordítják, mostantúl fogva ennek utána soha ne legyen. Az ki cselekszi, Istentől várja haragját fejére, mert afféle komédia azokat illeti, akik mégis az pápai setéségekben vadnak“. (Abaúj vm. mon. 91.)³ — A vízkereszti házszenelés (eredetére l. Vas. Ujs. 1859:10.) is igen régi egyházi szokásunk: már a Mátyás idejéből megvan rá emlékün. (Dugonics: Példab. 2:277.) A kat. plébánus e nap kezdi meg híveinél látogatásait, a házat beszenteli, a házbeliék számát feljegyzi, az utánuk járó lélekpénzt beszedi. (Göcsej, Honderű 1845. 1:242. Réső 342. Nyr. 2:24. 7:86.) Kevés leírása közt (Nyr. 3:17. 7:81. Ethn. 6:211. 27:74. Gönczi 230. Bp. Hirl. 1901. márc. 17.) három olyan érdekességre akadtam, amelyek idáig csak egy-egy helyről vannak feljegyezve. Csikban pl. néhány gyerek ökör- vagy lócsengettyűt köt a nyakára s még a menet előtt feljárja a házakat. Ahol a kiskaput nyitva találják s bemenetelt kérő szavukra mogyorót, almát vagy pár krajcárt kapnak, onnan „Virágoddzék a ház főggye!“ kíváncsisággal távoznak; de ahol a kiskapu zárva van, vagy ahonnan elutasítják őket, egyikőjük a ház előtt marad a pap megérkezéig: „nehogy a szentkeresztet szégyen érje“. A szokás kialakulása a pap ellen feltámadt haragból könnyen magyarázható. Ugyancsak Csikban cernát is tesznek a felterített asztalra, amiért a „vidimusz“-októl (minisztráns) dícséretet kapnak: „Jó fonó, jó fonó, jókor felkelő, négy lón s hintón vigyék férjhez!“ A cernátlan asztalú leányt azonban

³ Ezzel szemben a Pesti Hirlap „házi“ etnografusa ezt írja: „Az első vízkereszti játékokat 1767-ben (!) Pestmegyében Réső Ensel Sándor figyelte meg. Ekkor még német nyelven énekeltek. Majd ezután fokozatosan a betlehemezéssel fejlődött. Később, amikor fénykorát élte, léptek életbe a betlehemezést reformáló törvények. Ekkor kezdett visszafejlődni“. (1925. jan. 6.) Ilyen módon áll nálunk a hirlapi etnografia!

ott a pap előtt így gúnyolják: „Rossz fonó, rossz fonó, délig aluvó, hamuba heverő, katlanba huddozó, tyúkszaros talyigán vigyék férjhez!” (Ethn. 7:383.) A harmadik érdekes alföldi házszentelési szokásnak sem közelebbi helyét, sem forrását nem tudom megadni, mert a beküldő a kivágott ujságdarabkára mindkettőt elfelejtette felírni. E szerint a község feljárása után a városházát is felszentelik. A tanácsteremben ott van minden képviselőtestületi tag s a ceremónia és áldás után a polgármester „szép dikcióval válaszol”, majd rövid vendégeskedés után a plébánust a város pénztárából nagyobb összeggel ajándékozza meg. — Egy másik vízkereszt-i szokás a vízszentelés is: „A római egyházban sok helyütt, leginkább falun, vízkereszt-kor vagy az előző napon, ma is megáldják a vizet, melyet a hívek szobáikba visznek, hogy azokat megszenteljék”. (Nyr. 2:24.)

A virágvasárnapi cicamacát rendesen maguk szedik, vagy a templom előtt vásárolják. A göcseji Pákán azonban más — és úgy látszik, ősi — szokás dívik. Szombat d. u. a fiúk fekete cukorsüvegpapírból készített, felbokrétázott csákoval, oldalukra kötött fakarddal, a lányok pedig fehér virágkoszorús fejjel a „mester” vezetése alatt párban, vígan nótázva cicamacavágni indulnak. A vágás befejezte után valamelyik gazda szőlejében a magukkal hozott tojást meguzsonnázzák, a felkínált kis bort megisszák, aztán a cicamaca-csomót vállukra véve, most már nem világi, hanem virágvasárnapi énekek hangja mellett a cinterembe mennek, a templomot háromszor megkerülik s a cicamacát az oltár körül a falhoz támasztják. (Ethn. 6 : 326. Gönczi 242. Bp. Hirl. 1930. ápr. 18.)

„Nagycsötörtök — főleg az Alföldön — a keresztjárás napja. Estebéd után a jó szomszédok, komák, rokonok egybegyűlnek és kisebb-nagyobb csoportokban útrakelnek, sorra járva a környék keresztjeit, miközben áhítatos imákat mondanak. Többnyire meglelt személyek vesznek részt ezeken a zarándokutakon”. (Ifjú Polgárok Lapja 1929. márc. 165.)

Nagypénteken „Gömörben és környékén a hívők a háztáj rendbehozása után a temetőt látogatják, mert az élők házatájának csinosítása mellett nem felejtik rendbehozni a holtak házatáját sem. A húsvéti temetőlátogatás itt fontosabb, mint Mindszent napján”. (U. o.) — A nagypénteki Pilátus-verésről a szegedi Dugonics emlékezik meg legelőször: a gyerekek gyékénnyel irgalmatlan pattantásokkal verik a földet. (Példabesz. 208. Roheim 144. Bp. Hirl. 1930. ápr. 18.) Tőle veszi át Erdélyi (Közm. 329.), s az Életképek (1845. 2 : 443.), majd a régi Tájsszótár is, amely szerint e szokásnak „pancilusozás” a neve. (Le-

írását l. Magyarország és a Nagyvilág 1881:10.) Csanádapácán „d. u. mikor a pap a Misere mei kezdetű zsoltár után megüti könyvével az oltár lépcsőjét: a nép botokkal esik neki a padoknak és azokat néhány másodpercig püfölik“. (Ethn. 16:60.) Kapnikbányán már nem a templomban verik Pilátust, hanem a templom előtti téren üti az odahordott deszkákat a hívek kivonulásakor „a fiatal generáció néhány kiválasztott tagja“ (Nagybánya és Vid. 1905. máj. 7., épen úgy, mint Szászrégenben (Ethn. 2:49.): a kapnikbányai szokást tehát mindenestre a német eredetű bányászok honosították meg. A szokás magyarázata mindenütt ugyanaz: Pilátus jelképes megbüntetése. Nagykárolyban azonban nagyszerdán nem Pilátust verték az imakönyvnek a padhoz való csapkodásával s nagy ládbogogással, hanem a „pap macskáját“ kergettük. Mert amikor a farizeusok Júdással megegyeztek, egy hatalmas macska ugrott elő valahonnan. Azt hitték, hogy a Jézus-hívők álcázott küldöttje, azért üldözőbe vették, hogy a titkos alkut el ne árulhassa. Agyon is verték s ezért nem tudott Jézus elmenekülni. Nagybányán pedig Pilátust „égetnek“: a városon kívül mindenféle gízgázt összehordanak s felgyújtanak. (Nagybánya és Vid. 1905. ápr. 30.) Felsőbányán a Pilátus-égetés egészen az 50-es évekig bányász-ünnep volt: a nagypénteki csonkamise után a szentsírt őrző bányászok kivont karddal a templomkapu előtti piacrészen körbe állottak, a sekrestyés néhány deszkadarabból máglyát csinált, tömjénnel beszórta, s az őrség addig állott, míg a máglya el nem aludt. Azóta a Pilátus égetése itt is úgy megy, mint Nagybányán: a deszkákat a nép hordja össze s gyűjtja meg minden szertartás nélkül, de a deszkamáglyára rászórják a fákról reggel levágott szárazgalyakat is. (Szmik: Felsőbánya mon. 317.)

Kapnikon a nagyszombati tűzszenteléshez a tüzet azokból a deszkákból rakják, amelyekkel nagypénteken Pilátust vertek. (Nagybánya és Vid. 1905. máj. 21.) A tűzszentelés népi szokásairól ennél többet nem tudunk.

Csikban a leány csak akkor kerüli el a húsvéti vedret, ha egy piros tojást ad, s ha egy pisztolyt el mer sütni. (Orbán 2:30.) Vajjon megvan-e másutt is ez a szokás? — Marostordában 10—12 legényből áll egy-egy locsoló-banda; vezetőjük a „kokós“, ruhájára fehér gatyát és inget vesz fel s kezében farkarddal „a családtagoktól, főképen pedig a gyermekektől kokót (tojást) gyűjtöget. (Nyr. 32:578.)

Aldozócsötörtökön Kalotaszeg községeiben „kendernéznek“; az asszonyok templomozás után csoportokba verődnek s

kisétálnak a kenderföldekre és megnézegetik mindenik asszony vetését. (Jankó 81.) A feljegyzés nem mond többet, pedig a megnézés egyéb nyomokat tekintve, aligha csak ily egyszerű. S vajjon nem szokás-e esetleg máskor és másutt is?

Az úrnapi megünneplése módját Szeged városa 1724-ben szabályozta. (Kovács 11.) Érdekes volna tudni, van-e más városnak is ilyen közigazgatási statutuma, s a mai szokások közül, melyek alapulnak ily régi egyházi és világi rendelkezéseken, s melyek tehát a nép hozzáadásai.

Ugyanilyen szempontból érdekli etnografiánkat a Márknapi búzaszentelés is. (Képekkel Benedek 2 : 384.) Egy-egy hozzáfűződő babonán kívül alig tudunk valamit lefolyásáról, már t. i. az egyházi ritushoz kapcsolódó népi hozzáfűződésekről.

1785. dec. 3-án Csepreg tanácsa a következő rendeletet hozta: „Minekutána ősi időktől fogva tapasztaltatott, hogy némelyek a lakosok közül a szent Miklós püspök napja előtt való estvéli vagy éjszakai időben különféle öltözetekben és álarcokban járnak házról-házra s a gyenge gyermekeket ép és helyes elmével ellenkező, ijesztő, csúfos figurákkal rettetgetik, ... keményen meghagyatik, hogy senki a lakosok közül úgy gyermekeinek, mint alattvalóinak ezentúl meg ne bátorkodjék engedni szent Miklós előtti este az ily színes öltözetekben való járást. Ha pedig mégis akadna olyan, ki megvetve e határozatot, ezentúl is a régi mód szerint házról-házra kóborolna, az olyas megfogatván az éjörök által árestomba fog vettetni és 25 kemény pálcaütéssel, ha asszonyi állat: 25 korbácscsapással fog megfennyíttetni, a gazda pedig, ki megengedi házában az ilyesmit, 10 frtra büntetettetik. (Farkas 275.) A mikulásozás tehát régebben sokkal előbb szokás volt nálunk, mint mostanában. (L. Bod Péter: Sz. Heort. 145., id. MNy. 6 : 350. István b. Regélő 1866 : 213. Vas. Ujs. 1869 : 676. Képes Néplap 1873 : 23. Pesti Hirl. 1893. dec. 6.) S az egyes helyeken élő töredékek még ma is azoknak a régi szokásoknak csökevényei. Vépen pl. a „láncos Miklós“ álarcban, kezében láncot zörgetve jár, ijesztgeti a gyermekeket, olykor némelyiket kiviszi az udvarra is és fához vagy kútágashoz köti. (Ethn. 31 : 97.) Kiskapuson a keresztanyák szoktak mikulást járni: kenderből nagy haját, szakállat, bajuszt csinálnak maguknak, karjukon kosár, kezükben vessző, előbb szidják s megütögetik a gyermekeket, aztán elmondadják a Miatyánkot és megajándékozzák. (MNy. 11 : 93.)

Általános szokásnak látszik az év elharangozása is, de minden adatunk csak hiányos feljegyzés. Néhol karácsony másodnapján tartják (Ujfalú, Orbán 6 : 416.), másutt óév éjfelén.

Rendesen a legények, ritkán azonban az egész falu. (Kénos, Orbán 1 : 160.) A legények lámpásokkal a toronyba mennek, a lakosság pedig a cinterembe gyűl. Aztán hosszan harangoznak, majd a CX. zsoltárt énekelgetik, végül virradatkor kántálni, majd köszönteni mennek a paphoz, bíróhoz, tanítóhoz, stb. (Bagos, Ethn. 10 : 45. Túrístvándi, sfj.)

Szendrey Zsigmond.

TÁRSADALOMRAJZ.

Erdei Ferenc: A makói parasztság társadalomrajza.
(Csanádvármegyei könyvtár, 26. sz. Makó, 1934., 60 l.)

Újabban ismét nagy erőre kapott s különféle hirlapi cikkekben, polémiákban, „szociográfiai” riportokban mindenütt jelentkezett a magyar falu, tanyavilág, a magyar parasztság nyomorúságos szociális sorsának ismertetése. A különböző szenvedélyes és lelkendező hangú írások, cikkek, riportok és tanulmányok valójában nemcsak a magyar parasztság szomorú sorsát ábrázolják, hanem a magyar szociográfiai irodalom sekélyességére, módszertelen és tudományonkívüli felfogására is világot vetnek. Ezeknek az írásoknak jórészt egyéb értékük sincs, minthogy a figyelmet felhívják népünk életének kikerülhetetlen problémáira. (Bár ez az erkölcsi jellegű érték is erősen vitatható, hiszen tudósításaik oly zavarosak és tájékoztatlanok alapvető, egzisztenciális kérdésekben, hogy sok hasznukat még e szempontból sem vehetjük. Mit ér egy tájékoztatlan tájékoztató?) E vígasztalan és kúsza szociográfiai hangzavarban, — melyből csak a probléma szükségességének, elődázhatatlanságának tudata hangzik ki tisztán, — örvendetes felfigyelni olyan szociográfiai munkára, amely elmélyült szociológiai — s bizvást ideírhatjuk: etnológiai — meggondolások alapján, pontos analízisek, biztos helyzet- és környezetismeret alapján készült.

Pedig Erdei mintegy önként még meg is nehezítette amúgyis bonyolult feladatát. Tanulmánya nemcsak az egyik legérdekesebb meggondolásokat kínáló alföldi parasztváros parasztosztályának szerkezeti és funkcionális társadalomrajzát kívánja nyújtani, hanem egyúttal e paraszt-társadalom mai: önmagából, társadalmi kereteiből, életstílusából kivetkező fejlődését is elének állítja. (Egy-két részletét a *Népünk és Nyelvünk*-ben is olvashattuk.) Az eddigi magyar szociográfiai irodalom — bár szükségességét mások is hangoztatták hasztalan — nem tekintette a kutatandó területet összetartozó, határozott jellegű függvényrendszernek: sajátosan funkcionáló szerkezet-

nek, strukturának, melynek statikus sajátosságait és dinamikus törvényszerűségeit éppen *magából a struktúrából kell és lehet megérteni*. Egyszempontú vizsgálódások, bármily kimerítőnek látszó statisztikák, különféle, általános jellegű kérdéscsoportot felsorakoztató szociográfiai kérdőívek ezt a néprajzi és társadalmi valóságot (legyen az parasztváros, falu, kisebb tanyacsoport) megragadni sohasem is tudják. Erdei érdeme, hogy Makó paraszt-társadalmát is elsősorban a szerkezeti kép, a társadalmi struktúráltság lényeg-problémája felől közelíti meg: így válnak azután e paraszt-társadalom heterogénnek feltűnhető vonásai egységes értelművé, ilyen módon válik szociológiailag s néprajzilag is szükségszerűvé a funkcionális összefüggésszerűség. S végül is: a makói paraszt-társadalom szerkezetének tisztult megjelenítése teszi lehetővé, hogy a parasztság mai sorsát, átalakulását illúziótlan, kemény vonásokkal állíthassa elénk. Oly sokat beszélnek a mai népi kultúra s a paraszt-társadalom rohamos pusztulásáról a mélyebb okok fölfedezése nélkül: Erdei vizsgálódásai, bár csak egyetlen területre vonatkozzanak, általános érvényű tanulságokkal szolgálnak. Tanulmánya tehát minden vonatkozásában érdemes munka, s érdeklődéssel várhatjuk Makó részletesebb társadalomrajzát adó könyvét, melyet a Szegedi Fiatalok Műv. Kollégiuma fog kiadni. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a részletesebb tárgyalás alkalmazásával szükséges lesz bővebben kifejteni a szociális és etnikai valóságok *kauzális összefüggését*, az ismertetett tanulmányban ez az összefüggés nem kapja meg teljesen az őt megillető hangsúlyt, holott látnivaló, hogy Erdei problematikájában ez a szempont jogosultan az egyik gócpontot jelenti. E rész gazdagabb megvilágítása a módszer s egyben a struktúra megragadásának szempontjából is döntő jelentőséggel bírhat, s néprajzi és szociográfiai irodalmunk sokfajta tévedését eloszlathatná.

Ortutay Gyula.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

Balassa-émlékkönyv.

Emlékkönyv Balassa Józsefnek, a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének, 70. születése napjára. Szerkesztették: BEKE ÖDÖN, BENEDEK MARCELL, TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF. Bp. 1934. 198 l. Balassa József arcképével és névaláírásával.

A legtöbb emlékkönyvhöz hasonlóan könyvünk is vegyes tartalmú s az egyes tanulmányok értéke is különböző. Az al-

kalmi üdvözlő-írásokom kívül vannak benne kimondottan nyelvészeti tárgyú cikkek, néprajzi, irodalomelméleti, történelmi és zenetörténeti tárgyú tanulmányok. Egy részük a szaktudomány alaposságának igényével készült, más részük pedig kisebb igényű elmefuttatás.

A nyelvészeti tárgyú cikkek közt olvashatjuk a finnugor összehasonlító nyelvészet nemrég elhunyt nagy halottjának, SETÄLÄ EMILNEK egyik utolsó magyar nyelvű megnyilatkozását, a m. *vál*, *válik* ige eredetéről, illetve rokonnyelvi megfelelőiről: e szavunk eredeti jelentése 'egyenesen irányul' volt (tehát ez a kifejezésünk is a primitív térszemléleten alapuló kifejezések közé tartozik) s a finn *olkene*-, *olkea*- 'küldeni' ← 'kínálni' ← 'nyújtani' ← 'egyenesen irányulni' igével és a lapp *olgis* 'jobb' (vö. a jobb kéz szerepét az adásban!) melléknévvel vethető egybe. A fgr. nyelvhasznítás körébe tartozik még ORBÁN GÁBORNAK és a finn LEHTISALO-nak egy-egy kisebb cikke. ORBÁN GÁBOR a HB. *isa* szavának magyarázatait toldja meg egy újabbal: egy ősi visszaható névmás 3. személyű alakját látja benne s a vog. *āsū* 'ipse' (: vog. *ās* 'szintén, megint, még, is, hát, bizony'; osztj. *ās* 'is, szintén, még' ~ finn *itse* 'maga') szóval veti egybe. Szerinte az *isa* szó is ugyanolyan funkció- és jelentésváltozásokon ment keresztül, mint a *maga* visszaható névmás > kötőszó 'bizony, ugyan; ime mert'. Ez az egyeztetés nagyon tetszetős a funkció és jelentés szempontjából, de nem kielégítő a hangalakbeli megfelelés. Inkább csak ötletnek tekinthetők a finn LEHTISALO egyeztetései, melyekben a m. *agg* 'alt' és *szán* 'reuen, erbarmen' szavak szamojéd megfelelőit mutatja be.

Az eddigi finnugor egyeztetésekkel szemben igen szellemesen vitatja MUNKÁCSI BERNÁT *hagyma* szavunknak török eredetét. A 'vad hagyma' jelentésű török *kalma* szóból ugyanis kifogástalanul megmagyarázható a m. *halyma > *hagyma* ~ *hajma* (~ szerb *al'ma*). E származtatás ellen ugyan felhozható, hogy a *hagyma* alak legalább 400 évvel előbb igazolható a *hajma* változatnál s hogy az utóbbi változat „szülőföldjén“, Dunántúlon **hal'ma* alakot várnánk, de ezek nem teszik problematikussá a feljebb vázolt származtatást. Ugyancsak MUNKÁCSI *hanga* 'brya, erica' növénynevünket a török *kamgak* 'Knoblauch'-ból származtatja. Régibb török jövevényszavainkhoz járul újabb adalékkal FOKOS DÁVID is, aki *kincs* szavunkat a török *köümüç* ~ *köümü* 'elásott holmi' → 'kincs' szókkal veti egybe s bolgár-török átvételnek, vagy — a csuv. *kamal* szó

l hangja miatt — török jövevényszavaink középső rétegéhez tartozónak mondja.

Főként csak magyar nyelvtörténetű vonatkozásúak MÉSZÖLY G., BEKE Ö. és KALLÓS Zs. szófejtései, illetve megjegyzései. MÉSZÖLY ismét meglep az adataival: kimutatja, hogy a *falv* szó eredetileg nem volt *v*-tövé s a *falvak* az újabb kor tudakos csinálománya. (Adatait mi is megtoldhatjuk azzal, hogy II. Rákóczi Ferenc Levéltárának a XVIII. sz. elején írt leveleiben elég gyakran előkerül a *faluk* alak, pl. IV. köt. 308, 333, 493, V. 500, VI. 153, VII. 125, VIII. 21, 34, 39, 401, IX. 164, 274, 720 stb., stb., de *falvak*, *falva*-féle alakokkal egyetlen egyszer sem találkozunk.) KALLÓS ZSIGMOND *égyenēs* szavunkat gesztusokat kísérő mutatószó (*így*) származékának tartja, de bizonyítása nem elég meggyőző. BEKE ÖDÖN egy készülő munkájának anyagából közöl állat- és növény-névmagyarázatokat, illetve néha csak anyaggyűjtést. Az általa tárgyalt állatnevek: *maca* 'macska' < szl. *maca*, végeredményben a *Mária* név becéző-alakja, *szépaszszony* ~ *menyétasszony* ~ *menyét*: a *meny* R. 'menyasszony' szóból; *sündisznó* (alakváltozataival és egyéb neveivel); *toportyán-féreg* 'iarkas': N. *toportyán* 'törpe'; a *gébics*ek nevei (szarkabojtorján, szarkagáborján, nagyfejű v. vasfejű gábor v. gaborján, vasgaborján, vasfejű, györgydiák stb., szarkagébics stb.); *kukucska* < *kukuk-csa 'kakuk'; *poszáta* ~ R. *nyomorék* 'Sylvia curruca' < — = 'gyámoltalan (madár)'; *sárgánka* (< *sár lyánka*) tkp. 'sárga leánya' > *sárgóka*, *sárgyóka* 'sármány'; *vércse*, eredeti jelentése 'vöröske' s nevét a színétől kapta; *poszméh*: hangutánzó eredetű elnevezés; *szakadék* 'darázs' a „darázs-derék“ feltűnő vékony voltáról kapta nevét; *fűskata* < *fuskata* < *fuss Kata!* 'katicabogár'; *verőköltő* 'Pyrrhocoris apterus' a nép képzelete szerint *verőfényköltő bogár*, mert a napfényt fogyasztja, abból él.

Legszellemesebb a *fuskata* < *fuss Kata!* magyarázat. A *Coccinella fuskata* neve kétségtelenül a gyermekmondókák hatása alatt keletkezett: a gyermekek ugyanis *Röpülj, röpülj, Katica és Fuss Kati, fuss Kati!* (utóbbi adat Szilágy m. Tasnádról) kezdetű verses-mondókákat szoktak mondani a *katicabogárnak*. De azt már magyaráznia kellett volna BEKÉNEK, hogy miért lett a *fuskatából fűskata*. Hangtani úton semmiesetre sem! Talán egy *sűskata (vö. *süspetike*) változat hatását kell ebben a szokatlan hangváltozásban látnunk.

Helyesen mutatja ki BEKE a *cica-maca*, *cicuska-macuska*, *cicuka-macuka*, *cicurka-macurka* ikerszók második tagjában a

maca szó szláv eredetét, de abban már aligha van igaza, hogy a *cice-mice* szóban a ném. *Mieze* 'Mariechen und Katze' szót kell látnunk. Olyan ikerített alak ez a *cice* (~ *cica*) szóból, amelynek a *kecske-mecske*, *cók-mók*, *ási-mási*, *csórdál-mórdál*, *csóri-móri*, *csuri-muri*, *húros-múros*, *kec-mec*, *retye-mutya*, *szuszi-muszi*, *szuszli-muszli* stb. Az ikerítés mellett tanuskodik a *cica-mica* változat is.

Anyaggyűjtésének gazdagságával emelkedik ki BEKE cikkének másik része is: a kakuk növényneveinkben. A *kakukfű*, *-virág*, *-pökte fű*, *-szegfű*, *-mécsvirág*, *-térjék*, *-pogácsa*, *-saláta*, *-borsó*, *-fonál*, *-fűfojtó aranka*; *kukucska*, *-fű* (<* *kukuk-csa*), *kukicska* kb. 16 növény megnevezésében szerepel.

MOÓR ELEMÉR két magyar helynév (*Moson* és *Tétény*) eredetének vizsgálata kapcsán a magyar helynévkutatásnak egy új módszertani elvét illusztrálja. Szerinte a magyar rendszeres és módszeres névkutatásnak elsősorban a magyar nyelvterület peremvidékeinek névanyagát kell tudományosan feldolgoznia, mert itt gyakoriak a kétnyelvű névalakok, amelyek rendszerint szoros történelmi kapcsolatban vannak egymással. Így pl. a *Moson* < óm. *Musun* névnek régi ném. alakja 1063: *Miesigenburch*, 1074: *Miesenbure* és XIV. sz.: *Miesenbure* volt. Mivel a kfn. *mies* 'moha' szó alapján e város neve 'mohos vár' jelentésű volt, bizonyosra vehetjük, hogy az óm. *Musun* név a szl. *měšinъ*¹ vagy *měšъnъ*¹ 'mohos' (: szl. *měchъ* 'moh') melléknévből való. De az idegen nyelvben is fennmaradt névnek nemcsak a jelentése, hanem hangalakja is támogathat bennünket a magyar név eredetének tisztázásában. Így pl. a m. *Tétény* helynév nem származhatott korábbi *Tihitim-ből, mert akkor (óm. *Tihitim > m. *Tétény* > ném. nyj.) *Tedten ɔ: *teidn* alakban hangzanék a nyugatmagyarországi német nyelvjárásokban. Mivel pedig *Tétény* neve itt *Tadten* ɔ: *tādn*-nak hangzik, helynevünk magyar nevének az átadás korában nyílt *ê* vagy *á* hangúnak kellett lennie.²

A magyar nyelvtudomány módszertana szempontjából tanulságos BONKÁLO SÁNDOR kis cikke is, amelyben rámutat arra a hiányra, hogy nem vizsgáltuk meg eddig nyelvünknek a rutén nyelvről gyakorolt hatását.

Szólásokkal KERTÉSZ M., CSEFKÓ és FOKOS foglalkoznak.

¹ A könyvben sajtóhibával mindkét helyen s van!

² Gondolhatnánk talán kétszeres nyiltabbá válásra (*Tihitim* > *Tēhētem* > *Tehetem*), de ezzel még mindig nem magyarázzuk meg a XVI. sz.-i magyar nyelvű *T(h)aton* alakot. Hacsak nem gondolunk a németből való visszakölcsönzésre!

KERTÉSZ MANÓ a magyar vitézi életben gyökerező kifejezéseknek tartja a *kihív* (valakit párviadalra), *a bajt felveszi* 'a kihívást elfogadja', *könnyű szerrel, szép szerrel ~ szép szerével* (ered. 'hadifelszereléssel') *helyt áll, megállja a sarat* és *szembe-száll* szólásokat. CSEFKÓ GYULA kimutatja, hogy a *tüskére* (*tövesre*) *való* szólásunk keletkezésére a paráználkodóknak egy sajátos büntetésmódja adta a szemléleti alapot: ezeket ugyanis néha élve eltemették tüskével, tövissel kirakott verembe, vagy sírba. FOKOS DÁVID szólásmagyarázatai érdekesen mutatják a multszázadvégi pozitivisták módszertől való elhajlást: a mult század második felében megindult anyaggyűjtési lázban az egyes nyelvek párhuzamos jelenségei közt rögtön történelmi kapcsolatot kerestek. Ma már óvatosabbak vagyunk és sokszor csak párhuzamos fejlődés eredményének tartjuk az egyező nyelvi jelenségeket. FOKOS pl. kimutatja, hogy a *kárát látja* 'kárát vallja, kárát tapasztalja' kifejezésünk megvan a biblia nyelvében is, de mégsem innen kölcsönöztük, mert hasonló szólások vannak a török, votják, mordvin és cseremis nyelvekben is. *Törvényt lát* 'törvényt tart, mond' szólásunknak is van megfelelője a törökségben. *Szélnek ereszt v. bocsát* szólásunkban nem a 'Rand', hanem a 'Wind' jelentésű *szél* szó van. Ez sem a latin *ventis tradere* fordítása, mert hasonló szólások vannak a zürjén, votják és török nyelvekben is.

Nyelvhelyességi kérdéseket tárgyalnak KARDOS ALBERT (a *három éve*-féle időhatározók mióta? mikor? kérdésre helyesen használhatók s mondat-összevonással keletkeztek; meddig? kérdésre adott feleletben idegen eredetű és helytelen a használata) és PROHÁSZKA JÁNOS. Utóbbi szerint a *szörnyű szép-féle* fokozó jelzők természetes nyelvfejlődés eredményei s használatuk helyes. DÉNES SZILÁRD a helyes magyarság irodalmáról nyújt vázlatos áttekintést, RUBINYI MÓZES pedig SZARVAS GÁBORRól készülő tanulmányából közöl részleteket. KALLÓS EDE azt a sokat vitatott kérdést eleveníti fel, feltétlenül idegennek kell-e tekintenünk az „idegen“, u. n. nemzetközi szokat. KUNOS IGNÁC a török nyelv megújulásáról és a latinbetűs írásnak a török nyelvre való alkalmazásáról ír. LEWY a belső forma és a (nyelv-) rendszer viszonyáról ír, „tárgyának megfelelően“ persze homályosan. Még homályosabb tán SPITZER LEO nyelvészeti fejtegetése a hangszimbolikáról a francia -u melléknévképző kapcsán.

A nyelvtudomány és a verselmélet közös területén mozog AURÉLIEN SAUVAGEOT cikke: A magánhangzók hosszúsága a

magyar versmértékben. Arra a meglepő eredményre jut, hogy költőink különösen a felső nyelvválású magánhangzókat (*i, ü, u*) használják következetesebben közös (hosszú vagy rövid) időmértékkel. Magyarázata azonban már korántsem ilyen talpraesett. Ő ugyanis e magánhangzók funkció-hiányára gondol (vö. *röpül* vagy *röpül* ugyanazt jelenti). De ez nem lehet e jelenség egyetlen oka és magyarázata, legfeljebb e jelenség kísérője és terjedésének egyik kedvező feltétele. E költői gyakorlat kialakulása a magyar köznyelv újabbkori történetében gyökereszik. Köztudomású, hogy a felső nyelvválású hosszú magánhangzók a legutóbbi 80–100 esztendő alatt sok szóban megrövidültek (bizonyára egyes nyelvjárásaink hatására, vö. HORGER, A magyar nyelvjárások 51–54.). A *röpül* ~ *röpül*-féle alakpárok tehát adva voltak költőinknek a köz- és népnyelvben. Hogy ez valóban így történt, azt bizonyítja SAUVAGEOT másik megfigyelése is: az *e* ~ *é*, *a* ~ *á*, *o*, *ö* ~ *ó*, *ő* váltakozások szórványos felhasználása — a népnyelvből.

Verselméleti kérdést tárgyal még KOSZTOLÁNYI DEZSŐ (*A rimről*). SZENTIMREI JENŐ Benedek Elekről emlékezik meg. MOHÁCSI JENŐ és SEBESTYÉN KÁROLY az Ember Tragédiájának megoldásához szólnak hozzá és érdekesen találkoznak abban a gondolatban, hogy a Tragédiának szállóigévé lett utolsó sora (Ember küzdj és bízva bízzál!) csak utólagos betoldás eredménye lehet.

RÓHEIM GÉZA a középausztráliai mesék világánál keresi a meseanyagot, az elbeszélés belső stílusát s a mesebeli hős férfivá avatásának első indítékait FREUD lélektana szerint az embelevésnek egy különös formájában (a szülők megeszik gyermeküket) véli felfedezni. VIKÁR BÉLA a magyar népdalok búbanatot őrlő malmában a finn szampó magyar visszhangját látja.³ VISKI KÁROLY pedig két néphagyománynak (a magzatelcsinálás büntetése, fejbenezés) képekben való ábrázolására hívja fel a figyelmet. Az egyiket XVIII. századbeli gör. kel. templomok (Hunyad, Bihar m.) falfestményein, a másikat pedig háziiparszerűen készített oláh (Szolnokdoboka m. Hesdát) szentképeken találta meg.

Érdekes adalékkal szolgál a magyarságról alkotott külföldi irodalmi vélemények ismeretéhez ELEK OSZKÁR (Magyarország angol lovagregények tükrében). TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF *A magyar szellem európaizálódásának első formáit a*

³ Erdődi József (Idg. Forsch. L. 214 kk.) *Setülü* kutatásai alapján mutatott rá a *Sampo* (eget tartó fa) magyar megfelelőjére.

XVI—XVII. század protestáns és katolikus vallási küzdelmeiben látja.

SZABOLCSI BENCE a keleti ugorokat tartja az előázsiai lira-tambura-dombra és kishárfa-pszaltérium hangszertípusok átvevőinek és közvetítőinek. Az átvétel korát a finnugor egység meglazulása utáni időre (kb. a Kr. e.-i 1. évezred első felére v. közepe tájára) teszi. KODÁLY ZOLTÁN a cseremisiz népzeneének a pentaton (5 hangból álló) rendszeren belül kialakult sajátos dallamszerkezetét a magyar népdaloknak kvint-(ötöd)-körben való dallamvezetésével veti egybe s rámutat az ősi dallamok fuga-szerű fejlődésére.

Kelemen József.

Szegedi kis kalendárium, 1935. (*Kiadja a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, Szeged, 1935.*)

A „szegedi fiatalok“ kiadásában megjelent Szegedi Kis Kalendárium ez évben Balla Péter csángó-gyűjtéséből mutat be népdalokat, melyeket Buday György ékesített tusrajzú illusztrációival. Talán fölösleges ismételn, hiszen a múlt évben is kiemeltük a kis kalendáriummal kapcsolatban, — hogy ez az évenként megjelenő könyvecske mily szolgálatot tesz a magyar öntudat egyre tisztább eszmélésének érdekében: a maga nagy terjedési lehetőségével, közkeveltségével nyomatékosan felhívhatja és fel is hívja a figyelmet népi kultúránk sajátos, veszendő értékeire. Még súlyosabban hangzik ez a figyelmeztetés most, hogy a krími félszigetekig elszóródott csángók dalaiból adnak ki gyűjteményt, a csángókéből, kikről oly kegyetlenül megfélekedezik tudományunk és közvéleményünk, s kik idegenben is oly hosszú időnkig őrizték magyarságukat, népi kultúránk javait. Arról a munkásságról sem kell tán ez alkalommal szólni, amelyet a Szegedi Fiatalok Műv. Kollégiuma kifejt, s Buday György művészetének méltatását is átengedhetjük azoknak, kik hívatottak ennek az immár Európa-szerte jól ismert és értékelt fametsző művésznak értékelésére. Annyit azonban még néprajzi érdeklődésű folyóiratban is megköszönhetünk, hogy Buday illusztrációinak egyik legnagyobb érdeme mindig is a népi kultúra szellemiségének, sajátos világának legmélyebb, élményszerű s egyben szociális megélése, kifejezése volt. Alkotásaiból a népi kultúra kutatója is okulhat.

Ez alkalommal azonban úgy érezzük, hogy a kis kalendárium szépségeinek, értékeinek, szolgálatának elismerése mellett a néprajzos nem hallgathat el egy aggodalmat, amely mögött lényeges módszertani szempontok vannak. Balla Péter gyűj-

tése azonnal elárulja, hogy a gyűjtő elsősorban is a népzene iránt érdeklődik és a népdal-szöveg sokkal kevésbé foglalkoztatja. Valóban a közölt dallamok (mind a régi, mind az új parasztdal-stílushoz tartozóak) oly szépségekben bővelkednek: pusztulásukat fájlnunk kellene. Balla Péter azonban amily szeretettel s gondosan gyűjtögette a csángók dallamait, oly fölületesen jegyezte le azok szövegét. Dalszövegei telve vannak pl. elemi fonetikai következtetlenségekkel. Első pillanatra gáncoskodásnak tetszik ez a kifogás. A magyar folklorisztika — éppen Seprődi, Bartók, Kodály munkássága nyomán — az utóbbi évtizedekben belátta, hogy az egyoldalú, csak a szövegre ügyelő lejegyzés irodalmias és nem néprajzi megfontolásokról tanusodik, s módszertanilag teljesen elhibázott. Nem hisszük azonban, hogy a helyzet vígasztalóbb lesz, ha a szövegre ügyelő egyoldalú lejegyzésmód helyett csupán a dallamra ügyelő egyoldalú zenei lejegyzésmód válik uralkodóvá. Végtére is etnológiai szempontból éppen a *dallam és a szöveg együttes élete* a tanulságos, éppen ez az együttes jelentkezés vagy elválás, dallamok, szövegek új kapcsolódásai adják etnológiailag, szociológiailag és folklorisztikailag is a legérdekesebb problémákat. Természetes, hogy nem is egy kérdés, *részletkérdés* akad, amelyet csak a zenefolklore, vagy csak a szöveganalízis oldhat meg, vannak módszertanilag teljesen eltérő problémák, mindez azonban a kutató későbbi válogatásának eredménye lehet, a gyűjtő, ha a helyes etnológiai szemlélet alapján áll, egyenlő gondnal és szorgalommal kell, hogy figyeljen a dallam és szöveg közös életére, sorsára. Nem szükségtelen „tudományoskodás” ez, hanem az egyetemesebb etnológiai szempontok hangoztatása, s reméljük, hogy Balla Péter csángó dal-gyűjtése, — mely szintén a Szegedi Fiatalok kiadásában jelenik meg, — ezt a hibát is kiküszöböli. Derék, minden elismerést kiérdemlő munkája így válik makulátlanná.

O. Gy.

KÉRDÉSEK.

82. kérdés.

Ismernek-e *sűskata*, *sűspetike* (*fűskata*, *fűskata*)-féle rovarneveket s ha igen, milyen jelentésben és milyen nyelvi alakulatban (gyermeknyelv, dajkanyelv)?

83. kérdés.

Használatos-e az Alföldön az *acat-macat* ikerszó, milyen jelentésben, ki- vagy miről?

84. kérdés.

Szerepel-e az Alföldön a virágvasárnapi vagy húsvéti népszokásokkal kapcsolatban a szalma-

bábú s milyen néven? (Mely szó-
kással kapcsolatban? Milyen da-
lok szerepelnek az illető szokás-
sal kapcsolatban?)

85. kérdés.

Ismerik-e az Alföldön a *gica*
(*gicca*, *kixa*, *kice*) szót s milyen
jelentésben?

86. kérdés.

Hogyan nevezik (vagy nevez-

ték) az Alföldön a házfödésre, hasz-
nált nád- vagy zsuppköteget? (Mi
a neve az ereszként s mi a tető-
élen alkalmazott kötegeknek?)

87. kérdés.

A békésmegyei Doboz községen
kívül ismerik-e valahol a *csere-
csurát*? Mit jelent?

K. J.

FELELETEK

Felelet a 63. kérdésre. Az Al-
földön (Arad, Kalocsa, Orosháza,
Endrőd, Kiskunfélegyháza) jár-
tamban egyaránt hallottam hasz-
nálni a *falu* szó többesszámaként
a faluk és falvak kifejezést.

Kiskunfélegyháza.

Koczkás Sándor.

Felelet a 64. kérdésre. Szárnyék:
A pásztorember csutkából, nád-
ból, rőzséből font, vagy deszká-
ból készült szélfogó kerítése. Szél-
vihar idején e mögé terelik a jó-
szágot.

*Felelet a 65. kérdésre. Kék-
gyomvirág = búzavirág.*

*Felelet a 67. kérdésre. Utea- és
kocsmanevek:* Repülő csárda, Tal-
pas kocsmá, Cukker kocsmá. (A
60-as évek Zucker nevű zsidókoc-
smárosáról) Jobban ismert utca
még ma is, mint a jelenlegi Fü-
zsgyarmat-utca.

Szeghalom.

Szeghalmy Gyula.

Feleletek az 52. kérdésre.

Ha a halász első fogásra há-
rom halat fog, nem lesz szeren-
cséje aznap.

Jászberény.

Simon Pál.

Halászbabonák: ha a halász
reggel először asszonnyal talál-
kozik, nem lesz szerencséje. Ha
halászni indul s útközben meg-
kérdezik, hova megy, visszafor-
dul, mert nem lesz szerencséje.
Ha reggel férfivel, különösen ci-
gánnyal találkozik, szerencséje
lesz.

Szeged-Szentmihálytelek.

Almási Ferenc.

Ha a halász kis halat fog, dob-
ja vissza a vízbe és mondja: apád,
anyád ide jöjjön!, akkor az a na-
gyobb halakat oda küldi. Ha a
halász egyszerre három halat fog,
haza megy, mert többet már úgy-
sem fogna.

Jászberény.

Simon Béla.

Ha a halász naplemente után
tizenhárom rákot fog egyszerre,
akkor dobjon vissza egyet, mert
ha nem, nem lesz többé szeren-
cséje.

Szentlőrinc-káta.

Turza Pál.

A halással halászat közben nem
szabad beszélgetni, mert akkor
nem fog semmit.

Jászberény.

Szívós Mihály.

Ha a halász kis halat fog, dobja vissza, hogy az a nagy halakat odahívja.

Jászberény.

Moller Pál.

Ha a halász tizenhárom halat fogott, a tizenharmadikat dobja vissza a vízbe, hogy máskor tizenháromszor annyit fogjon.

Jászberény.

Torma Lehel.

Tizenhárom halat egy nap nem jó fogni, mert a következő napon nem fognak semmit.

Jászberény.

Pesti Miklós.

A halász nem szereti, ha megkérdezik, hova megy, mert akkor nem lesz szerencséje.

Jászberény.

Holló János.

Feleletek az 53—76. kérdésekre.

53. „Koldusláb“ nevű kalács alatt régebben hívták a mai fonnott kalácsot. Három drb egymásrafont nármásfonatú téztafonat, amelyet kb. félóráig kelni hagynak, azután tetejét tojássárgájával megkenve tespsiben kisütnek. Kisülés után tetejét cukrosvízzel permetszerűen meghintik, hogy felgyengüljön.

63. A „falu“ szó itt többesszámban használva a következő alakban fordul elő az élőnyelvben: „Falukat jártam, láttam. „Falvakat“. Sűrűn látni erre a falvakat.“

64. Itt általában egyes tárgyaknál, pl. birkajászol két végén lévő „ék“-et értik, vagyis jobb- és bal-szárnny oldalon lévő éket hívják „szárnyék“-nak.

66. Öcs községben is van „Cigány-utca“ benn a község belsőségi területén. Régebben nemes Eöcs volt a neve és akkoriban még nagyban folytak a mulatozások, úgy hogy a 80—90-es évekig ezen utcában mind muzsikuskigányok laktak és a nemeseknek mulatozásaikból helyben a községben tartották fenn magukat. Később mind kevesebb és kevesebben lettek ezek a muzsikuscsládok és ma már hírmondó sincs belőlük, csak az utcanév róluk.

Öcs.

Rode Imre

69. Nagyon sokszor hallottam Debrecenből elszármazottaktól is, olyan értelemben: „kétágú = „kétlábú“; tehát mióta ember (kétlábú) vagyok. Mint természetvizsgáló onnét értelmezem pld. „mióta kétágú vagyok, nem emlékezem, hogy ilyesmi történt volna velem“ — t. i. mióta *magam* lábán járok; mert a kis gyerek korra (*négy kézláb járási időre*) nem emlékezik persze vissza senki. *Durva határvonal-szabás* ez a kisgyermekkor és az utána következő életkor között.

Szeged.

Györffy István.

70. Egy hónapos korig herélnek kosbárányt ürünek foggal a következő módon: A herélő a kosbárányt két hátsólábánál fogva melléhez hátára fordítva felemeli úgy, hogy balkezének ujjjaival a herezacskót kinyomva, a jobbkezében lévő késsel meghasítja. Most mindkét kezének hüvelyk és mutatóujjaival visszanyomja a hereburkot s a belőle kiforduló herét fogaival kiemeli a herezsínór végénél, majd a bőrt újra

összenyomja és a sebzett részt gyengén sózott disznózsírral bekenve az így herélt bárányt elengedi. Idősebb korban való herélésnél pl. 2–3 évesnél már varrnak, hogy a bél esetleg ki ne forduljon. Kecskénél is alkalmazták ezt a módot, de nagyon ritkán.

71. Ha a tehén nem akarja a tejet leadni, különféle eljárás módzati vannak. Előruhát (a gazdaasszony konyhaköténye) tesznek a tehén hátára. Van, amely tehennek abrakot adnak eléje, míg fejkik, míg másiknak pedig hátára kövel rakott zsákot fektetnek, hogy a tejet rendesen leadja.

72. Tyúk = tojó madár, aprójószág. Lótetű = lóbogár. Borjú = bornyú. Pulyka = púka. Juh = bürge, birge. Cserebogár = csebogár. Lepke = lipe. Akácfa = ágác. Királydinnye = macskatűsök (pusztai fűféle). Gyékény = gyíkiny. Gesztenye = geszkenye. Gyomnövények = paré. Zsálya = kásafű. Gyermekláncfű = lámpavirág. Vas megyében a rökagombát = nyulicának, az áfonyát = bariszöllőnek, a ló-t = lú-nak mondják.

73. A katicabogár népies nevét a következőképen hallottam: Katalina, Katalin, Kis katica.

Gyermekversek:

Szállj el, szállj el katicabogár!
Sós vízbe vetlek, onnan ki nem veszlek.

Katalina szállj el, szállj el!
Sós kutba vetlek,
Onnan is kiveszlek,
Tüzes vas alá teszlek,
Avval sütögetlek.

Szállj el, szállj el katicabogár,
Jönnék a katonák, elviszik a ruhád.

74. A szóbanforgó piros-fekete színű bogár (bodobács) népies neve a következő: Spanyolbogár, Földi poloska.

75. Szamárkenyér = szamárkóró = cötkény.

Kiskunfélegyháza.

Koczkás Sándor.

76. Tömörkény István: Különféle magyarok c. könyvét olvasva bukkantam a következőkre: „*A duttyán*. A két végén van két nagy karó egyenesen, mert a földbe ásattak. Azokra más karók keresztben következnek és minderre ponyva terül. Vászomból való sátorponyva ez, ami ugyan nyáron épen nem fogja a nap melegét, de télen legalább beereszti a jó friss, hideg levegőt. Alattok pedig asztalok vannak, továbbá földbevert cövekeken a lócák, az egész készség olyan, hogy fél óra alatt kocsira lehet hányni és szaladni vele máshová. Még az öregek találmanya ez, ama régi sátorkorszakból, amikor lóhátára tették a házat s odébb vitték egy napi járőföldre. Ez a *duttyán*. Ez valami rácfajta szó, azelőtt csak *csilsátor*nak nevezték, aminthogy nem is más, mint sátor. *Mellette van még egy kisebb hely is*, aminek teteje nincsen, csak az oldalát földték be ponyvával. hogy a szél oda be ne járjon, valamint kíváncsi szemek *se bírálhassák ott sütő és főző asszonyok tetteit*.” (L. még Kül. Magy. 42. o.) Megemlítem még, hogy a szó szegedvidéki jelentése 'laci-könyha'.

Szeged.

Kovács György.

BIBÓ ISTVÁN

A filozófia, az etnológia, a folklór, az irodalomtörténet, a művelődéstörténet, a társadalomtudomány, a könyvtártudomány — bizonyosan még felejtettem ki a fölsorolásból olyan tudományágot, melynek irodalmában az elsoroltakén kívül is még maradandó barázdát szántott író tollával Bibó István. Azaz az író tollal, melyet nem úgy tett le, hanem pihenést nem kereső kezéből a halál vett ki.

A sok irányú munkásság nem elaprózást jelentett nála, hanem az ép emberi szellemnek azt az egységét, mely a sok irányú hatást mind fölfogja, földolgozza, értékeli és alkotásokban értékesíti. Nincsen olyan műve, melynek tartalma beleférne egy tudományszak keretébe, és ne bocsátaná el indáit több más tudományszakig, és ne bocsátaná le gyökereit oly mélyre, hol a tudományok egységének valóságát érzi az, aki odáig hatol. „Az egyes tudományok különböző irányokba szálakat eresztő góccok, amelyek együttvéve egyetlen nagy rendszert alkotnak, a tudományok vagy a szervezett ismeret rendszerét“.

Bibó Istvánnak megadatott ez a látások látása: a tudományok egységének, a *tudomány* egységének látása. És megadatott nekünk az a dícsőség, hogy az emberi lélek ideges szét-hullásának, beteges egyoldalúságainak, elferdüléseinek idején magunkénak mondhattuk amaz egységes, harmónikus emberi egyéniséget: Bibó Istvánt.

Vér szerint ősi magyar vér, sorsa szerint utolérte őt anynyi jeles magyarnak sorsa: romok között építeni. Mikor a forradalmakat előkészítő kormányzás és a kormányokat megdöntő forradalmak sokáig helyre nem hozható pusztítást vittek

végbe a magyar társadalomban, ő megalapította a Néprajzi Társaság keretében a Társadalomtudományi Szakosztályt és annak rendkívül hasznos folyóiratát, a Társadalomtudományt. „Nincs semmi ok az elcsüggedésre” — hirdette szóval és tettel. — Mindaz a pusztulás és sanyarúság, ami most ért bennünket, csak efemer jelenség lehet:

„Megfordul az időknek lapja,
Nem mindig a jó az, mi elbukik,
Tanulunk most s tanulunk folyton,
Vidáman vessünk ködben is,
Bizonytaln eljő majd az aratás“.

Mikor pedig e vetésének aratása már biztosítva volt, ott hagyta azt másoknak, ott hagyta Budapestet, és új bevetni való mezőket keresett és talált az Alföld homokán, a Kolozsvárról menekült egyetem új pusztája helyén, Szegeden. A menekült egyetemnek csak harcosai voltak; fegyvereket, fűszerelést Bibó István szerzett mint a szegedi egyetemi könyvtár megalakítója. És beállt a harci sorba is. „Egy-egy nagy háború esetében, amikor valamely nemzet legfontosabb érdekei forognak kockán, a tudósok is önkéntelenül megérzik a tudománynak a nemzeties kultúrával való végső szervezeti összefüggését”. Észrevette, hogy „az Alföld népének nem ismerése együtt járt az Alföld hosszú évtizedekre nyúló gazdasági és megfelelő kulturális elhanyagolásával”. Ezért újra társaságot szervezett: a Szegedi Alföldkutató Bizottság keretében a Nép- és Társadalomtudományi Szakosztályt, és a gyakorlati célok mellett elméleti alapot is vető folyóiratot indított e jellemző címmel: *Népünk és Nyelvünk*, e jellemző idézettel: „Népemben elpusztíthatatlan erő, elvitathatatlan tűz és megsemmisíthetetlen szellem rejtezik“.

A Nép- és Társadalomtudományi Szakosztály, melynek lelke ő volt, évről-évre nagyobb és hasznosabb munkát végez, a *Népünk és Nyelvünk* pedig az ő szerkesztésében a legmagyarabb tudományok legnépszerűbb folyóirata lett.

A *Népünk és Nyelvünk* hat évfolyamával (melynek jövőd évfolyamai is az első szerkesztő érdemét fogják hirdetni) bebizonyította Bibó István nemcsak azt, hogy a mi népünkben rejtezik erő, tűz és megsemmisíthetetlen szellem, hanem azt is,

hogy megnyilatkozott mindez ő benne magában is, a magyar nép vezetésre született hívében.

És ha megtért is atyáinak sírboltjába, „megsemmisíthetetlen szelleme“ népével marad, velünk marad.

Mészöly Gedeon.

Bibó István, az etnológus.

„Az ethnologia mint a primitív emberrel és a mienkétől különböző, kevésbé komplikált kultúrájú népekkel foglalkozó tudomány, jelenleg ép a válaszüton van, hogy elhagyva eddigi természettudományos irányzatát, leíró tudományból szellem- és egyben törvénytudománnyá alakuljon“.¹ Tudományunknak — amely azóta ismét új válaszütra jutott, épp az utóbbi pár esztendő során — ez a termékenyítő habozása, a szempontoknak, értékelveknek és módszernek állandó újragondolása kevés magyar néprajzi kutatót ingerelt a problémák új átélésére, új átvizsgálására. Néprajztudományunkat ma is jellemzi a „tárgyi“ és „szellemi“ néprajz esökönyös szétválasztása, akkor, amikor ez a szétválasztás európaszerte elveszítette minden értelmét. Holott az angol „antropológiai iskola“ ma már meghaladott etnológiai szemlélete is túlmutat ezen az iskolás különböztetésen, éppúgy mint a szociológiai iskola (Lévy-Bruhl, Durkheim), a kulturtörténeti, kulturmorfológiai különböző irányok (W. Schmidt, Koppers, Graebner; Frobenius) vagy Thurnwald szemlélete s az újabb vallástörténeti, archeológiai ösztönzésektől inspirált etnológiai kutatások. Egy tudomány minél többször s minél szorgosabban gondolja végig problémáit, vizsgálja sajátos természetét, annál inkább tanuskodhatik nemcsak erkölcsi bátorságáról, de vitalitásáról, gazdagságáról is. Sajnálatos, — s ez a szomorú alkalom nem lehet ok sem ítélező disputára, sem könnyű kitérésre, — hogy tudományunk magyar ágazata alig vette ki részét az elevenítő, gazdagító forrongásból. Nagyobb részt elszigetelt egyesek munkássága kapcsolja néprajztudományunkat azokhoz az európai eredményekhez, amelyek a „primitív“ és paraszti kultúrák alkatának, „fejlődés“- helyesebben alakulás-rendjének vizsgálatával az egész

¹ Dr. Bibó István: A primitív ember világa, Szegedi Tudományos Könyvtár, II., Szeged. 1927. 50 l.

emberi kultúra történetét a megismerés és megértés jobb, igazabb módjaival is megajándékozták.

Ezek közé az elszigetelt, magányos kutatók közé tartozott Bibó István is. Ez a rövid megemlékezés nem kívánja részleteiben és eredményeiben ismertetni Bibó István érdemes etnológiai munkásságát, inkább tudományos szemléletének, magatartásának példáját, tiszteletreméltó s ösztönző példáját szeretné megőrizni. Bibó István egész munkásságát² meghatározza az éber kritikai szellem, az állandó érdeklődés, a szemlélet ruganyossága és világossága, amely nem riad vissza attól sem, hogy saját eredményeit újra vizsgálat alá vegye. Keveseknek adatott meg ez az erkölcsi és szellemi bátorság: önmagunk eredményei a legszentebb tabuk, a legsérthetlenebbek: Magam lehettem megilletődött tanuja, — tán ennyi szubjektivitás mégsem másítja a valót, — miként foglalkoztatták a számok szerepének és jelentésének kialakulásáról szóló tanulmányának írásakor az első fogalmazás, problémamegoldás óta³ kialakult új általános és részleteredmények. (Thurnwald, Frobenius, E. Fethweis.) Aki ennek az ugyanegy problémának megoldásáról szóló két tanulmányát egymás után olvasa, észre kell vennie nemcsak a szempontok gazdagodását és mélyülését, de az etnikai valóságoknak olyan megragadását, olyan tisztult és önelvű értelmezését, amelynek értékét mindenki el kell hogy ismerje. Aki önmaga alkotásait ily bíráló szemmel és újraalkotó szándékkal kész vizsgálni, méltán mondhat kritikát mások fölött is és adhat új irányító szempontokat: kritikájának hitelességét senki sem vonhatja kétségbe. Bibó István tanulmányai mind ilyen kritikai vizsgálódások, *újra-teremtések*. Így száll szembe és cáfolja meg sikeresen azokat a divatozó, ma már mindjobban tért vesztő elméleteket, amelyek pusztán földrajzi, táji kategóriák alapján kísérelték meg a ma-

² Elvezetne célunktól, ha most Bibó Istvánnak nem csak néprajz-tudományi jellegű munkásságával is foglalkoznánk. Ezek a tanulmányok is: *Az érzéki megismerésről*, Bpest, 1908, *A megismerés új magyarázata*, Bpest, 1914, *A pszichológia általános elvei*, Bpest, 1916, stb. ugyanannak az emberi s tudományos magatartásnak, az állandóan kutató, a problémákat újravizsgáló magatartásnak szülöttei, miként etnológiai tanulmányai is. Számunkra azért bírnak jelentőséggel, mert megvilágítják írásainak filozófiai felkészültségét és igényeit. Amint etnológiai tanulmányainak perspektíváját tágitotta filozófiai iskolázottsága, ugyanúgy segítségére sietett etnológiai s lélektani képzettsége a filozófiai problémák valóságosabb s emberibb megragadásában.

³ A számok jelentése és a gondolkodás alapformáinak története, Néplelektani Dolgozatok, I., Bpest, 1917. és A számok szerepének és jelentésének kialakulása az emberiség történetében, N. és Ny. 1934—1935.

gyar lélekalkatot ábrázolni, lényeges vonásaiban megragadni.⁴ Mindegyik szabatos bírálat és gondolatébresztő útmutatás. Értékes útbaigazításokat adott Dugonics Andrásról szóló írásában.⁵ A „*Nomád népek lángelméi*”-ről a honfoglalás utáni magyar történet számára el nem hanyagolható megfigyeléseket tartalmazó, etnológiailag is gyümölcsöző tanulmányt írt,⁶ mely szintén bizonyosága annak, hogy etnológiai szemlélete mily különböző területek felé fordult érdeklődéssel és — eredményekkel. Etnológiai munkásságának, szemléletmódjának legjellemzőbb eredménye: *A primitív ember világa*. Ez a munkája a legteltesebben összefogja munkásságának tipikus és tiszteletre méltó vonásait. Ama kevésszámú magyar néprajzi tanulmány közé tartozik, amely elmélkedik önnön tudományának problémái, irányvonalai fölött s megkísérli megadni a helyes irányt is. Filozófiai, történeti, lélektani s etnológiai problémagazdagság, biztos ítélet jellemzik ezt a munkáját, melynek német átdolgozását is készítgette.⁷ A meséről, a mese etnológiai problémáiról is szándékozott nagyobb tanulmányt írni, a meséről, amely valóban a legnagyobb böliséggel kínálja a kultúrmorfológia s etnológia legszebb, legbonyolultabb kérdéseit. Sajnos, e munkájának megírása immár elmarad.

Egy tudós életművét nem elsősorban „eredményei” teszik, — eredmények, amelyek nagyon sokszor még alkotójuk életében megsemmisülnek — hanem inkább példája. Bibó István életművéből is elsősorban a *példa* sugárzik felénk, amely állandó, objektív, tiszta kutatómunkára, önelvű szempontok keresésére, termékeny analízisre és szintézisre sürget. Ez a példa nem múlhatik el s bizonyos, hogy annak, aki ma az etnológia önelvű problémáin gondolkodik, Bibó István útmutatását kell követnie. Tanulmányainak útmutatása, egyéniségének példája tudományunknak is, emberiségünknek is igaz gyarapodását jelentette.

Ortutay Gyula.

⁴ Földrajzi szempontok a magyar lélek mai megítélésében, Szeged, 1930. Talán nem jelentéktelen megvilágítása egyéniségének, hogy egy, épp e munkája egynémely tételét is vitató tanulmányt (e megemlékezés írójának tollából) készséggel közölt folyóiratában.

⁵ Dugonics András: 1. Általános alapvetés. 2. Dugonics mint eposzfró. N. és Ny. 1932., 1933.

⁶ *Nomád népek lángelméi*: Árpád, (Szeged, 1932.) Géza és Sarolt. (Szeged, 1933.)

⁷ Könyvtárigazgatói, szerkesztői s egyéb tudományos munkásságáról ez a szerény megemlékezés nem kíván szólni: azonban az emberség és magatartás az élet minden területén, úgy tudjuk, egységes, ugyanaz.

A számok jelentése a IX–XIII. századi magyarság történetében.

A számok jelentésének és a különböző foglalkozású (vadász, halász, állattenyésztő, földművelő stb.) társadalmak lelki alkatának összefüggéseiről szóló megállapításainkat¹ a tanulmány keretében alkalmazni próbáljuk a magyarság történetének első századaira és megkíséreljük az azokban szereplő számadatok kialakulását és jelentését megvilágítani.

Az egykorú források és a későbbi krónikák speciálisan kedvelt számaikat, a hagyomány által megrögzött számokat és az exakt történeti adatokat semmiesetre sem könnyű egymástól elválasztani. A történetírás kezdetleges korában a szokások, a hagyomány és a tényfeljegyzések még teljesen keverednek, de mindenesetre a *hagyomány* és a *szokások* érvényesülnek erőteljesebben. Ha tehát a kezdetleges történetírásban bizonyos számok gyakrabban ismétlődnek vagy feltehető történeti ok nélkül, mint számvariációk lépnek föl: mindig föl kell tételezni ezek jellegzetességét. A hagyomány kialakulásában döntő szerepe van a számok kedveltségének és jellegzetességének, de az egyszer lerögzített hagyomány később megmerevedhetik. Például az első krónikákban vagy az arab és bizánci tudósításokban szereplő számok még élő természetűek, mintegy hű tükröi a földművelő, kereskedő vagy nomádos természetű kultúrák társadalmi szokásainak, később ugyanezek a szokások és a nekik megfelelő kedvelt számok üres sablonokká lesznek, melyeket unos-untalan használnak még akkor is, amikor az élő szokások már rég kihaltak, vagy legalább is halódnak. Így váltja föl a hagyomány frissességét a megszokott számformula gépies ismétlése. Néha azonban meglepve tapasztaljuk, hogy a változott kulturális viszonyok milyen erővel viszik keresztül a maguk számformáit a megrögzött hagyományok átértelmezése útján (l. a 7 vezér hagyományát Anonymusnál).

Nagyon konkrét jellegű adatoknál semmiesetre sem szabad elhanyagolni a valóságtények, a történeti adatok belejátszását. Pld. a kortárs Kézai tanúsága szerint a morvamezei csatában Básztyél Rénold és 3 testvére, András, Salamon és László vitézkedtek; azonban okleveleink tanúsága szerint ugyanakkor „kitüntette ott magát a Baksa, Bökény, Ják, Ludány és Osli nemzetség egy-egy tagja is, ... a Kaplony és a Miskolc

nemzetségek két-két, az Abáknak négy, a Gutkeled nemnek pedig épenséggel tíz tagja“;² hogy ezekben az esetekben a tények domináltak-e: tényleg az illető nemzetségek számszerint felsorolt tagjai tüntek-e ki, vagy pedig a hagyomány, a szokások kedvenc számokat képező ereje vette át hamarosan a maga döntő, határozott szerepét, az bizonyossággal meg nem állapítható. Ahhoz, hogy valamely előírt szám döntőleg befolyásolja a tényeket, mindig bizonyos időnek is kell eltelnie. Kézai tudósításához képest a morvamezei csata igen közeli időben folyt le, — jól-lehet a kedvenc, az előszeretettel használt számok kialakulásához egy megfelelő, pld. nomád vagy földművelő kultúrában a primitív fantázia friss ereje folytán elég lehet 10, 20 vagy 30 esztendő, sőt esetleg érvényre juthatnak rögtönösen is — de hogy melyik tényező hatott: a konkrét tények előfordulásai, vagy a szokások, a hagyomány, a mondák rendkívüli ereje, azt teljes bizonyossággal nem lehet eldönteni. Amikor azonban valamely, az illető kultúrára jellemző kedvenc szám feltűnően sokszor fordul elő, akkor ez jellegzetes lehet egészen konkrét történeti adatok esetén is.

1. *A feketetenger-melléki magyarsággal szomszédos népek számformái.*

A magyar őstörténet számszerű adatai elég kisszámúak, de a hasonló kultúrájú szomszéd népekkel való összehasonlítás és az ősmagyarság műveltségi állapotának ismerete alapján meg tudjuk ragadni a számadatok és a műveltségi állapot néhány jellemző összefüggését. A magyarokkal szomszédos népek közül elsősorban a besenyőknek és a kazároknak történeti és számszerű adataival való összehasonlítását tartjuk szükségesnek.

A magyarok hatalmas ellenfelei: az őket Etelközből és Levédiából kiűző *besenyők* Biborban született Konstantin tudósítása szerint 8 kerületre (valószínűleg törzsre) és 40 kisebb részre (valószínűleg nemzetségre) oszlottak.³ A besenyők 8 törzse két 4-es félre tagolódott.⁴ Hogy kitűnőleg nomád jellegű nép volt, arról Gardízi tudósításaiból értesülhetünk: „a besenyők vagyonos emberek, lovaik, marháik, juhaik nagyszámmal vannak, arany és ezüst edényeik is vannak“. (MHK 151.) Joggal föltételezhetjük tehát, hogy a besenyők a magyarokat 890 táján kiűzván Etelközből, új otthonukban, Konstantinós Patzinákiájában a nomád népekre jellemző nagyobbfokú

szervezettségben éltek: szabályosan 8, illetve 4–4 törzsre és 40 (illetve 2×20) nemzetségre oszlottak, ami a 2–4–8 alapján való nagyobbfokú megszervezettségüket és az 5-ös számrendszerben való előhaladásukat ($5 \times 8 = 40$) igazolja.

A kazárok IX. és X. századbeli kulturájáról a X. századbeli arab írók tudósítanak. Számkulturájuk egy nomád állapotból a földművelés és kereskedelem irányában haladó nép sokirányú kifejlődését szemlélteti. Az, hogy kétféle kazár van, nem csupán a népesség kevertségét, hanem az egyik race-nak, valószínűleg az északibb fehérnek mint uralkodó és előkelő osztálynak a másik fölé való helyezkedését mutatja, másrészt társadalmi kasztok belső kialakulását és ellentétét.⁵ Már több városuk van, melyek nagyterjedelmű mezővárosok képében jelennek meg.⁶ Földművelésük virágzó,⁷ de házépítésük még nomád formákat mutat.⁸ A főváros, a Volga melletti Itzil vagy Itil, kőfallal van körülkerítve. A beütő kóbor nomád magyarokkal szemben már 833-ban fölépítettek még egy várost: Sarkelt a Don mellett, amelyet e célból várszerűen erősítettek meg.⁹ A kőfallal való bekerítés biztosítja nem csupán a védelmet, hanem az ipart és kereskedelmet is, melyek fontos bevételi forrásai az állami és városi közigazgatásnak.¹⁰ Állami szervezet tekintetében a kazár államra a kettős fejedelemség jellemző,¹¹ azonban már ezen túlmenőleg további főhivatalnokok rendjét is ismerte¹² és részletes adózási (V. ö. a 10-es jegyzettel) és igazgatszolgáltatási szervezetet fejlesztett ki.¹³

A kazárookra vonatkozó számszerű adatok közül a következőket emeljük ki: „Királyuk zsidó vallású s mondják, hogy 4000 testőre van“; (MHK 224.) „derékhada 12000 emberből áll“; (MHK 214.) „7 bírása van“. (MHK 225.) Istakhri és Ibn Haukal szerint: „a kazároknak még egy városuk van, melyét *Skemender*nek neveznek... E városnak sok kertje van, s azt mondják, hogy (ezek területe)... körülbelül négyezer (*Ibn Haukal*: negyvenezer) szőlőskertet foglal magában“. (MHK 231–32.) Itil, a főváros, két részből áll, egyik a folyó nyugati partján, a másik a keleti parton. A nyugati parton levő várost kőfalak veszik körül s a falnak 4 kapuja van (MHK 212, 213, 223.) melyek valószínűleg a 4 világtáj szerint igazodtak. „A királynak 9 bírása van a zsidók, keresztények, moszlimok és bálványimádók közül“ (MHK 215.). „A kazár (fő) király minden negyedik hónapban egyszer megy ki sétálni“ (MHK 217.) a király csak 40 évig uralkodhatik“ (MHK 219.); „ágyasai 60 fiatal leány“ (MHK 218.); „a királynak, ha meghalt, a szokásos törvények

értelmében egy nagy síremléket emelnek, mely 20 külön helyiségből áll". (MHK 218.)

A kazárokra vonatkozó számadatok egy nomád nép számkultúrájának a továbbfejlődését mutatják. A nomádok 2-es többszöri osztódása és sokszorozódása (2, 4, 20, 4000, 40,000) a nomád szervezet magasfokú fejlettségéről tesz tanúságot, a használt számok azonban világosan mutatják az ipar és kereskedelem megjelenését is. A számlálás erősen meghaladta az ősi egyszerűbb 5-ös és 10-es számrendszereket s legalább is 20-as számrendszerük lehetett. A 40-es szám többszöri előfordulása egymagában is a nagyobb számok szokásos és gyakori használatra mutat. Hogy a nagy tömegeket (a katonaság, a testőrök számát) az 1000-nel mint a sokaság kifejezésével kapcsolódó, kedvelt számukkal fejezik ki (12000 testőr, 40000 katona), ez amellet szól, hogy a számlálás során igen nagy számokig jutottak el. A bírák száma egyik verzió szerint 7, a másik szerint 9: mindkét adat az időszámítás nagyobb fejlettségét teszi valószínűvé. Mindenesetre túlhaladták az egyszerűbb, a nomád kereskedő és zsákmányoló, folyó- és tengerjáró népeknél gyakori 7-es időszámítást. A 12-es számnak az 1000-rel való kapcsolódása arra mutat, hogy ismerték a 12 hónapból álló esztendőt is, a 60-as szám használata pedig arra, hogy a 60-as alapú időszámítást is igénybe vették és mindezt már nemcsak mint időszámokat fogták föl, hanem térbeli dolgokra és viszonyokra is alkalmazták (a kazár birodalomnak a IX. században 9 tartománya van,¹⁴ az újugurok khákánja fővárosának 12 kapuja van¹⁵).

2. A feketetenger-melléki magyarság számformái.

A magyarok szomszédainak, a besenyőknek és kazároknak a IX. és X. századbeli műveltségi állapotát és az arab és bizánci írók tanúságát szem előtt tartva, feltételezhetjük a levédiai és etelközi magyarságról, hogy kultúrájuk — ha nem is volt a kazárokéval egyenértékű — azokét már némileg megközelíthette. A magyarság a IX. században úgy Levédiában, mint későbbi hazájában, Etelközben is mint kitűnőleg nomád nép éli világát és a zsákmányolás révén fokozatosan gazdagodva, ruházatában, fegyverzetében, egész külső megjelenésében is mindinkább az előkelő és gazdag nomád nép jellegzetes vonásait ölti fel.¹⁶ Az állattenyésztés nyomán kivirágzó jólét azonban természetesen nem zárja ki az egyéb foglalkozásokat, amilyen

pld. a halászat, amelyet — a nomád népek módjára — inkább csak a téli időben folytattak.¹⁷ Föltételezhetjük, hogy vadászattal is foglalkoztak; mert tartományuk Ibn Rusta szerint „fában és vízben bővelkedő”. (MHK 169.) A mellékfoglalkozások közül már a kubánmelléki hazában különösebben előtérbe nyomult a földművelés, amit mutatnak a bolgár-törököktől s részben az alánoktól valószínűleg már ott átvett szavaink, melyek az egyszerűbb nomád viszonyokat jóval meghaladva, részletesebb földművelésre és gazdálkodásra mutatnak.¹⁸ Amikor a magyarok a kubánmelléki, kaukázusvidéki hazából a Fekete-tenger felső mellékére szorulnak, úgy látszik a földművelés állandóbb letelepülést kívánó foglalkozását, ha nem is teljesen, — Ibn Ruszta szerint „sok szántóföldjük van” (MHK 169.) — de részben föladják és újra kóbor nomád néppé alakulnak vissza („sátraik vannak s oda mennek, ahol a legeltetésre (több) fű kínálkozik” stb.). Ez az átalakulás Etelközben csak fokozódhatott, hiszen Böles Léo kitűnőleg nomád népnek nyilvánítja a turkokat: „Követi őket az állatok, ménék és kancáknak sokasága... nincs körülárkolt táborhelyök... hanem a csata napjáig nemzetségek és ágak szerint elszéledten télen-nyáron szakadatlanul legeltetik lovaikat”. (MHK 35.) A földet valószínűleg inkább csak nomád módra, az állattenyésztés mellett művelték, főleg nőkkel, gyermekekkel és foglyul ejtett rabszolgákkal.¹⁹ Ez utóbbiak azonban könnyen beleolvadhattak az uralkodó osztályba, nem lévén olyan erős válaszfal az egyes osztályok között, mint a teljesen kialakult gazdag nomád népeknél. Kereskedésük a pillanatnyilag zsákmányolt emberanyag révén jött elsősorban számba. Iparuk a nomád népek szükségleteihez képest fejlett volt: „A magyarok gazdag felszerelésében és díszítményeiben uralkodó az ezüst, sőt azt mondhatjuk, hogy egyetlen történeti nomád nép sincs, amelynek anyagi kulturájára annyira jellemző volna az ezüst, mint a magyaréra. Az ősmagyar fémművességre az ezüst nyomta rá a maga bélyegét”.²⁰ Kereskedésükre annyi adatunk van, hogy rabszolgáikért a bizánciaktól aranyszöveteket és színes gyapjú szőnyegeket kaptak cserébe.²¹ Ezek képezheték vagyonuknak egy részét s talán részben ezekből került ki a nomád népeknél szokásos kalim, a leány vételára. Gardizi szavaiból azonban az tűnik ki, hogy a levédiai nomádizáló magyarság legfőbb értékmérője és gazdagságának alapja a ló volt s a menyét-, nyest-, evet-, hód-, rókaprémek csak másodszorban szerepeltek értékmérőként.²² (A prémkereskedés előtérbe

kerülésében elsősorban onogur és bolgár befolyásnak van része).²³

A magyarság műveltségére vonatkozó adatokat megfelelően egészítik ki a levédiai magyarság hadi, társadalmi és állami jellegű megszervezettségére vonatkozó adatok. Ibn Ruszta mondja a levédiai magyarságról: „Fejedelmök 20,000, (vagyis sok) lovassal indul ki hadjáratra. *Kende*-nek hívatik és ez a név főkirályuknak címe, mert annak a férfiúnak a neve, ki feletők (tényleg) uralkodik, neve (címe) *dsila*. Minden magyar a *dsila* szavára hallgat s támadást és védelmet s más ügyeket érdeklő parancsainak engedelmeskedik“. (MHK 167—168.) A magyarság tehát már a IX. század folyamán elérhette a nomád államiság azon fokozatát, amikor a vitéz vezér az első törzsfőt lassankint háttérbe szorítja. Ezekután természetes, hogy végül a levédiai-etelközi magyarság a kazár fejedelem és Lebediás (Előd) tanácsára és a kazár birodalom mintájára a nemzetségek és törzsek fejei fölé legfőbb fejedelmül a „bölcse tanácsú és gondolkodású, kiválóan vitéz és az uralomra alkalmas Árpádot“ teszik. (MHK 122.) A magyar törzsek száma Biborban született Konstantin szerint 8, melyek között első a kabarok törzse, amely maga is 3 törzsre oszlik“. ²⁴

A feketetenger-melléki magyarság számformái elsősorban a nomád, állattenyésztő, erős hadiszervezetű társadalmak jellemző vonásait viselik magukon. Kedvelt alapszámuk a 2-es lehetett, amit megerősít a kettős fejedelemség intézménye, valamint a gyakran előforduló fejedelem- és vezérpárok. Az első történetileg szereplő ilyen vezérpár a kubánvidéki „hunok“ két királya: Gordas és Mogeris,²⁵ de ugyanerre mutat Lebediás és Árpád, Álmos és Árpád, Árpád és Liuntis, Árpád és Kurján kettős vezérsége is. A fejedelem- és vezérpárok hagyománya világosan látható Anonymusnál és Kézainál (I. 160. és 161. o.). A levédiai magyarság azonban eljutott a 2-es sokszorozásához (2, 4, 8.), valamint a 2-esnek az 5-ös számrendszerrel való kombinációjához is. Hogy a hozomány összege (10 prém) nagyobb kerek számmal van meghatározva (MHK 173.), ez arra mutat, hogy a levédiai magyarság a 2-es számrendszer kapcsán a kéz egysége fölhasználásával a második etappe-t nem csupán elérte, hanem a sokaság kifejezésében valószínűleg a még nagyobb számok (a 20-as, a 40-es) felé haladt. A nagy számoknak 1000-rel való kifejezése (20,000 harcos) is túlmutat egy primitív állattenyésztő nép számkulturáján; de azért a feketetenger-melléki magyarság ezen a téren elmaradt a ka-

zárók intenzívebb földművelést, fejlettebb időszámítást és meszebb ágazó kereskedelmet mutató számrendszere mögött. A 3-as szám is, amely a fejlettebb földművelésnek és időszámításnak az alapszáma, csakis a kazár eredetű kabarok három osztatú törzsénél fordul elő.

Az ősmagyarság törzsi és hadiszervezetének alapszáma minden valószínűség szerint a 8-as volt, akárcsak a besenyőknél, akik bizonyára még fejlettebb hadiszervezettel bírtak. Biborban született Konstantin tudósítása szerint a magyarok 7 törzséhez csatlakozik nyolcadikul a kabarok eredetileg három törzse.²⁶ Nem valószínű azonban, hogy a magyarság eredeti törzsszáma a 7-es lett volna. Igaz, hogy a finn-ugor népeknek kedvelt száma a 7-es, s a török népeknél is előfordul,²⁷ de nem annyira mint teljességet, lezártágot kifejező szervezeti vagy időszámítási egység, hanem mint a 6-os egységen túlmutató, nagyságot, sokaságot jelző irracionális szám. A nomád szerveztű népek törzsszámait viszont kitünően a hadi szervezet tudatosan kialakított egységeit jelzik s ehez képest leginkább a 2-es, 3-as vagy 5-ös többszöröseiben jelennek meg (8-as, 9-es, 10-es, 12-es, stb.), és csak igen ritkán a hadiszervezet szempontjából hasznavehetetlen (sem kétfelé, sem háromfelé nem osztható) 7-es számban.²⁸ Valószínűnek kell tehát tartanunk, hogy az ősmagyar hadiszervezet alapszáma a kabarok csatlakozása előtt is a 8-as volt. Feltehetjük ennek alapján, hogy esetleg a Biborban született Konstantin felsorolásában szereplő *kettős Kürt-Gyarmat törzs egy törzsbe foglalása, épen a kabarok csatlakozása folytán, a régi 8-as törzsszám fenntartása kedvéért történt.* Az Anonymusnál fennmaradt „Hét-magyar“ kifejezés ezzel kapcsolatban úgy magyarázható, hogy az egyesülés és a törzsek átrendezése után ezzel a kifejezéssel állították szembe az eredeti magyar törzseket és a csatlakozott kabarokat.

3. A X–XI. századbeli magyarság számformái.

Az ősmagyarság kulturájára és számadataira vonatkozó régebbi kútfők híradásai érdekes módon vethetők össze a későbbi magyar krónikák adataival, amelyekben világosan látható a hagyomány által megszentelt számformák küzdelme a változott és változó műveltségi viszonyok által előhívott számformákkal.

Az ősmagyarság számformái, amelyeket a régebbi kútfők följegyeztek, a hagyomány erejénél fogva tovább élnek ezen az

úton belekerülnek a honfoglalás későbbi kútfőinek, a krónikáknak a számanyagába is. Közben azonban a magyarság kultúrája jelentős változáson megy keresztül és ez nem hagyja érintetlenül a hagyományok által megszentelt számformákat sem.

A Tisza- és Dunamelléki hódítás első évtizedeit a honfoglalás ténye töltötte meg, a továbbiakat a virágzó nomád népek módjára a háborúskodás, a kalandok keresése, a zsákmányolás. Ekkor már a magyarság újra gazdagodik, a zsákmányoló kalandozások ismét intenzívvé teszik a keletről hozott s továbbra is keleti népekkel folytatott kereskedést.²⁹ A X. századbeli magyarságra vonatkozó egyetlen számszerű adat a 12-es szám első megjelenése: Géza fejedelemnek a német császár koronázására Quedlinburgba küldött 12 követe.³⁰ Hogy a 12-es szám, amely a kereskedő és kalózkodó népek kedvelt száma s a napév-számítás alapszáma, valóban magyar eredetű-e, vagy a följegyző német krónikás keze nyomát mutatja, az határozatlan el nem dönthető.

A letelepültebb életmód következtében mind nagyobb jelentőségre jut a magyarság foglalkozásai között a földművelés, melynek kezdetei szintén keletre nyúlnak vissza és bolgár, alán keveredéssel kapcsolatosak. Azonban a honfoglaló magyarság törzsrendszere (a 8-as!) és más adatok arra mutatnak, hogy a honfoglalás korának rétegződésében háttérbe szorultak a földművelő elemek: az onogur bolgárok, az alánok, a rabszolgáknak alkalmazott szlávok egyéb néptörzsek, így a földműveléssel és kereskedéssel jobban foglalkozó kabarok (kazárok) is. A magyarság mint kitünőleg nomád nép jut el a mai Magyarországra földjére s hódítja meg azt. Azonban nincs okunk kételkedni abban, hogy a többi foglalkozási ágak is megmaradtak, legföljebb egymáshoz való viszonyuk változott meg; a kalandozások korában a zsákmányolás kerülhetett első helyre, a kalandozások lassú megszűnése után pedig ismét a földművelés és belterjesebb állattenyésztés. Szent István törvényében a 2-es és 5-ös számrendszernek nagy számokban való kombinációit (10, 16, 50, 100, 110) együtt találjuk a 3-as, 7-es, 12-es mindinkább szaporodó előfordulásával.³¹ Endrének a tihanyi apátság részére kiállított adománylevele, amely számszerűleg részletezett gazdasági szolgáltatásokat tartalmaz, világosan mutatja a 3-assal és 7-essel kapcsolatos számformák előtérbe nyomulását, a részletező földművelés és állattenyésztés számokban gazdagabb voltát.³² Érdekes megjegyezni, hogy ennél az igen reális jellegű ügyletnél az adományozó hatóság a számszerűség

formai követelményének nem csupán az adminisztratív elrendezkedés irányában törekszik lehetőleg teljes mértékben eleget tenni, hanem az időszámítás által fölhasznált és ott kedveltté, sőt szakrálissá magasztosított 7-es számmal kapcsolatban határozottan esztétikai, érzelmi jellegű számformulát mutat fel: „az alapítólevél keltezése «a hétszeres ég s az egész teremtés egyetlen istensége üdvösséghezó megtestesülésének 1055-ik esztendejét» említi“, amikor is a „léggyőzelmesebb fejedelem“-mel, Andrással együtt „a legnemesebb herceg, Béla uralkodott“.³³ A pogány világnak keresztény köntösbe öltöztetett számformulája („hétszeres ég“) így kapcsolódik a szintén pogány (keleti) eredetű kettős fejedelemség intézményével. A számformulák föllépése, a hármasságoknak a kettősségek rovására való térfoglalása a földművelés lassú előnyomulásával párhuzamos jelenség, amely a régi számszerű hagyományokat is többé-kevésbé átalakítja.

4. Krónikáink a számokról.

Teljes egészében élénk rajzolódik a megváltozott viszonyok átalakító hatása, ha összehasonlítjuk a honfoglaló magyarság számformáiról szóló régebbi tudósításokat a honfoglalásról szóló XI–XIII. századbeli magyar kútfőkkel, az Anonymusnál és Kézainál található számszerű adatokkal, melyekben egyrészt világosan láthatjuk a honfoglaló nomád magyarság jellegzetes számformáinak hagyományokban leszögezett nyomait, másrészt a megváltozott foglalkozások és az intenzívebb számkultúra jellegzetes jeleit.

a) *Anonymus számformái.* Anonymusnak a nomád hagyományokra visszamenő adatai között Álmos és Árpád viszonyában a kettős fejedelemség világos nyomait láthatjuk: a honfoglalás *tényleges* vezére Árpád, de Álmos csak a honfoglalás után hal meg s Árpádot csak ezután választják meg a magyarok fejedelemmé. (12–13. f.) A magyar ősi szervezkedésnek, a szokásoknak és a hagyományoknak a 2-essel kapcsolatos beidegzését mutatják az oly gyakorta előforduló kettősségek, amilyenek pld., hogy Anonymusnál Árpád vezérei, *Ond* és *Ketel*, *Ösbő* és *Velek*, *Ete* és *Vajk*, *Ösbő* és *Öse*, *Szabolcs* és *Tas*, *Ed* és *Edömér*, *Szovárd* és *Kadocsa* (testvérek), *Gyula* és *Zombor* (testvérek), *Bolya* és *Bonyha* (testvérek), *Gyula* és leányai: *Karoldu* és *Saroltu*. Ugyanúgy megtaláljuk Anonymusnál a 2-esnek és háladványainak az 5-össel mint alapszámmal való fölhasználását: Árpád Halics városában többek közt 10 kitűnő arab paripát kap

ajándékol (11. f.); Árpád 20 napot tölt Attila városában (45. f.); Ösbő vitézei közül 20 magyar esik el (51. f.); a honfoglaló magyarok Munkácsen 40 napot töltenek (39. f.). Mindezek nem csupán Dáres Phrygius és a Biblia számainak esetleges hatását mutatják, hanem azt is, hogy a magyarok a számolásban tovább haladtak a megkötött, nagyobb számok (10, 20, 40) felé, majd pedig a kevésbé megkötött, sokaságot kifejező nagy számok felé.³⁴ Anonymusnál gyakran találjuk a 3-as, 7-es és 12-es számokat és ezek többszöröseit. Almos Ladomér városában 3 hétig marad (11. f.); a magyarok Borsova várát harmadnapra veszik be (14. f.); Zalán vezér küldöttjei Árpádot harmadnap köszöntik (14. f.); a Zalán elleni hadjáratban *Lél*, *Bulesu* és *Botond* a vezérek (41, 42. f.); a Galád elleni hadjáratban *Szovárd*, *Kadocsa* és *Vajta* (44. f.); Ottó német király elleni hadjáratban *Lél*, *Bulesu* és *Botond* helyett *Botond*, *Szaboles* és *Örkény* a vezérek (56. f.); Ösbő 3 napig marad a Pét-mezőn (48. f.); a vezérek (Ösbő és *Velek*) harmadnapon rendezik el seregeiket *Mén-Marót* ellen (51. f.); Ösbő és *Velek* vitézeinek harca *Mén Marót* ellen 12 napig folyik (14. f.). Árpád Zalán vezérhez 12 fehér lovat, 12 tevét és 12 kun fiút küld, a vezérnének pedig 12 hölgymenyétprémet, 12 nyestbőrt és 12 aranyos köntöst (14. f.); Árpád 14-ed napon vonul be Veszprém városába (49. f.), 21-ik napon tart tanácskozást *Ecilburgban* (47. f.), 1 hónapig tart pihenőt *Halicsban* (11. f.). Ösbő vitézei közül 15 székely esik el (51. f.). A 3-as, 7-es, 12-es és többszörösek rendszerint az intenzívebb földművelés és részletezőbb időszámítás kísérszámai s legtöbbször a hét, a holdhónap s a napév ismeretével járnak együtt. Természetesen ezek az Anonymus korára jellemző számok nem azt jelentik, hogy a honfoglalás magyarjai nem ismerték a hetet, a holdhónapot s a napévet, de föltehető, hogy ezirányú ismereteik az Anonymus koráig eltelt idő alatt sokkal intenzívebbekké lettek, sokkal inkább beleférkőztek gondolkodásmódjukba és reányomták bélyegüket kedvelt számformáik kialakulására.

b) *Kézai számformái.* Kézai számadatai közül nem egy arra mutat, hogy közvetve vagy közvetlenül a magyar hagyományokból van merítve. Hogy *Hunor* és *Magor* a Maeotis ingoványaiban Belár fiainak asszonyait s az alánok fejedelmének, *Dulának* két leányát fogják el s ezek ivadékaiból származnak a hunok és magyarok, ez bizonyosan az ősi időkből, a feketetenger-melléki hazákból fennmaradt hagyomány.³⁵ Jelek vannak arra, hogy Kézai sokszor közvetlenebbül ragaszkodik

a nomádok hagyományához, mint Anonymus.³⁶ De joggal feltehető, hogy az ő korában: a nomád kunok és Kun László idejében újra jobban kivirágozhattak a nomádok kettősségei (természetesen már inkább tarkázva a fejlettebb kultúra hármasságaival és egyéb számformákkal, sőt teljesen szabálynélküli számok megjelenésével). Erre mutat, hogy Kézai előadása szerint Scythiában két nagy folyóvíz ered, az Etől és a Tagora;³⁷ Etele vezérségéért Csaba és Aladár vetélkednek, Csaba két fia Ed és Edemen (15. §.), Könd kapitány fiai Kücsid és Kopján (19. §.). A jövevény nemzetségekről szóló függelékben együtt szerepelnek Olivér és Rátolt (56. §.), Becse és Gregor (57. §.), továbbá Hont és Pázmán (50. §.), Wolfer és Hedryh (52. §.), Keled és Guth (54. §.), Simon és Mihály (61. §.), Simon és Bertrám (61. §.), akik mind testvérek. Mindez arra mutat, hogy Kézai korában már újra teljes kifejlést nyer a testvér-ősök és a kettős nemzetség-ősök követelménye. Jellemzően egészíti ki ezt az adatot, hogy Etele őrszemeit a világ 4 része felé osztja szét (11. §.), ami nagyon emlékeztet a törökök világtájak szerinti hadrendjére.

Előfordul az is, hogy Kézai a 2-es alapján csoportosít olyan adatokat, melyek egyéb forrásokban 3-as egységben fordulnak elő. Kézai az ágostai veszedelemben (15. §.) csupán Lél és Bulcsu vezérségéről tud, a német krónikás elbeszélése viszont, — mely szerint a németek Bulcsut, Lélt és még egy harmadik vezért, Surt vitték és akasztották fel Regensburgban, — valamint az, hogy Anonymus a honfoglalásban Bulcsut, Lélt és Botondot együtt szerepelteti, a fejlettebb, földművelőbb kultúra hármasszó követelményének tekinthető.³⁸ Másrészt azonban Kézainál is láthatjuk az ősi nomádok kettősségeitől a hármasságok felé vezető átmenetet, így például nála a hun kapitányok nevei: Béla (Etele fia), kinek testvérei Keve és Kadocsa, Etele testvérei pedig Reuwa (Rof) és Buda.³⁹ Hogy Szár Lászlónak Kézainál három fia van: András, Béla és Levente, valószínűleg az idők folyamán mindinkább föllépő hármasszó követelménye.⁴⁰ A nagy tömegeket kifejező számok területén is megfigyelhető Kézainál bizonyos ingadozás a 2-es és a 3-as számrendszer között: előfordul nála egyrészt a 20,000, másrészt a 3000, 15,000, 30,000 és 60,000 mint a nagyság és sokaság kifejezője. (1. 9, 13, 15, 18, 21. §.)

c) *A magyar törzsek száma a krónikákban.* Külön figyelmet érdemel végül a honfoglaló magyarság törzseinek a száma, ahogyan az Anonymusnál, Kézainál és a XI–XIII. századi

külföldi kútfőknél megjelenik. Mindezeknél teljes egyöntetűséggel *hét* a magyar törzsek száma. Pauler Gyula szerint az Anonymus és Kézai elveszett, közös régi forrásában (amelyet ő „B”-vel jelez, Hóman Bálint pedig az 1091–1092 tájon íródott „Gesta Ungarorum”-nak) benne kellett lennie, hogy a magyaroknak 7 vezérük volt.⁴¹ Anonymus a magyarok és a kunok 7–7 vezéréről szól. Kézai pedig a magyarok 7 kapitányáról.

Freisingi Otto krónikájában megemlékezik az augsburgi csatáról is, ahol szerinte a magyarokat mind leölték, úgy hogy csak 7-en maradtak. Ezt a mondát továbbfejti a XIII. század elején író Albericus, aki Freisingi Otto és Sigebertus után indulva megjegyzi, hogy az augsburgi ütközetből „megmaradt 7 magyarból egy lett a király. Ezek hazatérve, az egész népet, mely nem ment ki velök a háborúba, szolgaságba taszították. Csak a megmaradt 7 magyarból származnak most a nemesek Magyarországon”.⁴² Minthogy a 7-es szám a külföldi iratokban csak azután említetik, amikor a nyugati népek és a magyarok közötti érintkezés szorosabb lett, Marczali joggal fölteszi, hogy a 7-es szám csak a *hét* vezér magyar mondájából eredhetett. (MNT I. 185.) Anonymus és Kézai viszont még nem tudnak a 7 gyászmagyarról. Azonban későbbi krónikáink (Márk krónikája, a budai és a pozsonyi krónika) beszélnek, hogy egy magyar sereg Gallia felé ment zsákmányolni s a visszatérő sereg egy részét a szász herceg megverte s csupán 7-et hagyott élve közülük, füleiket megcsonkítva, hírmondónak, akiket itthon a közösség arra ítelt, hogy sátorról-sátorra koldulva tengessék életüket.⁴³ Marczali azután a XII. és XIII. századbéli külföldi tudósításokat s a magyar krónikák elbeszélését egymás mellé állítva, igen jogosan az alábbi végső következtetést vonja le: „Az idegenek egyaránt hallva a szerencsétlen hét magyarról és a hét vezérről, könnyen összekötötték őket, mint ahogy Alberich tette, és a mi krónikánknak azután, mintegy tiltakozásul, ki kellett emelniök, hogy a nép ugyan a hét gyáváról szól, de azért a hét vezér is énekeltetett magáról”. (MNT I. 186–187.)

Lássuk már most, miképen történt, hogy míg a honfoglaló magyarságról igen nagy valószínűséggel megállapítható a 8-as mint törzsszervezeti szám, addig az Árpádkorban nemesak a magyar törzsek számát fogalmazzák meg 7-ben, hanem az mint a magyarok jellegzetes, kedvelt és megénekelte számegysége jelenik meg, melyet a külföldi krónikairók egyéb esetekre is alkalmaznak s a magyarok legfőbb 7-es számú hagyományával: a *hét vezér* mondájával zavarják össze.

Az átmenetet világosan mutatja Anonymus, aki az eredeti 8-as törzsszámot olymódon csoportosítja 7-esekben, hogy különválasztja a kabarokat (kunokat) s azoknak szintén 7 törzset tulajdonít. Hogy azonban az eredeti 8-as had- és törzsszervezet még benne él a hagyományban, erre mutat Kézai adata, melyszerint a magyarságnak a honfoglalás idejében 108 nemzetsége volt (5. §.), amit Tagányi Károly nagyon helyesen a 100 (= sok) és a 8 (= Konstantinos törzsszáma) összetételéből magyaráz.⁴⁴ A 8 magyar törzsnek 7-re való redukálása meg kellett hogy legyen már Anonymus és Kézai közös forrásában, kérdéses csupán az, hogy vajjon Konstantinos 3 kabar törzset melyik forrás, a „Gesta Ungarorum“, vagy Anonymus emelte-e fel 7-re.

A 8-as törzsszámoknak 7-esre való fölbontása logikusan következik abból az átalakulásból, amelyen a magyarság végleges letelepülése által keresztülment. A honfoglaló magyarság mint harcias, nomád állattenyésztő nép, a 7-essel mint hadiszervezeti egységgel semmit sem kezdhett: gondolkodásában — inkább térbeliségre, mint időbeliségre beállított mentalitása révén — a kétszeri kettéosztáson alapuló 8-as volt a természetes, sőt kedvelt szám. Valószínű, hogy ismerték a fejlettebb időszámítási rendszereket is, de ezek nem jutottak gondolkodásukban és életmódjukban olyan döntő jelentőségre, mint a törzsszervezet kiemelkedő számai. Ezzel szemben az Árpádkori magyarság, ha változatlanul tovább is üzte az állattenyésztést, mégis egyrészt elszakadt a nomád hadiszervezettől, másrészt a részletezőbb földművelés révén sokkal inkább kapcsolatba került a fejlettebb időszámítások számbeli egységeivel. Az átalakulásnak ezen a fokán a 8-as semmitmondó szám: a *teljesség* kifejezésére a 7-es és a 12-es, a *sokaság* kifejezésére a 30, 60, 100, 1000 stb. szolgálnak. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy a honfoglaló magyarság törzseiről szóló hagyományban a törzsek száma 7-re száll le, illetve 7-es csoportokban rendeződik.

Befejezés.

Reámutattunk arra, hogy a letelepültebb életmód s a foglalkozások egyensúlyának a földművelés javára való eltolódása hogyan nyomja reá bélyegét a magyarság kedvelt számaira és milyen befolyást gyakorol a számformák és számvariációk kialakulására. Ennek a folyamatnak a során a magyarság lelki átalakulásában az akarat világának a rovására mindinkább tért nyer az érzelmek világa s a nomádokra jel-

lemző akarati beállítottságnak a helyébe a harci dicsőségnek inkább irodalmi magasztalása lép. A Szent István halálát követő időszak az, mikor (Szent István, Szent Gellért alakja körül) legendák szövődnek, mikor a honfoglalás (Árpád) és a kalandozások (Lél, Bulcsu és Botond) koráról hősi elbeszélések keletkeznek. A *Gesta Ungarorum* egy dicső, de relative nyugodtabb korban, Szent László korában alakul ki írásban is.⁴⁵ Utána majd egy egész századnak kellett eltelnie, hogy a hősi elbeszélésekből és az énekesek csacska meséiből Anonymus romantikus *Gestája* megszülessék. Anonymus esztetikai szépségeket kereső törekvéseire Arany János⁴⁶ s újabban Hóman Bálint⁴⁷ mutatott rá. Kézai *Gestája* egy, a nomádság felé erősen visszahajló korszak terméke. A hős királyokról (Béláról és Endréről, Gézaról, Salamonról és Lászlóról) szóló elbeszélések egy újabb hősi korszak idején (Nagy Lajos korában) rögzítődnek meg végleg a budai és pozsonyi krónikákban és Márk krónikájában. Az állandóan a békés letelepültség felé haladó társadalom életében is tehát mindig a nomádos állapotok felé való visszafordulás harcias periódusai azok, amelyek a történeti (és számszerű) emlékek följegyzésével s az ősi dicsőség irodalmi feldolgozásával is kifejezik annak a szerencsés egységnek a meglétét, melyben az akaratmegfeszítés harci lendülete a békésebb társadalmak esztetikai szépséget kereső hajlamával kapcsolódik össze.

Jegyzetek.

¹ L. Bibó I., A számok szerepének és jelentésének kialakulása az emberiség történetében (N. és Ny. 1934, 7—9. és 1935, 4—6. számában, illetve a hasonló című különlenyomatban).

² V. ö. Domanovszky S., Kézai és a hunkrónika. (Károlyi Emlékkönyv, 128.)

³ Konstantinos, De adm. imperio 37: „Tudnivaló, hogy egész Patzinakia nyolc kerületre oszlik, és mindegyiknek külön nagy fejedelme van. ... A nyolc kerület negyven részre oszlik, és apróbb fejedelmek is vannak”. (MHK 116—117.)

⁴ „Tudnivaló, hogy a besenyők négy törzse, t. i. a Kuartiztur, Szyru-kalpeé, Boro-talmat és Bula-tzoszpon, túl lakik a Dnyeperen a keleti és északi részekben. ... A többi négy pedig innen lakik a Dnyeperen nyugatnak és északnak”. (MHK 117.)

⁵ Ibn Fadhlán szerint: „kétféle kazar van: az egyik kazar fajt *kara kazar*-nak hívják, ezek annyira sötét barnák, hogy majdnem oly feketék, mint az indiaiak, a másik kazar faj fehér és szépsége s arányai által feltűnő”. (MHK 216.) V. ö. Ibn Khordādbehnnek a IX. század derekáról való tudósítását: „A kazaroknak két osztálya van, az egyik a katonai s ez moszlimokból áll, a másik a zsidók s ez a polgári elem”. (MHK 245.)

⁶ Isztakhri szerint: „Ennek a városnak nincsenek (hozzá tartozó) falui, csak mezei vannak húsz paraszanga kiterjedésben, ahova (a lakosok) nyáron kimennek szántani, vetni s betakarítani; terményeik egy részét a folyó partjához viszik, más részét a róna kezdetéhez s ezeket részben szekereken, részben vízen szállítják el. Élelmiszereik közt a leggyakrabban előforduló a rizs és a hal“. (MHK 228–229.)

⁷ Gardizi szerint: „A kazarak tartományában szántóföldek és sok kert található, s ez a föld az életnek sok kényelmét nyújtja; méhek is nagy számmal vannak és jó viaszot visznek innen ki“. (MHK 158.)

⁸ Isztakhri szerint: „Itszil városa két részből áll, u. m. az Itszil nevű folyó nyugati oldalán levő rész, ... s a folyó keleti részén levő rész; a király a város nyugati részét lakja, ... kőfal veszi körül; e rész építkezése nagyon terjedelmes. Lakóhelyeik nemez-sátrak és csak kevés vályogból készült házuk van; vásártereik s fűrdők vannak“. (MHK 223.)

⁹ B. sz. Konstantin szerint: „...Patzinákia... egész Sarkelig, a kazárok váráig terjed. (MHK 131.) V. ö. továbbá Ibn Rus-tát: „Mondják, hogy a kazárok régebben, félvén a magyaroktól és más, az ő földjükkel szomszédos népektől, magukat körülsáncolták“. (Id. Németh Gyulánál, A honfoglaló magyarság kialakulása, 155.)

¹⁰ Isztakhri szerint: „A kinestár jövedelmi forrásai vámokból és a kereskedők tizedeiből állanak, amelyek a szárazföld, tengeri s folyami útvonalakra megállapítottak. A falusi s vidéki nép kénytelen minden élelmiszer- s ital után, mire szüksége van, beviteli vámot fizetni“. (MHK 225.)

¹¹ Ibn Fadhlán szerint: „A kazár (fő) király címe *khákán*, ... helytartójának címe *khákán bhu* és ez vezényli a hadsereget és kormányozza az országot; ő intézi a háborút“. (MHK 217.)

¹² „Ennek (a *khákán* bhunak) helytartója a *kender khákán*, akit a hivatalban egy *dsausir*-nak címzett férfi követ“. (MHK 218.)

¹³ Isztakhri szerint: „A királynak hét bírója van a zsidók, keresztények, moszlimok s bálványimádók közül“. (MHK 225.) Ibn

Fadhlán szerint: „A királynak kilenc bírója van a zsidók, keresztények, moszlimok és bálványimádók közül“. (MHK 215.)

¹⁴ Hóman-Szekfü. Magyar történet, 42.

¹⁵ Ibn-Khordadbeh tudósítása, idézve Vámbéry i. m. 27.

¹⁶ Gardizi szerint: „A magyarok bátrak, jó kinézésűek és tekintélyesek. Ruházatjuk színes selyemből készült, fegyverzetük ezüsttel bevont, fényt kedvelők“. (MHK 172.)

¹⁷ Ibn Rusta a következőket írja a két folyó (valószínűleg a Don és Dnieper) közötti hazájukról: „Tartományuk kiterjedt s egyik határuk a Fekete-tenger alkotja s ebbe két folyam szakad, ... ezen folyamok közt laknak. Télvíz idején, aki ezen folyók valamelyikének közelében lakik, e folyóhoz húzódik s a telet partjain tölti el halászva; az ott tartózkodás tél idején nekik alkalmasabb“. (MHK 168.)

¹⁸ Németh Gyula i. m. 172: „Bolgár-török jövevényszavaink...: *tok, sőreg, borz, görény, ürge, gödény, tűzok, alma, körte, kökény, som, köris, szőlő, (bor, seprő, szür)*“. — V. ö. Zichy J. gr., A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve, 1923) 50–52: bolgár-török jövevényszavak a magyarban, amelyeket vagy a Kaukázusban, vagy egy még régebbi bolgár-török érintkezés útján tanultunk

el, a következők: gabona termelésre vonatkoznak: *árpa, búza, tarló, eke, sarló, kéve, kepe, szérű, szór*... A gabona feldolgozására vonatkozik: *ór* (öröl)... Növénytermelésre vonatkoznak még: *kender, komló, borsó és tormá; gyümölcstermelésre és szőlőgazdaságra: gyümölcs alma, körte, szőlő, szűr*, (szüret, bor) *söprő*... „A magyar nyelv, bolgár-török jövevényszavai az állattenyésztésnek majd minden ágára kiterjednek. *Bika, ökör, tinó, üsző, borjú*... disznó... ser-te... ártány“. — Lásd továbbá Hóman-Szekfü i. m. 65.: „Az alánok nyelvéből való jövevényszavaink *vért, kard, üveg, vám, hid, asz-szony* = királynő, *fizet, gazdag, kert, méreg, tölgy* stb.“.

¹⁹ Ibn Rusta szerint: „A szlávok felett fennhatóságot gyakorolnak, reájuk szüntelen kemény adókat vetnek ki s őket rabszol-gáiknak tartják“. (MHK 172.)

²⁰ Fettiich Nándor, A levediai magyarság a régészet megvilágításában. Századok, LXVII. 270. Lásd u. o. 268. „Az ősmagyar fémművesség normann elemeiből arra lehet következtetni, hogy a kazárok szerepét a Donec-medencében a IX. század közepe körüli időben lassanként a magyarok vették át és nagy gazdasági és katonai fellendülésük idején is ők ültek *Verchne-Saltovoban*“.

²¹ Ibn Rusta szerint: „A szlávokat meg-megtámadják s *foglyaikkal* a tengerparton a rúmi (bizánczi) birodalom *egyik ki-kötő helyére* mennek, mely *Karkhnak mondatik*... A midőn a magyarok rabszolgáikkal Karkh elé érkeznek, a rúmiak eléjükbe jönnek s vásárt csinálnak velök. A magyarok rabszolgáikat nekik által adják s cserében byzanti (rúmi) aranyszöveteket, színes gyapjúszőnyegeket és más rúmi árukat kapnak“. (MHK 169—170.)

²² „A leánykérésre nézve, nekik (t. i. a magyaroknak) következő szokásuk van: Ha a házasulandó férfi valamely nőt el akar venni, megfizeti a kalimot, amely az ő gazdagságához képest, több vagy kevesebb számú lóból áll. Mialatt a kalim felett egyezkednek, a leány atyja a völégény atyját a saját házába vezeti és mindent összeszed, amiye neki: menyét-, hód-, evet-, nyest-, róka-prémekből van. ... kiválogat *tíz* prémet s ezeket egyenletes helyen összegön-gyölgeti és a völégény atyjának lovához kötve, az illetőt haza-ereszti. Az (t. i. a völégény) elküldi a menyasszonyért megállapí-tott: lovakból, pénzből és árukból álló kalimot, erre azt a nőt az ő házába hozzák“. (Tagányi Károly, A hazai élő jogszokások gyűj-téséről, (Néprajzi könyvtár, 1919. 23—24.) A gr. Kuun Géza által fordított Gardízi szöveg (MHK 172—173.) helyesbítése.)

²³ „Jordanes a VI. sz. közepén szól a „hunugur“-okról, mint a Pontus vidékén lakó népről. Megemlíti, hogy prémkereskedéssel foglalkoznak“. (Németh Gy. i. m. 179.) „Az onogurok híres prém-kereskedők. A magyar nyelv bolgár-török eredetű szavai között pedig a prémiparnak világos nyomai vannak. A bolgár-török ere-detű magyar *szűcs* szónak eredetileg »varró« a jelentése; *ködmen* szavunk a magyarban bőrből készült ruhadarabot jelent, a török-ben csak „felöltőt“; a magyar *szirony* török megfelelője csak „szíj-jat“ jelent. (U. ő 182.)

²⁴ Konstantinos szerint: „Az első a kabaroknak a kozároktól elszakadt nemzetsége, a második a Neké, a harmadik a Megeré, a negyedik a Kurtugermat, az ötödik a Tarján, a hatodik a Genakh. a hetedik a Karé, a nyolcadik a Kaszé nemzetség“. (MHK 124—125.) — Németh Gy. (i. m. 272.) szerint a 8 törzs neve: Kabar, Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi.

²⁵ Moravesik Gy. MNy. XXIII. 226—227., id. Németh Gy. i. m. 166—167.

²⁶ Hogy török szervezetű népeknél több törzsből álló egység egy másik törzsszövetséghez *egy* törzsként csatlakozhat, erre nézve lásd Németh Gy. i. m. 15.: „Kínai forrásokból tudjuk, hogy az uiguroknak eredetileg 9 törzsük volt; később csatolták magukhoz tizedik törzsül a basmylok törzsét a tizenegyedikül a Karluk törzset, miután e két népet legyőzték“. Amint látjuk, bár a karluk törzsek számegysége „három karluk“ s mégis csak 11 szerepel, mint az egyesült törzsek (9+1+3) száma.

²⁷ „Atyám, a kagán, tizenhét emberrel kivonult... midőn összegyűltek, hetvenen lettek, ...embereket gyűjtött s őket összetartotta. Hétszáz férfi volt már összesen. ... (A tizenhét, hetven és hétszáz természetesen nem veendő szó szerinti.)“ Németh Gy. i. m. 13.

²⁸ Németh Gy. (i. m. 39–40.) a következő népeveket idézi: „*Üč-oyuz* 'Három-oguz'; *Alty-cyuz* 'Hat-oguz'; *Säkiz-oyuz* 'Nyolc-oguz'; *Üč-karluk* 'Három-karluk', kikről a kínaiak is feljegyzik, hogy három törzsből állottak s 'Három-törzs'-nek is nevezték magukat. Ontörturuk 'Tizennégy-nemzetség' egy kara-kalpak néprész neve. *Kyrk-jayma* 'Negyven-jayma' egy XI. századi török törzs“. A tiz törzsből álló nyugati türkök neve a türk feliratokban *On-ok* „Tíz-nyíl“. (i. m. 41.); „...a tiz törzsre osztott nép tíz fejedelme egy-egy nyílat kapott a kagántól s innen kapta a „Tíz-nyíl“ nevet a tiz törzsből álló nép, melynek öt törzse keletre, öt törzse nyugatra lakott. ... Oguz kán népe — hat fiának megfelelőleg — hat fő-törzsből állott“. (i. m. 42.)

V. ö. Ligeti „Die Herkunft des Volknemens Kirgis“ című értekezésében (Kőrösi Csoma-Archiv I. B. 375–77.) előforduló népnevekkel: „Mit Zahlen zusammengesetzte Stamm- und Völkernamen sind z. B. folgende: Der Vielgenannte Völkernamen *kimak* ist nach Marquart ursprünglich *iki imäk*. Die Orkhon-inschriften erwähnen oft die *üč qaryqan* 'drei q.' Ein karakirgisches Geschlecht heisst *üč tamya*, ein özbegisches *üč tamyalı*. Die Chinesen erwähnen auch die drei Stämme der *üč quartuq*, wobei wir sogar erfahren, dass sie sich später selbst 'drei Stämme (san sing)' genannt haben. Auch Abulyázi tut dreier Turkomanenstämme Erwähnung, deren gemeinsamer Name *üč il* war. Die Vereinigung der Stämme *ulat*, *berlas*, *terlas*, *targan* (oder *sulduz*) wird in ähnlicher Weise *tört ulus* 'vier Völker' genannt. Die vier afghanischen Mogulenstämme heissen *čor ajmac* 'vier Stämme'. Kazakische Geschlechter führen die Namen *tört qara*, *tört aul*, *čar džitim* (vier dž.), ein teleutisches *tört as*, ein özbegisches *tört tamyalı*. Die *beš bärän* (fünf b.) *beš kämpir* sind karakirgisches Geschlechter. *Beš bojaq* ist ein schorzsches, *alty ajaq* (sechs a.) ein karagatschisches Geschlecht. Die Jenissei-inschriften erwähnen die *alty oyuz*, die Orkhon-inschriften die *alty čub*. Es bestehen ein karakirgisches Stamm der *džeti qul* (sieben q.), ein kasakischer der *džetti urı*, ein sagaisches Geschlecht der *četti pürü*. Bei den Kasaken haben wir die *segis sarı aldžan* (acht s. a.). Die köktürkischen Inschriften liefern: *sekiz oyuz*, *toquz oyuz* (neun o.), *toquz tatar*. Ein Geschlecht der *qytai qypčaq* heisst *togus bai*, Rašideddin und Abulyázi sprechen oft genug von *toquz uıyur* und *on uıyur* (zehn o.). Häufig erwähnen die Orkhon-inschriften die *otuz-tatar*. Bulgarisch-türkische Stämme sind die *uturıyur* (dreissig *oyur*) und die *onoyur* (zehn *oyur*).

Auch an mongolischen Beispielen fehlt es nicht. Solche sind: *dörbän oirad* (vier ö.), *dörbän xoriya*, *dörbän xari*, *tabun nutuc* (fünf Stämme), *dolcayan tümüd* (sieben t.), *arban xojar tümüd*

(zwölf t.), *naiman minyon zoit* (acht tausend x.). Der einheitliche Name der Mongolen lautet bei Sanaŋ Setsen *döcün tümän* (vierzig t.).“

²⁹ Taksony idejében a Bulár földről nagyon sok ismaelitával jöttek fölötté nemes urak: Billa meg Baks... „Ugyanerről a tájékról jött egy Hetény nevű igen nemes vitéz”. (Anonymus, 57 f.) — V. ö. Pauler, A magyar nemz. tört. Szt. Istvánig, 96.: „a köből, mészből épült cseh Prágába, hová szlávok, oroszok portékáikat vitték, 973 körül, a magyar területéről eljöttek zsidók, mozlimok, magyarok, törökök — s áruikért, byzánci pénzükért, szörneműeket, prémekeket és rabszolgákat vittek haza magukkal”. — Magyarországból Bulgária felé ezüsttel és lóval kereskednek. (MHK 375.)

³⁰ Pauler Gyula, A magyar nemzet története Szent Istvánig, (Budapest 1900.) 101.

³¹ Szt. István törvényei szerint, ha valaki haragjában vagy gőgében szándékos emberölést követ el, 110 arany pénzt fizessen. Eből 50 a királyi fiskust illeti, 50 a rokonokat, 10 pedig a közbenjárókat, a bírókat. Aki nejét megöli, ha az illető ispán, 50 tinóval engesztelje ki a nő szüleit, ha vitéz vagy jobbmódú ember, 10 tinót, ha közember, 5 tinót fizessen. Fegyveres támadás esetén 100 tinó a váltság, ha vitéz tör más vitéz udvarára, 10 tinót, ha közember, 5 tinót köteles fizetni. Ha főember követ el esküszegést, 50 tinó a váltság, ha közember, 12 tinóra váltsa meg kezét. A gyűjtogatónak 16 tinó „mely 40 solidust ér” a birsága. A leányrabló vitéz 10 tinót fizet, ha közember 5 tinót. Ha szolga lop, orrát váltsa meg 5 tinón, ha csonkitott orral lop, megválthatja füleit 5 tinón. Ha harmadszor is lop, halállal bünhődik. Ha házasságban a férj, két ízben váltsa meg a férje, harmadszor el kell adni szolgaságba. A boszorkányt vigyék az egyházhoz, ha harmadszor is bűnbe esik, adassék át a bíróságnak.

³² Endrének a tihanyi apátság részére adott adománylevelében a következők szerepelnek: „a kolostornak 20 ekeföldje van... földjeit hatvan telek vagy házhely lakossága művelte. A kolostor másféle szükségletére, szolgálatára húsz vincellér szöllejével, húsz lovas legény, tíz halász, két szakács, két varga, két ács, egy ötvös, két kádár, malmával két molnár, egy faragó vagy esztergályos, egy mosó ember, egy timár és tíz szolgáló leány állott készen. 34 csődört kancákkal öt lovász, 100 tehenet három gulyás, 700 birkát három juhász, 100 disznót két kanász őrzött: 50 méhkasnak két méhészt viselte gondját. Azonkívül megígérte a király, hogy a szerzetesek szükségletére minden évben ménéséből ötven csikót ad. A kolostor szolgáncái mindössze 140 házat foglalt el”. (Pauler: A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt I. 123.) — „Mind-ezeket szabad ajándékozással adtuk az előlmondott monostornak... ezen rendelet (decretum) áthágója... kényszerítettessék 12 font arany fizetésére”. Erdélyi L., A tihanyi apátság története (Budapest 1908.), I. 13.

³³ Erdélyi i. m. 14.

³⁴ Anonymus kevésbé kötött, nem egyszer csak összetételük kibontásai útján megmagyarázható számai a következők: „a szclitaiak Cirust, a perzsák királyát háromszázharmincezer emberével együtt megölik”. (I. f.) Almos vezérnek tízezer márkát küldttek, meg ezer lovat... továbbá száz kún fiút, valamint negyven teherhordó tevét”. (10. f.) A ladomériek vezére Almosnak „kétezer márka színaranyat, ... háromszáz paripát, ... huszonöt tevét és ezer ökröt... adott”. (11. f.) „Halics vezére elrendelte, hogy kétezer nyilas és háromezer paraszt járjon előttük s... utat készítsen nekik”. (12. f.)

Mindezek valószínűleg a későbbi időknek, Anonymus korának kedvelt, kerek számokban kifejezett nagyszámjai.

³⁵ L. Kézait (3. §.), v. ö. továbbá, hogy Anonymusnál Gyula vezérnek épúgy két leánya van, mint Kézainál az alának fejedelmének, Dulának. (Hóman: Magyar történet I. 66.)

³⁶ Hóman (A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói, 31.) említi, hogy „néhány ponton Kézai kivonatos Gestája is közelebb áll a krónikák bizonyos csoportjához és Anonymushoz, mint a bővebb krónikák”. Kézai és Anonymus egyezéseit tüzetes szövegkritikával Domanovszky (Kézai Simon mester krónikája 39, 77, 82, 87, 91.) mutatja ki. Hóman i. h. szerint „figyelmet érdemel az is, hogy a Kézai kivonat címe — Anonymussal egyezően s a későbbi krónikáktól eltérően — Gesta Hungarorum”.

³⁷ Domanovszky (Kézai Simon mester krónikája, 40.) szerint Etöl és Tagora (Tugotha—Tugora) eltorzulás *Justinus*-ból V. ö. u. o. 42.: „Az »Etul id est Don«, mint határmegjelölés pedig valószínűleg az »Etul et Don«, Volga és Don kifejezésből torzult”. Ha így is lenne, ez még nem magyarázza meg az eltorzulásban újra föllépő kettősséget. Itt valószínűleg lelki szükségleteiről van szó, amely mindenképen egy *kettősségben*, itt a két legnagyobb folyó megjelölésében jut kifejezésre. Sokszor előfordul, hogy egy-egy nagy területet egyszerűen 2 vagy 4 folyóvízzel fejezünk ki, pld. a magyar címer 4 (népszerűen a *Duna, Tisza, Dráva, Száva* folyókat jelképező) polyáját. A források is az Itil (Don) és a Duba (Kubán) területéről szólnak, pedig a magyarok Kaukázusvidéki hazája valószínűleg legalább 4 vagy 5 nagy folyó (a Don, a Kubán, [Hypanis], a Jagorlik, a Jeja [Rhombites] és a Kuma [Udon]) mellékére terjedt ki.

³⁸ Hóman i. m. 7.: „Tres autem reguli in bello capti Ungarorum suspendio perierunt”.

³⁹ Hóman (i. m. 57) rámutat arra, hogy Kézai „Jordanestől vette át a Mundzuk-fiakról (Attila és Bleda) szóló értesítést, kiegészítve azt a magyar hagyományból vett nevekkal (Keve, Vela vagy Bela, Kadocsa, Kádár)”. Az átvétel ténye azonban nem mond okvetlenül ellent annak a föltevésnek, hogy itt az eredeti dualisztikus (már Jordanesnél a hun hagyományokból merített) felfogás változott át hármassággá. Az, hogy Kézai az eredeti dualitást keveri a magyar (szintén dualisztikus) hagyományokkal, nem érinti az időközben föllépő hármasszó szükséglet lelki okokból is komplikálódó mozzanatait.

⁴⁰ Lehet, hogy a történelemben eredetileg csak *András* és *Béla* szerepelt s *Levente* a „Bajnok” („pugil” „benin”) Béla megkettőzése. V. ö. Pauler Magy. Nem. Tört. I. 553: „Pugilnak nevezi ismételve Albericus (MG. SS. XXIII. 793. 795. 798. l.), krónikáinkban, Kézainál »regnavit Benyn Bela«, KKc, 47, »De Bela duce Benyn dicto« c. 52. »Bela vocatus Benyn« (Fl. II. 86. 151. 153. 166) kitételrel találkozzunk”.

⁴¹ Pauler Gy., A magyar nemzet története Szt. Istvánig, 208. V. ö. Hóman B. (i. m. 24.) „A krónikás világos tiltakozásából kiderül, hogy voltak oly régi kódexek, melyekben a honfoglalás a *hétmagyar* személyes tényeként volt feltüntetve, a néphagyományra való hivatkozással (*assignant hanc rationem, quod vulgus dicit septem Hungaros*). A korunkra jutott művek közül csak *Anonymus* és a *Zágrábi Váradi krónikák* rokonai e régi kódexeknek”.

⁴² Az erre vonatkozó. Hóman által közölt teljes szöveg (i. m. 7.) így hangzik: „Anno 957. Episcopus Otto, hoc factum ita attestatur: Ungarorum gens sevissima... Barbari vero... septem tan-

tum residuis, omnes deleti dicuntur. Sigebertus: Tres autem reguli in bello capti Ungarorum suspendio perierunt. Et de illis septem Ungaris, qui remanserunt, unus ab eis factus est rex. Hi venientes in terram suam totum populum, qui non exierat cum eis ad bellum, in servitutum redegerunt, qui autem de ipsis septem nati sunt, ipsi sunt modo viri nobiles in terra Hungarie, quamvis eorum nobilitas magne servituti subiaceat.

⁴³ Márk krónikája II. 19. f. (idézve Marczalitól MNT I. 186.)

⁴⁴ Tagányi Károly, A honfoglaló magyarság 108 nemzetsége (Népelet I/II, 1923/24, 129—133.)

⁴⁵ Hóman megállapítása szerint (Hóman-Szekfü: Magyar történet, I. 301.): „1091-ben vagy 1092-ben írta meg Szt. László udvarának egyik tudós papja a *Gesta Ungarorumot*, középkori történetírásunk legkimagaslóbb termékét.”

⁴⁶ „Hogy a mi költészetünk is eredetileg csupán a rhythmus báját ismerte, s minden afféle, mint rím és mérték, nála legfőlebb esetleges volt: alig szenved kétséget. Igaz ugyan, hogy legrégibb verses emlékeink, milyen a Pannónia megvétele tárgyazó ének, már rimelt alakban is fordulnak elő; sőt Béla névtelenjének pár helyéből, hol a magyar történeti dalt fordítani látszik, rímes eredetét sejtünk. Ily helyek már, midőn a vezérekről szól:

Omnes loca sibi acquirebant,
Et nomen bonum accipiebant.

továbbá a pogány Thonuzobáról beszéltében:

Et dum Beatus rex Stephanus
Verba vitae praedicaret
Et Hungaros baptizaret,
Tunc Thonuzoba in fide vanus
Noluit esse Christianus,
Sed cum uxore vivus
Ad portum Obad est sepultus.

és már előbb, Gyuláról szólván, ismétli magát:

Quod in fide esset vanus
Et noluit esse Christianus. —

Arany J.: A magyar nemzeti versidomról, (Arany János összes munkái, V. k. Franklin társulat, 1900.) 277—278.

⁴⁷ „Az ő korában, a hiszékenységre hajló, csodás és mesés dolgokat való tényként tárgyaló, kritikátlan történetírók korában, valósággal üdítően hat ez az önálló főre valló tudós racionalizmus. ... *Anonymus* egyike volt a történeti források alapján dolgozó, de ezek nyers anyagát kerek szépirodalmi formába, művészi egészbe öntő *historia-* vagy *gesta-íróknak*. Ennek a korai középkorban szokatlan, német földön később is ritka történetíró-típusnak *Anonymus* egyik legjellegzetesebb képviselője. Felületes vizsgálattal hajlandók volnánk egy korai reneszánsz-hullám előjelét látni ebben a félig tudományos, félig szépirodalmi munkásságban. A klasszikus irodalom — különösen a retorikai színezés iránt hajlamos Livius — hatása félreismerhetetlen. De ez a hatás csak külsőleges és közvetett. *Anonymus* irodalmi mintaképei a párisi egyetemen sokat olvasott *Dares Phrygius* trójai története és más hasonló regényes színezetű történeti rajzok voltak. *Dares-t* és a francia regéző történetírókat ... német írók is olvasták, de szellemi hatásuk az ő komoly és nehézkes német tollukon alig ismerhető fel. *Anonymus* ízlésén és stílusán a regényesség és könnyebb formák iránt már akkor hajlamos XII. századi Páris hatása alatt mélyebb nyomokat hagytak”. (Hóman i. m. 45—46.)

Régi magyar növénynevek.

A szeged-alsóvárosi ferencrendű ősi kolostor és plebánia nagyértékű könyvtárában van egy régi nyomtatott latin herbárium, t. i. Fuchsius Leonhardus medicus: *Commentarius de stirpium historia* című s 1542-ben napvilágot látott munkája.

E herbárium a növényeket nagyjában latin nevük szerinti abc rendben közli s a leírás mellett a legtöbb növénynek színezetlen rajza is megvan.

A 890 folio oldalas könyvben 550 növény képe van meg; s e képek legtöbbször, a növények latin és német nyomtatott nevei mellé valami előttünk ismeretlen XVI. századi és ugyancsak két különböző, de szintén ismeretlen XVII. századi kéz oda írta azoknak *magyar* elnevezését vagy elnevezéseit is.

Körülbelül a XVI. század második feléből származó s világos halvány tintával írt elsődleges bejegyzések elég tiszták és olvashatóak, s ugyanezt lehet mondani a XVII. század első feléből való élénken fekete tintával készült feljegyzésekről is, de a XVII. század második feléből való írás már kúszább, nem szép s nem jó írás; gyakorlatlan, primitív, nem kiírt kéz írta e legfiatalabb, szerencsére nem sok feljegyzést.

Ezen ismeretlen írók közül főleg a XVI. századi, nemcsak a növények ábráira írta rá a növények magyar neveit, hanem ezenfelül itt-ott még — néha elég jó ízű — marginális megjegyzéseket is tett. Sajnos, a kötet bekötése alkalmával, ami ezen bejegyzések *után* történt, a nem nagyon szakértelmes könyvkötő a lapszéli írások egy részét levágta. A levágott részeket, amennyire ez lehetséges volt, [ ] jelek között pótoltuk. Egy másik fogyatékoság, hogy a XVII. század első feléből származó kéz néha a XVI. századi bejegyzést oly vastagon átírta, hogy az előző XVI. századi írást már többé elolvasni nem lehet.

A XVII. század második feléből származó bejegyzések írója valamely szláv nyelvet is tudhatott, mert a magyar mellett itt-ott tótul megnevezi az illető növényt.

A következőkben a latin neveknek megfelelő abc, illetve lapszám szerinti rendben közzé tesszük a növényeknek a *Commentarius*-ban található latin és német neveit, s utánna írjuk a bejegyzett magyar neveket, ( ) jelben mindig eléjük téve, hogy a bejegyzés a (XVI.) vagy (XVII.) századból származik-?

A Joachim örgrófhhoz intézett előbeszéd vagy ajánlás 3. oldalán a Vergiliusról szóló résznél a margón ez a megjegyzés olvasható, (XVI.): „*Mikor ehez er uolna, ha kapiztas hust at tak volna eleiben, őtt volna benne*“.

2. lap. Absinthium seriphium = Welsomen, (XVI.): *Nesitt fű*.

3. lap. E növény leírásánál, a: Temperamentum alcím után, (XVI.): „*ighen szorító szárazto*“.

6. lap. Abrotorum mascul, = Stabwurtz mennle, (XVI.): *Isten faia*.

7. lap. Abrotorum foemina = Stabwurtz weible, (XVII.): *Isten Faia*.

9. lap, a margón (XVII.): „*Ha lentiscus fana[kl] olajaban megh főzőld az Isten fajat, és az lalladat véle kene[dl] szakáldad nő*“.

10. lap. Asarum = Haselwurtz, (XVI.): *Kapotniak*. — (XVII.): *Kapotniak fű, kertben terem, is vizes helieken*.

11. lap. Acorum officinarum = Drachenwurtz; (XVII.): *Sarga vízi lilium, szokott teremni a' reteken*.

13. lap, fent a lap szélén az acorum leírása fölött, (XVII.): *Sargha vízi lilium*.

15. lap. Althaea = Eibisch, (XVI.): *Málua*, (XVII.): *Malva seles levelu*.

18. lap. Anagallis mascul. = Bauchheyl mennle, (XVI.): *Kakukteriűk, Tik beg' Tik szem fű, lab moso fű*.

„...nek wízet wegged, fodor mentaul eleg' borral először meg ölnltözzed: es a' vizit... zd a' szemébe kynek halyaga vagion: dilatat pupilas et sanatur“.

21. lap. Alsine maior = Hünerderm, (XVI.): *Egher fűl, Arniek szerető fű. Tik harapta fű. Pipe hur, Tik hur, Lud hur*.

22. lap. Alsine media = Hunerserb, (XVI.): *Tik hűr masik*.

23. lap. Alsine minor = Kleinuogelkraut, (XVII.): *Tik, hvr legkiseb*.

24. lap, a: De anthemide fejezet cím fölött, (XVI.): *Nem's szók fű*. — Más írással: *Szék fű* — A margón a Leucanthemon alatt: *Feýr székfű*; a chrysanthemon alatt: *Arany színű székfű* Az Eranthemon alatt: *Szarkaláb*.

25. lap. Chamaemelum leucanthemon = Camillen, (XVI. és XVII.): *Székfű színe az viragjanak belől sargha, kívűl keörös környűl szép feyr: czinállyák lûgban az Borbeliok, ighen io szaghû*.

26. lap. Chamaemelon chrysantemon = Gelcamillen,

(XVII.): *Arany színű virágú szék fű, feje minsegi hason pinzes garas az virágjának.* — Más kézzel: *Arani semű virag.*

27. lap. Chamaemelum eranthemon = Rittersporn, (XVII.): *Zarka láb. Szederjes virágu szék fű Sarkantyu tarej.* — Más írással: *Sarka lab virág.*

30. lap. Anethum = Dyll, (XVI.): *Kapor.* — (XVII.): *Kapor, totú kopor.* — (XVI.) ... *olajba főzzed a' testbe valamj vi nehez dagadást el o'ly, ha kened vele.*

32. lap. Sedum maius = Grosz haűsz wurtz, (XVI.): *Házi zűld Fűl fű,* — Más írással: *Tűli zűld.* — Más írással: *Fűle Faios elen Fű.* — *Hazakon terem is kűsiklan.*

33. lap. Sedum minus mas = Klein Hauszwurtz mennle, — (XVII.): *Kisebik Fűle Fű.* (XVI.): *Crassula minor. Ennek kűuer vekoni leűele vagion... viragzik, sargha viragha, s... házon ki terűm ollian csak hog... az leűele.*

35. lap. Sedum minus foemina = Klein hauszwurtz weible. (XVI.): ...*en terűm nag temetű helie'n árokban... kis leuele vagion mint amaz... stiunak, sargha virágha, temérdek az... ra, mint az masodik fűl fűnek, ez ighen meleghitű.*

38. lap. Plantago maior. = Breyth wegrich. — (XVII.): *Vti fű.* — (XVI.): *Neme'l'inek szele's az le'uellel. Neme'l'nek he'gie's. Neme'l'nek ve're's. Az viszi vgian bokros aghas bogas viragha.*

39. lap. Plantago minor. = Spitziger wegrich, (XVII.): *Bárány nyelűű utifű.*

40. lap. A temperamentum alcímnél a margón, (XVI.): *Szárazto es hideghitű... űek.* — Az: „Olus coctum cum aceto et sale dysentexicis et coeliacis“ szavaknál a margón. (XVI.): *tekerű csűme'r.*

42. lap. Plantago aquatica = Wasser wegrich, (XVII.): *Vizi uti fű*

44. lap. Artemisia latifolia = Beifusz, (XVI.): *Fekete vrom.*

45. lap. Artemisia tenuifolia = Wettram, (XVII.): *Mátra fű, kertekben terem, az viragha igen hasonlo az feűir széű fű-hű; io illata.*

46. lap. Artemisia monoclonos = Reinfarn, (XVII.): *Va-rádicz.*

47. lap. Tagetes indica = Indianische negelen, (XVI.): ...*aj giekenj vag = ...szárű varádicz, me'rt az szára keskeni az...*

50. lap. Aparine. Klebkraut, (XVII.): *Ragado fű. az sűvenyek tűvűn szereti az terműst, és fel foly az sűvenyek oldalára sűrvűn.*

52. lap. *Acanthus vera* = Welsch bernklaw, (XVI.): *Ollian az feie mint eg hasas pok, hasonlo az dizno tekhöz. Aldot tóuisk fű*

54. lap. A: *De spina alba* című fejezetnél ez a megjegyzés olvasható (XVI.): *Az patikaban Bedegharimnak neve.*

56. lap. *Spina alba hortensis* = Marien distel, (XVI.): *Fer keüi lapu, ... — tóüskű, még az ... mind tóuiskes s ... viragha mint ez ... minteg bogács ... az leule csak ... kesb, ebbe-nis ... vez. — Bodog azzoni teniere, tóuiske.*

58. lap. *Asparagus* = Spargen, (XVI.): *Kalaris fű. Niul arnieka, asparag vag sparga fű; ighen io tehen hust uel főzni migh giónghe.*

59. lap. A: *De asparago* fejezet temperamentum alcíménél ez a megjegyzés (XVI.): *... emgal, de sem ighen lmeleghitő, sem ighen hideghitő.*

60. lap. *Anonis* = Hawhechel, (XVI.): *Iglittze touisk. Szamár giódnörwseghe. Eke akadál'. — ókór ghus. Fe'le'tte erős az giókre, hegie's mint eg' nyl az tóüisse, az szárából szódórics viraga nő, kóuer szanto felden teróm.*

62. lap. *Anisum* = Enisz, (XVI.): *Kapor, (más írással): Cziaba Ire.*

64. lap. *Sambucus* = Holder, (XVI.): *Bodza fa.*

65. lap. *Ebulus* = Attich, (XVI.): *Fe'ldi bodza.*

67. lap. *Ammi* = Amey, (XVI.): *Kis maghotska, fűuetske neue.*

69. lap. *Arum* = Pfaffenpint, (XVI.): *Swl fw, kegio hagy-ma ... teróm.*

72. lap. *Personatia* = Grosz kletten, (XVI.): *Ilghen szele's leüelw [keser]w lapu, az ki az ... kaban raghad, ... la elein reghe'n az Tatarok ele't. Nag lapu, keserw lapu. (Más írással, XVI.): Keserw lapu.*

73. lap. A: *Vires ex Dioscoride* alcímnél marginális megjegyzés (XVI.): *Eg' drachma ~ hat p ... nio. Eg' dragmanit lutz fenio dioiaual borbán me'g iszod, vér pókést me'gállat.*

74. lap. *Ascyrum* = Harthóv (XVI.): *Nag' csónghó fű. Vörös viraghü cse'nghe' fű. Safran szabásu az viragha es az száránis ket felil az leuele közé apro viragha vagon: nad saffrani szabasü, ollian szaghü mint az fenio szurok.*

75. lap. Ennek temperamentum alcíménél megjegyzés (XVI.): *Meleghitő es szárazto az viragha, az leuele penig tisztito.*

76. lap. *Androsaemon* = Kunrath, (XVI.): *Sz. Janos fűuenek neme, vel ver állato fű.*

78. lap. *Juniperus minor* = Weckholder, (XVI.): *Gialog feniő fa. I Gialog felniő maghot id meg borban főue, ighen io hurut... tőde'nek, mel'nek fájása ellen... tez hasat, kőniues sze'me't giogit... magh tőwe tikmon fejewel szem daghadást giogit.*

80. lap. *Alcea* = Sigmanskraut, (XVI.): *Erős mál'ua. Sz. Simeon fűüe, uad kőmenj. Sz. Jacob hauaban viragzik. I Maghas mint az mál'ua rosa, hasogathatot lleuelel mint az fekete wromnek, mint eg' csillag... kis mál'uának ollian kerek virágha vagion... es napra nesző mint az kendőrne'k... az feie, magúa. Harum szárban nő... az maghas kendőrne'k ollian az... az giőkere hosszú fejer szelés.*

82. lap. *Adiantum* = Frawenhar, (XVI.): *Arua leánj haia.*

87. lap. *Aconitum pardalianches* = Dolwurtz, (XVI.): *Merghes fűnek elseo nem(e).* (XVII.): *Párducz eőleő fű.*

88. lap. *Aconitum lycoctonon* = Wolffswurtz, (XVII.): *Farkas és Roka őelő mérges fű.*

90. lap. *Aristolochia rotunda* = Langholwurtz, (XVI.): *Farkas alma.*

93. lap. Itt az: *Ex Galeno* alcím mellett a margón: (XVII.): *Az farkas alma alz... I össze romlott csontolkat... I golyobist, nyilat, lő... set kiszija es az I folgakat, inyeket melgl tisztitya. Az félrl/geket is ki szija kihullatya.*

94. lap. *Vitis alba* = Stiekwurtz, (XVI.): *Földi tök.*

95. lap. Itt a: *digitorum pterygia* mellé a margóra írva, (XVI.): *Kórom mereg.*

99. lap. *Amarantus luteus* = Rheinblumen, (XVI.): *Barson virag.*

100. lap. *Amarantus purpureus* = Samatblum, (XVII.): *Barsony viragh.*

101. lap. Itt az: *Appendix* alcím mellett, (XVII.): *Barsony viraggall mosd fejedet es lazl tetük benne megh hallnak.*

104. lap. *Alliaria* = Knoblochkraut, (XVII.): *Fokhagyma szagu fű.*

106. lap. *Urtica romana* = Welschnessel, (XVI.): *Czalan.*

110. lap. *Aphace* = Wildwicken, (XVI.): *Lencze.*

115. lap. *Asphodelus foemina* = Goldwurtz weible, (XVII.): *Vad fokhagyma, terem az híves erdők allyán, főképpen bikkes erdők allyán és hidegh völgyekben. Az giőkere gerezdes, mint... (a többi rész levágva.)*

118. lap. *Atriplex hortensis* = Molten, (XVI.): *Laboda.*

119. lap. *Atriplex sylvestris* = Wildmolten, (XVI.): *őstör pare.*

121. lap. *Atractylis mitior* = Wilder feld saffran, (XVI.): *Botkos tővisk.*
122. lap. *Atractylis hirsutior* — *Cardo benedict*, (XVI.): *Bogasz koro.*
127. lap. *Lolium* = Ratten, (XVI.): *Konkoli.*
129. lap. *Asclepias* = Schwalbenwurtz, (XVI.): *Sok gió-kerű fű.* (XVII.): *Feczke fű rectius.*
131. lap. *Apios* = Erdmussen, (XVII.): *Foldi mogyoro.*
134. lap. *Aster atticus* = Sternkraut, (XVI.): *Csülag virag.*
136. lap. *Gramen* = Grasz, (XVI.): *pasit fű, ghaz.*
138. lap. *Aloe* = Aloen, (XVI.): *Ighen keserű fű.*
140. lap. *Tussilago* = Roszhub. (XVI.): ...*de's, nag' keserű lapu, számár kőrem, számár lapú.* (Más, szintén XVI. sz. írással): *Acha lapu.*
142. lap. *Boglossum* = Boragen, (XVI.): *Öker nielű.*
144. lap. *Bupthalmum* = Rindszaug. (XVI.): *őke'r szem fű.*
150. lap. *Sabina* = Seuenbaum, (XVI.): *Jegenyefa tovi-bol valo.*
152. lap. *Rubus* = Bromber, (XVI.): *Czipke.*
154. lap. *Ballote* = Schwartzaudorn, (XVI.): *Fekete pösztzte.*
156. lap. *Ranunculi prima species sylvestris* = Weisser hanenfusz, (XVI.): *Sé'me'r fű* — (XVII.): *Beka fű rectius.*
164. lap. *Lupus salictarius* = Hopffen, (XVI.): *Komlo.*
166. lap. *Veronica maseul.* = Erenbreisz mennle, (XVI.): *Betonia fű.*
169. lap. *Bulbus sylvestris* = Feldzwibel, (XVII.): *Vad hagima.*
172. lap. *Vicia* = Wicken, (XVI.): *Lednek.*
174. lap. *Blitum* = Maier, (XVI.): *Ize'tlen pare, őste'r.*
176. lap. *Napus bunias sativus* = Truckensteckruben, (XVI.) ...*o repa, murok, Reptse.* (XVII.): *Tatorján. Nagy bokros fejr virágú fű; fejrlik az pusztákon, mint az Juh.*
178. lap. Kép nélküli, tiszta féllapra írva XVI–XVII. századi, az eddigiektől elütő írással: *Körösz fvnek az neme.*
181. lap. *Barba capri* = Waldgeiszbart, (XVI.): *Keczke sakal.*
183. lap. *Blattaria* = Schabenkraut, (XVI–XVII.: a rendestől eltérő írás): *Fvnek neme mely hasonlo az ökör fark fvhöz,*
185. lap. *Avena* = Habern. (XVII.): *Zab.*

187. lap. Uva crispe = Krüselbeer. — (XVI.): *Faj E'gres pizske.*

189. lap. Balsamine prima = Balsamkraut menle, (XVI.): *Momortika.*

191. lap. Itt a: pterygiis commodissime inspargitur szavak mellett, (XVII.): *Köröm mereg, vjon való keleveni... szem — halioag.*

192. lap. Glycyrrhiza = Süszholtz, (XVII.): *Edes Gioker. Hig virics.*

194. lap. Galeopsis = Braunwurtz, (XVI.): *Maczka mezz.*

196. lap. Gallium = Unser frawen wegstro, (XVI.): *Iuan viraga. Zent Janos five.*

198. lap. Pulegium = Poley, (XVI.): *Czombor.*

200. lap. Gentiana = Entzian, (XVI.): *Encian fű.*

202. lap. Paeonia foemina = Peonienblum, (XVI.): *Buser, Basa rosa.*

204. lap. Geranium primum = Storekenschnabel, (XVI.): *Czioka lab.*

212. lap. Rapum sativum = Weisz ruben, (XVI.): *Spinat, (XVII.): nem igaz, mert Répa!!!*

216. lap. Gingidium = Kerbelkraut, (XVI.): *turbula.*

218. lap. Genista = Ginst, (XVI.): *Iglitze, számár tö'űisk.*

220. lap. Genistella = Stechende Ginst, (XVI.): *Samar tövisk.*

222. lap. Gnaphalium = Rhurkraut, (XVII.): *Vizi sasa.*

224. lap. Dipsacus albus = Weisz karten disztel, (XVI.): *bogach koro, (XVII.): Ecet koro.*

227. lap. Daphnoides = Zeilant, (XVI.): *Vad borostian.*

229. lap. Quercus = Eichbaum, (XVI.): *Cerfa.*

231. lap. Daucus creticus = Berwurtzel, (XVI.): *edés giekervű fű, kotsord.*

238. lap. Laurus alexandrina = Zápfflinkkraut, (XVI.): *Nyelves fy.*

240. lap. Ephemerum non letale = Mayenblume, (XVI.): *Giöngy virag.*

242. lap. Elenium = Alaut (XVI.): *Eórueni gie'ker.*

224. lap. Eupatorium = Odermenig, (XVI.): *apro boytorian.*

246. lap. Euphrasia = Augentrost, (XVII.): *szem vigasztalo.*

248. lap. Salvia maior = Grosz Salbey, (XVI.): *Sallia.*

251. lap. Serpyllum = Guendel, (XVI.): *Kakuc fű.*

253. lap. Panicum = Pfenich, (XVII.): *Muhar koeles.*

254. lap. Erice = Heyden, (XVI.): *Reptsin.*

258. lap. Helxine cissampelos = Mittelwind; (XVI.): ...
hárkáia, [bal]ghol' fű. Más írással: *Kupas fű, pap pohara.*

265. lap. Eupatorium adulterinum = Kuniguntkraut,
(XVI.): *Apro boytorian.*

267. lap. Cicer nigrum = Schwartz zyszern, (XVI.): *Cicer
borso.*

269. lap. Echion = Wild Ochsenzungen, (XVI.): *Vörös
őke'r nielw szabasű fű.*

276. lap. Elleborus albus = Weisz nieszwurtz, (XVI.):
Hunior százpa.

277. lap. Helxine = Tag und nacht, (XVI.): *Kő ronto fű,
pórie fű.*

280. lap. Rubia sativa = Róte die Zam, (XVI.): *Prito fű:
festeni valo.*

283. lap. Zeae primum genus = Speltz, (XVI.): *Tenkel.*

286. lap. Senetio = Cze'üztwurtz, (XVI.): *ronto fű.*

291. lap. Menta hortensis quarta = Hertzkraut, (XVI.):
Bodog azzoný menta.

292. lap. Mentastrum = Roszmäntz, (XVI.): *Lo menta.*

294. lap. Hermionitis = Hirszungen, (XVI.): ... *nieluű fű.*

296. lap. Eryngium = Mansztrew, (XVI.): *Machka twwis.*

304. lap. Satureia sativa = Joseplen oder Saturon, (XVI.):

Bors fű.

306. lap. Thlaspi latifolium = Bauernsenff, (XVI.): *Vad
torma, Beka lencse.*

307. lap. Thlaspi angustifolium = Besemkraut, (XVII.):
Palanka fű.

309. lap. Lupinus = Feigbon, (XVI.): *Keserű bab.*

317. lap. Iris germanica = Blaw Gilgen, (XVIII.): *Kék
lilium.*

319. lap. Hieraceum malus = Grosz Habichkraut, (XVII.):
Borju fűl Ölö fű, vad kék.

322. lap. Equisetum longius = Grosz Roszzagel, (XVI.):
Lo fark fű.

325. lap. Nasturtium agreste = Gauch blum, (XVI.): *Tor-
ma leuelw fű.*

327. lap. Hipposelium = Grosz Epffich, (XVI.): *Petrese-
lie'm vag' fe'ldi mogiario neme.*

331. lap. Isatis sativa = Weydt, (XVI.): *festo' fű.*

334. lap. Prunum salicis. genus = Rot Weiden (XVI.):
Fuzes heli.

337. lap. A: De capno, vires alciménél (XVI.): *az feiedet*

szómolódókódet *megh szórósiti, nem hagi kopaszá lenni, haz¹ az vizet kifaczarod es gumival össze töröd.*

338. lap. Fumaria = Capnum. Erdrauch, (XVII.): *Földi füst.*

340. lap. Ricinus = Wunderbaum, (XVI.): *Cziuda fa.*

348. lap. Cassutha = Flachsseiden (XVI.): *Foliondar, a lenet ki el follia sarg'a zinn mint arany, tövis nekv.* (XVII.): *Dicitur alias: Boldogh Aszszony haja. Arany fonal fű.*

350. lap. Betonica = Betonick, (XVI.): *Seb fű.*

354. lap. Betonica altilis = Negelblum, (XVI.): *Zekfi virag.*

356. lap. Colchicum = Zeitlosen mit den blumen, (XVI.): *... agima, ghömbéliegh gie'ker.*

360. lap. Clematis daphnoides = Syngrun, (XVI.): *Berveng, folio fű, szülák fű vad borostian, teli zeld.*

374. lap. Cotonea malus = Küttenbaum, (XVI.): *bírls alma.*

377. lap. Castanea = Kesten, — *gesztenye fa.*

395. lap. Cardiaca = Hertzgspan, (XVI.): *Feké pezerce.*

401. lap. Centummorbis = Egelkraut, (XVII.): *Bobonik, Pénz levelű fű.*

406. lap. Cicuta = Wuterich, (XVII.): *Börögh.*

408. lap. Cynoglossum officinarum = Hunds zung, (XVII.): *Atracül, Ebnyelvű fű.*

409. lap. Cartamus = Wilder gartensaffran, (XVII.): *Thót sáfrány, Sziklicze sáfrány.*

411. lap. Milium = Hirs, (XVII.): *Köles.*

413. lap. Brassicae primum genus = Breiter Kö, (XVII.): *Fodor káposztának első neme.*

414. lap. Brassicae secundum genus = Krauser Kö, (XVII.): *Fodor káposztának második neme.*

420. lap. Crucata = Madelgeer, (XVII.): *Keresztes fű, Likas ir, Gentius király fűve, Szent László király fűve.*

428. lap. Ganus = Blawkornblumen, (XVII.): *Buza virag.*

449. lap. Coronopus = Kräenfusz, (XVII.): *Varju láb.*

451. lap. Cyclaminus = Schweinbrot, (XVII.): *Porcs fű.*

453. lap. Cyperus = Wilder Galgan, (XVII.): *Szittyó szar, kaka.*

457. Levcoion = Weisz Veiel, (XVII.): *Fejer szegh fű, s minden fele viola.*

464. lap. Oxalis = Saur-Ampfer, (XVI.): *Soska.*

471. lap. Linum = Flachs, (XVII.): *Lenn.*

476. lap. Lichen = Stein Leberkraut, (XVI.): *Szöplg fű.*

¹ = ha az!

475. lap. Mercurialis mascul. = Bingelkraut, mennle, (XVI.): *Has purgalo fuu.*

480. lap. Ligustrum = Beinhöltzlin, (XVII.): *Fagial fa.*

484. lap. Lepidium = Pfefferkraut, (XVI.): *Borostian le-velu hoßzu fuu.*

489. lap. Lithospermum = Meerhirs, (XVI.): *Tenghóre dara,* (XVII.): *Keö maghu fű Napkólees.*

491. lap. Lysimachia purpurea = Rot Weiderich, (XVII.): *Lysimachus kirdly fűve, vizes helyen terem.*

494. lap. Lagopus = Katzenklee, (XVI.): *Nyul lab.*

496. lap. Larix = Lörchbaum, (XVI.): *fenie fa neme.*

498. lap. Melissophyllum verum = Melissen, (XVI.): *meh fű.*

501. lap. Foeniculum = Fenchel, (XVI.): *Kómeny.*

503. ap. Melanthium hortense primum = Schwartz Kom-mich, (XVI.): *fekete Coriander.*

511. lap. Contra apum vesparumque ictus... stb. mellé ír-va, (XVII.): *Darás és mihek csilpesel ellen jó az malva, melyl ha megh száraztad és... kis olajban csinalva magladatl megh kened, nem csilpl megh az méh és a Darás!.*

Valent contra venena — *Meregh ellen jó...*

Radix decocta furfures capitis et dentium mobilitates. *Az ingadozó fogú... az fünekis korpa... gat megh gyógyityla az malva gyökér. Az malvának megh... magvát inya chöm[ör] ellen igen jó.*

515. lap. Papaver erraticum primum = Klapperrosen, (XVII.): *Vad máák. Píppancs.*

516. lap. Papaver erracticum alterum = Kornrosen, (XVIII.): *Mak.* — (XVII.): *Vad mááknak második neme; má-sodik píppancz.*

517. lap. A: Vires címszó mellett a margón: *Az vad mak-val adgy inyal az kit akarsz, hogy alludgyék.*

518. lap. Papaver sativum = Magsomen, (XVII.): *Szeléd máák. Kerti édes máák. Vetet máák.*

520. lap. Papaver corniculatum = Gelb ölmagen. (XVII.): *Szarvas vad máák.*

522. lap. Morus = Maulberbaum, (XVII.): *szederg fa.*

525. lap. Myrrhis = Wildkorffél, (XVII.): *Mihalika Monia.*

527. lap. Melilotus germanica = Unser frawen schüchlin, (XVI.): *Sárkerep,* — más írással: *lo here.*

530. lap. Mandragora mascul. = Alraun mennle. (XVII.): *Natragulia igen trefas fű, hasznais uagion s megh is trefalia az embereket az kik nem tudnak vele baný.*

535. lap. *Nymphaea candida* = Weisz Seebumen, (XVII.): *Feyr virághü vizi tök.*

536. lap. *Nymphaea lutea* = Geel Seebumen, (XVII.): *Sárgha virághü vizi tök.*

538. lap. *Sinapi primum genus* = Geeler Gartensenff (XVII.): *Mustar.*

541. lap. *Nerium* = Oleander, (XVI.): *Nemet Orszagb.lanl termó cze'mete, kinek leuele oll', mint az olaj fanak.*

543. lap. *Oxyacantha* = Versich, (XVI.): *Faj soska..*

545. lap. *Osyris* = Harnkraut, (XVI.): *Vad kende'r; beka len.*

547. lap. *Ocimum exiguum* = Klein Basilien, (XVI.): *Basalicum.*

552. lap. *Origanum sylvestre seu vulgare* = Wolgemut, (XVI.): *fekete Giopar.*

554. lap. *Orchis masculina trifolia* = Ongesprengt Knabenkraut mennle, (XVI.): *Aghár moni.*

562. lap. *Oenanthe* = Rot Steinbrech, (XVI.) ... *lieuel viragzo fű.*

566. lap. *Ophris* = Zweyblatt, (XVIII.): *Szamar Tánsz.*

568. lap. *Orminum sativum* = Scharlach, (XVI.): *Vad sállia.*

571. lap. *Ervum sativum* = Weisz Eruen, (XVI.): *Zeges borso.*

574. lap. *Oreoselium* = Teutsch Petersilg, (XVI.): *Petreselium szabasü fű.*

576. lap. *Sorbum ovatum* = Speierling, (XVI.), *barcoloza, berkenye.*

579. lap. *Xanthium* = Bettlersleusz, (XVII.): *Appro baitorjan.*

580. lap. De Xylo fő fejezet címnél, (XVII.): *Az bojtorjánt minek előtte megh szárad, törd megh, tedd el cserép edényben és sallatromal fejedet először megh mosván, kenyed hajadat véle és arany színő lészen.*

581. lap. *Xylon* = Baumwolle, (XVI.): *giapiu termó fa, giapot.*

583. lap. *Parthenium* = Krottendill, (XVI.): *matska tóúisk. Ebkapor.*

585. lap. *Poligonatum latifolium* = Weiszwurtz, (XVI.): *Salamon petseti.*

588. lap. *Polypodium* = Engelsűsz, (XVI.): *Sz. Janos keniere... pórie szabasü fűuetske.*

590. lap. Marrubium = Weisz Andorn, (XVIII.): *Pes-sertze fű.*

592. lap. Verbenaca recta sive mascul. = Eisenkraut menn-le, (XVI.): *Szaporá fű.*

595. lap. Filix mascul. = Waldfarn, mennle, (XVI.): *pap-rad fű,* (XVII.): *Nagyobbik aranyas papragy.*

596. lap. Filix foemina = Waldfarn weible, (XVII.): *Ara-nyos paprágy kissebbik.*

599. lap. Peucedanus = Harstrang, (XVI.): *Diszno kómeni.*

603. lap. Peplos = Wolffsmilch, (XVII.): *Kissebbik Eb-te'y.*

611. lap. Pastoria bursa = Deschelkraut, (XVI.): *beka lencze.*

614. lap. Polygonum mascul. = Weggrasz, (XVI.): *ports fű vel vér gie'ker.*

616. lap. Ruta hortensis = Weinraut, (XVII.): *Ruta, sok fele hasna vagiolni, ruta fűrül, ha tista olaiba meg főződ? guta ütis elen igen io keny vele. Is hideglelis elen kit hamad (igy!) nap lelű.*

630. lap. Persicaria = Flohkraut, (XVI.): *Balha wó fű.*

632. lap. Perfoliatum = Durchwachs, (XVI.): *czöngő fű,* (utólag áthúzza).

637. lap. Pulmonaria = Lungenkraut, (XVI.): *Moh ky fan es köön terem.*

639. lap. Ptarmice = Wilder Bertram, (XVI.): *Erdei tar-koni.*

641. lap. Pyrethrum = Bertram, (XVI.): *tarkonj.*

642. lap. Buxus = Buchszbaum, (XVI.): *pűzpank.*

644. lap. Petasites = Pestilentz wurtzel, (XVI.): *lapu.*

646. lap. Periclymenus = Geyszblatt, (XVI.): — *m zúlok... zakalű fű.*

651. lap. Potamogetum = Samkraut, (XVI.): *Bojtos koro fű.*

660. lap. Raphanus sylvestris = Merretich, (XVI.): *Retek tormája.*

667. lap. Amaracus = Maioran, (XVI.): *Maioránna.*

669. lap. Spanachia = Spinet, (XVI.): *Spinath.*

674. lap. Sonchus aspera = Genszdistel, : *Gordon, aszat, kakalitz, niűl pare.*

675. lap. Sonchus non aspera = Hasenköl, (XVI.): *Diszno kek endiua.*

677. lap. Intubum sativum latifolium = Endivien, (XVI.): *Katang koro.*

682. lap. *Pastinaca sativa prima* = Zam Pasteney, (XVI.): *Moh repa*.

686. lap. *Solanum hortense* = Nachtschatt, (XVI.): *eb Zoeloe*.

687. lap. *Halicacabum vulgare* = Judendocken, (XVI.): *pap monja*.

690. lap. *Stramonia* = Rauch öppfelkraut, (XVII.): *Csuda fa*.

695. lap. *Symphytum magnum* = Walwurtz, (XVI.): *Nadal fy*.

697. lap. *Cucumis sativus vulgaris* = Cucumen, (XVIII.): *Uborka*.

710. lap. *Satyrion trifolium* = Stendelwurtz, (XVI.): *Kosmonj nözö fű*.

720. lap. *Smilax levis* = Grosz glatte Winde, (XVI.): *Pap pohara*.

722. lap. *Sisymbrium* = Fischmüntz, (XVI.): *Fekete fodor menta, Erdei kakuk fű*.

725. lap. *Sium* = Wasserpungen, (XVI.): *Vizi tök között nő feier viraga*.

727. lap. *Stratiotes millefolia* = Garben, (XVI.): *Eze'r le'velű fw*.

728. lap. *Solidago sarracenica* = Heydnisch Wundkraut, (XVI.): *Seb fw*.

730. lap. *Saxifraga* = Maurrauten, (XVI.): *Kő ronto fw*.

732. lap. *Siliquastrum maius et minus* = Calechutischer Pfeffer, (XVI.): *Vizi bors, Balha fű*.

751. lap. *Sisarum sativum magnum* = Grosz zam Moren, (XVI.): *vörös repa*.

758. lap. *Spartus* = Pfrimmen, (XVI.): *Hispaniaban termő kaka koro, kibel kosárkákat szoktak ke'tnj*.

763. lap. *Laserpitium germanicum* = Meysterwurtz, (XVI.): *Cyreniai tartomániban termő czemete, kibel fol' az laser. Az laser é'rde'gh szarnak hýak az patikaban. Czemete leüe*.

766. lap. *Stachys* = Riechender Andorn, (XVI.): *bojtos koros fű*

768. lap. *Secale* = Rocken, (XVII.): *Tatarka, Haydena*.

769. lap. *Sideritis prima* = Glidkraut, (XVI.): *Tiztes fw*.

776. lap. *Scordium* = Wasserbatenig, ... *nander fű, lelze'r io fű*.

780. lap. *Struthium* = Seyffenkraut, (XVI.): *Giapiű mo-so fű*.

782. lap. *Scilla* = Meerzwibel, (XVI.) ... *io hagma*.

784. lap. Staphis Agria = Bismüntz, (XVI.): *Haliagh fa*,
tetű fű. (XVII.): *Anyad sege*.

786. lap. Seseli massiliense = Sesel, (XVI.): *vad ke'menj*.

796. lap. Trichomanes = Widertodt, (XVI.): *Boitos fű*.

803. lap. Herba trinitatis = Freyschamkraut, (XVI.):
Császár viragha, Sargha szöderies feier az virágha.

805. lap. Beta candida = Weisser Mangolt, (XVI.): *Cekla*.

806. lap. Beta nigra = Roter Mangolt, (XVI.): *Cekla síles
levelu*.

811. lap. Tithymalus helioscopius = Sonnen wendede (így!)
Wolffsmilch, (XVI.): *Tejes fű*.

812. lap. Tithymalus cyparissias = Cyperessene Wolffs-
milch, (XVI.): *Eb tejte minor*.

815. lap. Trifolium odoratum = Sibengezeit, (XVI.): *Molj
fw*.

817. lap. Trifolium pratense purpureum = Braun Wysenk-
lee, (XVII.): *Piros virghu lóóhere*.

818. lap. Trifolium pratense album = Weisz Wysenklee,
(XVII.): *Feiér virághú lóóhere*.

819. lap. Trifolium pratense luteum — Geeler Wysenklee,
(XVII.): *Sargha viraghu loohere*.

821. lap. Tragopogon = Bocksbart, (XVI.): *Bak szakál fű,
téli saláta*.

823. lap. Typha = Narrenkolben, (XVII.): *Páka both*, más
írással: *Gikin, Boit ez gikin*.

825. lap. Turcicum frumentum = Türkisch Korn, (XVII.):
Török buza.

827. lap. Thymus = Römisch quendel, (XVI.): *Thymian fű,
Balsam fű*.

829. lap. Teucrium = Groszbathnegel, (XVI.): *Vad poláj
fű*.

831. lap. Hypericum = S. Johanskraut, (XVI.) Sz. Janos
fűve, Czöngö fw.

833. lap. Hyoscyamus flavus = Bilsam, (XVI.): *Belend,
bolondito fű*.

835. lap. Hyacinthus coeruleus maximus — Blaw Mertzen-
blum die grösser. (XVI.): *Parkag hagyma zederies viragha,
mint egy mero fokhagyma few, ollian a tóue*.

843. lap. Hydropiper = Wasserpfeffer, (XVI.): *Balha wő
fw, circa aques piper aquatile dicitur*.

862. lap. Tilia foeminea = Lindenbaum, (XVI.): *Hasfa*,
más írással: *Hars fa*.

879. lap. Chrysantemum = Schmaltzblum, (XVI.): *Aran-nial Ellenköző.*

885. lap. Chamaepitys prima = Ye lenger, ye lieber weible, (XVI.): *Kalintza.*

Az utolsó számozatlan lapon, (XVI.) *a' kinek forosagbol feie faj főzze mossa vehe ... dron vízi tök között nő, feier viraga.*
Iványi Béla.

Fonológiai alapfogalmak.

— Megjegyzések Laziczius bevezető tanulmányára. —

(LAZICZIUS GYULA: Bevezetés a fonológiába. Bp. 1933.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 33. szám. Különlenyomat a Nyelvtud. Közl. 48. kötetéből.)

LAZICZIUS olyan tudományos törekvéseket mutat be e művében, amelyekről magyar nyelven eddig nem igen olvashattunk. Műve így egyrészt ismeretterjesztő, másrészt — mivel önálló véleményt is nyilvánít s a magyar fonológia alapvetését is igyekszik megadni — tudományos igényekkel készült. Ezért a tudomány és a tudománynépszerűsítés szempontjából kell foglalkoznunk vele. De, hogy megjegyzéseink ne csak gyökeretlen vélemény-nyilvánítások legyenek, a tulajdonképeni ismertetés előtt áttekintő képet akarunk adni az általános fonológia fogalmáról, tárgyáról és felosztásáról.

I. Az újabb nyelvészeti kutatások rendszerint a mostanában sokat emlegetett francia nyelvésznek, a genfi FERDINAND DE SAUSSURE-nek finom megkülönböztetéseihez kapcsolódnak.¹

* A címlap szerint 1932-ben jelent meg, de a felsorolt *irodalom* egyik utalása (108. l.: Journal de Psychologie XXX.) 1933-ra utal. 1934-ben francia nyelvű kivonata is megjelent Laziczius tollából: *Introduction à la phonologie*. Revue des Études Hongroises XII. 339—49.

¹ Ferdinand de Saussure az indogermán nyelvek magánhangzórendszeréről írt magiszteri értekezésével (*Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*, 1879.) lett ismertté, de az általános nyelvtudomány szempontjából oly nevezetes gondolatait nem írta meg könyvben, csak egyetemi előadásaiban (1906—7, 1908—9, 1910—11.) dolgozta ki s részben az előadáson fogalmazta meg. Feljegyzéseit az előadás után rendszerint megsemmisítette, azért e gondolatait csekély számú kéziratok vázlatából s tanítványainak jegyzeteiből halála után tették közzé Charles Bally, Albert Secheyay és Albert Riedlinger: *Cours de linguistique générale*, Lausanne et Paris 1916; 2. kiad. Paris 1922. Herman Lommel fordításában német nyelven is megjelent: *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*, Berlin und Leipzig 1931. Igazán megérdekelné, hogy a nyelvészet iránt érdeklődő magyar közönség magyarul is olvashassa.

E megkülönböztetések közül bennünket itt elsősorban a beszéd és nyelv szembeállítása érdekel.

SAUSSURE ugyanis élesen elhatárolja egymástól a beszéd (francia *parole*, német *Sprechen*, latin *sermo*) és nyelv (fr. *langue*, ném. *Sprache*, lat. *lingua*) fogalmát. 1. A beszéd elsősorban pszicho-fiziológiai tevékenység, a nyelv pedig e tevékenységtől függetlenül is létező jelrendszer, s mint ilyen fenomenológiai és lélektani jelenség. 2. A beszéd individuális (egyéni) jelenség, a nyelv ezzel szemben hagyományok (konvenciók) egymásba kapcsolódása, a szociális érintkezés produktuma, tehát kollektív, tömeglélektani jelenség. 3. A beszéd heterogén jellegű képzetekből tevődik össze (egyrészt egyéni tevékenység s mint ilyen mozgás- és hallásképzetek szövevénye, másrészt a nyelv által irányított működés), a nyelv pedig homogén természetű képzetkomplexum. 4. Az eddigiekből következik, hogy a beszéd mint egyéni tevékenység sokkal változékony, mint az egyén felett álló kollektív jelrendszer, a konzervatívabb természetű nyelv: tehát a beszéd inkább dinamikus, a nyelv inkább sztatikus jellegű. (Szerepel SAUSSURE-nél a nyelvnek funkciós jelentősége is, de ebből a szempontból nem állítja szembe a nyelvet a beszéddel.)

Ezekhez a megkülönböztetésekhez kapcsolódnak a fonológia² művelői, a fonológusok is. Fonológiának nevezi ugyanis a nyelvészek egy része a hangtannak olyan szempontú vizsgálatát, amely a SAUSSURE-féle értelemben vett nyelv hangjaival s e hangoknak a nyelvben — mint kollektív jelrendszerben — érvényesülő jelentésmegkülönböztető (funkciós) szerepével foglalkozik. A fonológia tehát figyelmen kívül hagyja s a fonetikába utalja a beszédnek mint pszicho-fiziológiai tevékenységnek rendkívül sokféle hangárnyalatát (vö. pl. a *Kata*, *Katát*, *Kató*, *Katus*, *Kati* szókban ejtett *t*-hangok különböző voltát) s főképp azt vizsgálja, hogy egy-egy nagyobb csoport kollektív nyelvében, melyek azok a hangok, amelyek egy szó jelentése, vagy alaktani szerepe megfordul. (V. ö. pl. a magyar *megörült* és *megőrült*, vagy az *ás* és *áss* szópárokat: az előbbi esetben az *ő* és *ö*, az utóbbiban az *s* és *ss* hangok különbségén fordult meg a szó értelme.)

² A fonológia elnevezést először Saussure állítja szembe a fonetikával, azonban más jelentésben: nála a fonológia a leíró hangtant (kib. a mai értelemben vett fonetikát) s a fonetika kifejezés a hangtörténetet jelenti. Maga a *fonológia* szó azonban nem Saussure-től való. Megvan pl. már 1864-ben a magyar *Hunfalvy Pál*-nál is 'hangtan' jelentésben. (Nyelvtud. Közl. II. 471.)

II. A kollektív nyelvben kimutatható funkciós hangokat a fonológusok külön névvel fonémának³ nevezik, hogy megkülönböztessék a jelentés (funkció) fogalmától függetlenül használt s pszichológiai, fiziológiai és fizikai elemeket tartalmazó beszédhang vagy hang elnevezéstől. Mivel a nyelv — a SAUSSURE-féle értelemben — bizonyos jelek rendszere és szociális (tömegelektani) jelenség, azért a fonéma-fogalomnak három lényegjegyét különböztethetjük meg: 1. lelki A jelenségek sajátos természeténél fogva kapcsolatban áll más fonémákkal, tehát mindig valamely rendszer tagjaként szerepel. 2. Megvan a nyelvben, mint kollektív jelrendszerben (tehát egyzsersmind a beszélők bizonyos csoportjának lelkében mint hangképzet s a nyelv felhasználása közben mint virtuálisan létező hangszándék). 3. A nyelvben jelentésmegkülönböztető (funkciós) szerepe van.⁴

Az első helyen említett lényegjegy (a rendszerhez tartozás) természetesen mindig együtt jár a fonéma-fogalommal, tehát valóban lényeges eleme annak, azonban mégsem megkülönböztető jegye (*differentia specifica*), mert a beszédhangok is mindig rendszerhez tartoznak. Ezzel szemben érdekes a két utóbbi lényegjegy találkozása: a fonetikai helyzettől függetlenül előforduló hangképzeteknek rendszerint funkciós szerepük is van a nyelvben, s a nyelvnek funkciós szereppel bíró hangjai rendszerint a fonetikai helyzettől függetlenül előforduló hangképzetek. De azért vannak olyan esetek is, amikor ez a két szempont nem találkozik (vö. 209. l. 3. bek.) s a fonológusok

³ A fonéma elnevezés (francia *phonème*) is Saussure óta szerepel a nyelvészeti irodalomban. Tőle vette át e szót a fiatalon elhunyt orosz *Kruševskij*, ettől pedig volt tanára, *Baudouin de Courtenay*. Ez utóbinak műveiből lett ismertté a szláv nyelvészek körében s így került bele a fonológia műnyelvébe is. — *Lazicius* a német *Phonem*, francia *phonème* elnevezések hatása alatt *foném* alakban használja e műszót, de a nemzetközi műszókat a magyarban általában latinos végződéssel használjuk (pl. *kémia*, *fizika*, *grammatika*, *syntagma* stb.), tehát ebből a szempontból a *fonéma* alak helyesebb. Ilyen alakban használta e műszót egyetemi előadásaiban nemrég elhunyt nagy nyelvészünk, *Gombocz Zoltán* is. Érdemes megemlíteni, hogy *Gombocz*, — aki egyetemi előadásaiban a fonológiát is szervesen beleillesztette a nyelvtudományról alkotott rendszerébe, — a *fonéma* műszót is megmagyarosította s magyarul *hangjel*nek nevezte el.

⁴ A fonéma-fogalom e három lényegjegye megvan már *Saussure*-nél is, aki kiemeli a fonémának akusztikailag-lélektanilag egységes voltát, funkciós szerepét s rendszerhez kötöttségét. De *Saussure* nem egyesíti e sajátosságokat (sem másokat) meghatározásban s nála még — úgy látszik — az akusztikailag-lélektanilag vett egység fogalma a döntő kritérium. Érdekes, hogy a szláv nyelvészek is, úgyszólván a legújabb időig, a fonémának csak lélektani jelentőségét domborították ki. Ezzel szemben újabban szinte teljesen elhanyagolják a fonológusok a fonéma lélektani vizsgálatát s a funkciós szerepet tartják a „sine qua non” elvnek.

ilyenkor a funkciós szerepet tartják a fonéma-fogalom döntő kritériumának.⁵ Amely hangot, hangárnyalatot nem használ fel a nyelv értelmi vagy alaktani megkülönböztetésre, azt változatnak (variánsnak) nevezik a fonológusok. Természetesen a változat is meg lehet a beszélők bizonyos csoportjának lelkében mint hangképzet, ill. hangszándék, azért a funkciós szerep a fonéma-fogalom leglényegesebb jegye.

A fonéma mint funkcióval bíró, a hangrendszer által meghatározott s a kollektív nyelvszokás által irányított hangképzet (lelki szándék) beszélés közben hallható fizikai valósággá, hanggá alakul át („fiziológiailag realizálódik“). Ha ez a lelki szándék tökéletesen megvalósult, a keletkezett hang is nevezhető fonémának, mert értelem-megkülönböztető szerepe van. Ha azonban — akár lélektani, akár fiziológiai okból — a realizálódás közben olyan hang keletkezett, amely már nem azonosítható a lelki szándék megfelelőjével és funkciós különbség sem fűződik hozzá, akkor a fonéma variánsként realizálódott.⁶ A fonéma szó tehát használható egyrészt a jellemzett hangszándék megnevezésére, másrészt annak a hangnak megjelölésére, amely a hangszándéknak funkciós szempontból megfelel.⁷

⁵ Sok fonológus csak a kollektív (szociális), vagy csak a lélektani vagy csak a funkciós mozzanatokat emeli ki a fonéma-fogalom meghatározásában, de ez feltétlenül egyoldalú eljárás. A fonéma fogalmához mindegyik jegy hozzátartozik. A nyelvnek fent meghatározott értelmében szükségtelen is külön kiemelni a szociális és lélektani mozzanatokat, mert e két mozzanat a nyelvnek ilyen értelmezésében mindig együtt jár. Ha tehát azt mondjuk, a fonéma nyelvbéli fogalom, ebben már a szociális és lélektani mozzanatok is benne vannak. Külön ki kell azonban emelnünk a fonéma funkciós szerepét, — bár a Saussure-féle értelemben vett nyelv is funkciós fogalom, — mert ez adja meg a fonológia igazi jellegét.

⁶ A variáns-hangszándék rendszerint variánsként valósul meg, azaz a szó értelmének érintése nélkül, néha azonban funkciós szerephez juthat (fonémává emelkedhet). Erről később még lesz szó (200., 202. l.)

⁷ Felmerült ezenkívül a fonéma szónak tágabb és szűkebb értelemben való használata. Tágabb értelemben fonéma lenne az alaktani funkciókat hordó hang is (vö. *ás : áss*), szűkebb értelemben csak az azonos alaktani helyzet (pl. ragtalan alanyeset, vö. *bab : báb, had : hat* stb.) mellett jelentésbeli különbségeket hordó hangok lennének fonémák s az alaktani különbségeket hordó hangokat morfonéma (< *morfo-fonéma*, vö. *morfo-lógia*) névvel kellene illetnünk. A fonémának a morfonémával való szembeállítását azonban könnyen azt a hitet keltheti, hogy itt két lényegileg különböző jelenségről van szó. Pedig a morfonémának ez az értelmezése csak annyit jelentene, hogy a fonémáknak egy része alaktani funkciók jelölésére szolgál. A „fonéma-morfonéma“ szembeállítás, tehát ilyen értelemben az „egész — annak egyik része“ megkülönböztetést jelentené. Ilyen szempontból pedig a szűkebb értelemben vett fonémának is külön nevet kellene adnunk (pl. lexico-fonéma), sőt a fonémának a mondatban való alkalmazását is külön névvel (pl. szintakto-fonéma) kellene illetnünk. Valószínűleg ezért használják újabban — nem éppen szerencsé-

A hangszándékok megvalósulásáról minden egyes esetben megállapítható, hogy fonéma vagy variáns-e a keletkezett hang a nyelvben, de csak utólag, induktív eljárással, azaz szópárok alkalmazásával. Úgy látszik, deduktív következtetésekkel, elméleti okoskodással nem állapítható meg előre, hogy egy nyelvben mi lehet fonéma és mi variáns, mert ugyanaz a hang egyik nyelvben (nyelvjárásban) fonéma, a másikban variáns és megfordítva. Nem egészen irányadó itt a hangképzésbeli és hangzásbeli (fónikus) eltérés nagysága sem. Néhol jelentékeny hangzásbeli különbségeknek sincs fonológiai értékük, másutt pedig alig észrevehető ejtéskülönbségekhez funkciós különbség fűződik. De talán az artikulációs bázis és a hangképzetek tüzetesebb vizsgálata fényt derít majd erre a kérdésre is.

A fonológusok a következő eljárással szokták különválasztani egy adott nyelv hangrendszerében a fonémákat a variánsoktól:

1. Ha két hang ugyanazon fonológiai feltételek mellett szerepel és egyikük sem helyettesíthető a másikkal a nélkül, hogy a szó értelme megváltoznék (tehát e két hang alkalmas a szavak értelmének megkülönböztetésére): e két hang két különböző fonéma realizációja (pl. *bab* : *báb*, sem az *a* nem helyettesíthető *á*-val, sem az *á* *a*-val). Ellenkező esetben — ha ugyanazon fonológiai feltételek mellett szereplő két hang alkalmatlan a szavak értelmének megkülönböztetésére — a két hang ugyanazon fonémának két változata (pl. *a* és *á*, vö. *akadémia* : *ákadémia*.)

2. Ha két hang bizonyos kapcsolata és ugyanezen két hangnak megfordított sorrendű kapcsolata úgy szerepelhet ugyanazon fonológiai feltételek mellett, hogy e kapcsolatok ellentétje alkalmas a szavak értelmének megkülönböztetésére: mindegyik hang más-más fonéma realizációja (pl. az orosz *i:j* a *lísij* egyesszámú hímnemű alanyeset: *lísji* többesszámú alanyeset stb.-féle szópárok alapján.)

3. Ha sem a két hang, sem ezeknek kétféle kapcsolata (pl. AB : BA) nem szerepel ugyanazon fonológiai feltételek mellett, akkor e két hangot ugyanazon fonéma változataiként kell tekintenünk a következő esetekben:

a) ha olyan közös akusztikus-motórikus jelleget mutatnak,

---

sen — a morfonéma szót az „alaktani szerepük szerint váltakozó fonémákból alkotott komplex idea“ (pl. „*e* a *i*“ a német *geben*, *gab*, *gib* alakok váltakozása alapján), tehát tulajdonképpen egy bizonyos fonéma-viszony megjelölésére.

amely megkülönbözteti ezeket a többi fonémáktól (pl. *e* és *ε* az oroszban);

b) ha *e* két hang kapcsolata követi a kérdéses nyelv érvényes fonéma-csoportjainak törvényeit (azaz, ha egy nyelv megtűri egy fonémának ugyanazon fonológiai feltételek mellett való kettőztetését). — Azonban ha *e* feltételek közül bármelyik hiányzik, a két hang két különböző fonéma realizációjának tartandó.

A fonéma és variáns fogalmának megállapítása után tekintsük át röviden a fonémáknak egymáshoz, valamint a variánsoknak a fonémákhoz való viszonyát.

III. A fonémáknak egymáshoz való viszonyát (asszociatív kapcsolatát) kétféle szempontból vizsgálhatjuk: vagy azt nézzük, hogy a nyelv felhasználása (mondat-, szóalkotás, beszéd vagy írás) közben milyen fonémák szoktak egymással kapcsolódni (érintkezésen alapuló társulás vagy asszociáció), vagy pedig azt, hogy a fonémarendszeren belül az egyes tagokat milyen rokon tulajdonságok kapcsolják egymáshoz, ill. milyen különbségek választják el őket egymástól (rokonságon alapuló társulás vagy asszociáció). Az előbbi szempont, — mely a fonológiában eddig meglehetősen mellőzésben részesült, — közelebb visz bennünket egy-egy nyelv artikulációs bázisának megismeréséhez, az utóbbi pedig fontos eredményekkel szolgálhat az előbbi szempont módszeres alkalmazásához.

A fonémáknak érintkezésen alapuló asszociatív kapcsolata annál erősebb valamely nyelvben, minél több szóban, kifejezésben fordulnak elő *e* fonémák s minél gyakrabban használják *e* szokat, kifejezéseket az illető nyelvet beszélő egyének. A rokonságon alapuló társulásban kétféle fokozatot különböztethetünk meg: a korrelatív és a diszjunktív viszonyt. A korrelatív viszony az egész fonémarendszeren vagy annak egy részén végigvonuló hangzásbeli (fónikus) sajátság jelenléte vagy hiánya által jellemzett ellentétes fonémapárok viszonya (pl. *p : b*, *t : d*, *k : g* a zöngéesség szempontjából). Ezzel szemben azokat a fonémákat, amelyek ilyen ellentétes párokat nem alkotnak s a hangzásbeli rokonság alapján lazább asszociatív kapcsolatban állnak egymással, diszjunkt fonémáknak s viszonyukat diszjunktiónak szokás nevezni (vö. pl. *u : a*; *s : p*; *a : b* stb.).⁸

⁸ Nem helyeselhetjük a fonémák viszonyának asszociatív és korrelatív viszonyra való felosztását. E kettő közül egyik sem zárja ki a másikat, azonkívül az asszociatív viszony a diszjunkt fonémá-

A magánhangzóknál körülbelül tíz olyan fontosabb fónikus sajáttságot különböztetnek meg, amelyek a magánhangzó-rendszereket vagy azoknak egy részét ellentétes fonémapárokra (tehát korrelációkra) bonthatják. Ezek a fónikus sajáttságok (s az ezeken alapuló korrelációk) rendszerint a hangképzés egyes elemeinek függvényei: 1. Az *ajkak szerepe* szerint megkülönböztethetjük az ajakgömbölyítésen alapuló labialis és ennek hiányától függő illabiális hangzás (fónikus sajáttság) közt levő ellentétes viszonyt (vö. pl. az *i* és *ü* akusztikai hatását) s ezt labilizációs korrelációnak nevezhetjük. — Ugyanígy (csak a hangképzés elemeit s az ezeken közvetve nyugvó korrelációkat említve): 2. A *nyelv vízszintes helyzete* (palato-veláris vagy palatalizációs vagy mouillirozási korreláció pl. *i:u*). 3. A *nyelvizmok feszültsége* (feszültségi vagy „széles:szűk” ejtésen nyugvó korreláció, csak olyan nyelvben, ahol más elemektől függetlenül is előfordul korrelációkban, pl. *i:ī, e:ē* stb.). 4. *Erősségi hangsúly* (dinamikus korreláció, pl. hangsúlytalan *a*: hangsúlyos *a*). 5. *Időmérték* (quantitativ korreláció, pl. *u:ū*). 6. *Magassági hangsúly* (magassági korreláció, pl. mély *a*: magas *a* a szlovénben). 7. *Hanglejtés* (hanglejtés-korreláció, pl. emelkedő *a*: eső *a* a litvánban). 8. *Hangzóssági csúcs helyzete* (hangzóssági korreláció pl. élesen hangsúlyozott *e*: gyén-gén hangsúlyozott *e* a hollandban). 9. *Orrüreg rezonálása* (nazalizációs korreláció, pl. *o:ō*). 10. *Hangszalagok és kanna-porcógók susogóállása* (laringalizációs korrelációnak nevezhetjük; megvan egyes kaukázusi nyelvekben). — Nem szerepel itt tehát a ny. függőleges állása (nyílásfok) s a hangszalagok zöngé-állása. Az előbbi sajáttság alapján azonban nem alkothatunk korrelatív ellentétpárt, mert egy hanggal több is szembeállítható (pl. *i:e, ō* stb.), az utóbbi alapján alkotható zöngétlen:zöngés (pl. *A:a*) magánhangzópárnak pedig állítólag nincs fonológiai jelentősége.

A mássalhangzó-fonémáknál még több fónikus sajáttság van, de ezeknek egy része szintén nem alkalmas ellentétes fonémapárok szembeállítására, más részüknek pedig nincs is fonológiai jelentőségük. Az eddigi irodalomban a következő fónikus sajátságok, ill. hangképzésbeli elemek szerepelnek mássalhangzó-korrelációk alapjaként: 1. A *hangszalagok zöngéállása* (zöngésségi korreláció, pl. *p:b*). 2. A *hangszalagok*

kat magában foglalja s ez utóbbiakat a korrelatív elvileg kizárja. Tulajdonképpen minden fonémaviszony szorosabb vagy lazább asszociatív viszony s ezen belül különböztethetjük meg a fent jellemzett típusokat.

h-állása (hehezet- v. aspirációs korreláció, pl. ó-ind *p:ph*). 3. A *hangszalagok zár-állása* (supraglottális korreláció pl. a kauk. nyelvekben). 4. Az *akadályképző beszélőszerveknek egymástól való távolsága* (közelítési v. akadálybeli korreláció pl. réshang: zárhang az új görögben és a gót nyelvben). 5. A *nyelvhat középő részének (mediodorsum) szerepe* a nyelv más részével vagy más beszélő szervvel képzett hangoknál (palatalizációs vagy mouillirozási korreláció, pl. *č:č'* stb.). 6. *Ajakgömbölyítés* (labializációs korreláció, pl. *č:č^o*). 7. A *mediodorsum* és gége szerepe (emphatikus-palatalizációs korreláció egyes kauk. nyelvekben). 8. A *postdorsum* és gége szerepe (emphatikus-velarizációs korreláció pl. az arab nyelvben). 9. A *nyelv hegyének (apex) szerepe* (kakuminalizációs korreláció pl. ó-ind *s:s*). 10. *Erősségi hangsúly* (dinamikus korreláció pl. a dagesztán nyelvekben). 11. *Időmérték* (quantitatív korreláció, pl. *l:l*). 12. *Orrüreg rezonálása* (nazalizációs korreláció).

Amint láttuk, egyes korrelatív sajátságok s az ezeken alapuló korrelációk a magánhangzóknál is, mássalhangzóknál is előfordulnak (pl. labializációs, palatalizációs, nazalizációs, dinamikus, quantitatív korrelációk). Számolnunk kell tehát olyan korrelációkkal is, amelyekben nem választhatók külön a magán- és mássalhangzók s a korrelatív párok egyes tagjai nem egyes hangzók (fonémák), hanem egész szótagok (fonéma-csoportok). Ilyen pl. a tatár nyelvekben a szótagok palatalizációs korrelációja. Az ilyen korrelációt komplex korrelációnak nevezhetjük az egyszerű fonémákból alkotott szimplex korrelációkkal szemben.

A korrelációban szereplő fonémák páros fonémák, mert valamely fónikus sajátság alapján egymással szembeállíthatók, tehát ellentétes tagokból álló párt alkotnak. Az ilyen párba nem állítható fonémák páratlan fonémák. A páratlan fonémák tehát nem alkothatnak korrelációt. Azonban a párosakból alkotható fonéma-párokat is csak akkor nevezik korrelációnak, ha ugyanaz az ellentét legalább még egy fonemapáron megvan s e párokhoz tartozó fonémák más korrelatív kapcsolatban nem állnak egymással.⁹

⁹ Ez a megkorlátozás ugyan látszólag felesleges, valójában azonban szükséges, ha a korrelációt a fonémák szorosabb kapcsolatának s a rokonság intenzívebb fokának tartjuk. Kétségtelen pl., hogy az osztják nyelvtudatban sokkal fontosabb szerepe van a palatalizációs korrelációnak (a *č:č'*, *dž:dž'*, *k:k'*, *g:g'*, *t:t'*, *d:d'*, *n:n'*, *l:l'* fonemapárok asszociatív hatása miatt), mint pl. olyan nyelvben, ahol csak *t:t'* *d:d'* párok fordul-

A korrelatív pár tagjai a korrelatív fonémák vagy fonológiai korrelátumok. Ezek közül az egyik mindig jelölt (amelyet a korreláció alapjául szolgáló korrelatív tulajdonság jelenléte jellemez, pl. a zöngés *b* a zöngésségi korreláció szempontjából), a másik jelöletlen fonéma (amelyet a korrelatív tulajdonság hiánya jellemez, pl. a zöngésségi korreláció szempontjából a zöngétlen *p*). Valamely korreláció jelölt fonémái a jelölt sort, a jelöletlenek a jelöletlen sort alkotják. A jelölt és jelöletlen korrelatív fonémák azonban nemcsak különbséget, hanem egyező elemeket is tartalmaznak. A korrelatív fonémák eme közös elemeit vezérfonémának nevezik az újabb fonológiai irodalomban. A zöngés *b* és zöngétlen *p* korrelatív fonémákból tehát a „bilabiális exploziva” vezérfonéma vonható el (a zöngésségre való tekintet nélkül). A vezérfonéma jelölésére a jelöletlen korrelatív fonémát használják (pl. a fenti esetben *p*), mivel ez szimbolizálja a tudatban az egyező elemeket s mivel ennek sokkal erősebb a reprodukáló készsége, mint a jelölt fonémáé.

A lehetséges korrelációkat nem mindig használja ki a nyelv teljes mértékben és minden helyzetben. A magyarban pl. a zöngésségi korreláció kiterjed a *p : b*, *t : d*, *k : g*, *f : v*, *sz : z*, *s : zs*, *ty : gy* fonemapárokra, de lehetséges a magyar fonéma-rendszeren belül *c : dz*, *cs : dzs* ellentétpár is. Ez utóbbiak azonban funkciós szempontból kihasználatlan vagy lappangó korrelációk. Sőt még a meglevő korrelatív párok közül is kihasználatlan (lappangó) a szó elején a *ty : gy*.

Ezzel szemben az sem ritka jelenség, hogy ugyanazon a

nak elő. S ha az utóbbiban még igen erős a zöngésségi korreláció, nem lehetetlen, hogy a *t : d ~ t' : d'* párok mellett a palatalizációs ellentét tudata igen gyenge. Az ilyen ellentét-párokat azonban nincs okunk diszjunkciónak tartani, mint egyes fonológusok teszik, mert e párok tagjait rendszerint szorosabb kapocs fűzi egymáshoz, mint más (diszjunkt) fonémákhoz. Célszerűbbnek látszik ezek megjelölésére a korrelatív pár elnevezés. A korrelatív párok tehát — ahol vannak ilyenek — átmenetet képeznek a korreláció és diszjunkció közt. Ha azonban valamely nyelvben csak egy korrelatív pár alkotható (pl. időtartam szempontjából *a : ā* a keletkaukázusi abcház nyelvben), a nyelvértékben az összetartozás tudata annyira elmosódik, hogy e párt diszjunkciónak kell tartanunk. — Tehát a korreláció és diszjunkció fogalma mindig a nyelv fonéma-rendszerétől függ s minden nyelvben induktíve állapítandó meg, hogy melyik fonéma-viszony tartozik az egyik típusba s melyik a másikba; ugyanúgy, amint a fonéma és variáns gyakorlati különválasztásánál láttuk.

Csak utólag kaptam meg a modern fonológia egyik legkiválóbb művelőjének, a bécsi *Trubetzkoy*-nak levelét, amelyben többek közt arról értesít, hogy az itt korrelatív párnak nevezett típust ő is különválasztja az „egyéb diszjunkciók”-tól, „assimilatorisch aufhebbare Disjunktion”-nak nevezi s a közel jövőben írni fog e jelenségről.

fonémarendszeren belül többféle korrelatív tulajdonság érvényesülhet s így több fonémapár ill. korreláció kerül egymással szorosabb kapcsolatba. Az egymással közelebbi („lényegbeli“) rokonságban álló korrelációkat korrelációs csoportnak, a távolabbi rokonságban állókat pedig korrelációs rétegnek nevezik a fonológusok.¹⁰

A korrelációs csoport a nyelvtudatban egy síkra vetített és így magasabb egységbe foglalt lényegbeli rokonságon alapuló korrelációk összessége. A magán- és mássalhangzók említett korrelációi a következő korrelációs csoportokba foglalhatók össze: A) *Magánhangzóknál*: 1. Sajáthangbeli korrelációk csoportja: labializációs, palatalizációs és feszültségi korrelációk. 2. Rezonancia-beli korrelációk csoportja: nazalizációs és laringalizációs korrelációk. 3. Prozódikus korrelációs csoportok: a) Intenzitásbeliek: dinamikus és kvantitatív korrelációk; b) melódikusak: magassági és hanglejtés-korrelációk; c) hangzóssági korrelációk. — B) *Mássalhangzóknál*: 1. Artikulációs korrelációk csoportja: a) zöngességi korreláció; b) expiratórikus (hehezet- és supraglottális) korrelációk; c) közelítési korreláció. 2. Sajáthangbeli korrelációk csoportja: palatalizációs, labializációs, emphatikus-palatalizációs, emphatikus-velarizációs, kuminalizációs korrelációk. 3. Intenzitás-beli korrelációs csoportok: dinamikus és kvantitatív korreláció. 4. Rezonancia-beli korrelációk csoportja (nincs még tisztázva; idetartozik a nazalizációs korreláció).

A korrelációs csoportok elmélete még nincs kidolgozva, de már az eddigi irodalomban is találunk példákat az artikulációs, sajátthangbeli és prozódikus korrelációs csoportokra. Az artikulációs korrelációs csoportok közül nevezetes a zöngességi korrelációk csoportosulása a hehezet-korrelációval (pl. ó-ind, ó-görög, régi kínai nyelvben), a közelítési korrelációval (pl. az újgörögben, gót nyelvben) s a supraglottális és közelítési korrelációval (pl. a rutulban). A magánhangzók sajátthangbeli korrelációs csoportjai közül leggyakoribb a labializációs és palatalizációs korrelációké. Ugyanez előfordul a mássalhangzófonémákkal is (pl. egyes kaukázusi nyelvekben és egyes japán nyelvjárásokban). A magánhangzók prozódikus korrelációs csoportjai közül előfordul az intenzitásbeli és melódikus korre-

¹⁰ Lazicius a korrelációs csoport (német. *Korrelationsbündel*) kifejezést a *fonémbokor* szóval magyaráítja, de ez nem fejezi ki a kétszeres alárendeltségi viszonyt (fonéma — korreláció — korrelációs csoport).

lációk kapcsolata (pl. a što-horvát, ča-horvát, litván, ógörög, szlovén, kínai és japán nyelvekben).

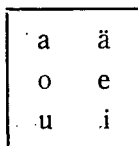
A korrelációs réteg távolabbi rokonságban álló vagy nem-rokon korrelációk kapcsolata. Leggyakoribb előfordulása két korreláció kapcsolata (pl. a magánhangzóknál: sajáthangbeli és intenzitásbeli, sajáthang- és rezonanciabeli vagy rezonancia- és intenzitásbeli korrelációk kapcsolata; a mássalhangzóknál a zöngésségi és intenzitásbeli, közelítési és intenzitásbeli, zöngésségi és sajáthangbeli vagy sajáthang- és intenzitásbeli korrelációk kapcsolata). Előfordul azonban az is, hogy egész korrelációs csoport és valamely korreláció alkotnak korrelációs réteget (pl. a magyar magánhangzórendszerben a palatalizációs és labializációs korrelációkból álló sajáthangbeli korrelációs csoport + quantitativ korreláció¹¹), sőt arra is van példa, hogy két korrelációs csoport alkot egy korrelációs réteget: pl. artikulációs (zöngésségi + expiratórikus + közelítési korreláció) és sajáthangbeli korrelációs csoportok (labializációs + palatalizációs korreláció) az abcházban, vagy sajáthangbeli (labializációs + palatalizációs korreláció) és prózódikus korrelációs csoportok (intenzitásbeli + melódikus korreláció) a szlovén nyelv magánhangzó-fonémáinak rendszerében.

Némely nyelvek fonémarendszereiben tehát korrelációs rétegek, korrelációs csoportok, korrelációk és diszjunkciók egyaránt előfordulhatnak. Az eddigi vizsgálatok szerint a mássalhangzó-fonémák rendszere bonyolultabb, mint a magánhangzó-fonémáké, de azért a kétféle fonéma-rendszerben egyezések is kimutathatók (vö., hogy egyes korrelációk mindkét rendszerben megvannak).

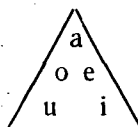
A magán- és mássalhangzó-fonémáknak ilyen gazdag rendszerei fonológiaiilag több dimenziósaknak nevezhetők. Van-e ezen kívül még két és egy dimenziós rendszerek is. A két dimenziós rendszert a sajáthang fonológiai felhasználása jellemzi. A magánhangzók két dimenziós rendszere vagy négyszögű vagy háromszögű. A négyszögű rendszerben a hangzóság legmagasabb fokán (a legalsó nyelvállású magánhangzóknál) is megvan a sajáthang fonológiai (funkciós) megkülönböztetése. Ilyen pl. a dagesztán nyelv egyik nyelvjárásának vokalizmusa:

¹¹ Laziczius ezt a korrelációs réteget tévesen „fonémbokor“-nak (értsd: korrelációs csoportnak) nevezi (i. m. 46–47. l.).

A háromszögű rendszerben a hangzósság legmagasabb fokát (az alsó nyelvéllású magánhangzókat) egyetlen fonéma képviseli. Ilyen pl. a latin, újkörög és a lengyel irodalmi nyelv magánhangzó-fonémiának rendszere:

Az egydimenziós vagy lineáris rendszer ritka. Ebben csak diszjunkciók vannak, korrelációk, korrelációs csoportok és korrelációs rétegek nélkül. Ilyen vokalizmusa van az adyghi nyelvnek:

a
e
ə

s ilyen mássalhangzórendszert találtak a Michigan-tótól nyugatra élő fox-indiánok nyelvében:

p, t, č, k, š, s, h, m, n, w, y diszjunkt fonémákkal.

IV. A változatokat (variánsokat) tulajdonképpen fonológián kívül álló tényezőknek tartják a fonológusok s csak annyiban foglalkoznak velük, amennyiben az egyes fonémákkal és fonémaviszonyokkal asszociatív kapcsolatban állnak.

A változatokat egyrészt a beszélőktől függetlenül a fonémákhoz való viszonyuk szerint, másrészt a beszélőkhöz való viszonyuk szempontjából osztályozhatjuk.

A fonémákhoz való viszonyuk szerint kísérő, kombinatórikus és fakultatív változatokat különböztethetünk meg. 1. A kísérő változatok valamely korreláció mellékes tulajdonságaként lépnek fel (kísérő variáció). Ilyen kísérő változatok a magyar szűk és széles ejtésű magánhangzók a kvantitatív (hosszú:rövid) korrelációban, pl. *í:i*. 2. A kombinatórikus változatok a fonémák érintkezési asszociációitól (a fonetikai helyzetétől) függnének: valamely fonéma a szóban (kifejezésben) elfoglalt helyzetével hat a másiknak realizáció-

jára, pl. egyes magyar nyelvjárások *á* hangú szótag után ugyanabban a szóban zártabb magánhangzót (*o, a, o*) ejtenek; másutt pl. a *színház* szó *i* és *n* fonémája naso-orális magánhangzóként (*szíház*) realizálódik. A kombinatorikus változatok közt rendszerint van egy alapváltozat, mely kevésbé függ a környezettől, tehát több helyzetben előfordul és egy vagy több mellékváltozat, amely inkább függ a környezettől, tehát kevesebb helyzetben fordul elő. Ha mindegyik változat csak egy meghatározott helyzetben fordul elő, akkor egyenrangú változatoknak nevezik őket. A kombinatorikus változatok váltakozása a kombinatorikus variáció. 3. Ezzel szemben fakultatív variációról és fakultatív változatokról beszélhetünk abban az esetben, ha valamely fonéma változatai ugyanabban a fonetikai helyzetben fordulnak elő. A felsődrávai nyelvjárásban pl. a középső nyelvállású hosszú magánhangzók ugyanazon fonetikai helyzetben előfordulnak kettőshangzós alakban is.

A változatokat a beszélőkhöz való viszonyuk szempontjából kétféleképpen csoportosíthatjuk. A) A változatokkal élő beszélők száma szerint beszélhetünk 1. az egész nyelvterületen, 2. csak kisebb nyelvi egységekben (nyelvjárás, osztálynyelv) járatos vagy 3. egyéni (csak egyes egyének nyelvhasználatára szorítkozó) változatokról. B) A beszélők lelki adottsága és lelkiállapota szempontjából meg kell különböztetnünk a stiláris (stilisztikai) változatokat az e feltételektől független, általában használt változatoktól.

Mivel a változatokat különböző szempontból osztályoztuk, az említett típusok természetesen együtt is előfordulhatnak. Így pl. lehet egy változat egyszerre kombinatorikus, egyéni és stiláris. Fonológiai szempontból különösen a kombinatorikus és fakultatív változatoknak a stilárisakkal való találkozását tartják fontosnak s azért meg szoktak különböztetni független (értsd: fakultatív) és kombinatorikus stiláris változatokat. Az előbbieket kiválasztását csak a beszéd stílusa határozza meg, az utóbbiakét a beszéd stílusa és — e stilon belül — a fonémák csoportosulása.

Ezen általános fonológiai alapfogalmak megismerése után vessünk még rövid pillantást a fonológia felosztására, a fonológiának a történeti nyelvtudományban való szerepére és a fonológia történetére.

V. A fonológiát is próbálták többféleképpen és többféle szempontból osztályozni. A leggyakrabban használt megkülön-

böztetés szerint tárgya alapján háromféleképpen osztályozhatjuk a fonológiát:

1. A több nyelvben érvényesülő vagy éppen általános érvényű elvekkel az általános fonológia foglalkozik; ez elveknek az egyes nyelveken belül érvényesülő megnyilatkozásait a speciális (magyar, német stb.) fonológia vizsgálja.

2. A jelen (vagy valamely régiebb) kor nyelvének fonológiai elemeit ez elemek felhasználását és fonológiai rendszerét, a leíró fonológia ismerteti; a fonémák egymáshoz és a variánsokhoz való viszonyának, vagy maguknak a fonémáknak, ill. a fonológiai rendszereknek változásai a történeti fonológia körébe tartoznak. — Úgy látszik, leíró módszerű a földrajzi fonológia is, amely — az eddigi nyelvhasonlító törekvésekkel ellentétben — a térben és időben érintkező nem-rokon nyelvek összehasonlításával is foglalkozik.

3. A fonémáknak a szóban való jelentkezését a szófonológia vizsgálja; az értelem-megkülönböztető hangjelenségek (erősségi, magassági hangsúly, mondathanglejtés stb.) mondatnyi szerepét, fonológiai funkcióját pedig a mondat- (színtaktikai) fonológia tárgyalja. — A szófonológia két részből áll: a) a tulajdonképpeni szófonológia, — melyet inkább nevezhetnénk lexiko-fonológiának — az elszigetelt szók jelentésének megkülönböztetésére szolgáló fónikus különbségeket (fonémákat) tárgyalja; b) a morfo-fonológia vagy morfológia a legkisebb alaktani egységek (morfémák = kb. a régi műnyelv „gyökei“, prae-, in- és suffixumai) fonológiai szerkezetét vizsgálja, azonkívül egyes nyelvek leírásánál feltárja a morfémák kapcsolódásánál szereplő kombinatórikus hangváltozásokat s a produktív és improduktív jelenségek külön tartásával leírja az alaktani funkciót betöltő hangváltakozásokat (alternációkat). — A mondatfonológiának is két nagyobb része van: a) szintagma-fonológia a legkisebb szintaktikai egységnek, vagyis a szónak a mondatban (frázisban) való megkülönböztetésével foglalkozik; b) a frázisfonológia az egész frázisok jelentését megkülönböztető fónikus sajátosságokat tárgyalja.

VI. A történeti fonológia elsősorban a fonémák változásaival új fonémák keletkezésével, meglevő fonémák eltűnésével, a fonéma funkcióinak szaporodásával és fogyásával s e változások okozta rendszerváltozásokkal foglalkozik.

A fonémaváltozás azonban lényegesen különbözik a hangváltástól. A fonéma fogalmának meghatározásából következik, hogy mindaddig ugyanazzal a fonémával van dolgunk,

amíg a hangszándék és ennek funkciója azonos — még akkor is, ha a fonéma fiziológiailag más alakban realizálódik. A magyar *színpad* szónak *szimpad* ejtésekor pl. valóban hangváltozás (értsd: hanghelyettesítés) történt, de nem történt fonémaváltozás: a beszélő továbbra is a *szín* szó képzetéhez tartozó *n* hangszándékot valósított meg s ez az eltérően realizálódott fonéma az *m*-mel való ejtés mellett is a *színész*, *színház* stb. képzetekhez tartozik, tehát a fonéma funkciója sem változott meg. Ha azonban egyesek tudatában elhomályosul vagy nem is válik tudatossá a *szimpad* előtagjának jelentése s a *színház*, *színész* stb. szókkal való összetartozása, akkor azok már *m* hangszándékot fognak megvalósítani s az ő nyelvükben már fonémaváltozásról kell beszelnünk. A *malom* szóban pl. ma már szinte minden magyar ember *m* hangszándékot valósít meg, pedig valamikor ez is *n*-nel hangzott (vö. N. *món-a* 'malma'; < ófr. *molín*): a fonémaváltozás e szóban tehát az egész magyar nyelvterületen bekövetkezett.

Az előbbi példából a fonémaváltozásoknak több jellemző sajátosságát állapíthatják meg: 1. A fonémaváltozás a hangszándék megváltozásával áll be, tehát lélektani jellegű. 2. Mivel egy hangszándékot másikkal helyettesítünk, a fonémaváltozás mindig ugrásszerű. 3. A fonémaváltozást kiejtésbeli eltérés (variáns) fellépése előzi meg. 4. A fonémaváltozás függ a hangszándék erejétől, tehát közvetve a hangképzet emlékképétől. 5. Az előbbiből következik, hogy a jövevényszavak átvételénél általában a gyökértelen (az átvevő nyelvben teljesen vagy legalább az átadó nyelv kérdéses szaváéhoz hasonló helyzetben hiányzó) vagy legkevesebbé hangzós fonémái vannak legtöbb változásnak kitéve.

Új fonémák keletkezésének leggyakoribb esete, sőt valószínűleg egyetlen módja valamelyik variánsnak funkciós képzetekkel való társulása, azaz fonémává való emelkedése. A moldvai csángóban pl. a *rákász* 'Hanfen' főnévnek (a *rak* ige -ás képzős származékának) *rakász* (labiális *a*-val hangzó) alakja is fejlődött 'das Legen, das Setzen' jelentéssel, itt tehát az *a* kombinatórikus változat (vö. *rak*, *raktam* stb.: *rákász*) fakultatív változattá (*rákász*:*rakász*) lett s végül fonémává emelkedett. Valószínűleg ehhez hasonló módon honosodnak meg a jövevény-fonémák is az átvevő nyelvben. KNIEZSA pl. kimutatta, hogy a *zs* hang már megvolt a magyarban (a zöngés mássalhangzók hátraható hasonítására keletkezett eredetibb *s* helyén), amikor nagyszámú *zs*-hangú jövevényszavunk meghonosodott s ezek csak más helyzetben tették ismertté (vö. MNy.

XXIX. 156–7.). A *zs* hang tehát eredetileg kombinatórikus változat volt s a jövevényszavak útján emelkedett fonémává. Vagyis a fonémák keletkezése éppen úgy hosszabb ideig tartó fejlődési folyamat eredménye s a fonémává való átalakulás maga éppen úgy ugrásszerű, mint ahogyan a fonémaváltozásnál láttuk.

A fonémák eltűnéséhez is szükséges, hogy bizonyos hangváltozásokkal elő legyen készítve a különböző fonémáknak a nyelvtudatban való egybeesése: akár egy fonéma különböző változataiként (pl. a *dz* és *z* fonémák a legtöbb japán nyelvjárársban csak a fonetikai helyzettől függő kombinatórikus-stílus változatokká lettek), akár teljesen egységes (változatok nélkül való) fonémaként, a különböző alakú szópároknak azonos alakú szókká való fejlődésével. Pl. az $\bar{\epsilon}$ fonéma valószínűleg csak akkor tűnt el a magyarban, amikor $\bar{\epsilon} \bar{g} > \bar{e}$ zártabbá válással akusztikailag egybeestek az $(\bar{\epsilon} \bar{g} >) \bar{e} \bar{g}$ 'Himmel' és az $\bar{e} \bar{g}$ 'brennt'-féle szóalakok. De a rövid *e* fonéma köznyelvi sorsa és nyelvjárásaink tanúsága arra figyelmeztetnek, hogy a fonémának variánssá való visszasülyedése csak fokozatosan következik be. Így pl. a magyar köznyelv ma is ismeri az ϵ és *e* fonémákat, de már nem mindenki különbözteti meg őket s akik használják, azok sem teljesen ugyanazokban a szópárokbán élnek vele. A fonémák eltűnése tehát csak hosszabb ingadozás és lassú kiegyenlítődés eredménye, de az sem lehetetlen, hogy ez a folyamat valamelyik ponton megmerevedik egy időre.

A fonémák változásai egyszersmind jelölési (funkciós) problémák is. Egy-egy új fonéma új jelentéskülönbségek hordozója és terjesztője lehet, de átveheti más fonéma funkcióját is. A fonéma eltűnésével viszont rendszerint együttjár az egyalakúság (vö. pl., hogy ϵ -ző nyelvjárásokban a *mentek* szónak négyféle jelentése is lehet: 1. 'ich rette', 2. 'sie sind entledigt', 3. 'ihr geht', 4. 'sie gehen'). Azonkívül a fonémák rendszert alkotnak, tehát a fonéma keletkezésével, eltűnésével vagy a rendszeren belül történt megváltozásával szerkezetileg az egész fonémarendszer megváltozhat. Ezért a rendszerváltozások vizsgálata is fontos tárgya a történeti fonológiának.

A rendszeren belül fellépő fonológiai változásokat egészen vázlatosan a következőkép csoportosíthatjuk:

I. Rokonságon alapuló fonémaviszonyok változásai:

A) Fonológizáció (ném. *Phonologisierung* vagy *Divergenz*): a fonémaviszonyok s a fonológiai rendszer gazdagodása új fonémák keletkezésével:

1. kombinatórikus variáció $\begin{matrix} & \text{a) diszjunktció} \\ & \text{b) korrelatív pár (régí korrelációban)} \\ & \text{c) korreláció} \end{matrix}$
2. stilisztikai (stiláris) variáció $\begin{matrix} & \text{a) diszjunktció} \\ & \text{b) korrelatív pár} \\ & \text{c) korreláció} \end{matrix}$
3. (esetleg) kísérő variáció $\begin{matrix} & \text{korreláció} \end{matrix}$

B) Defonológizáció (ném. *Entphonologisierung* vagy *Konvergenz*) a fonémaviszonyok s a fonológiai rendszer szegényedése a meglevő fonémák elveszésével kapcsolatban:

1. Diszjunktció $\begin{matrix} & \text{a) kombinatórikus variáció;} \\ & \text{b) kombinatórikus-stiláris variáció;} \\ & \text{c) azonosság} \end{matrix}$ $\begin{matrix} \text{együk fonéma a másikba olvad;} \\ \text{mindegyik fonémát egy újabb} \\ \text{helyettesíti (konvergens fej-} \\ \text{lődés).} \end{matrix}$
2. Korreláció $\begin{matrix} & \text{a) kombinatórikus variáció;} \\ & \text{b) azonosság: az egyik korrelatív sor hang-} \\ & \text{változással a másikba olvad;} \end{matrix}$
(Korrelatív pár $\begin{matrix} & \text{c) azonosság (a korreláció megmarad, de} \\ & \text{gyengül).} \end{matrix}$

C) Transzfonológizáció (ném. *Umphonologisierung*): a fonémaviszonyoknak s a fonológiai rendszernek a fonémaváltozás következtében való átalakulása:

1. Korreláció $\begin{matrix} & \text{a) diszjunktció. Érdekes esete: korreláció} \\ & \text{korrelatív sor (= diszjunktció), midőn a} \\ & \text{korreláció egyik sora beleolvad egy másik} \\ & \text{korrelációba s ezáltal az egyik korreláció} \\ & \text{felbomlik, illetve a két korreláció „egybe-} \\ & \text{olvad”.} \end{matrix}$
(Korrelatív pár $\begin{matrix} & \text{b) diszjunkt pár: a korreláció megmarad, de} \\ & \text{gyengül.} \end{matrix}$
2. Diszjunktció $\begin{matrix} & \text{a) korrelatív pár: már meglevő korrelációba} \\ & \text{illeszkedik.} \\ & \text{b) korreláció (?) } \end{matrix}$
3. (Korrelatív pár $\begin{matrix} & \text{a) korrelatív pár (?), amely más korrelációhoz} \\ & \text{kapcsolódik.} \end{matrix}$
Korreláció $\begin{matrix} & \text{b) más korreláció (pl. aspirációs} \\ & \text{zöngéségi korreláció az örményben; labializációs} \\ & \text{palatalizációs magánhangzó-korreláció} \\ & \text{egyes lengyel nyelvjárásokban; mással-} \\ & \text{hangzók zöngéségi korrelációja} \\ & \text{magánhangzók hangletítés-korrelációja egyes kínai} \\ & \text{nyelvjárásokban.} \end{matrix}$

II. Érintkezésen alapuló fonémaviszonyok változásai:

Legegyszerűbb esete, amikor az érintkező fonémák közül az egyik megváltozik (pl. $\acute{e} > i$ az oroszban palatalizált mással-

hangzók előtt). A fonéma-állomány nem változik (más helyzetben megvan az *é*), de a fonémakapcsolatok statisztikája s a fonémák funkciós szerepe megváltozhat. Egy-egy ilyen változás a fonológiai rendszer egy részének fonologizációját, más részének defonologizációját ismét másnak transzfonologizációját is maga után vonhatja.

Érdekesebbek ennél azok az esetek, melyekben a változással fonéma és fonéma-kapcsolat kerülnek szembe egymással. Ilyen esetek:

1. Fonéma > fonéma-kapcsolat:
  - A) Fonologizáció: kombinatórikus variáció > fonéma + fonéma-kapcsolat.
  - B) Defonologizáció: fonéma: fonéma-kapcsolat > fonéma-kapcsolat:fonéma-kapcsolat (azonosság).
  - C) Transzfonologizáció fonéma : fonéma > fonéma : fonéma-kapcsolat.
2. Fonéma-kapcsolat > fonéma:
  - A) Defonologizáció és transzfonologizáció: fonéma-kapcsolat : fonéma > fonéma : fonéma (a kapcsolatból egyik fonéma eltűnik, pl. *dl* > *l*, tehát egyrészt azonosság — *l:l* —, másrészt diszjunkció — *n:l* stb. — keletkezett a rendszerben).
  - B) Transzfonologizáció (defonologizáció nélkül): fonéma-kapcsolat : fonéma > fonéma (amely eddig nem volt meg a nyelvben!) : fonéma.

A fonologizáció és defonologizáció megegyeznek egymással abban, hogy a két viszony (változás előtti és változás utáni) közül az egyik mindig extrafonológikus, a másik pedig fonológikus. Azonkívül a kombinatórikus variáció fonologizációja mindig együttjár defonologizációs jelenségekkel. A stiláris variáció fonologizációja azonban nincs összeköttetésben defonologizációval és megfordítva: itt csak egy bizonyos nyelvi réteg szélesebb vagy szűkebbkörű alkalmazásáról beszélhetünk. A fonémakapcsolatoknál a fonologizáció és defonologizáció mindig transzfonologizációként vizsgálható; a különbséget más különbség helyettesíti. A fonémák transzfonologizációjánál a fonológiai különbségeket a változást szenvedett fonémák fejleményei hordják, ezzel szemben a fonéma-kapcsolatokénál egyik fonéma átveszi a másiknak funkciós szerepét. (vö. a kínai nyelvjárási „*mslh*.-k zöngésségi korrelációja > (érintkező) *mgh*.-k hanglejtés-korrelációja“ változást.)

Mivel a kombinatórikus variációnál együttjár a fonologizáció és defonologizáció s mivel a transzfonologizáció mindig

funkciós átértékelés, azért egy egységes nyelvtípusú közösségen belül nem beszélhetünk a fonológiai rendszer kiépítéséről vagy visszafejlesztéséről, hanem csak annak átépítéséről.

VII. A fonológia történetét a múlt század utolsó negyedétől kezdve kell számontartanunk.

A fonológiai szempont egymástól függetlenül több helyen jelentkezett. Így a német WINTERER (1876), az angol SWEET, a francia PASSY (1899) és F. DE SAUSSURE, az orosz JAN BAUDOUIN DE COURTENAY (1876 után) egymástól függetlenül jutottak a fonéma-fogalom lényegjegyének felismerésére s az újabb nyelvészek közül SAPIR, chicagói afrikanológus is az európai fonológusoktól függetlenül jutott hasonló eredményre. Ezek a véletlen találkozások értékesek ugyan a fonológia számára, mert a gondolat jogos voltát igazolják, a módszeres fonológia történetét azonban BAUDOUIN DE COURTENAY (1870, 1876 és különösen 1894) fellépésétől kell számítanunk.

Az első nagyobb korszakot 1928-ig, a hágai nyelvészkongresszusig számíthatjuk. Eddig a szláv nyelvészek körében fejlődik a fonológia: BAUDOUIN DE COURTENAY, kazáni és szentpétervári tanítványaival, főként történeti szempontú vizsgálattal; majd ismét BAUDOUIN DE COURTENAY (*Kísérlet* 1894, 1895.) és különösen ŠČERBA, a lélektani szempont uralomra juttatásával. A forradalmak után a külföldre került orosz nyelvészek most már Oroszországon kívül is terjesztik gondolataikat, de a fonológia ezzel még mindig nem lépett ki a szláv nyelvészet köréből. E kilépést az 1928. évi hágai nyelvészkongresszustól számíthatjuk. Ekkor kezd szélesebb körben is ismertté lenni a fonológia. 1929-ben a prágai szláv filológiai kongresszuson már nagy hatással sürgetik a fonológia rendszeres megalapozását s az 1930. évi első nemzetközi fonológus-konferencián (Prágában) már német, holland nyelvészek is résztvesznek s francia, angol, amerikai nyelvészek is érdeklődnek a fonológia iránt. Ugyanitt a fonológia módszeres problémáit is megvitatják s TRUBETZKOY, JAKOBSON és MATHESIUS egységes műnyelvet dolgoznak ki, amelyet e konferencia elfogad s azóta ennek alapján végzik a további munkát.¹² Hamarosan megalakult a fonológiai tanulmányok számára alapított nemzetközi társaság

¹² E terminológiát lásd a Prágai Nyelvész Kör Munkái (Travaux du Cercle Linguistique de Prague) c. sorozat IV. kötetének (1931.) 309–22. lapjain. A műszók francia, német, cseh és orosz, a meghatározások francia nyelven olvashatók itt. Innen vettük a történeti fonológia kivételével a műszók legnagyobb részét. — A történeti áttekintésre vö. Laziczius Bevezetéseinek — kül. ny. — 4–14. lapjait s ehhez: Trubetzkoy, Journal de Psychologie XXX. köt. 1–4. sz. 227–31. ll.

(*Association Internationale pour les études phonologiques*), amely eddig két ülést tartott: 1932-ben Amsterdamban s 1935-ben Londonban. Legújabb angol nyelvű kiadványában (*Information Bulletin* No. 2.) megtalálja az érdeklődő a fonológia irodalmának 1935. első feléig megjelent részének csoportosított felsorolását.

VIII. Áttérve LAZICZIUS könyvének ismertetésére, megállapíthatjuk, hogy a legjobb forrást választotta tárgyának felfogására, anyagára és tudományos terminológiájára nézve egyaránt. Könyvében ugyanis nem egy fonológus műnyelvéhez kapcsolódik, hanem a prágai első nemzetközi fonológus-konferencián 1930-ban előterjesztett és elfogadott egységes terminológiát használja. (Sőt nemcsak a 14. laptól kezdve használja ezt, mint ahogyan LAZICZIUS 6. lap utolsóelőtti bekezdésében mondja, hanem az első fejezetben is ezt használta.) Jelenleg a fonológusok nagy része ezekkel a kifejezésekkel él, LAZICZIUS tehát célszerű műnyelvvvel ismerteti meg olvasóit. Könyvének általános részét főként TRUBETZKOJ és JAKOBSON kutatásai nyomán, POLIVANOV műveinek, valamint az idézett Kör Munkáinak (*Travaux...*) I. és IV. köteteiben lévő tanulmányok felhasználásával írta meg. Nagy anyagot ölel fel, anyagát elég biztos kézzel kezeli, de sokszor túlságosan ragaszkodik feldolgozásában a forrásaihoz. Így azután ellentétes vélemények is bekeverülnek az általános részbe s még olyankor sem igyekszik összhangba hozni ezeket, amikor az összefüggés egészen nyilvánvaló. Így pl. szépen végigkíséri a fonéma-fogalom fejlődését (felhasználva DOROSZEWSKI és ČEŽEVSKIJ idevágó értekezését, de bővebben és rendszeresebben) s világosan csoportosítja a lélektani, funkciós és szociális meghatározásokat, de nem emeli ki eléggé, hogy e háromféle meghatározásban ugyanannak a lényegnek különböző szempontból felfogott egyoldalú kidomborítása rejlik (14–17. l.) Máskor pedig a világos áttekinthetőség és érthetőség rovására eltér a forrásaitól. Így pl. a fonémák viszonyának tárgyalása elnagyolt és homályos. Zavarólag hat a felosztási szempont következtében alkalmazása (asszociatív és korrelatív fonémaviszony ellentéte) és körülhatárolatlan fogalmak alkalmazása (pl. korreláció, diszjunkció, vezérfoném; utóbbinál a felhozott példák elterelik a lényegről a figyelmet). Ezt annál inkább sajnálhatjuk, mert a fonológiai kutatástól éppen ezen a téren várhatunk új eredményeket. Hiányát érezzük azon szempontok összeállításának is, melyek szerint el szokták határozni egy meghatározott nyelv fonémáit a variánsoktól. Pedig ezek megvannak a LAZICZIUS-használta terminoló-

giában s ő maga is él velük (így különösen az *a*, *ā*, *m*, *n*, *h*, *j* fonémák meghatározásánál.

Az általános részben a fonológiai alapfogalmaknak szokásos megfogalmazásával ismerteti meg olvasóit s az elméleti fejtegetéseket magyar és külföldi példákkal illusztrálja. A vélemények ismertetésénél a fontosabb helyeken eredeti nyelven idéz pontos filológiai forrásmegjelöléssel s az ellenkező felfogásra is hivatkozik. Akit a tudományos kérdések irodalma is érdekel, itt mindenesetre bő utalásokat talál. Rendszeres előadásra törekszik, bár ez nem mindig sikerül neki egészen.

A történeti fonológiát tárgyaló III. részben helyesen állítja szembe a fonetikailag elemzett hangváltozásokat a fonológiai szempontból vizsgálandó fonéma-változásokkal.¹³

Ugyanítt éles kritika tárgyává teszi a SIEVERS-féle fonetika iskolának a hangváltozásokról vallott nézetét¹⁴ s kétségtelen, hogy általában, elvileg feltétlenül igaza van LAZICZIUSnak, amikor fonológiailag s lélektanilag lehetetlennek tartja, hogy az u. n. szabályos hangváltozások (minden bizonynyal egyszersmind fonémaváltozások is) minden esetben az átmeneti hangok végtelen sok részből álló skáláján végighaladva jutottak volna el mai állapotukhoz. A fonémaváltozás mindig s a többi hangváltozás is igen sok esetben ugrásszerű. Azt azonban határozottan ki kell emelnünk, hogy 1. az ugrásszerű változásokat is sok esetben kifejtésbeli ingadozások készítik elő; 2. a fonéma (= hangszándék-) változást rendszerint hangváltozás (= kifejtésbeli eltolódás, „variáns-változás“, vagy új kombinatórikus variáns állandósulása) előzi meg és készíti elő; 3. az ugrásszerű változás fogalma nem jelenti azt, hogy egy eredetibb hangalakból feltétlenül átmenet nélkül jutott el a fonéma mai hangalakjához. (LAZICZIUSnak JAKOBSON fejtegetéseire támaszkodó fogalmazása ugyanis könnyen ezt a hitet szuggerálhatja az olvasónak.) Kétségtelen ugyanis, hogy pl. a kétszeres nyiltabbá válással eredeti *i* helyén álló *ε*

¹³ A „fonémaváltozás“ szót nem használja Laziczius, „a nyelv szereppel bíró hangjait“ érintő hangváltozásokon (84. l.) azonban ezt kell értenünk. Sőt ő csakis a fonémaváltozást nevezi hangváltozásnak (vö. 83. l.). De akkor a variánsok változására kellene új műszót alkalmaznia. Helyesebb tehát a hangváltozás fogalmát elkülönítenünk a fonémaváltozásétól, amint a hang és fonéma fogalmakat is megkülönbözteti minden fonológus.

¹⁴ E bírálat olvasásakor ugyan a gör. filozófia történetében szereplő Zeno-féle mozgás-elemzésre kell gondolnunk s a Wichmann-féle alapnyelvi sokféleség cáfolása igen emlékeztet Schmidt József idg. alapnyelvének bírálatára, de ez nem érinti az alkalmazott elv helyes és jogos voltát.

a legtöbb esetben fonológiailag is csak *e* fokon keresztül juthatott az *ε* nyílásfokhoz s hogy a közbeeső *e* foktól kezdve már nem lehetett *i* a hangszándék. Ugyanígy kell felfognunk egyes nyelvjárásainkban a kétszeres zártabbá válással keletkezett ($\bar{\epsilon} > \bar{e} > \bar{i}$ hangot, vagy — hogy LAZICZIUS példájánál maradjunk — a fgr. $k > x > h$ változást.

Művének második és harmadik részében — mivel magyar leíró és történeti fonológiát tárgyal — már természetesen sokkal inkább eredeti. Itt már saját kutatásaira támaszkodik s némely helyen régibb cikkeire (MNY. XXVI. 18–30, 266–76.) is hivatkozhat. A magyar fonológiát tudományosan is igyekszik megalapozni, tehát elvárhatjuk tőle, hogy ebben a kérdésben mindenkinél hivatottabb kalauzunk legyen.

A magyar leíró fonológia feladatát helyesen is fogja fel (1. a mai magyar nyelv hangeszközei közül a fonémák kiválasztása; 2. a fonémák viszonyainak tisztázása és hangrendszerünk sajátosságainak meghatározása) s ha a részletekben mégis tévedésekkel találkozunk, az elsősorban az előmunkálatok hiányával magyarázható.

LAZICZIUS a következő fonémákat különbözteti meg a mai magyar nyelvben (irodalmi-, köz- és népnyelvben):

I. A magánhangzók közül:

A) Rövidek: 1. *a* (= legalsó nyelvállású veláris rövid magánhangzó, az ajakműködés képzete nélkül); 2. *o* (= középső nyelvállású verális rövid magánhangzó, harmadfokú labializációval); 3. *ö* (= az *o* palatális párja); 4. *ε* (közelebbről nem határozza meg *e* fonéma sajátosságait, de valószínűleg az alsó nyelvállású palatális illabiális rövid magánhangzót kell ezen értenünk); 5. *e* (bizonyosan az *ε* középső nyelvállású párjának kell értelmeznünk); 6. *u*; 7. *ü*; 8. *i*.

B) Hosszúak: 1. $\bar{a}$ (= fonológiailag a rövid *a* fonéma párja); 2. $\bar{o}$; 3. $\bar{\epsilon}$; 4. $\bar{e}$ (csak nyelvjárásokban); 5. $\bar{e}$; 6. $\bar{u}$; 7. $\bar{ü}$; 8. $\bar{i}$. A többi magánhangzót ($\bar{a}$, $\bar{a}$; $\bar{o}$ = $\bar{q}$; $\bar{a}$; $\bar{a}$ = $\bar{\epsilon}$; $\bar{a}$, $\bar{a}$ és az összes kettőshangzók) csak változatnak tartja, s szerinte még az *e*, $\bar{e}$, $\bar{e}$ fonémák is csak változatként használatosak egyes nyelvjárásokban, sőt az *e*, $\bar{e}$ az irodalmi nyelvben teljesen ismeretlen.

II. A mássalhangzók közül: 1. *a* *p*, *b*, *t*, *d*, *k*, *g*, *ty*, *gy*, *dz*, *dzs*, *f*, *v*, *ny*, *l*, *r* nagyrészt mindenütt előfordulnak, ezeknél még változatokról is alig lehet beszélni, legfeljebb árnyalati ejtéskülönbségekről; 2. *m*, *n*, *h*, *j* fonémák is mindenütt előfordulnak, de ezeknek már vannak változataik (*m*. $\bar{m}$; *n*. $\bar{n}$; *H*. *h*; *j*. $\bar{j}$: mindenütt az első az alap-, a második a mellékváltozat [tehát

LAZICZIUS nem tartja e hangok fonéma-voltához tartozónak az *m* bilabiális, az *n* alveoláris, a *h* zöngétlen és a *j* zöngés voltát!]; 3. az *sz*, *z*, *s*, *zs*, *c*, *cs* fonémákat az irodalmi, köznyelv és a nyelvjárások zöme pontosan megkülönbözteti, a szlavóniai és moldvai csángó nyelvjárásban való szerepük egyelőre tisztázatlan; 4. az *ly* fonéma csak az irodalmi nyelvben és egyes nyelvjárásokban van meg; változatai: *l*, *j*.

A magyar nyelv fonémáinak és változatainak ilyen meghatározását azonban csak a következő megjegyzésekkel fogadhatjuk el:

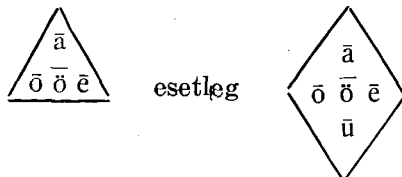
1. A köznyelvben és a legtöbb magyar nyelvjárásban az alsó nyelvéllású veláris rövid magánhangzó-fonéma („a”) jellemző sajátága az ajakgömbölyítés képzete, mely a hangszándékban is megvan (különbben nem érvényesülhetne ilyen következetesen!) és a jelentés-megkülönböztetésben is (ilyen alakban) szerepel, vö. *láp* : *lep*, *hátán* : *heten*, *kápnák* : *kopnák*, *lápna* : *lopnák*. A köznyelvben és a legtöbb magyar nyelvjárásban az *a* fonéma megfelelő hosszú párjának jellemző sajátága az illabiális ejtés a hangszándékban és jelentés-megkülönböztetésben egyaránt. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy bár az *a* és *ā* fonémát ilyen alakban szoktuk felhasználni a fent jelzett nyelvi alakulatokban, ugyanott realizálódhatnak e fonémák *ā* és *ā* alakban is a jelentés veszélyeztetése nélkül. Ugyanígy vagyunk a többi veláris magánhangzóinkkal is: *u*, *o*, *ū*, *ō* labiális alakban szerepelnek, de nem menne az értelem rovására, ha valaki (*ū*, *e*, *ī*, *ē*) illabiális alakban realizálná őket. Tehát a magyar nyelv veláris magánhangzófonémáinak a labiális ejtés általában hangszándékban is, a jelentés-megkülönböztetést hordó realizálódásban is (a hosszú *ā* kivételével) jellemző sajátága, kísérő variációja.

2. Az *e* és *ε* fonéma megvan a magyar köznyelvben is, pl. *megvesz* : *megvesz* s így *megvesztek* : *megvesztek*; *hei* (indulatszó) : *hei* (= „hely”), *szeg* ’vág’ : *szeg*; alaktani szempontból : *kértek* (jelen idő többes 2. sz.); *kértek* (mult idő többes 3. sz.); *értem* ’für mich’ : *értem* ’ich verstehe es’; *viccel* ’mit Witz’ : *viccel* ’tréfál’; ha az alaktani helyzet azonos voltát nem vesszük tekintetbe, számtalan ilyen szópárt lehetne egybeállítani, pl. *fente* a fogát : *fen* te leszel, lent pedig én; (te) *leszel* ’du wirst... sein’ : (ő) *leszel* ’er schneidet ab’; szójátékokban is pl. De nagy *teve* (’kamel’), aki ilyet *teve* (’machte’); *betűzött* ~ *betűzött* a nap az ablakon (vö. *betűz* ’írógépen ír’); *csecse-mő* : *cseh csenő* — *csecse nő* — *csecse nő stb. stb.*

Igaz, hogy a köznyelvet beszélő egyének közt nem mindenki él ezzel a lehetőséggel s aki felhasználja, az sem ugyanazokban a szó- és alakpárookban, de megfigyelésünk szerint egyelőre még valószínűleg sokkal többen érzik és használják a magyar köznyelvben az ε és e fonémákat, mint ahányan nem érzik és nem használják. Semmiesetre sem vehetjük ezt elhanyagolható fonológiai különbségnek. A magyar nyelvjárásoknak az ε és e fonéma szempontjából való tüzetesebb megvizsgálása is valószínűleg sokkal több helyről fogja igazolni e fonémák meglétét, mint amennyiről LAZICZIUS adatai mutatják.

3. Elméletileg nem tartjuk lehetetlennek, hogy egyes helyeken a hosszú magánhangzó: (megfelelő) kettőshangzó különbségéhez vagy a kétféleképpen realizálódott kettőshangzóhoz jelentésbeli különbségek kapcsolódjanak. Ezt mindenestre érdemes lenne részletes vizsgálat tárgyává tenni. Nem lehetetlen elméletileg az sem, hogy egyes magyar nyelvjárásokban a nazalizált (nazooralis) és nazalizálatlan (orális) magánhangzók (pl. $i : i$) különbségével értelmi megkülönböztetés is együtt jár. Ez még kivizsgálásra vár.

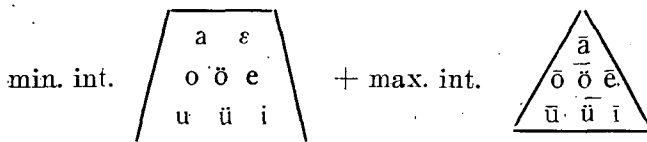
4. LAZICZIUS határozott állásfoglalásával szemben nagyon valószínűnek tartjuk, hogy egyes nyelvjárásokban a felső nyelvállású hosszú $ú$, $ü$, i hangoknak funkciós szempontból nincsen fonológiai értékük. A dunántúli nyelvjáróterülethez tartozó s Felső-Somogyban fekvő Gamás község népnyelvében pl. nem állíthatunk össze olyan szópárokat, amelyekben az $ü$, i hangoknak fonológiai szerepük lenne: a (szilva >) *szíva*, *szíi*, (szülf >) *szí(j)fa*, *szína* stb. ('szívna' stb.), *íjjá* (indulatszó), (gyerm. ny.) *csicsíjja* — *bubújja*: *gyűjjön*, *szünek* ~ *szünek*, *pörütem*, *kerüté*, *fölüt* 'felült' stb.; *gondújja*, *házüt*-féle kifejezések egyáltalában nem látszanak alkalmasaknak erre. Az $u : ú$ -ra még csak találunk egy-két hajánál fogva előráncigált példát, pl. (*árult* >) *árút*: *áru-t*, (*tanult* 'er lern-te' >) *tanút*: *tanu-t*, de a pusztai szók szembeállításánál itt sem érzik a jelentésbeli különbséget s az $ü : ú$, $i : i$ megfelelésekre még ilyen példákat sem találunk. A gamási népnyelv hosszú magánhangzó-fonémáinak rendszerét tehát a következő kisebb háromszögű (esetleg kettős háromszögű) ábrával szemléltethetjük:

5. A „nagyrészt mindenütt előforduló *dz*, *dzs* fonémákról szívesen olvastuk volna, hogy hol és milyen szókban van fonológiai szerepük.

6. *m*, *n* fonémáknál jelentésmegkülönböztető szerepben csak a bilabiális és alveoláris zárral alkotott realizációkat használjuk. A *h* és *j* fonémáknál a hanghiánnyal és más hangokkal szemben a zöngés és zöngétlen változatok egyaránt jelentés-, ill. funkció-hordozó tényezők (vö. *ül*, *fül*: *hül*, *irat*: *irhat*; *leül*, *lesül*: *lehül* stb.; *vár*, *vársz*: *várj*, *dob*, *dobd*: *dobj*; *lök*, *löksz*: *lőx* stb.), de mivel e változatok közül mindegyik csak meghatározott fonetikai helyzetben fordulhat elő, egymással nem állíthatók szembe s ha — a magyar artikulációs bázis ellene — mindegyiket a másik fonetikai helyzetben ejtenők, ez az eltérő realizálódás a szó jelentését nem érintené.

Az eddig elmondottak alapján természetesen nem értünk egyet LAZICZIUSNAK a magyar korrelációkról és a magyar magánhangzórendszerekről vallott nézeteivel sem. A magyar köznyelvi magánhangzórendszerről rajzolt képet — ha fel akarjuk tüntetni az egyesek kiejtésében tagadhatatlanul meglevő (*ε* és *e*) fonéma-egybeesést — a következőkép helyesbíthetjük:

Itt tehát a rövid rendszer négyszögű, de közeledést mutat a háromszögű rendszer felé¹⁵ (valószínűleg ilyen lesz egyes nyelvjárásaink rövid rendszere is) s a hosszú rendszer háromszögű. Nyelvjárásaink hosszú rendszerében ezen és a LAZICZIUS-féle négyszögű rendszeren kívül számolnunk kell még egy kisebb háromszögű (esetleg kettős háromszögű?) rendszerrel is. (Vö. a gamási népnyelvről mondottakat!)

Itt kell szólnunk a négyszögű és háromszögű ábrák jogosultságáról és nyelvjárásaink fonológiai osztályozásáról. Maguk a geometriai ábrák jogosan használhatók, mint rövidített jelzések ott, ahol szemléletessé, áttekinthetővé tesznek komplikáltabb jelenségeket (tehát a nyelvjárások jellemzésénél is), de csak akkor, ha az ábrák kedvéért nem módosít-

¹⁵ A köznyelvi állapotot tehát jobban megközelíti Trubetzkoy négyszögű rövid rendszere (l. *Travaux* I, 53. és MNy. XXVI. 24.), az irodalmi nyelvre azonban helyesen állapítja meg Laziczius a háromszögű rövid rendszert (l. MNy. i. h. és Bev. 50.).

juk a tényeket. Ugyancsak jogos a nyelvjárások fonológiai sajátosságainak nyelvjárás-földrajzi osztályozása és térképbe rajzolása s ha nem is a ma szokásos értelemben, de ebből a kérdéses fonológiai szempontból elnevezhető ez a magyar nyelvjárások fonológiai osztályozásának, de ez még semmiesetre sem jelenti azt, hogy így genetikai összefüggésben levő egységeket kapunk (HORGER, *A magyar nyelvjárások* 11. l. és BALASSA, Nyr. 63:110—111. ebből a szempontból vetik el LAZICZIUS „osztályozását”). Nyelvtörténeti szempontból hasonló lesz ez más fontosabb nyelvjárási sajátságok földrajzi áttekintéséhez.

Azt hisszük, nagyon érdekes és tanulságos lenne nyelvjárásaink magánhangzórendszereink fonológiai képét térképbe rajzolni és közelebbről megvizsgálni, de új, fonológiai szempontú anyaggyűjtés alapján s nem úgy, ahogyan LAZICZIUS tette. LAZICZIUS ugyanis egy-két adatból általánosított (pl. Göcsej-vidéki és Rába-vidéki adatokból az egész nyugati nyelvjárás-területre, szigeteközi adatból a dunántúlira stb.) s ez általánosítás alapján következtetett (pl. a nyugati nyelvjárás-területről a dunántúlira). Éppen e hiányok miatt (a népnyelvből kevés adat; általánosítás és ennek alapján tett következtetés, a köznyelvben az *ε* és *e* fonéma megkülönböztetésének elhanyagolása) nem fogadhatjuk el a népnyelv és a köznyelv viszonyára való következtetéseket sem. (59—62. l.) Az irodalmi nyelv pontatlan hangjelölésében pedig sokkal inkább visszatükröződik helyesírásunk nyugateurópai eredete, mint nyelvünk fonológiai rendszerének teljes képe. Helyesírásunk *e* betűjének kétféle hangértéke (*ε* és *e*) tehát semmiesetre sem azt bizonyítja, hogy „az irodalmi nyelv... a népnyelv központi magjára támaszkodik...” (60—61. l.), hanem azt, hogy helyesírásunk olyan külföldi rendszerekkel van kapcsolatban, amelyek nem ismerték az *ε* és *e* hangoknak írásban való megkülönböztetését s hogy ilyen megkülönböztető jelölés nyelvünk történetében sem tudott állandósulni.

Ha már a mai magyar fonémarendszer megállapítása is ilyen komplikált feladatnak bizonyult, elképzelhetjük, mennyivel bonyolultabb a csak meglehetősen következtelen jelölésű írott és nyomtatott emlékekből, azoknak is csak korlátolt számából megállapítható régibb fonémarendszerek igazolása és vizsgálata. LAZICZIUS azonban — igen helyesen — szükségét érzi annak, hogy a nyelvtörténeti tények diachronikus („függőleges”) szálainak synchronikus („vízszintes”) keresztmetszetét is vizsgálja s azért nem riad vissza messzemenő következteté-

sektől. Így pl. az őmagyar (árpádkori) nyelv „legégetőbb belső problémájá”-nak (!) a magánhangzók intenzitását [így!] tartja (102. l.), a közép-magyar (XIV–XV. századi) magánhangzó-fejlődés lényegét pedig „a négyszögű rövid és hosszú rendszerek egyszerűsítésé”-ben (= háromszögűekké válásában) látja. (104. l.) Ez az elmélet így nagyon egyszerűen és szépen hangzik, csupán csak az a gyengéje, hogy 1. nem biztos az alap, amire épít, 2. hézagos a nyelvjárási anyag, amelyből következtet s 3. eltereli a lényegről a figyelmet. Egészen bizonyosnak tarthatjuk ugyanis, hogy a rövid magánhangzók nyíltabbá válása elsősorban széles ejtésükkel s a hosszúak zártabbá válása szűk ejtésükkel volt genetikusan kapcsolatos s a fonémaváltozás és fonémarendszer megváltozása csak fiziológiai előzmények (variánsok fellépte) után inulhatott meg.

Eddig csak a tudomány szempontjából vizsgáltuk LAZICZIUS könyvét. Azt hisszük, nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a szerző — filológiai alaposága s eredetiségre való törekvése mellett is — részben a fonológia népszerűsítésére szánta könyvét. Erre utal könyvének címe („Bevezetés...”), egyes részek kidolgozásmódja és az egésznek részletező stílusa.

A tudománynépszerűsítő műveknek kettős feladatot kell megoldaniuk: tudományos elveket, helytálló elméleteket kell világos, könnyen érthető és élvezhető formában előadniuk. Szerzőnk úgy látszik ingadozik e kétféle elv között: hol az egyikhez húz, hol a másik felé hajlik. (Vö. pl., hogy néha ilyen költői kifejezésre ragadtatja magát: „A fonológia... nem áll meg az izolált szó bűvkörében”. 31. l.) Legtöbbször azonban a népszerűsítés követelményeiből enged s ezért széleskörű olvasóközönség érdeklődésére kevésbé számíthat.

Igy pl. a tudós szempontjából elsősorban pontos filológiai forrásmegjelölései, a fontosabb helyeknek eredeti nyelven való idézése s az ellenkező felfogásra való utalás jelentik e mű értékét. De ugyanezek a tulajdonságok károsak a tudománynépszerűsítés szempontjából. Az olvasót kifárasztja s elkedvetleníti a sok idegennyelvű kifejezés, szöveg (francia, német, angol nyelvű idézetek, orosz könyvcímek), a legtöbb magyar számára szokatlan cyrill-betűs írás. Hozzájárul ehhez a könyvnek egy szerkesztéssel bíró sajátsága: A fonológia fogalmának körülírása után rögtön a fonológia történetét tárgyalja a szerző. Hiába igyekszik a fejlődés nevezetesebb pontjain összegezni az eredményeket s távlatot adni a következő fejlődésre: az olvasó sok új kifejezéssel, többször egészen más műszókkal találkozik s olyan kifejezéseket is kénytelen idegen nyelven olvasni, ame-

lyek magyarul sokkal érthetőbbek volnának számára. Tanulmányos ebből a szempontból közelebbről megvizsgálunk a „Történeti előzmények“ c. fejezet egyik (pl. 7.) lapját:

Idegen kifejezések: magisteri értekezés, vokalizmus, divergens és korrelatív hangok, formulázás, a hangok alternációja, alternáló hangok, szó- vagy alakpárok; alternánsok, fonetikai tényezők és okok, paradigma, abszolút érvényű, egy hang divergensei, alap- és mellékdivergens, divergencia, aktuális, deminutivum, reflexek, fiziológiailag, korreláció, pszichikai háttér, jelentésdifferenciák, alaki kategóriák, acc., nom. Ezen kívül francia és orosz nevek, könyvcímek (az orosz cím cyrilletűs szedéssel, benne POB. rövidítés, mely a könyvben többször előkerül, de seholsem magyarázza), két orosz példa elemzése. Ha az idegen kifejezések és jórészt új műszók tömkelegében az olvasó ilyen mondattal találkozik „a fonetikus úton létrejött divergenciákból idővel korrelációk fejlődhetnek, és ezek aztán ismét átadhatják a helyüket új divergenciáknak“, könnyen tovább siklik rajta, a nélkül, hogy felfogná a gondolat értelmét. Mennyivel más lenne az egésznek a képe az olvasó szempontjából, ha a könyv általános részében fokozatosan ismerkednék meg a műszókkal s a könyv végére helyezett történeti áttekintésnek eme részében az alternáció, divergencia és korreláció ismert műszóknak már csak egyéni (KRUŠEVSKIJ-féle használatával kellene megismernednie.¹⁰ Az idegen kifejezések más részét pedig magyarul is kellett volna értelmeznie a szerzőnek. Néha meg is teszi ezt, de úgy, hogy inkább zavar, mint tisztáz. A SAUSSURE-féle terminológiának két igen fontos műszavát (*langue* = nyelv; *parole* = beszéd) az 5. lapon franciául, a 6-on magyarul idézi s bár épít e kifejezésekre, sehol sem magyarázza, hogy S. mit értett ezeken. Mindjárt a könyv elején (3. l.) találkozunk a francia *quantités négligeables* kifejezéssel, magyar értelmezés nélkül, pedig az adott mondatban jól helyettesíthető az *elhanyagolható különbségek*-kel, az angol „One Letter per Phoneme“ elv (26. l. lábjegyz.) is jól magyarítható a *fonémajelölés, fonémánként egy betű* kifejezésekkel; a magyar nyelvészeti irodalomban nem használatos francia *timbre* (49. l.: *timbre*-különbségek 'hangzási különbségek', *timbre-jük* 'hangzásuk') kifejezést is magya-

¹⁰ S a történeti résznek ilyen elhelyezésével mindjárt lennének szempontjai az olvasónak a fejlődés megítélésében. Igaz, valaki azt mondhatná erre, hogy a fejlődésnek a jelen szemszögéből való megítélése eltorzítja a fejlődés igazi képét, de ez a torzítás is ellensúlyozható az egyes fejlődési pontok jellemzésével.

ráznia kellett volna. Nem magyarázza meg az olvasónak a *fonikus sajátosság* (a hangképzés egyes részletmozzanatainak megfelelő hangzásbeli sajátosságot ért e kifejezésen, vö. Bev. kny. 18–20. l., 45–49. l.), *realizáció* (= a lélektani értelemben vett hangszándékna akusztikai értelemben vett *hang* alakjában való megvalósulása), *tautosyllabikus* (42.); *témavokális* (9. l.) kifejezéseket sem.

Mindez arra vezethető vissza, hogy LAZICZIUS túlságosan sok (fonetikai, fonológiai és nyelvi) ismeretet feltételez az olvasóiról. Elfelejtkezett arról a kétségtelen lélektani tényről, hogy a könyv írója előtt írás közben sok minden magától értetődő és természetes az egész anyagról való áttekintése és a részletek ismerete miatt, ami az olvasó lelkében — különösen új elmélet és új műnyelv olvasásakor — egyáltalában nem természetes és nem világos. A tudománynépszerűsítő műveket mindig ajánlatos átolvasni kiadás előtt az olvasó szemszögéből is.

Hogy LAZICZIUS ilyen szempontokat nem vett tekintetbe, az kitűnik egy másik eljárásából is: a könyvcímeket hol rövidítve, hol kiírva, de minden rendszer nélkül idézi. Jellemző példa erre SAUSSURE említett magisteri értekezésének, a *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*-nek idézési módja: az 5. l. lábjegyzetében — melyet rendszerint a vonatkozó hely után szoktunk olvasni — a „Mémoire“ alakban, mint ismert művet idézi; valamivel később (5. l. nem lábjegyz.) híres „Mémoire“-ként említi, de szükségesnek tartja megjegyezni, hogy miről szól; végül a 7. lapon teljes címével idézi. Ha valahol (a főszövegben s nem jegyzetek közt) teljes címen akarunk emlegetni valamely munkát, az a hely az olvasó szempontjából a legelső előfordulás helye szokott lenni.

Hasonlóan nincs tekintettel az olvasóra a hangjelölések-nél sem: A 10. lapon levő orosz nyelvű példáknál arra még csak rájöhet az olvasó, hogy a **plet_o-o* | **plet_e-e* szembeállításban a kis „*e*“ betűk a *t* hang veláris ill. palatális asszociációit jelentik, de hogy ugyanez a szerepük e jeleknek a palatális *e* magánhangzó mellett is (pl. **ple_t-a* | **ple_t'-e*), azt már kevesen fogják észrevenni. Igaz, hogy LAZICZIUS itt az orosz BAUDOUIN DE COURTENAY eredeti példáját mutatja be az elmélet jellemzéséül, de ez nem mentesítheti őt a szokatlan jelölések megmagyarázásától. Ugyancsak zavarja az olvasót az [*ε*, *ē*, *e*, *ē*] hangok kétféle jelölése: az alsó nyelvválású [*ε*] hangot általában

ϵ betűvel jelöli, de a 38–39. lapon e -vel; a középső nyelvválású $/e/$ hangot általában e -vel, de a 38–39. lapon $\bar{e}$ -vel s azt a furcsa indokolást fűzi e következetlenséghez: az e hangot (o: fonémát) az alábbi példákban „ $\bar{e}$ -vel fogjuk jelölni, hogy az e [= ϵ]-től megkülönböztethessük“. Ugyanígy az $/\bar{\epsilon}/$ hang szokásos jele $\bar{\epsilon}$, de a 42. lapon $\bar{e}$, az $\bar{a}$ hangé $\bar{a}$, de a 42. lapon $\bar{a}$. Igaz, hogy az eltérő jelölésekre LAZICZIUS maga is figyelmeztet, de eljárása így is szükségtelen és zavart keltő.

Kíváncsi lett volna az olvasó szempontjából a magyar magán- és mássalhangzók fonetikai sajátságainak táblázatos összefoglalása is: egyrészt azért, mert e fonetikai sajátságoknak a fonológiában is fontos szerepük van (különösen a korrelációk és diszjunkciók szempontjából), másrészt azért, hogy az olvasó világosabban lássa a fonetikai és fonológiai szempontok különböző voltát.

LAZICZIUS munkáját tehát általában a következő sajátságokkal jellemezhetjük: az általános részben alapos elméleti jártasság és filológiai pontosság; a magyar vonatkozásokban merész következtetések, a hiányzó adatoknak következtetéssel való pótlása s a meglevőknek az elméletbe itt-ott erőszakkal való beillesztése; az olvasó szempontjának nagy mértékben való nélkülözése.

IX. A nyelvnek fonológiai szempontból való vizsgálata határozottan jogosult, mert a nyelv a hangokat is felhasználja értelem-megkülönböztetésre (a nyelv pedig elsősorban intellektuális jelenség), de nem lehet egyedüli szempontja e vizsgálatnak, mert a nyelv funkciós szerepe is elsősorban nagyobb egységekben (mondat, frázis) nyilvánul meg s rendszerint még abban az aránylag ritka esetben is, amikor fonológiai ellentét szerepel a megnyilatkozásban, más eszközöket is felhasznál a beszélő s egészen bizonyos, hogy ezek az egyéb eszközök már a szó lelki hangképéhez is hozzá asszociálódnak. Másrészt a fonológia maga is rászorul más szempontú vizsgálatok (fonetika, fonetikai értelemben vett hangtörténet, alak-, mondat- és jelentéstan, stilisztika) támogatására. Korai volna még a fonológiának mint tudománynak értékelése s tagadhatatlanul van hasznosítható eredménye a fonológiai vizsgálatoknak (helyesírás fejlesztésében és történetének vizsgálatában, hangtörténetében, a jövevényszavak átvételének kérdésében, az összehasonlító nyelvtudományban és a nem-rokon nyelvek egymásra-hatásának vizsgálatában), de valószínűnek tartjuk, hogy a jövő nyelvtudománya a fonológiát nem külön tudománynak

(vagy „fiók-tudomány“-nak), hanem módszeres vizsgálati szempontnak fogja tekinteni és értékesíteni.

Kelemen József.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Bicske.

A helynévkutatás terén kiváló nyelvészeink érdeme folytán már ott tartunk, hogy sok helységnek a neve van tisztázva, honnan vette a helység eredetét, hogy pl. személynévből lett-e helynév, vagy megfordítva, a helynév adott-e a birtokosának vagy általában valamely személynek nevet. VIRÁGH RÓZSA A magyar helységnevek eredete — A magyar helynév-kutatás eredményei — Szeged 1931. című munkájában összegyűjti a helynévkutatás eddigi eredményeit. A címmel írt helynévről ezt írja: „*Bicske*- (Tápió-) k. Pest vm. < Bicske szn. *Karácsonyi*: A m. nemz. a XIV. sz. köz. I, 242“. KARÁCSONYI JÁNOS idézett munkájában azt írja, hogy „névadó őstől vette nevét *Bicske* helység“. Ezt éppen el lehet hinni, ha megnyugszunk ennyiben. Azonban, ha tovább bolygatjuk VIRÁGH forrásmunkáit, kénytelenek vagyunk gyanakodni *Bicske* helynév eredetét illetőleg. CSÁNKI-ban¹ ennyit olvasunk: „1275: villa Bikchey“. Most azt kell eldöntenünk, hogy melyik a korábbi: a személynév-e vagy a helynév.

Az EtSz. *Bicske* helynévről nem szól semmit, sem a pest-megyei *Tápióbicskéről*, sem a fejérmegyei *Bicskéről*. De a *bükk* címszó származékai között ott találjuk a következő helyneveket: *Bükkös*, *Bikés*, *Bikécsd*, *Bikécsd*, *Bikös*, *Bükösd*. Továbbá így ír: — „Valószínű, hogy a *Bik(k)* ~ *Bük(k)* hegy- és helységnevek... a *bük(k)* ~ *bük(k)* köznévből valók; megjegyzendő azonban, hogy van *Bük* szn. is“. Egy régibb *Helységnévtárba* (1907) nézve, a *bük(k)* köznévből valami 40 helységnevet találtam. Ezek a helységnevek újabb keletűek, abból az időből, amikor a *bük(k)* a *bik(k)*-el szemben általánosabb használatúvá vált. Az EtSz. OklSz. NySz. alapján tudjuk, hogy a *bükk*-nek az Árpádkorban *bük* alakja volt, csak elvétele akadunk egy-két *bük* alakra. A *bük(k)* alakból jóval kevesebb helységnevet találunk, de azért van a nevezett *Helységnévtárban* is vagy 10 helynév Hont, Nógrád, Gömör, Borsod megyékben. Ezek a helységnevek is újabb eredetűek lehetnek a nyelvjárási *bik(k)* alakból.

¹ Magyarország. tört. földr. a Hunyadiak korában. I. köt. 25. l.

A régi helynevek képzésében nagy szerepük volt a kicsinyítőképzőknek. A nagyon gyakori *-d* kicsinyítőképző mellett a *-csa*, *-cse* kics. képző is játszott némi szerepét. Pl. *Bakcsa* > *Bacska*, *Barakcsa* > *Baracska*, *Derekcsé* > *Derecske*, *Kékcse* ~ *Kékcse* > *Kécske*, *Mikcsé* > *Micske*, *Ujlakcsa* > *Ujlacska*. Ezek közé szépen bele illik a mi helynevünk is: *Bikcsé* > *Bicske*. A korábbi alakját meg sem kell csillagozni, mert ilyen alakban megtaláljuk CsÁNKI-ban: villa *Bikchey*. A felsorolt helyneveket HORGER A *kcs* > *csk* helycseréhez c. cikkéből vettem (MNy. XXIV: 271.). A cikk számos példát közöl a nevezett helycserére, mely támogatásomra szolgált, egyúttal én is bővítettem az érdekes helycserét egy adattal.²

A felsorolt példák nyomán igazoltnak látszik az a feltevésünk, hogy *Bicske* < *Bikcsé* helységnevünk besorozható az EtSz. azon helynevei közé, melyeket a *bükk* szó származékainak tart.

Mármost az a kérdés, hogyan viszonylanak egymáshoz a *bükk(k)* ~ *bik(k)* köznévből származott helynevek a *Bükk* (EtSz.) személynévhez és *Bicskei* családnévhez. Az EtSz. a *Bik(k)* ~ *Bükk(k)* hegy- és helységneveket a *bik(k)* ~ *bükk(k)* köznévből valónak tartja, ámbar megjegyzi, hogy van *Bükk* személynév is. Tehát a helységneveknek *Bükk* személynévből való származtatását elejthetjük a *bik(k)* ~ *bükk(k)* közszo javára.

Eleink a helyneveket szerették ellátni kicsinyítőképzővel. Ilyen gyakori kics. képző volt a *-d*: pl. *Kövesd*, *Erdőd*, *Disznód*, *Mogyoród*. Az *-s* képző már ritkábban fordul elő, s legtöbbször éppen a *-d* kics. képző társaságában: pl. *Szentus* szn. > *Szentés* hn. *Bikés* ~ *Bükös*; *Bikésd* ~ *Bükösöd*, *Bikécsd*, *Kövesd*. A *-cs* kics. képző helységnevekben ritkábban található: pl. *Kécske* < *Kékcse*, *Derecske* (l. föntebb). Tehát éppen olyan képzés, mint a R. nyelvben *gyermekcsé* > *gyermecske*, vagy nyelvjárási (*patak* : *patakcsa* > *patacska*. A két mássalhangzó metatesist szenvedett talán a *-cska*, *-cske* képzőbokr hatására.

Igy mostmár véglegesen tisztáztuk *Bicske* hn. származását: a *bik* köznév *-cse* képzős származéka; a szótó *-k*-ja és a képző *-cs*-je helyet cserélve kapta a mai alakját.

Személynevekhez, helységnevekhez hozzájárulhat az *-i* melléknévképző, és hozzátartozást fejez ki. *Szele* hn.-ból *szelei*

² Ezt a cikket évekkel ezelőtt írtam. Most Sátorlajaujhely nyelvjárásával foglalkozva tudok még ilyen példát említeni. Azt nem tudom, hogy Horger-nak i. cikkében előfordulnak-e, mert sajnos nem áll módomban utánanézni. A *patak* szót kics. képzővel így mondják: *patakcsa* ~ *patacska*. Érdekes hangalakjáért megemlítem még, hogy e városnak egyik magaslati részét *Hécské*-nek nevezik. Valószínűleg ilyen hangcserével jött létre *Szilacska* szántóföldnév is.

(ember); *Szeged* hn.-ból *szegedi* (paprika) és *Szegedi* csn. *Kőrös* hn.-ból *kőrösi* (uborka) és *Kőrösi* csn. Éppen így volt először *Bicske* hn., *bicskei* (ember) és *Bicskei* csn. Mivel ezideig hitelesen még nem tudunk kimutatni *Bicske* nemzetséget, így kénytelenek vagyunk elfogadni a fentebbi származtatást.

Még hátra van annak a kimutatása, hogy meg van-e a helységnek a természeti adottsága, vagyis azon a vidéken megterem-e a bükk vagy sem. Mert egy homoksivatagon, vagy szikes vidéken nagyon mérésznék nyilvánulna fentebbi fejtegetésünk.³

Erre nézve fölvilágosítást kapunk RAPAICS RAYMUND Magyarországi életföldrajzi térképe (F. és E. VII. 93—99. l.) c. cikkének térképmellékletéből. A térkép szerint *Bicske* kb. a bükk erdők öve és kevert lomberdők öve határán fekszik a Tápió folyó partján. Innen a mai neve: *Tápióbicske*. A fejérmegyei *Bicske* a térkép szerint szintén a bükk erdők övében fekszik. A kérdést nem lehet avval elütni, hogy a térkép csak most készült néhány esztendeje, s a *Bicske* helység nevét pedig az Árpád-korból hámoztuk elő. Ha most ezen vidékeknek a bükk a jellemző növényzete, régen is az volt, mert az erdőségek a helység keletkezésének idejéhez viszonyítva csak megfogyatkoztak. S ha most *Bicske* környékén nem is találunk hatalmas bükk erdőségeket, abból még nem következik, hogy az Árpád-korban nem volt; amint ma Cegléden sem találunk füzeseket, pedig ez a vidékre jellemző volt, mert a város éppen a 'fűzfa' jelentésű *cëgle* ~ *cigle* szótól vette nevét.

*

Ezért a mérész kijelentésért meg is neheztelhet rám a bicskei *Bicskey* család (Tápiószele). A Magy. Városok Monográfiájának kiadója üzleti érdekből a kötetek végére személyi adattárt csatol. A nevezett kiadvány X. köt. 450. l. ezt olvasuk: a nevezett család: ... „az Árpád fejedelemmel bevonuló Bicske nemzetségből származik. Nemességüket II. Lajos király 1520-ban erősítette meg“. Hiába három század még abban az időben is hosszú idő volt. Arra is, hogy feljegyzések híján feledésbe menjen azon nemzetségek neve, amelyek Árpád apánkkal jöttek e hazába, s viszont háromszáz esztendő alatt sok addig névtelen nemzetség küzdötte föl magát érdemeinél fogva, hogy kitüntesse magát annyira, hogy neve föntmaradjon. Így a hiteles adatokat nélkülöző korban legjobb a nyelvtörténet mankójára támaszkodnunk, hogy a régi idők úttalan útjain el ne botoljunk. — A személyi adattárban még a *Kernács* család

³ A természeti adottsággal járó helynevekre nézve v. ö. MNy. IV:69.

tartja magát „ősi“, mondhatni a város megalakulása korabeli bennszülött családnak. Pedig a monográfia történeti része másról győz meg bennünket, mindenestre helyesen.

Túri Károly.

Libicke és palóka.

Mindakettő duná–tiszaközi pásztorszó. Így hívják a szopós vagy rúgott borjú orrába akasztott, tenyér nagyságú deszkát vagy *lapickát*, *lapkót*, hogy szopni ne tudjon, de azért legelhesen vagy abrakolhasson. (Képét l.: *Ecsedi I.*, A Hortobágy puszta élete, Debrecen 1914, című könyvében). Lapicka helyett szöges, tüskés örvet is kötnek a borjú orrára, amit szintén mondanak palókának, de mégis inkább *kantár*-nak, *tasak*-nak. (*NyF.* 38:31, Győr m.)

Az elsőről azt írja *Herman Ottó*, hogy nevét a *libickölni* (= „fityegni“) szótól kapta. (*Magy. pászt. nyelvk.*). Ha a *lib* többől származó s a *MTsz*-ban felsorolt, lebegést, billegést, hintázást, sántítást jelentő, ritka gazdag szócsaládot áttekintjük, azt a tárgyilag is indokoltan mondható magyarázatot nyugodtan elfogadhatjuk, mert a *libicke* csakugyan *libeg*, *libickel* az állat orrán. Nagyon talál a borjúlibicke e szemléletes nevéhez, hogy a barázdabillegetőt is hívják *libické*-nek, vagyis libickelő madárnak, amint a csúszkáló harkályt hívják *csuszká*-nak, hasonló módon a *csuszkál* igéből elvonva.

Ilyen képzésű tárgyszavunk sok van, teszem azt *fityenke* (= sallang), *mericske* (= merőke-pohár), *pilince* (= ütőfácska), a *fityenkél*, *mericskél*, *pilincél* igéből. A *pilincé*-nek *pilink* (sőt *pilinc*, *pinc*) alakja is van. Ugyanígy a *libické*-nek is *libick* (*MTsz.* és *Herman i. m.*: „libick-deszka“), sőt lehet, hogy *libic* alakja is lappang.

A *palóka* megnevezés is egyszerű. A halászat mesterszavai között ismeretes a *palóka* (alakv.: *paróka*, *panóka*, *pallóka*) az a kéregből, kóróból, gyékényből vagy tenyérnyi fadarabból való *úszóka*, *úszófa*, *póta* vagy *tutaj* (sok helyen így hívják a palókát), amit a horoginra kötnek, vagy a hálózatok fölére húznak, hogy azok úszva-lebegve járjanak a vizen. (Képüket l.: *Herman O.* MHK és *Ecsedi I.* Népies halászat a Közép-Tiszán stb. Debrecen 1934). Aligha kétséges, hogy ez a halászati mesterszó vitetett át az állattartás műszavai közé. Mintha támogatná ezt az is, hogy Erdélyben *kereksíp*-nek mondják a borjú orrára kötött szeges bőrt, vagyis az alföldi palókát, ami

nem más, mint a tiszavidéki horgas halászatban jól ismert *cserepecsik* v. *csiriptető*, azaz *csíptető*.

Közbevetőleg megjegyezzük, hogy a *palóka* > *paróka* változat (t. i. *l* > *r* vált.) egészen közönséges, a *palóka* > *panóká*-ra pedig l.: *kalista* > *kanista* (,kátyú'), *tiloló* > *tinoló* (= ,tiló'), *tolás* > *tonás* (= ,tojás') stb.

A *palóka* nyilván kicsinyített alak. Az eredeti a *pala* (*para*, *palla*). Ez természetesen ugyanazt jelenti, mint a *palóka*, sőt a halászatban elterjedtebb szó mint amaz. Érdekes már most, hogy a nagykunsági pásztorok közt a *pala* is járatos *borjúpalóka* értelmében (sz. Győrffy I. szíves közlése), ami ismét arra mutat, hogy a név a halászat mesterszavaiból került ide.

A *para-pala* etimonjáról következő véleményünk van nyelvtudósainknak: Szinnyei J. (MNyh⁶:140) azt mondja, hogy a *para* (*pala*), a finn *polo* (= ,úszófa', mely a horog v. a háló helyét mutatja) származéka. (Más, közelebbi nyelvből nem hoz fel adatokat. Az elsődleges alak e szerint a *pala* volna.

Munkácsi B. szerint viszont (Ethn. 1893:202) a *para* a vogul, osztják, zürjén, votják *porä*, *por* stb. (= ,tutaj') szavak származéka. A *pala* nem függ össze vele, mert az, *palla* és *pálha* alakváltozataival együtt, szláv eredetű.

A származás eldöntésében mindenesetre nehézséget okoz az, hogy szavunk régi előfordulására — alkalmasint jelentéktelen volta miatt — nincsenek írásos adataink.¹

Legyen szabad e kétféle magyarázat mellett egy harmadik lehetőségre rámutatnunk. A régiségben és mai nyelvben egyaránt használatos egy *palol* ige. (Alakv.: *parol*, *palól*, *pall*, *pallul*, ebből *elpalol*, *kipalol*, *megpalol*, *palolgat*, *pallás*). Jelentése a. m. gabonát, babot, kukoricát kicsinyben, azaz kosárból szelelni, tehát a pelyvát, pihét a szélben lebegtetni. Ebből az igéből aztán származhat egy *pala* főnév (= az, ami lebeg, lebegő l. fentebb: *pélla pilinke*) úgy amint *libickel*-ből *libicke*, *bugyog*-ból *bugya* (= korsó), *kuszál*-ból *kusza* (= ,kálászkuszlék') stb.

Valószínű, hogy a *pal* alapszóhoz tartoznak ezek is: *palangol*, *paláncol*, *palinkózik* (= lebeg, pl. a mente, zeke), a *palinka*, (*palinkó*) főnevek ebben a vonzatban *pan(y)ókára vet*, *palinkáz* (pl. mentét, zekét, vagyis lebegősen vet). Magashangú

¹ Csupán az *Oklsz.* következő helyére hivatkozhatunk; hitván halászó háló, *palóczás*, öreg 1597, Sopron Keresztúr. (743. l.). Hogy a *palóczás* itt annyi volna, mint *palókás* (t. i. *ca* képzővel), föltehető ugyan, de bizonyítani bajos.

párja lehet ennek *püinkel*, ebből *püinke* (= pehely, szállingó hó), *pülingő* (= szarvasmarha lógó lebernyege) stb.

A *palol*-nak is van magashangú párja a *pelel* (*pellet*), teljesen ugyanazon jelentéssel. Talán ebből lett a *pélla* főnév (= „elégett szalma, nád pehelyforma, könnyen szállingózó hama, pernyéje” *MTsz*). Idevaló a *pelleg* (= rázogató, libegtető, pl. szoknyát), *pellempáty* (= fityegő, libegő szalag) stb. s a régiségből: „zászló formán lobogó *pellike*” (*NytSz*).²

E szerint *libicke* is, *palóka* (*pala* > *para*) is egyazon mozgást jelentő, kétféle ige származéka volna. Nyelvtudósok hívatottak arra, hogy ezt az ötletünket elbírálják.

Bátky Zsigmond.

Kóly, a világ közepe.

ARANY JÁNOS *Az elveszett alkotmány* c. elbeszélő költeményének V. énekében (ÖM. III. 105.), Armidának és Rák Benedéknek a pokolba vezető útjáról szólva, írja a következő sorokat:

„... Város, falu, sík, halom, erdők,
Bércz, havas ormok, mind, mind elmaradoznak utánok,
Míg nem elérik az út végső földszinti határát,
Kólyt, a világ közepét, melynek hegye termi Biharban
Lelkét a' híres neves *érmelléki* boroknak“.

S mivel e hegyet „üstökinél fogvást“ Armida varázsnő félre tévé, hogy a hegy alatt levő katlanszerű nyíláson az alvilágba lemelessenek, Kóly természetesen még egyszer előkerül az ének végén:

...mielőtt a' földi kakasnép

Harmadik ördalját kürtölné, visszatevék a'

Kólyi hegyet — honnan kivevék — régi helyére (uo. 113. l.)

ARANY a népnyelv alapján teszi meg Kólyt a világ közepévé, amint az Elv. alk.-hoz írt *Jegyzetekből* (id. kiad. 153.)

² Van *pille* (= meglegben) igénk is. Talán ebből lett a *pille* (= lepke), aztán *piliz* (alakv.: *pelyhez* (= „szállingózik”) s ebből *pili* (= u. az, mint a *pélla*). Hogy a *pili* milyen viszonyban van a *pehely*-lyel (alakv.: *pelyh*, *pelhi*, *pihe* stb.) s ez a *pelel*-lel, nem tudjuk eldönteni. A *pelhedék* (= vízben úszkáló apró szemét) azonban alighanem a *pelel* származéka, tehát a *pelel*-ből is lehet *pele* (l.: *pellike*) > *pelhe* (> *pelhedék*), mint a *palol*-ból *pala* > *palha s ebből talán ráhatással *pálha*.

Lehet, hogy a somogy-baranyai *pólabölcső* is eredetileg *palóbölcső* volt s csak a *paló* jelentésének elhomályosultával értelmessítették *póla* (pólya) *bölcső*-vé. (*MTsz*, Szeg. Fü. 1: 291.)

meggyőződhetünk: „*Kóly a világ közepe*. Szójárás“ [mai műszóval: szólás].

Előfordul ez a kifejezés ARANYnál még egy helyen: 1846. február 22. Szalontáról keltezett, SZILÁGYI ISTVÁNhoz írt levelében elmondja az Elv. alk. tartalmát s az V. ének ismertetésében itt is azt állítja Armidáról és Bendéről, hogy „*Kólyra mentek, a világ közepére*“. (Ar. J. Levelezése I. köt. 1888. 1S.) De itt már nem magyarázza ezt a szólást, bizonyára azért, mert SZILÁGYI is ismerte szalontai rektorsága idejéből.

A *világ közepe* kifejezés eddigi adataink szerint (vö. NNy. VI. 174—6.) valamely személyről (1. 'büszke, nagyzó ember' Jászberény 3 adat; Jászfényszaru; vö. ezzel ezt a gyermekekre gyakran alkalmazott szólást: *Azt hiszi, hogy ő körülé forog a világ*; 2. 'romlott nő szeméremteste' Gödöllő; mindkét esetben a megvetés képzetével), tárgyról ('akasztófa hídja' Jászberény 3 adat), azonban leggyakrabban valamely földrajzi alakulatról használatos. Néha valamilyen magyarázó hagyomány fűződik a helynévhez (Nógrád m. Maconka, hevesi kiskocsmá, Jászberény határában Boldogasszonyhalma, Cinkota, Tápé) s ez kétségtelenül a lokálpatriotizmus elfogult nagyításaiiban gyökerezik. A legtöbbször azonban minden hagyomány nélkül neveznek el valamilyen helyet a *világ közepének*, csupán csak érzelmi okok alapján: Ha valaki jól érzi magát valahol, azt mondja, itt a világ közepe (Jászberény), ha valaki nagyon meg akar tisztelni egy helyet, azt állítja, ez a világ közepe (Szentest), egy közlő szerint ott a világ közepe, ahol áll valaki s mások pedig Magyarországot tekintik annak (Jászság Jákóhalma). Leggyakrabban persze mindenki a saját lakó- vagy szülőhelyét dicséri s így azt tartja a *világ közepének* (Jászságban Jákóhalma, Boldogasszonyhalma; Nógrád m. Maconka; Makó; Tápé).

Ezt a megjelölést gyakran a környékeliek is átvesszik, csak hogy ezek már rendszerint gúnyos értelemben ('kis, jelentéktelen, Isten háta mögötti hely') használják (vö. hogy a lokálpatriotizmus idegenek előtt ellenszenves!) A Szeged melletti Tápét pl. nemcsak az odavalók, hanem a szegediek, szentesiek, csongrádiak s a környékeliek kisebb helységek (Szatymaz, Pusztamérger, Sándorfalva, Kiskúndorozsma, Algyő, Mindszent, Szegvár, Szentmihálytelek) lakossága is a világ közepének tartja, sőt eljutott ez a kifejezés Orosházára is, Tápétól több mint 50 km-nyire. A *világ közepe* kifejezéssel illetik a környékeliek Szarvast (NNy. VII. 58.), Egert (Jászberény no. VI.

174., Tiszanána uo.), Reesét (Jászberény uo. 175.) és a biharmegyei Szerepet (Püspökladány uo. 176.) is.

Bár Kóly kisközség (Bihar m. székhelyházi járásában) Szalontától kb. 70 km-nyire van, az eddigiek alapján bátran állíthatjuk, hogy ARANY a szalontai vagy a szalontavidéki népnyelvből vette Kólyt, mint a világ közepét. (A nagy távolságra vő. az Orosházán járatos szólást: Tápé a világ közepe.)

Kelemen József.

Dutyi.

E szavunk, melyet tudvalevőleg az 'aristom, kóter, rendőrségi fogda' fogalmának tréfás megnevezésére használunk, ma köznyelvi szó ugyan, de eredetileg tájszó volt (l. MTsz.). Magyarázatára először az a gondolat merült fel (Nyr. XXXIV, 279), hogy nem egyéb mint „az oláh *dute*. (*duc-te), menj!” szó, tréfásan főnévül használva“, s ez alaktani szempontból el is volna fogadható, csak hogy az oláh szónak „menj!” jelentéséből se-hogy sem volna érthető a magyar szónak 'aristom, kóter, rendőrségi fogda' jelentése. És különben is ellentmond e szó oláh eredetének az a körülmény, hogy Veszprém és Zala megyében is használatos. Oláh eredetű tájszavaink közül ugyanis egyetlen egy sem terjedt el ilyen messzire. Az EtSz. szerkesztői el is vetették ezt a magyarázatot, csak hogy az ő magyarázatuk, mellyel ezt a régebbit helyettesítették, hogy: „A német eredetű *dunkli* (< baj.-osztr. *dunklé*, *düinklé* 'die dunkelheit'...) tréfás átalakítása“ nézetem szerint éppen olyan elfogadhatatlan. Ebben először is már magának a (nyilván katona-nyelvi eredetű) magyar *dunkli* szónak a származtatása is téves, mert ez nem a hazai németiségünk nyelvében teljesen ismeretlen, tehát a magyarság előtt is teljesen ismeretlen 'dunkelheit' jelentésű állítólagos német *dunklé*-nak az átvétele, hanem a volt közös hadseregbeli *dunkl-arrest* műszónak a rövidítése. De ettől egészen el is tekintve: egy szó tréfás átalakításának olyanféle módjára, mint amilyen a feltételezett *dunkli* > *dutyi* változás volna, én egyetlen egy példát sem tudnék idézni, és valószínűleg más sem tudna ilyet.

Dutyi szavunk eredetének helyes magyarázatát akkor találtam meg, mikor a N. és Ny. legutóbbi füzetében (VII, 56) elolvastam *Zoltai Lajos*nak azt a közlését, hogy Debrecenben a XVIII. sz.-ban a kamaraféle kisebb helyiséget *duttyán*-nak

nevezték,¹ s hogy ott a *dutyi* szónak a jelentése ma 'kézi kamarának, hálóhelyiségnek használt kicsiny, szűk, s főként nem eléggé világos, tehát sötét helyiség'. Ezen adatok alapján ugyanis egészen kétségtelen először is az, hogy köznyelvi *dutyi* szavunk nem egyéb, mint ennek a tájnyelvi *dutyi* szónak tréfás vagy euphemisticus alkalmazása a (szintén szűk és sötét) rendőrségi fogda megjelölésére, másodszer pedig az, hogy ez a tájnyelvi *dutyi* szó nem egyéb, mint a 'kamaraféle kisebb helyiség' jelentésű *duttyán* szónak becéző származéka. A beczésnek egyik gyakori módja ugyanis az, hogy a szó hangsorát megcsonkítjuk (első magánhangzóját, ha ez hosszú volt, esetleg még is rövidítjük) s ehhez a megcsonkított alakjához aztán valamely kicsinyítő képzőt teszünk. Pl. (az ilyen módon keletkezett nagyszámú becéző személyneveket most teljesen mellőzve) *anya*: *anyi*, *anyü* (*anyuci*, *anyuka*, *anyus*, *anyuska*), *apa*: *apü*, *apu* (*apuci* stb.) *atya*: *atyuska*, *bátya*: *bátyó*, *bácsi*, *bárány*: *bari* (*barika*), *barka* 'julus, kätzchen' (> *berke*), *bolsévista*: *bolsi*, *borjú*: *boci*, tót *budár* 'doaca, labrina': *buda*, *budi*, *bugyogó*: *bugyi*, R. *cipellő*: *cipő*, N. *cipők*, tót *filek*: *filkó*, *gáborján* 'gébics-féle madár': N. *gabos*, ital. *itóka*, *kutya*: *kuszi*, *madár*: N. *madács* (innen a *Madács* esn.), *mozgóképszínház*: *mozi*, *néne*: *néni*, N. *nénke* (> N. *ninka*), N. *nenő*, N. *nenüs*, *nyúl*: *nyuszi*, *ravasz*: *rayka (> *róka*), *szőke*: *szöszi*. Ugyanígyen viszony van *duttyán* és *dutyi* között is.

Ami a *dutyi* alapszavát, a *duttyán* tájszót illeti, ennek származtatásában sem adhatok igazat az EtSz. szerkesztőinek. Szerintük ugyanis ez a 'taberna, laden' jelentésű szerb *dućan* átvétele volna, ez utóbbi pedig az oszm.-arab *dükán*-é. A szerb *ć*-nek azonban a magyarban rövid *ty* felel meg, nem pedig hosszú. Vö. pl. szerb *gaće* > magyar *gatya*, s így *ko. oće veće* 'ki akar többet' (t. i. adni) > *kótyavetye*, *kuća* > R. *kútya* 'tugurium, hütte', *praća* > R. *paritya* (> *parittyá*, ennek *i* hangjáról l. *Horger*: FMF. XII, 297), *pića* > N. *pötye* > *pötye* 'lisztpép, dercepuliszka', *sreća* > N. *szeretya* 'szerencse'. Ezzel szemben két magánhangzó között álló (bármely eredetű) *kj*-ből igenis hosszú *ty* fejlődött nyelvünkben. Pl. R. *Berëkjó* > *Berëtyjó*,

¹ Hallgatóim közlései szerint ezt a szót Szegeden is ismerik, továbbá Horgoson, Dórozmán, Kiszomborban és Orosházán, de e helyeken ma mindenütt 'laci-konyha' vagy 'vásári kocsmá' a jelentése, pontosabban: 'országos vásárok alkalmával a vásártéren felállított deszkabodé vagy pönyvasátor, melyben levest főznek, húst sütnék és legtöbbször bort is mérnek'.

oszm.-tör. *tekje* 'kolostor' > *Tettye* (Pécs mellett). Ezért hosszú *ty* hangja miatt *duttyán* szavunkról is azt hiszem, hogy nem a szerb *dućan*, hanem az oszm.-tör. *dukjam* (< arab *dük'an*) átvétele. (Ugyanebből való a szerb *dućan*-on kívül a 'bolthelyiség' jelentésű oláh *dukjan* ~ *dughiană* is).

Horger Antal.

Kérelem a népies növény- és állatnevek gyűjtésére.

Az Országos Néptanulmányi Egyesület és a Magyar Nyelvőr megbízta Beke Ödön ismert nyelvtudóst a magyar növény- és állatnevek etimológiai szótárának kidolgozásával, s ő már föl is dolgozta a régi és népies nyelvanyag nyomtatásban megjelent részét. Munkaközben azonban kiderült, hogy sok területről egyáltalán nincs, vagy alig van megbízható anyaggyűjtés, azért szükségesnek tartjuk, az egész ország területére kiterjeszkedő gyűjtésnek a megindulását. Kérjük tehát, szíveskedjék följegyezni, hogy azon a vidéken, hogy nevezi a nép az egyes növényeket és állatokat. Minden név följegyzése fontos, még a legközönségesebbeké is, így a kerti és mezei, valamint erdei növények, fák, csérjék, gombák, az állatok közül az emlősök, madarak, halak, bogarak stb. nevei. Mindenütt följegyzendő a falu, puszta (megye) és város neve és a kiejtés is megjelölendő. Nélkülözhetetlen az illető növény és állat tudományos meghatározása, s amennyiben ez nehézségekbe ütközik, szakembert kell erre vonatkozólag megkérdezni. Növényeket (szár, levél és virág) legjobb a névvel együtt gyűjteni, a meghatározást megfelelő szaktudósokkal végeztetjük el. A neveken kívül érdemes följegyezni a növényekhez és állatokhoz fűződő néphitét, babonákat, orvosló erőt, szokásokat, játékokat, mondókákat és versikéket, sőt a gyermekek adta neveiket is, mert sokszor ezek fontos fölvilágosítást adnak a nevek eredetére nézve. A gyűjtés minél nagyobb mértékben való megindítása rendkívül fontos a nyelvtudományon kívül a néprajzra és a természettudományokra nézve. Az adatokat szíveskedjék a következő címre küldeni: dr. Beke Ödön reálgimn. tanár, Budapest, VII., Rottenbiller u. 35. IV/26.

Szíves közreműködését előre is hálásan köszöni az

Országos Néptanulmányi Egyesület
és a Magyar Nyelvőr szerkesztősége.

Egy ujkeletű legenda.

A biharmegyei Pusztá Kovácsiban, Bessenyei György pátriájában ma is emlegetik, tudomásom szerint, a következő esetet.

Mikor Csokonai Vitéz Mihály látogatóba ment Bessenyeihez, a falu határában egy szokatlan ruházatú férfiúval találkozott. Köszöntés után megkérdezte tőle:

Hallja-e kend bácsi,
Van-e még ide messze Kovácsi?

A megszólított elnevette magát és így felelt:

Menjen az úr szaporán,
Még ma eléri korán.

— Ejnye kigyelmed talán Bessenyei uram, szolt erre az ifjú.

— Az ám, te meg öcsém Csokonai vagy, ugy-e? — volt a felelet.

Igy ismerkedett meg a két költő.

Nem tudom pontosan, hogy csak szájhagyomány-e ez a legenda, vagy szerepel-e az irodalomban is. A Kovácsi helynév szinte kínálkozik erre a szójátékra és így az sincs kizárva, hogy a tréfa régibb, mint Csokonaiék találkozása. Miután azonban több Kovácsi helynevünk is van, érdekes volna tudni, hogy ismerik-e mindenütt ezt a szójátékot.

Magam Buda vidékén hallottam először Nagy-Kovácsira vonatkozólag, de csak az első két verssort, tehát mire idáig jutott, elvesztette a pointjét.

Annál érdekesebb, hogy egy változata a Székelyföldre is eljutott, Csikmegyébe és ott Vacsárcsi községre alkalmazták ilyenformán:

Hallja-e kend bácsi,
Messze van Vacsárcsi?

Lépjél csak szaporán,
Oda érsz ma korán.

Nem lehet-e föltenni, hogy a bihari változatnak ez a székelyföldi alak volt az ősforrása?

Szilády Zoltán.

NÉPRYELV, NÉPHAGYOMÁNY.

A cselédsor a Kiskunságon.

A gazda gyarapodásával együtt jár a cseléd tartása. Minél vagyonosabb a gazda, minél több állata van, annál több állandó és időszakos munkásra van szüksége. A gazda munkáit — általános szóval nevezve: cselédeit a városi mezőgazdasági munkásrétegből fogadja.

A felsőkiskunsági népi társadalmat illetőleg már a XVIII. század derekától kezdve vannak bővebb adataink, s ekkor már a gazda és cselédség viszonyát is tisztán láthatjuk. A városok lakói: *redemptusok* és *irredemptusok*. Az előbbiek régi törzsokból valók, váltságot fizettek, aminek arányában kisebb-nagyobb földigényük és kiváltságuk van, ők a teljes jogú lakosok. Velük szemben áll az irredemptusok társadalma, kik redemptiókkor is csak szegény cselédfélék voltak, vagy később költöztek be, a Jász-Kunság megváltásában nem vettek részt s mintegy megtűrt lakosként éltek az autonóm területen. Az irredemptusok eleinte kizárólag földnélküli emberek; ha magukat méltókká is tették a concivilitásra (pl. katonáskodtak a helységért), ha valami kis házacskát építettek s igavonó marhát szereztek is, a mult század közepéig alárendelt helyzetben éltek. Akit még nem vettek be lakosnak, házat sem építhetett, hanem *zsellérségben*, azaz más házában lakott (bérelt műhelyben dolgozó, önálló iparosról is mondták). Az irredemptusok rétegéből — mely a XVIII. század vége felé egyre gyarapszik — került ki a kunsági városok gazdasági cselédsége. Arról, hogy elszegényedett gazdafiak szolgálatba állottak, alig van egy-két adatunk. Az ilyenek többnyire alsóbbrendű városi hivatalt vállaltak, mint *tizedesek*, stb.

Az irredemptusok, minthogy nagy részük gyülevész népesség, sok gondot okoznak a hatóságoknak és magánszemélyeknek. A kiskun kapitány már 1753-ban így figyelmezteti a bírakat: „Számталanszor intettem jó Üraimékat, hogy haszontalan népet be ne bocsásson K'tek, Rideg mind Férjfi, mind fejér Cselédeket... Passus nélkül járó személyeket megvizsgálni... keményen parancsoltatik“. (Szabadszállás, Körlevél.) A *ridegeket*, *betyárokat*, *zselléreket*, *juhászokat* a tizedbírák időnként *tizedek* szerint összeírták. A XVIII. század puritán erkölcsű gazdája borzadva nézi feslett életüket. Állandó a panasza, hogy a város tele van jövő-menő betyárokkal, hír nélkül lappangó emberekkel, akik elszegődni nem akarnak s idejüket

heveréssel töltik. A férfiak korhelyek, tolvajok (ezért betyárnak nem is szabad lovat tartani), megesett rideg személyekkel hit nélkül élnek, akik „gyanusággal teljes, rossz életű aszszonyi állatok“, s a testbéli büntetés alig használ nekik. Városban az irredemptusok házában, de főleg a kerteken szeretnek lappangani, ahol béreskedő betyárok rejtegetik őket. Így van ez még a XIX. század elején is, pl. „Pásztor János Tóth Betyár vádoltatik azzal, hogy eo csavargóban lévén Kali Sárával gyanús társaságban élne és hogy azt fűtővel tartaná, melyet a kertekről lobdos össze, aminthogy most Baksi István kertjéből ellopott Tőzeg lopásban meg is kapattatott“. (Kunszentmiklós, Tanácsjegyzőkönyv, 1802. 13. pont). A város hadnagya, tízedesek, vakterek, botos és vasvellido strázsák állandóan cirkálnak éjjel a városban és a kerteken s a gyanús házakat megvizsgálják. A vármegyéző hadnagykok éjjel lappangva átkutatják a tanyákat, csőszházakat, cserényeket, szén- és szalmakazlak környékét, csárdákat, istállókat s ha valakit szolgálat vagy passus nélkül találtak, az áristomba vitték. Kitiltották a sehonnaiakat s újra csak baj volt velük. Így kezdtek hát olyanformán is megszabadulni tőlük, hogy katonának fogták őket, amint a kiskunkapitány ki is mondja, hogy a csavargókat és szolgálat nélkül valókat fel kell írni és gyalog katonák közé ascentálni (Kunszentmiklós, Körlevél, 1743.). Még 1775-ben is ez a parancsolat: „...Ha a Szolgák, alkalmas emberek, el nem akarnak szegődni, de ha egészségesek, ha nőtelenek, akar idős Betyárok, a Tömlöczre vitessenek, ott megvizsgáltatván az alkalmasok katonáknak fognak adatni“ (Szabadszállás, Körlevelek jegyzőkönyve, 253. l.).

De a törzsökös lakosság érthető lebecsülésén és puritán erkölcsnézetén kívül nagy szerepet játszik a vallási kérdés is, mely a XVIII. század vége felé fontos problémája a kunsági városoknak. Felsőbb parancsra helyet kell adni a katolikus beköltözőknek, akik szinte kivétel nélkül cselédemberek lévén, mint vagyontalan lakosok a városnak terhet jelentenek, Kunszentmiklóson a katolikus irredemptusok kápolnája mellett kapnak házhelyeket és mintegy elkülönülve élnek. Péry Mátyás plébános 1792-ben kifejezetten tiltakozik is a reformátusok közéjük költözése ellen.

A XIX. század folyamán, főleg a szabadságharc után a redemptió következtében előállott társadalmi különbség megszűnt, illetve módosult s kialakult a mai rétegződés. A mai népi társadalom elemei: 1. *gazda, gazdaember, nagygazda*, de

leginkább *paraszt, nagyparaszt, bugris, bugrisparaszt*, 2. *csimbók* (10—15 holdas), 3. *félcsipejű paraszt* (1—5 holdas), 4. a *szögényembör, munkás, munkásembör, kétkézi munkás*. A két utóbbi csoportból kerülnek ki a felsőkiskunsági városok, (helyesebben ma már községek) gazdasági munkásai: a *szolgák, cselédek, béresek, betyárok* (ma már nyári idénymunkás jelentésben, de itt is kihalóban van a szó használata), *szolgálók, dajkák, napszámosok* stb. A bugris és csimbók felszívta a módos irredemptus elemeket, a félcsipejű paraszt önállósult béres, tanyás, árendás, vagy elszegényedett gazda. A szögényembör ugyan parasztinak nevezi ételét, ruháját, de magára a paraszt szót nem igen használja.

Igy a redemptió-idei társadalom, ha ugyan annak lehet nevezni, külsőleg is áthasonult a többi alföldi parasztváros népi társadalmává, rétegeinek sajátos megjelölésével. Hogy a redemptió előtt sem lehetett sokban eltérő, azt talán, adataink csekély száma mellett is lehet állítani.

A gazda, ha családja nem elég a munka meggyőzésére, cselédet fogad. A cselédfogadásnak is megvan a hagyományos ideje: Béres, kocsis *Újévkor* szegődik el, a szolgáló *Szent György napkor* vagy *Mindszentkor*, gulyás *Katalinkor* vagy *Szent György napkor*, juhász *Szent Mihálykor*, *Lukács napkor*, legáltalánosabban *Dömötörkor*. A béresek fogadását már a XVIII. századi rendeletek Újévben állapítják meg s mindezidáig így is van, csak újabban kezdenek rátérni a Szent György napra. Azelőtt Újesztendő napja előtt nem is volt szabad elszegődni, hasonlóképen egyszerre két gazdához sem, különben egy tallér bírságot kellett fizetni. A Szent György napos béres fogadását keményen tiltják.

A gazda igyekezett magának cselédszükségletét biztosítani, de a városi hatóságok is — szemük előtt tartva az erkölcsi szempontokat — szabadulni akartak a dologkerülő embertől. Az el nem szegődött betyárokat kényszeríteni kellett mindeütt az elszegődésre, hogy a heverés és szolgálattalanság miatt tolvajkodásra ne vetemedjenek. Három nap alatt mindenkinek helyet kellett szerezni s aki ezt nem tette, büntetést szenvedett, vagy katonának fogták... „A'mely Szolga vagy tartózkodó Rideg Férjfi vagy fejércseléd két napok alatt el nem szegődik, harmadik napra kelve az olyatén személyeken Rideg Pénzt, egy tallért a Férjfiún, fejér Cseléden pedig fél Forintot, idest Den. 50 desummálván, annakutána a' Helységből takarodjon ki, mint afféle haszontalan személy“ mondja a kapi-

tányi körlevél 1753-ból (Szabadszállás). Kunszentmiklóson 1773-ban, ha a béres három nap alatt nem szegődött el, egy tallért fizetett és addig tartották kalodában, míg magát bizonyos gazdához be nem kötelezték. (Tanácsjegyzőkönyv, 3. l.) Akár nőtlen betyár, akár feleséges béres, kénytelen szolgálatot vállalni, ha maradni akar, sőt a hatóság még azt is előírta, hogy amíg helyben munka akad, *külföldre* (környék) nem szabad elszegődni. Hasonlóképpen végeznek a szolgáltók felől is. „A Helybéli Birák vigyázzanak, hogy minden arravaló Leányok és Asszonyok, kik különben becsületesen nem élhetnek, szolgálatra álljanak, ugyanazért Szent György nap előtt az Illyen személyeket összeveirják és szolgálatra kényszerítsék és közülök a magát jelentő Gazdának szolgálatot adjanak (Szabadszállás, Körlevél 1805. 6. l.).

Régi szokás szerint a béres maga megy ajánlkozni a gazdának s ha annak jó véleménye van felőle, *fölfogadja*, ha nem, elküldi. Ha van öregbéres, azt is megkérdezi. Fontos, hogy a béres *jódógos* legyen. Az elszegődött béres Újévkor *beáll a helire*. A szolgálatot legtöbbször ismerősök kommandálják a gazdaasszonynak, aki az anyja kíséretében jelenik meg a leendő asszonya előtt, s ha annak megtetszik, dolgos, tiszta, engedelmes és jobb helyről kerül ki, megfogadja. Ma már az éves szolgáltó ritka.

A gazda cselédeinek munkakörüknek és a helyi szokásoknak megfelelő bért ad. Béreseknél számít az is, hogy *benttartós-e* (gazdaasszonyi kosztón él-e), vagy *kommenciós* (maga ételén van)? Kisebb gazda rendszerint benttartóst, nagyobb, ahol esetleg tanyán kell élni egész évben, inkább kommencióst fogad. Bérük készpénz, melyet a gazda rendszerint részletekben ad ki, ruha, amit minden esetben kikötnek, benttartósoknál ellátás, kommenciósoknál bizonyos mennyiségű gabona, vagy egy kis krumpli- és kukoricaföld, továbbá szalonna, só, lakás, pár vontató fűtő. (Mi a béröd? Mindönbü tizenkettő! — azt jelenti, hogy annyi vékát kapott kenyérgabonából.) Néha a benttartós is kér gabonát anyja számára. Mosatást a gazda nem ad, azt a béres anyjára, vagy a szeretőjére bízta. Fontos a szegődésben a *marhatartás*. Erről írja Galgóczi Károly 1855-ben megjelent könyvében (Magyarország, a Szerbvajdaság és Temesi Bánság Mezőgazdasági Statisticája): „Általában a Kunsági és Pest-Solt megyei helységekről megjegyzendő, hogy a cselédbérenél igen tetemes kiadás a marhatartás, mely egyrésztől ugyan nagy biztosítékot ad a gazdának s örömelebb

is fogadna oly cselédet, kinek van valamije, az levén a közönséges tapasztalat, hogy ki igyekszik magának, jobban igyekszik az gazdájának is: de a sok marhatartás mégis felette terheli a gazdát". (197. l.) A kisbéres bérében is benne van egy borjú *telelő-nyaraló*, idősebb béreseknél négy-ötre is felmegy a kialkudott tartás. Ha a béresnek egyezségén felül több állata van, *örzetöbe* adja *fűbérért*. Kapásnak állattartása rendszerint nincs. Szolgáló pénzen és ruhán kívül egyebet nem kap.

A bérből, ha dologidőben *elhever* a béres, ha a jószágot *kárban kapják*, farkát, sörényét levágják és *csőszpénzt* kell fizetni, ha valamit ellopát, vagy elront, szolgáló eltör valamit, bizonyos összeget levonnak, hogy a *kárt megfordítsák*. Különösen ügyeltek arra, hogy tél végén meg ne szökjön, azért a gazda már fogadáskor figyelmeztette a bérést: „Nó, mendikás, aztán tavasszal el ne szelelj!“. A béres persze fogadkozott, de a haszontalanabb meg is tette. Az ilyenre mondták: „Telel, osztán szelel“, vagy „Kitelelt, elszelelt, verje meg az Isten!“ Ha a Béres alkalmatlannak bizonyult, a gazda úgyis *elverte magától*.

A férfi cseléd szigorú értelemben vett gazdasági, a nő legtöbb esetben csak háztartási, aprójószágkörüli és dajkai munkát végez. Sajátos munkakörük, feladataik, sőt fontosságuk szerint idők folytán kiforrott szervezetük alakul ki. Az alábbiakban a gazda állandó cselédségének szervezetét mutatjuk be.

Első bérös, öregbérös, vagy faragóbérös. A gazda helyettese, a béresek feje, aki a többi fölött rendelkezik, ő parancsol, a többinek szót kell fogadni. A gazda rajta követeli a hibát. Az öregbéres *számol az ökörről*, mint keze alá bízott legértékesebb jószágról s ha csak nem erőszakkal rabolták el tőle, anyagilag is helyt áll. Ezért nem is lehet szegény ember; még ezelőtt ötven-hatvan évvel is volt némelyiknek tíz-tizenöt marhája. Ő vezeti a munkát. Szántáskor kilépi a forgókat s ő alapítja meg, hogy *összevetésre, csálira* vagy *hajsza* szántsanak-e? Ha tanyán voltak, vasárnap délután az öregbéres jött be eleségért, felelt érte, hogy egész héten elég lesz és rendszerint ő főzött. Nagy dolog idején ő vezényeli a kaszást-kapást. Az *öregbéres egyik legfontosabb feladata volt a szilaj jószág betörése*; ha az ökör nem jól *pározott*, ő tett javaslatot a gazdának új összeállításra. Béresfogadásnál számít az ajánlása. Ő a kisbéres tanítómestere. Környékbeli uradalmakban neve *béresgazdá*, akit a béresek maguk között *előfejnek* hívnak. A

faragóbéres és öregbéres szerepe azonos. „Első Béres, aki *fa-nak*” szólítja. A fiatalabb gazdát, gazdafiát „*István, Sándor gaz-dá*”-nak hívja, távollétében *fiatal gazdának* említi. Az öregbéres egy kapitányi körlevél 1753-ból (Szabadszállás). Szerszámai: a faragószék vagy jancsi, kétkézvonó, egy-két szekerce. A haj-dani faekés, fakószekeres világban igen fontos a munkaköre, ekét, tézslát, jármot, szekérzapot, löcsöt, kereket stb. faragott, de néha még vasalt is hidegen. Nagyobb gazdaságban a faragó-béresnek igája nincs, illetve nem volt, de a faragáson kívül gazdasági munkákban is résztvett és parancsolt. Ma már a faragóbéres munkáját a bognár végzi, kisebb gazdaságokban főlösléggessé vált, uradalmakban pedig a tisztán ipari munkát végző uradalmi bognár lépett a helyébe. *Város kocsisának és város béresének* a városgazda vagy a pusztabíró parancsol.

Második, harmadik, negyedik stb. béres a gazda, illetve az öregbéres útmutatása szerint végzik a munkát. Hívják őket *szekeres-* vagy *szántó-béreseknek* is, mivel igájuk van. Általá-ban csak ökrökkel dolgoznak. Hétről-hétre fogadott béres a *hetes* (többszörf a maga kosztján).

A *lovász*, azaz *kocsi* a lovak gondviselője, lóról számol; négy-öt ló mellett már tartanak egy lovaszt. Ezt a szót ma már ritkán használják, a kocsi erősen kiszorította, de valami-kor általánosabb volt. Feladata: mint a többi béresé, épűgy *szánt*, *vet*, *dolgozik*, főleg hordáskor és nyomtatáskor van erő-sebb munkája.

Az előbb említetteket az *embörbérés* gyűjtőnévvel jelölik meg. Hátra van még a bérességet még most tanuló *kisbérés*, *gyerökbérés*, vagy régi, egyik legfontosabb teendőjéről nevez-ve *tüzelöbérés*, *tüzelögyerök* (Peszéradacson *pukkancs*). A kis-béres 14–18. év közötti *suttyó*, *suplenc*, *suhanc*, vagy amint jegyzőkönyveink mondják: *suhancér*, aki rendszerint a liba-pásztorságból és egyéb gyereknek való munkából halad az *embörködés* felé. A kisbérés, amint említettük, az öregbéres gondnoksága alatt volt, de a többinek is alárendeltje. Vasár-nap ő őrfzi az ökröket. Minden munkába lassanként beletanult, beleerösödött. Az első évben még nem tudja jól megrakni a *szeke*ret, a másodikban már a nyaka közé vágnak, ha nem jól rakja fel a *szarvat*. Először nem érti jól, hogy merre a *tüled*, *coide*, de a maga bőrfen megtanulja. Régen egyik legfontosabb munkaköre volt a tüzelés, melyről az alábbiakban még szó lesz. Tizenhét-tizennyolcéves korában már *nyomkodja a kaszát* s ha a következő években már bírja a munkát, *embörködik*, átlép az embörbérésök sorába.

A gazda férficselédségéhez számíthatjuk a *kapást*, aki a szőlőt műveli, takarás, nyitás, kapálás, permetezés, kötözés, metszés idején a munkások fölött rendelkezik, de velük együtt dolgozik is, éréskor csőszködik stb. Ugyancsak itt említhetők még, bár idénymunkások: a *hordóbetjár* és *vellás*, akik kaszálás, aratás, nyomtatás idején leginkább *Szent Mihályig* szegődtek el. Ma már az utóbbi elvesztette jelentőségét. Éves helyük van a 8—14 éves fiúknak is, akik mint *libapásztorok*, *bárányosok*, *gulyások*, *kanászok*, *ostorosok*, vagy mint régen mondták: *szántógyermek*ek szolgálnak. Ez utóbbiak vezették és hajtották a lovakat és ökröket tavaszi és őszi szántáskor.

Míg a férficselédség fölött a gazda rendelkezik, addig a *szolgálónak első sorban a gazdaasszony parancsol*. Régi feljegyzések szerint *első szolgáló* az, aki kenyeret süt, cseléd ételét megfőzi, tehenet fej, sajtot nyom. *Második*, aki kenyeret süt, fej. *Harmadik* aki 14 éves, ez legtöbbször *dajka*, aki a gazda kicsinyeire mos, velük foglalkozik, játszik. A kis szolgálót a gazdaasszony tanítja házimunkákra (pl. kenyérsütésre), ő figyelmezteti a házi szokásokra. A nők szerepe a gazdaságon belül nem olyan jellegzetes, mint a béreseké.

Tartanak 8—10 éves kis lányokat is mint *liba-* és *tyúk-pásztorokat*, akik arra vigyáznak, hogy az aprójószág a vetésbe ne menjen, szomszédával össze ne keveredjék.

A gazda és béres közötti — egykor bizonyára erősebb — patriarchális viszony csak kisebb gazdánál maradt fenn, a nagygazda megtartja a távolságot maga és cselédjei között, bár ez egyénektől függ. A gőgös, durva gazdát *bugrisnak* nevezték, mely a legvagyonosabb osztály általános neve lett. Kisebb gazdánál a béres családtag, nagyobbánál inkább szolga, alkalmazott. Kisebb gazdánál, ahol egy vagy két béres van, a bent-tartós a gazda asztalánál eszik a gazda családjával együtt. Várni kell ugyan a sorára, utoljára merhet, de annyit ehett, amennyi jól esik, annyi kenyeret szeghet, amennyit akar. Be-csület dolga, hogy a jobb falatokat, pörköltből a fejet, gazdájának hagyja. Külső munkáknál együtt eszik a kisparaszt a béreseivel a bográcsból. Lánycselédek, libapásztorok nem ülhetnek az asztalhoz, hanem kis széken, küszöbre kuporodva, vagy állva fogyasztják el az ebédet. Nagygazdánál a béreseknak a szolgáló külön főz, s kenyérnek a *liszt gyengéjét* süti fel, télen a házban, nyáron a lacikemencében, s a béresekkel együtt a konyhában, régen az *asztalpadkán*, ebédelt.

A gazdának és családjának feltétlen tisztelet jár. Az idő-

sebb gazdát a cseléd „*hajja kigyelmed*“, vagy „*nemzetös uramnak*“ szólítja. A fiatalabb gazdát, gazdafiát „*István, Sándor gazdá*“-nak hívja, távollétében *fiatal gazdának* említi. Az öregbéres a gazda fiait, ha régtől fogva ismeri, tegezheti, de a többi nem. A gazdasszonyt a cselédféle „*kigyelmed*“, „*nemzetösasszony*“, „*nagyasszony*“, vagy egyszerűen „*Baskiné asszony*“- a fiatal gazdánét „*ifjasszony*“-nak szólítja. Kisebb helyen a gazda és felesége: „*bátyámuram*“, „*nénémasszony*“. Béresei közül az öregbérest magázták, *kedezték*, amit az öreg nagy tisztességnak tartott. A többi cselédet mind a gazda, mind a felesége tegezi.

A cselédek ruházata ma már semmiben sem különbözik a gazda rendétől, de régen ebben is tettek különbséget. Az egykori bérlevelek nemcsak azt mutatják meg, hogy mi volt a ruházatuk — ami arra is enged következtetni, hogy a gazda is hasonlót hordott — hanem azt is, hogy bizonyos ruhadarabok a béreseket nem illették meg. A béresei ruhái: *gatyá*, régen hétköznapi *bikkfagatyá*, azaz *zsíros gatyá*, ünnepnap *gyócs-gatyá*; *rövidderekü ing* (tíz rőf gránicból varrtak egy rend fehér ruhát), *csákós süveg*, ma *kalap*, *bőrsapka*, *bocskor*, melyet a mostani századforduló óta már nyári munkán sem viselnek, *bőrkapca*, *bakkancs*, *csizma*, amit rendkívül megbecsülnek s ha tanyáról jön a béres, jó időben a vállán hordja s csak a város szélén húzza fel. Hordják a *papucsot*, de legnagyobbbészit meztláb járnak késő őszig; a kisbéres, ha a lába fázott az őszi mezőn, friss, meleg marhaganéba dugta. A XVIII. században általános a *szűr*-, *abanadrág*, a múlt század közepén még kedvelt a *rajthuzli*, azaz gombos birgebőr nadrág, amit gazda sohasem viselt; újabban szűk *magyarnadrág* és *pantalló*. Felsőtesten: *szűrdolmány* (ma nem ismerik), a most is általánosan hordott *kismándli*, *nagymándli*, *untercik* és a juhbőrből készült *mejjedző*. Keményebb időben régen *csuha*, *kankó*, *hosszúszűr*, *kerekgallérú szűr*, ma is *szűr* és *suba*; az előbbi különösen esőben és alváskor használják; subája nem sok béresnek van, inkább pásztorok viselik. A *ködmén* és *daku* csak napjainkban veszett ki, derékig ért. Gazdák a XIX. század közepe óta nem viselik. A subáról és ködménről 1753-ban még így szól egy kapitányi körlevél: „...átalyában Senki, sem Gazda, sem Szolga ne bátorkodjanak Bundát s ködment adni vagy kérni, mert bizonyosak lehetnek benne mind Szolgák, Mind Gazdák, hogy a Tömlöczben való sanyarúságot el nem kerülük“. (Szabadszállás.) Valószínű, hogy a bérek limitálása mellett osztálykülönbségre is gondolt.

Szolgálók ruhái: *pöndöl*, *gyócs*-, *mór*-, *kalamány*-, *vászony*-

ingváll, abaujjú hosszú ing, selyemkeszkenő, tarkakeszkenő, rázsaszoknya, posztószoknya, posztótusli és pruszlík, csizma (ezeket a ruhadarabokat ma már csak részben hordják); *papucs, cipő, gyócskötő, konyhakötő, pántlika, festő és karton ruhák*, stb. A kunszentmiklósi tanács 1780-ban elrendeli: 1. „A Szolgálonak steklis csizmát, karmasin papucsot, Strimflit, selyem Matériából valót, vagy Pruszlíkot arany vagy Ezüst Csipkére nem szabad viselni. 2. A Melly Tsizmadia Szolgálonak Csizmát var steklist, egy forintra büntettetik, azon steklis Csizmának steklije pedig elfürészeltetik“. (Kunszentmiklós, Tanácsjegyzőkönyv, 63. l.)

A cselédek élete saját szűkebb környezetükben a legérdekesebb. A béresek között az öregbéres a fő, akit alárendeltjei *bátyámuramnak* vagy *bácsinak* szólítanak. A béresek egymás között is bizonyos rangsort tartanak, amit a munkakörük, bérük, szolgálati idejük és egyéniségük határoz meg. Egymást, ha nincs nagy korkülönbség, tegezik. A kisbérest gyakran csak: „*té gyerők*“! szólítják.

Életük a mezőn és gazdasági udvaron belül folyik, de legjellegzetesebb a *kerti vagy tanyai istállókban*. Béresnek jószág mellett a helye s ahogy a pásztor a heverő és szilaj jószágra ügyel, a járó-, vonó- és fejős-jószágra béresek viselnek gondot, ezért el nem mellőzhető szerepet játszanak a népi állattartásban is.

A béresek az istállóban laknak. Ha a gazda fiai is a jószágnál hálnak, a szalmából fonott *vacok* őket illeti, egyébként ez az öregbéres helye, ekörül rakja el készségeit. A többiek a *kötrőcbe* (szénatartó), *takarmányos kandiban* (istállóhoz ragasztott benyíló kamraféle), vagy jászolban, jászol alatt, kisparasztnál a lovak feje mellett alusznak télen, hogy meleg legyen. Szolgáló a gazda szobájában, vagy a konyhában hál. Holmijukat, ha állandó fekvőhelyük nincs, az istállók falában alkalmas helyen bevert faszögön tartják. Erre akasztják a szűrt, subát, tarisznyát, meg ami genye-gunyácskájuk van; komenciós a felesége mellett hál a lakásában, istállóban a béres felesége még tanyán sem lakik.

Régen, még vagy harminc esztendeje is, az istállóban sötétség beálltával tüzeltek s ez a tűz világított, melegített, s e mellett főztek is. A tüzre a kisbéres vagy tüzelőbéres vigyázott. Minden este bekészített a *tüzelőkötrőcbe* egy kötél szalmát s mivel semmiféle tüzelő berendezésük nem volt, a jószág faránál a puszta földön, vagy egy kis tűzlikban tüzet rakott.

A kisbéres a tüzelőkötrőc *nyergén* ült s hátamögül huzgálva a szalmát, táplálta és igazgatta a tüzet. De csak szálankint volt szabad rárakni. Vigyázni kellett, hogy állandóan égjen, az is baj volt, ha nagyon lángolt, az is, ha kialudt, vagy ha *elszalasztotta* a tüzet. Ilyenkor aztán kijárt neki a lecke. Addig tüzeltek, míg *le nem takarodtak* s ilyenkor, valamint ha eltávoztak az istállóból, betakarták a tüzet. *Tinófogáskor* négy-öt éjszaka is egyre világított a tűz, nehogy a szilaj tinók kárt tegyenek egymásban. A tűz körül eddegéltek, beszélgettek. Ősz idején néha a suba vagy a szűr aljából lopott gyümölcs, tejcs kukorica is került elő, cimborák érkeztek szomszéd istállókból s folyt a mese, ének, amíg az öregbéres véget nem vetett a mulatságnak. A magasabb és helyi hatóságok tűzrendészeti szempontból ugyan évről-évre ismételten eltiltják a tüzelést, amennyiben a kéménytelen, tűzhely nélküli istálló sok tűzvész forrása volt, de hasztalan, aminthogy hiába mondta ki 1780-ban a kunszentmiklósi tanács is, hogy „Az Istállóknban való tüzelés kedvéért össze Csoportozás tilalmaztatik“ (Tanácsjegyzőkönyv, 53. l.), mert nemcsak az állatokért, hanem a maguk szórakozására is tüzeltek. Ma már mécset, gyertyát, istállólámpát használnak. Ennek „multja“ még nincsen, legfeljebb azt említhetjük meg, hogyha a béres sorozatosan később jár haza a kellesténél és egy napon a meggyújtott lámpát az istállóajtón kívül találja felakasztva, tudja, hogy idő előtt letellett az esztendeje.

Éjszaka, ha az idő kedvező és a mező alkalmas volt, az állatokat legeltették. Minden gazda tanyája körül *ökörtjárást* hagyott, ahol még libát sem lehetett legeltetni. Ezt *kikompolták*, vagy *hancsikolással* körülkerítették és itt legelt a vonó jószág az *ökrész* felügyelete alatt korahajnalig. Minden béres sorban *ökrészkedett*, azaz *forgatta az ökröt* a járásban. Nagyobb gazdánál, uradalmakban hetenként felváltva; kisebb gazdánál a kisbéres őrizte az ökröket, míg az embőrbérés főzött, aztán a kisbéres bement, lefeküdt, hajnal előtt újra felváltotta a társát, de azért néha utána kellett nézni, hogy nem aludt-e el? Hajnalban a jószágot bekötötték, rövid időre lepihentek, négy óra után az öregbéres felébresztette a béreseket, a kisbéres tüzet gerjesztett és *piritottak*. Kenyérből *piritust* készítettek. Szalonnát is piritottak, ha volt, de mivel a Felső-kiskunságban a hatvanas évek során még nagy munkaidőben sem adtak szalonnát a kenyér mellé, sokszor a gomolyagba gyúrt *szekérkenő hájjal*, — mely egyik gerendáról madzagon lógott, — kenték meg a kenyeret s ezt nevezték *hájaspiritus-*

nak. Reggeli után — épúgy mint ma is — kialmoltak, friss *aljadzót* hordtak be, kisöpörtek, úgy hogy a gazda már *tisztára mönt*. Az a gazda dísze, ha odaérkeztek a béres már evett s a jószágot is ellátta. A béresek a maguk tisztálkodásával nem sokat törődtek.

Ha igásmunka van, fognak és dologra indulnak, ami évszakok szerint különböző. Munkában nincs válogatás. Szántás, vetés, kaszálás, kapálás, gyűjtés, hordás, aratás, nyomtatás, s ezen felüli összes munkát ők látják, illetve látták el. Szükség esetén napszámosok is segítenek. A múlt század végéig nyárvégi, őszi munka a nyomtatás. Előfordult, hogy a föld felfagyta előtt nem is végeztek s ha a dér már megszitta a sarat, *fagyott szérűn, fagyon nyomtattak*. Ilyenkor meggyűjtottak egy petróence szalmát és ott melengették a kezüket. Ők viselték gondját a nyomtatásra felhajtott szilaj lovaknak is. Téli munka a ganéhordás; esténként morzsolnak, kukoricahajat pödrögetnek, szőlőt kötözni. Hogy idejüket töltsék, tövisboronát fontak, verébre, szarkára vadásztak s gyűjtötték a fejeket, melyeket a gazdának a veréb- és varjúfejek perceptorának kellett beszolgáltatnia. *Téli elhányás* után, mikor a *nyájjuhok teletőre beszorultak*, ha a barmot, ménest szétverték s a jószág *teletőre feltakarodott*, azon esetben, ha a gazdának nem volt *kurta-pásztora*, ők gondozták a rideg jószágot is. A szállás-istállós vagy aklos kertek megélénkültek, az udvarokon *bástya akó*-ban, birkaszínben stb. telet a jószág s így munka akkor is csak akadt (jármosókröket is hálattak akolban).

Az ebédet a benttartóságok otthon a gazda konyhájában, a kommenciósok lakásukon fogyasztják el. Ha ezelőtt a tanyán mint *hetieleségesek* éltek, maguk főztek az istállóban szolgafán vagy gerendáról láncon lógó bográcsban, amely nagysága szerint lehetett *hat emberes, nyolc emberes* stb. Heti eleség fejéenként: egy kenyér, egy font szalonna, két itce kása, ugyanannyi lebbenes vagy tarhonya s valami kis só, ami bizony kevés is volt, úgy hogy alig-alig húzták ki vele a hetet. A béres magának még akkor is az istállóban főzött, ha a tanyaház konyhája nyitva állt előtte. Ha kész az étel, zsombón, kisszéken körülülték a bográcsot s hozzákezdték az étkezéshez. Az elsőség az öregbérest illette. Beszorulástól az idő kinyílásáig (dec.—márc.) napjában kétszer, egyébként háromszor étkeznek, nem számítva ide dologidőben az *orzonnát*.

A benttartós béres kosztja gyengébb, mint a gazdáié. Azelőtt fősvényebb helyen sokszor csak gyümölcsöt vagy hagy-

mát adtak egy kis darab kenyér mellé, ha külső munkára indult. Erről szól a béres szomorú nótája:

Hej, szögény béröslegény szántani mönne,
De nincsen könyere.
Van vöröshajma a tarisznyába,
Keserű magába.

Este, munka után az istállóba húzódnak, régen újra kezdték a tüzelést. A jószágot ellátják, fölítatják, rendezkednek. Az öregbéres megnézi rend van-e, fölöpörték-e az istállót, szalma van-e? S így folyik tovább az életük.

A béresek erkölcsi élete egyénenként különböző. Vallásosságuk nagyobb a pásztorénál s néha el-elnéznek a templomba is. De régen erővel is kényszerítették erre őket. A kunszentmiklósi tanács 1774-ben figyelmezteti a templomkerülőket: „...Innep Napokon a Szállás kerteken és másutt is korhelkedő Béresek most először intettetnek atyai-képen a templomba való menetelre, kik ha nem engedelmeskednek, a jobb útra való vitetésre más mód fog találatni“. (Tanácsjegyzőkönyv, 28. l.)

Mulatni vagy az istállóban, vagy a *kurta*-, *al*-, vagy *fiókkocsmákban* szoktak. Ma is minden helyen vannak kocsmák, ahova rajtuk kívül mások nem igen járnak. A XVIII. század fordulóján sok a panasz, hogy a béresek a kurtakocsmák *táncolószobáiban* sok istentelenséget visznek véghez. Ezeket a helyeket, ahol rossz hírű nők is megfordultak, a jegyzőkönyvek mint „legnagyobb gyanús hely és korhelyek barlangja“ említik. Itt *dombéroz*tak velük együtt züllöttebb gazdafiak is, bár egyébként gazda nem ül le kocsmában a béressel egy asztalhoz. Mulatságaikat, báljaikat külön tartják, gazdák báljára béres be nem mehet. Bicskázás, *kimuzsikálás* nélkül alig esik mulatság. 1753-ban a hatóság tizedeseket rendel a kocsmába vasárnaponként, de bizony sokszor azokra is *rágyulladtak*, azokat is *torkonkapták*, *meghurcolták*. A legtöbb korhely verekedő, mocskolódó, utcákon-kerteken pipáló, óra után kőborló, testi tisztátalankodásban talált férfi és nő — amint a jegyzőkönyvek mutatják — a cselédek közül került elő (gazda gazdával nem verekszik, hanem haragot tart). A szolgálóra a gazdaasszony vigyázott, nehogy baj érje a cifrapöndöl alatt. Ha sokat csavargott, jól *megbúbolta*.

A pásztor — mint magát szabadnak tartó ember — de még a kurta pásztor is, függő helyzete miatt lenézi a bérest.

Még a kisbojtár sem cserélne az öregbéressel. Ha kocsmában ültek a pásztorok, még ezelőtt pár évtizede is és béres nyitott be az ajtón, valamelyik mindjárt megszólalt: „Má bérösszágot éröök!” Erre a béres vagy kiment, vagy elverette magát.

Ha a béres szorgalmas és takarékos volt, azon igyekezett, hogy amire megnösül, legyen egy fejös tehené és egy pár ökre. Így már tudott tanyásságot, kertészséget vállalni, árendás lett, idővel pedig a maga gazdája. A jóviseletű bérest meg is becsülték, de vadházasságon kívül sohasem történt meg, hogy béresnek gazdalaný lett volna a felesége; gazdafiú nem vehet el szolgálot. Ez már elsősorban társadalmi kérdés. Több jómódú gazda van, akinek apja, nagyapja még *alacsony ágyon született*, cselédember volt s van rá eset, hogy elei már több emberöltővel ezelőtt *fölgazdultak*, de a törzsökös lakósság még mindig suttozja — „szó köztünk legyen mondva: béres ivadék.” Viszont régen elszegényedett gazdafiakról még szegénysorsukban is kijelentik, hogy: „Jó gazdacsaládból való ám!” Ilyen nagy szerepet játszik a származás ereje.

Ha végignézzük a béresek életét és munkáját, úgy találjuk, hogy sok különbség ellenére is el nem mellőzhető kapcsolataik vannak a pásztorokhoz. Az ígás, kezes-marha, télen a beszorult rideg-, szilaj-jószág az ő kezükön van. Szervezetük hasonló a pásztorokéhoz, rangsoruk van. A számadó szerepét az öregbéres viszi, a második, harmadik, stb. béres, mint a bojtárok, a kisbéres vagy tüzelőbéres megfelel a lakosnak. Valamennyi, mint a pásztor, anyagilag felel. Hogy szervezetük a nomádfok mezőgazdasági vetülete, vagy idők folytán helyzetadta kialakulás-e? még nem dönthető el. Annyi bizonyos, hogy nemcsak a pásztor, hanem a béres is régi, szinte ősi alakja a magyar gazdasági életnek.

A fentiekben a Felsőkiskunsági népi társadalom egyik rétegével foglalkoztunk. Figyelemmel kísértük a gazdaember gazdaságában élő cselédséget, sőt elsősorban azok életére helyeztünk súlyt, bár az elzártabb uradalmak cselédségének társadalma is sok érdekességet őrizhetett meg.

Megvizsgált terület: Kunszentmiklós, Szabadszállás, Fülöpszállás, Bábony, Kunkerekegyháza, Balázs és Fülöpháza puszták.

Tólasí István.

Tanórok, tanór.

A *tanórok* szót a Kiskunságon ma már nem használják, sőt nem is ismerik. Hogy mit neveztek annak és mi volt a feladata, azt a tanácsjegyzőkönyvek adatai segítségével, valamint az eddig egyetlen ráemlékező Horváth György, 80 éves, volt szabadszállási számadócsikós elbeszéléséből tudjuk meg.

Néhány jegyzőkönyvi adat a kunszentmiklósi községi levéltárból:

1774. „Kurutz János és Illyés János Némely Lakosoknak káposztás kertjeit megvévén, azokat Szerüs kerteknek tsinálták és az általuk vett kertekkel meg nem elégedvén, azoknak árkait béműzták s tanorkot rakván az árok helyére, azon kívül ujj árkot ástának. (17. l.)

1872. „... Márki Sándor a Szerüs kertje mellett lévő közönn az árkot bé huzván, a Tanorkot az árok helyére rakja....“ (56. l.)

1805. „Rajkó Istvány be panasolja, hogy éppen máji Napon Berta Mihály Tanórok alja meggyulladt, mely Tüz onnét támadott, mivel valaki a Tüzes perjét odavitte... Berta Mihály fia előhivattatván azt valja, hogy az ő Istállójokban Horváth Mihály tüzelvén ő vihette ki az perjét az Tanórok alá...“ (317. l.)

A tanórok ezekben az esetekben a *szállás- vagy szerüskert* kerítése. A név kiveszett, de a régi kertek kerítése ma is ugyanaz, t. i. *liciom* vagy *jázmi* (*Licium vulgare*). A liciomot két árok közé ültették (még ma is), két lécz között bekorcolták, a tövét jó magasan behányták földdel. Ha gondoltak vele, elszolgált 100 esztendeig is. A pásztorok akolt kerítettek belőle, ezt hívták *jázmiakónak*, magát a kerítést pedig *tanórnak* (egyszerű népnyelvi elvonás). Gyakran az akol korlátját ültették körül tanórral.

Ugyancsak tanórnak hívta a pásztor a *bástyaakókra* — a trágya — ízékfal tetején karók közé rakott *magasítást*, melyet *borovicskából*, vagy egymásnak *hegygel szembenálló fagallyakból* készített.

A tanórok vagy tanór — *tüskés anyagánál fogva* — védelmi célt szolgált, kerteknél állatok, pásztoréptményeknél „kétlábú tolvaj“ ellen.

Tálasi István.

NPÉI FOGLALKOZÁSOK, NÉPSZOKÁSOK.

Vadméhkeresés.

A N. és Ny. idei évfolyamának 126—128. lapján *Győrffy István* két érdekes adatot közöl a vadméhkeresésről. Az egyik adat a XVIII. század derekáról való, a másik meg a közelmúltból.

Ime még egy adat a múlt század első feléből:

Edvi Illés Pál Első oktatásra szolgáló Kézikönyvének III. kötetében (Budán, 1838) a 68—69. lapon ezt írja: „Vannak vad méhek is a' sűrű erdőkben. Ezeket úgy lehet kinyomozni, ha az ember valamelly fáktól szabados helyen tüzet éleszt, és lépés mézet tesz a' tüzre: mellyben aztán a' viasz füstbe oszlik, a' nélkül, hogy a láng megemésztené. Ekkor az erős mézszag elterjedvén, mindenfelől nagy sokaságú méhet csalogat elő. Most figyelni kell, hogy miután a' tűz körül való mézből megakodtak, merre röpködnek. Ezen irányt követve, 's a' munkát máskor és másutt ismételve: könnyen rátalálhatni rejtek-he-lyeikre“.

Implom József.

Marokverő.

Marokverő szavunk tárgyi jelentésével először *Győrffy István* foglalkozott az alföldi takarásról és nyomtatásról írt tanulmányában (*Népr. Ért.* 1928:7.). Szegedi és kecskeméti adatai szerint, amikor a marokverő összegereblyélte az életet „a gereblyével megveregette a tövét“, miközben „a markot“ a lába közé fogta. *Győrffy* ezt a magyarázatot nem tartja kielégítőnek és világosnak, „mert a marokverésnek ez a munkálat csak jelentéktelen mozzanata“. Utána *Csefkó Gyula* próbálta kimutatni a *markot ver* kifejezés értelmét (*Népünk és Nyelvünk*, 1929: 42—43.) s az utótagként szereplő *ver* igét a *széd*, *gyűjt* igével azonosítja. „Valószínűnek tartom — írja a jelzett helyen *Csefkó* — hogy a *ver* igének ez az 'összegyűjt, összehalmoz' jelentése van meg a *marokszédő*-vel, *marokgyűjtő*-vel teljesen azonos értelmű *marokverő* szóban is...“ *Csefkó* itt arra gondol, hogy aki élére — talán inkább a fogához — veri a garast, az élére rakva összegyűjti, összehalmozza. Felhoz még egy analógiát (*ver* = *széd*, *gyűjt*) a *lóverő* cigánnyal kapcsolatban, azonban a kérdés megfejtése szerintünk még így is nyitva marad.

Itt jegyezzük meg, hogy a *MTSz.* a ver igének szed, gyűjt jelentését nem ismeri.

Csefkó feltételezését tárgyi meggondolások alapján nem fogadhatjuk el. A *marokverő* és *marokszedő* szavak mögött a népi gazdálkodás menetét figyelemmel kísérve egészen más műveletnek kell lappangania. *Győrffy* valószínűnek tartja, „hogy a marokverés szó nem is az Alföldön támadt, hol a kézzel való gyűjtés csak újabb eredetű. Eredetét a sarló, kéve, kereszt, csép, csűr területén kell keresnünk. Különben a kifejezés idegenszerűségét az alföldi magyar is érzi és a 90-es évek óta a marokszedő és marokszedés szók kezdik kiszorítani“. Tanulmánya végén felhoz még egy magyarázatot a rozsnak asztalhoz, deszkához verdeséssel történő kicséplésével kapcsolatban. Ez úgylátszik elkerülte *Csefkó* figyelmét, mert nem ír róla.

1933. nyarán a Bódva völgy és az ettől nyugatra eső *Galyaság* (a területen csűrös gazdálkodás folyik) tárgyi néprajzát tanulmányozva Szalonna községben már emlékeztek rá, hogy a sarlós aratás idején a kévébe összerakott markot, mielőtt bekötötték volna — ott, ahol a sarló a gabonaszárat elvágta — súlyokkal megveregették, hogy a kéve szép legyen, ne álljanak össze-vissza a gabonaszárok, a kalászek. Erre a műveletre a rozsnál (50–60 éve még ezt termelték nagyobb mennyiségben) azért is szükség volt, mert szalmáját tetőfedéshez *zsúpnak* használták s a rendetlenül kévébe kötött gabonaszárat a csép *hadarója* összetörte volna. Az ütésnek mindig a gabonafejeket, a kalászeket kellett érni. Az Ormánságban ezt a műveletet a jobb karra húzott eszimaszár, az u. n. *karvas, tap-solóbőr* segítségével végezték el. A Torda-Aranyos megyében lévő Felsődetrehem, Aranyosegerhegy községekben az oláhok és magyarok egyformán a kévék tövét, amikor azokat asztagba rakják, az asztagrakásnál helyükre teszik, a közönséges mosósúlyoknál valamivel nagyobb súlyokkal megveregetik, hogy az asztág szép legyen.¹ Hogy ez a művelet kint a tarlón a marokkal, kévével is megtörténhetett nagyon valószínű, mert az asztagba rakás a fenti területen, mint általában az Alföldön is, nem régi eredetű. Egy emberöltővel ezelőtt még csűrökbe hordták a gabonát és cséppel verték ki a szemet, sőt kisebb gazdáknál ma is. A gabonafélék asztagba rakása a cséplőgép elterjedésével jött divatba. A *marokverő* szót Torda-Aranyos megyében szintén ismerik.

¹ Az erdélyi adatot *Tókes Béla* ref. segédlelkész úrnak köszönhetem.

A fentiek alapján, véleményünk szerint nagyon is közel jár a valósághoz *CzF.* szótára, amikor marokverőnek nevezi 1. azt a munkást, ki a markokba rakott gabonát kévébe köti és 2. azt a cöveket, mellyel a kévékötő munkás a kötelet a kévékre tekéri s *azokat veregetve egyengeti.* (A két adatról *Csefkó* a következőket írja: *CzF.* véleménye sz. erről a veregetésről kapta a marokverő nevet nemcsak a kévékötőfa, hanem a markokat kévébe kötő munkás is. Ennek a magyarázatnak azonban semmivel sincs több valószínűsége, mint az előbbinek — már t. i. *Győrffy*-nek — mert *Győrffy* találó ellenvetése még jobban illik rá, mint amarra.) Ez a cövek egészen bizonyosan nem más, mint a *kévékötő-fa*, *subafa* (*Győrffy*, i. m. 8.), *kötőbot* (MTSz.) a Bódva völgyében használt *kötőszög*. Egyes vidékeken valószínűleg ezt is használhatták a kévék tövének veregetésére.

Ezek szerint a *marokverő* szó, a *markot ver* kifejezés a marok, a még be nem kötött kéve megveregetésével hozható kapcsolatba s a rohamosan változó népi gazdálkodásnak egy régi mozzanatát őrzi.

Itt még csak azt jegyezzük meg, hogy a *marokverőt* a Bódva völgyében és a Galyaságban a következőképen is nevezik: *markoló* (Szöllősdárdó), *harmados* (Martonyi, Szögliget, Szalonna), *félkezes* (Meszes, Ragály), *fehércseléd* (Szögliget). Ez utóbbi elnevezés nőkre vonatkozik s újabb eredetűnek kell lennie, mert a sarlós aratás idején a nők arattak, a férfiak pedig szedték, kötötték a markot. Tehát épen fordítva, mint ma. A férfi-munkakörbe tartozó kévékötést nemcsak az öregek emlékezete őrzi, hanem az a szokás is, hogy néhol az asszonyok csak összeszedik a markot, kötélbe rakják és a lekötést már a férfiak végzik el. A kaszás neve: *kepés* (Martonyi, Szalonna), *számos* (Meszes, Szalonna). A markot pedig nem csak *szedik*, *verik*, hanem fel is kötik: *az emberek felkötötték a markot* — mondták az imolaiak.

Gunda Béla.

TÁRSADALOMRAJZ.

Területi csoportok egy mezőváros társadalmában.

(*Adalék Makó társadalomrajzához.*)

A területi összefüggés különleges csoportosulásokat terem a társadalmi összefüggések bonyolult szövevényében. Elvontabb társadalmi szemlélet előtt föl sem merül ez összefüggés, míg konkrét tényszemlélet elsőrenden a területi csoportok problémaival találja magát szemben. Az általános szociológia jóformán nem is ismeri a területi csoportok problémáját, szemléletében a magatartások absztrakt hasonlósága, vagy szabályszerű különbözése az egység kritériuma. Hogy az egység létrehozói vagy jellemzői között mily szerepe van a területi tényezőnek az már csak azért is fedve maradhatott, mert gyakran a területi fekvés tökéletesen közömbös a társas viszony szempontjából. Nem így a társadalomrajz. Egy község társadalmi szerkezetének vizsgálata a legérzékenyebb csoportokat a területi tagozódásban találja, hiszen maga a vizsgálati egység is — község vagy város — elsősorban területi csoport. A területi csoportok társadalomrajzi felderítésének ilyen vonatkozásban általánosabb érvényű értéke van: a konkrét példa erejével világít rá a társadalom területi szerkezetére.

Makó területi szerkezete vagy általánosabban község, város területi szerkezete egy történelmi példa nyomán világosodik meg kellően. A rendi korszak közigazgatása egy adott területen egymás mellett ismert nemesei és paraszt vármegyét, nemesi és parasztközséget. Szemléltetően mutatja e tény, hogy különböző funkciót teljesítő csoportok ugyanazon területen elkülönödve és egymás mellett állottak. Könnyen érthető, hogy a területi csoportok határozottsága erősebb volt a társadalmi csoportok erősebb határozottságának, a rendiségnek idejében, mint napjainkban. A makói társadalom területi rendje legélesebb határvonalakat mutat a múlt század közepén: a rendiség utolsó évtizedében és a családi közösség alapján álló tanyák egységes kifejlődésének idején. Ebben az időben 8 külön funkciószerepet betöltő határozott területi csoportból állott a város: 1. a Központ, a nemesi Makó, mely a város régebbi, megyeközpontot jelölő értelmében város volt, és máig Makó városi

fejlődésének a magva maradt. 2. Szentlőrinc a reformátusok parasztközsége. 3. Buják a katolikusok parasztközsége. 4. Újváros; Szentlőrinc és Buják népfölöslegéből telepített vegyes felekezetű újabb parasztközség. 5. Az Oroszrész. 6. A zsidók Ghettoja. 7. Cigánybécs. 8. Tanyák, mint a mezőgazdasági termelés különleges színtere és a mezőgazdasági dolgozók ideiglenes lakóhelye.

A vázolt területi szerkezet a társadalom gyökeres átalakulása következtében jelentékeny változáson ment keresztül. Az átalakulásnak területi vonatkozásban két jelentős következménye lett: egyik, hogy a fejlődő mezővárosi társadalom új, többé már nem falusi, városrészeket teremtett, másik pedig az, hogy a különálló városrészek fölött egyre erőteljesebb a város egyetemes, de tagozott egysége.

A városfejlődés során kialakuló új városrészek közül legrégibb a város keleti vízenyős részén elterülő Honvéd, melyet a szabadságharc után osztottak ki, nagyrészt a volt honvédeknek, de mindenképpen földtelen zselléreknek. E tisztán proletár negyed előállta már egy városi vonást rajzol a város társadalmának arculatára: egy munkaalkalmat nyújtó, falunál nagyobb, város felé fejlődő mezővárosra támaszkodva jöhetett csak létre külön zsellér városrész. Egyező okok következményeképp követte Honvéd kialakulását a város nyugati részének két zsellérnegyede: a század elején létesült Munkásházak és a világháború utáni Vertánteleg.

A mezőváros szétbomló és a bomlás eredményeképp egységesülő társadalmi területi elhelyezkedésében is egységesülést mutat. Buják, Szentlőrinc, Újváros és az Oroszrész nagyrészt felekezeti különbségeken alapuló különállása lassan elveszti hatékonyságát és hasonló sorsra jut a többi városrész is. De mint ahogy a nemesi és paraszti rendek romjain egy egységes polgári társadalomnak a nyomai tünedeznek fel, aképpen a város különálló területi csoportjainak elmosódó határai felett egy új területi rendnek a körvonalai bontakoznak ki. Makó társadalmának városi magva mindenkor a nemesi város a Központ volt. Egyre növekedvén ez a rész ma a városi minőséget legjobban megközelítő elsőosztályú területi csoportja Makónak. Sugarasan kifelé haladva a régi parasztközségek egységes öve adja a másodosztályú városrészt, míg a külváros proletár telepeinek lapályos vízenyős része a harmadosztályú város terület.

Egyetlen területrészt maradt meg változatlan különállásban, mely továbbra is különleges szerepet tölt be: a Tanyák.

A városrészek között, melyekből a város területi társadalmi szerkezete összetevődik kimagasló jelentőségű a városmag: a Központ. Hajdan a nemesi város volt, 1836-ban még kizárólag középületek és a 35 nemesfamiának a házai állottak területén. Jellemző utcanevei még ebből az időből származnak: Főtér, Megyeház, Szép és Úri utcák. A Központ napjainkra kiszélesedett, a polgárságnak többé-kevésbé városi életbe rendezés nyújtó városrészévé és ilyen minőségben a város elsőosztályú területi csoportja, mintahogy lakói a város társadalmának felső osztályához tartoznak. Teljesen kikövezett utak részben fedett csatornák, vízvezeték, villany és távíró vezeték, emeletes házak, gazdasági udvarok hiánya, fürdőszobák és egyéb komforttal ellátott lakások jellemzik a belváros külső képét. Jellemző továbbá, hogy az összes közhivatalok, közintézmények és központi fogyasztó intézmények a belváros területén vannak, kivétel csak a templomok, amelyek a régebbi parasztközségek centrumaiban helyezkednek el.

Mezővárosi társadalom fejlődésének már igen korai szakaszában sem állhatott egyetlen falusi közösségből, mert amiként gazdasági alapjaiban, azonképp társadalmi vonatkozásban is határa van a falusi közösség kiterjedésének. A naponkénti közlekedéssel elérhető földnek a határa szabja meg a gazdaság oldaláról a falu kiterjedését, az egyénenkénti intenzív és különös érintkezés határa pedig a társadalom oldaláról. Ha különleges történeti sors e határokat meghaladó tömeget sodor egybe, gazdasági téren előállanak a tanyák, társadalmi vonatkozásban pedig a külön falusi egységekbe való osztódás és egészében nem falu többé az illető község, hanem mezőváros.

Makó falu összetevői közül egyfelől a város egész képét legjobban meghatározza, másfelől napjainkig legjobban elhatárolható jellegzetes városrész Szentlőrinc. Szentlőrinc a reformátusok községe és a hagymatermelés ősi fészke. Szoros egységét biztosította a felekezeti egybetartozás és a közös történeti múlt. Idők folyamán kiterjedt a város egész délkeleti részére és ezzel párhuzamosan mindinkább vesztett falusi zárt-ságából. Egészen a múlt század végéig azonban szabályszerű parasztközség volt, mely a parasztrénd társadalmi funkcióit teljesítette. Utcanévei a parasztszemlélet és szerves fejlődés ékes jellemzői: Nagy Györgyök utcája, Borka, Fekete, Szap-panos Kis János utcája, Kukorica, Paprika, Kolbász, Kigyó

utca voltak a legjellemzőbb utcanevek, melyek közül a legtöbbet országos és helyi nagyságok neveire kereszteltek át.

Buják volt a katolikusok faluja s e minőségében Szentlőrinc mellett a paraszt falunak egy másik azonos funkciójú egyéni változatát képviselte. Fejlődése teljesen párhuzamos Szentlőrincével, még abban is egyezik vele, hogy egy különös kertészeti ágat fejlesztett ki, a szentlőrinci hagyma és zöldség kultúrához hasonlóan, a tormatermelést. Utcanévei a református és katolikus parasztság különös eltérésére mutatnak rá; míg a református falusi közösség közismert egyének, családok, s a mezőgazdasági termelés termékeinek nevén nevezte utcáit, addig a katolikus rész erőteljesen vallási, illetve egyházi életének megfelelően előszeretettel szentjeinek ajánlotta utcáit és tereit. Szent Anna, Szent Gellért, Szent Háromság utcák, Szent János és Szent István terek a katolikus parasztság fokozott égfelé fordulásának bizonyosságai.

A két törzsök falu csakhamar oly nagyra növekedett, hogy keretei szűknek bizonyultak. A két városrészből való kitelepítéssel jött létre a város északi részén egy harmadik: Újváros, mely azonban már újabb keleténél fogva is nem volt kezdetben sem oly zárt falusi közösség, mint anyafalui. A két felekezethez tartozók már kezdetben vegyülten telepedtek, később pedig még fokozódott a keveredés. Társadalmi funkciójában azonban változatlanul a paraszt falu alkatát képviselte Újváros is. Utcanéveiben is változatlanul a belső fejlődés, zárt parasztvilág és társadalmi szerep jegyei ütköznek ki: Víg úr utcája, Alma, Paradicsom, Pacsirta, Zöldfa, Bárány, Szekfű és Buza utcák nagyrészt ma is meglévő utcanevek.

Negyedik falu-összetevője volt a városnak a Kis- és Nagyoroszló utcákból álló Oroszrész. Ez a városrész orosz és román telepítésekből származott és e közös származás, nemkülönben a felekezeti (görög katolikus) egybetartozás e városrésznek is falusi egységet biztosított. A féltékenyen őrzött területi elhatárolódás csak külső kifejezése volt a sokáig szigorúan fönntartott felekezeti és nemzetiségi különbözésnek. Társadalmi funkcióját tekintve azonban az orosz rész is paraszt falu volt, és a bujái és szentlőrinci részek termelési specializálódásához hasonlóan, itt is egy különleges termelési ág állt előtérben: a juhtenyésztés, és a velekapcsolatos tej, bőr és irha feldolgozás.

A négy azonos funkciójú területi csoport csak egyéni je-

gyekben és kisebb jelentőségű funkció szerepekben különbözött egymástól. A változás éppen ezeket az egyéni eltéréseket kibébitette meg, természetes következmény, hogy ma a négy volt faluszerű közösség egyetlen területi csoporttá, egyetlen városövvé olvad össze. Egységes paraszt városöv lenne e terület, ha a változás jelenségei között elsőrendűen ott nem állana a parasztság egyre erősödő polgáriasodása. A parasztság változása folytán azonban nem egységes paraszt városrészé, hanem egységes másodosztályú területi csoporttá alakul át a volt szentlőrinci, bujáki, újvárosi és oroszrészi faluközösségek területe. A főutcák mentén a belváros nyúlik ki a középrészek testébe aszfaltos és vízvezetékes nyúlványaival, egészében azonban a belvárosétól lényegesen eltérő képet mutat a város középrésze. Mint a lakók, akik az egységesedő társadalom középse, paraszt és egyéb származású kispolgári osztályhoz tartoznak, úgy a városrész is kimozdult a harmonikus falusi állapotból és ezer úton igyekszik megközelíteni a belvárost. A gazdaság kényszerítő feltételei következtében nagy gazdasági udvarok, utcai baromfi tenyésztés, takarmány és trágya felhalmozás még a falu képéhez viszik közel a makói középrész arculatát, azonban útkövezések, járdaaszfaltozások, villany- és táviróvezetékek egyre városiasodó épületek sokasodása már a város felé mutatnak.

A városrészek változó sorsában osztozik a zsidók városrésze, a régenté Kis- és Nagy-zsidó utcákból álló, Ghetto is. Az agrár vonásokat leszámítva épp olyan területi közösség volt, mint Buják, vagy Szentlőrinc. A különleges felekezeti és népiségi különbözés még közigazgatási különállást is biztosított a zsidóközség számára, ám a zsidó városrész soha sem volt falusi közösség, hanem egy nagyobb mezővárosi közösségre támaszkodó és különleges funkciót betöltő városi csoport már egy évszázaddal ezelőtt is. Sajátlagos funkciója volt a zsidóságnak mindennemű kereskedelem. A makói hagyma és zöldség forgalmát pl. az ország határain belül a parasztság fejlesztette ki, európai hírére azonban a zsidóság teremtette meg. A Ghetto eleve városi volta okozta, hogy napjainkban a városrészek egységesülésének idején a Ghetto a belváros és a középrész között oszlik fel. A belvárosi része a zsidóság polgári nivóra emelkedő rétegének lakóhelye, s eképpen az elsőosztályú városrésznek teljesen betagolódott része viszont külső fele a középrésznek vált alkotó elemévé. Zsúfolt lakások, udvartalan házak városi csoportnak a jegyei: a zsidóság mind a belvárosban, mind a középrészen a makói társadalom legváro-

sibb szárnyát képviseli. A zsidó népi különállás régebben társadalmi elszigetelődést eredményezett ma polgári és kispolgári minőséget jelent területi elhelyezkedésben és funkcionálásban egyaránt.

A város korábbi fejlődésszakában a cigány népiség épp oly különlegesen elhatárolt területi csoportosulást eredményezett, mint a zsidó. Cigánybécs egész napjainkig a cigányság kizárólagos lakóhelye volt, és sokáig közigazgatási különállást élvezett. Cigánybécs épp úgy járulékos társadalmi funkcióknak a teljesítője volt, mint a Ghetto. Részint a mulattatás és varázslás, részint pedig az eltakarítás és pótlás voltak a különleges cigánybécsi funkciók, nemkülönben a kereskedelem bizonyos fajtái. Míg a zsidóság népi egészében polgári és kispolgári társadalmi elem, — mely minőség területi elhelyezkedésében is megnyilvánul, — addig a cigányság nagyrészt proletár, és csak kicsi részben kispolgári elem. Cigánybécs a város középrészének és a külvárosnak a határán fekszik, az egységesülést eredményező változás folytán területének csak egy vékony sávja tagolódik a középrészhez, egészében a külváros legkülvárosibb részét teszi ki. A hely, amelyen fekszik, Cigánybécs lapályos, vizenyős, régente sertéslegelő, emberi lakásra csak a felelőtlen bátorság jelölhette ki. Az utcákon járda, csatorna és villanyvezeték csak szórványosan található, a házak nagyrészt lapos tetejű sárkalyibák, vízjárás idején egyetlen vízállás az egész terület s nem egy ház összedül. A mélyített kertekben nád és káka tenyészik és a béka a leggyakoribb háziállat.

Makó városának három zsellérnegyede csak történeti kialakulásban és lényegtelen egyéni jegyekben különbözik egymástól. Honvéd, a Munkásházak és Vertánteleg egyaránt soha sem voltak önmagukban zárt falusi közösségek; a mezőváros munkaszükségletére támaszkodva jöttek létre, s kezdettől fogva, mint munkásnegyed funkcionáltak. Noha szerveződött közösség nem is állott elő e részeken, a funkció azonossága egységes és zárt területi csoportot alakított ki. Az egység és zárttság azonban nem Honvéd és a Munkásházak, vagy a Vertánteleg között egymással szemben, hanem egyrésztől mind e zsellérnegyedek egységes csoportja, másrésztől a város többi részei között áll fenn. Honvéd, Munkásházak és a Vertánteleg együttesen teszi ki az egységes külvárost, a városterület harmadosztályú szakaszát. Míg a keletkezés idején csak a hasonló funkciószerep fogta egységbe a zsellér-negyedeket, addig napjainkban az alsó klasszis osztályszolidaritása alapján eleven és hatékony osz-

tályközösség alakult ki a külvárosban. Az újabb idők szavazásain és politikai akcióiban már cselekvő egységként szerepel Honvéd, Vertántelep és a Munkásházak kollektivitása. A városkép, amelyet a külváros nyújt, különös vegyülete a falusi és városi munkástelepek színeinek. Honvéd inkább falusi kép: kis telkecskék, gondosan ápolt apró kertek, nyúl, galamb és egyéb baromfival népes parányi gazdasági udvarok, az anyag azonossága és szűkessége által megengedett határokon belül változatos házak. Járdá és villanyvezeték általános, azonban útkövezés, csatornázás és vízvezeték ismeretlenek e tájon. A hely lapályos és vizenyős, a kerteket gyakorta víz veri fel és sűrűn megesik, hogy házak omlanak össze. A munkásházak mindenben hasonlatosak a honvédi részhez, avval az eltéréssel, hogy ez a rész magasabb helyen fekszik, gyümölcsös kerteknek a helyén és közel esik a belvároshoz. Ez okoknak az eredménye, hogy a többi külvárosi résznél nagyobb mértékben hasonul a város középrészéhez. Az újkeletű Vertántelep, a városi munkásnegyedek sívár képét tárja fel. A házakat a telepítés alkalmával közös vállalkozásban egyformára építették. Négy száz egyforma ház, mint megannyi vörös építőkocka húzódik meg a város nyugati szélén és egy lépéssel közelebb viszi Makót a városi csoportalkathoz.

A tanyák minden változás közepette változatlanul megmaradtak különleges és elmoshatatlan területi különállásukban, ámbár a funkciószerp, amelyet betölt a tanyavidék, lényeges változáson ment keresztül.

A tanyarendszer kifejlődésének első szakaszán tisztán és határozottan elkülöníthető területi csoportot képeztek a tanyák. A mezőgazdasági termelés üzemei voltak, és szervesen tartoztak hozzá a városbeli házakhoz s együttesen képezték egy-egy családnak a birtokát. A tanyán csak munkavégző fiatalok — serdülő és felnőtt gyermekek és alkalmazottak — tartózkodtak több-kevesebb ideiglenességgel. A tanyák közt egymásközött már csak a nagy távolságok miatt is érintkezés alig állott fönn. Tanyák kizárólag a várostól 8—10 km-re kezdődő Tanyaföldön voltak és területi együttességükben úgy jellemezhetők, hogy a mezőgazdasági termelés funkcióit ellátó területi csoportok voltak. E minőségükben két jellemvonást kell hangsúlyozni: egyfelől a tanyák, mint területi csoport a várostól, vagy bármely városrészről határozottan eltérő különleges funkciószerpét töltötték be, másfelől pedig csak az egyenként betöltött szerep azonossága és a laza területi össze-

függés fogta egybe őket, nem pedig valamely erőteljes közösségi kapcsolat.

A fejlődés során lényegesen átalakult a tanyák képe. Általánosságban a társadalom átalakulása, különösen pedig a nemzeti családi család felbomlása, a legelők felosztása, az örökösödési viszonyok megváltozása stb. következtében új tanyatípusok állottak a régi helyébe. Az első korszak tanyatípusát a tágkörű családi közösség tartotta fenn. Felbomlásával két új tanyát fönntartó közösség állott elő: a kisebb családi és szerződéses tanyaközösség. A családi tanyaközösség a régebbi nemzeti családi családnak egyedül a tanyára vonatkozó funkcióját tartotta fenn, míg a szerződéses tanyaközösség egyszerűen bér-munka viszony alapján teremtett tanyatípust. A két új tanyatípus kialakulása azt eredményezte, hogy a tanya hosszabb és kevésbé ideiglenes tartózkodásnak lett a helye. Családi tanyaközösségnél a kintlakó fiatalabb család, szerződéses tanyaközösségénél a tanyás családja egészen munkaképességük fennállásáig tanyalakókká lettek. Hozzáveendő ehhez az általános birtokelaprózódás és a tanyák folytonos épülésének azon eredménye is, hogy a tanyák megsűrűsödtek, és végül az a körülmény, hogy ugyancsak a birtokaprózódás folytán olyan tanyák is létesültek, amelyek többé már nemcsak termelő üzemek, hanem a városi és falubeli házhoz hasonlóan végleges lakóhelyek lettek. Minden ok együttesen azt eredményezte, hogy egyfelől a tanyák területi csoportjának a várossal szemben fennálló különleges és határozott funkciószerepe elhalványodott, bár teljesen meg nem változott, másfelől pedig, hogy a Tanyák területi csoportján belül fokozódott az érintkezés és már-már a falusi és városi közösséghez hasonló tanyai közösség állott elő.

A mai helyzetkép megrajzolásánál különbséget kell tenni a városhoz közeli tanyák és a távolabbi tanyaföldek tanyái között. A közelebbi tanyák későbbi alakulás eredményei s a várossal való kapcsolatuk oly szoros, hogy külön jellemző területi csoporttá való kifejlésük napjainkig nem következett be. A Tanyaföld tanyái képezik azt a különös területi csoportot, amelyet elsősorban értünk tanyák alatt és amelynek kifejlődését figyelemmel kísértük.

A makói tanyavidék képe meglehetősen belterjes és népes tájnak a vonásait hozza elénk. A fokozott és kevésbé ideiglenes kinttartózkodás eredményeképp a tanyák lakórészei eléggé kiépültek, bár a gazdaság céljait szolgáló részek mögött messze háttérbe szorulnak. Két szoba, vagy városiasan kiképzett ház

vég a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. A tanyák elsősorban való termelői funkciószerepének és a városhoz való kapcsolódásuknak dokumentumai a falu és város elengedhetetlen kellékeinek: üzleteknek, temetőnek, templomnak, víz- és villanyvezetéknek, teljes vagy nagyértékű hiánya. Négy kiépített útja van a makói tanyáknak, melyek mind sugarasan a város felé vezetnek.

A fokozott kinntartózkodás eredményeként előálló egyre sűrűsödő érintkezés az egyes tanyák közt központoszerű képződményeket hozott létre. E kisded központok a tanyai közösségek kialakulásának magvai és történeti előzményük, hogy valaha hasonló nevű falvak állottak helyükön. Makó határában öt ilyen kezdetleges tanyaközpont van. Legnagyobb Rákos, mely iskola, kör, szövetkezet, malom, kovács és bognárműhelyből áll. Az Igási központ iskolát, kovácsot, kört, csárdát és ártézi kutat foglal magában. Bogárczóban templom, kör és iskola, Hatrongyoson kör, iskola, kovács- és bognárműhely van.

Erdei Ferenc.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

Bodor Antal: A falukutatós vezérfonala, Budapest, 1935.
 Kiadja a Magyar Társaság Falukutató Intézete.

A szerző lelkes művelője a magyar falukutatásnak. Mostani könyvével vezérfonalat kíván adni azoknak a kezébe, akik megfelelő helyzetanalízisek alapján próbálják megrajzolni egy-egy falu bonyolult életrajzát. Először a falukutatós jelentőségét vázolja, inkább érzelmi motívumokra támaszkodva, mint a kérdés tudományos körülírására. Megemlíti azokat a szervezeteket, egyesületeket, amelyek falutanulmányozással foglalkoznak és foglalkoztak (kimaradt pl. a Huszadik Század, a Deutsch-Ungarische Heimatblätter körül csoportosuló kutatók igazán komoly munkája). Itt fontos lett volna, ha a szerző az egyes szervezetek működésének kritikáját is adja. A falukutatós módja c. fejezetben azt szegezi le *Bodor*, hogy a falukat csak az tudja gyorsan és helyesen áttekinteni, aki legalább egynek a monografiáját rendszeres adatgyűjtés, vizsgálódás alapján elkészítette. Szerintünk technikai lehetetlenség megkívánni egy embertől, hogy a történetírástól a népegészségügyig egyforma biztonsággal mozogjon a tudományok különböző területén. Nyomatékosan kétségbe vonjuk azt az állás-

pontját, hogy bizonyos technikai megkönnyítésekkel s „egykét mintaszerű mű átolvasása után jó faluszociográfiát készíthet az, aki e vezérfonal irányítása mellett lakóhelye vagy más közeli helység jól ismert lakosságát rendszeresen figyeli“. A kutatók ilyenféle elindításával néhány érdekes és értékes adat felszínre kerülhet, de a tudományos felkészülődés olyan minimumra redukálódik, mellyel csak a dilettantizmus és a jóakarátú érdeklődés területén mozoghat a kutató, aki az anyaggyűjtésnél csak a tanulmányozandó szociológiai egység megnyilatkozásaira támaszkodhat s egyáltalán nem veheti tekintetbe a vezetőrétegek véleményét, adatait (l. pl. 15., 38. old.). Az ilyen adatok legfeljebb a vezetőrétegek gazdasági, ideológiai strukturájára lesznek jellemzők és nem a falusi népre. Nem osztjuk a szerzőnek azt a véleményét sem, hogy kutatás közben „a hallottakat nem szabad nyomban feljegyezni, sem a tudakolás célját elárulni“, eredményeit a falu vezetőembereivel s értelmesebb lakosaival korrigáltassa, stb. Könyvének legnagyobb részét negyven oldalra terjedő kérdés-halmaz képezi. A kérdőíves módszer alapján csak igen felszínes és sablonos eredményt lehet elérni. Ezek az előre megfogalmazott kérdések nagy általánosságban mozognak s legnagyobb részükre — épen a kimondottan szociológiai jellegű kérdésekre — igennel vagy nemmel előre meg lehet felelni. A kérdések egyáltalán nem veszik és nem is vehetik figyelembe a speciális helyzetadottságokat, mert akkor minden könyvről, családról új kérdőívet lehetne szerkeszteni. A kérdéseknek mindig az illető helyzet fokozatos megismeréséből kell fakadni s az új kérdéseket az előző kérdésekre adott feleletek, az előző munkaeredmények alapján kell megkonstruálni. Legtöbbször azután a kutató érzékétől, szemléletétől és tudásától függ, hogy mennyire tudja az előtte fekvő helyszíni anyagot értékesíteni, kibányászni azokat a rejtett speciális adottságokat, melyek az egyén vagy közösség életformáját megkülönböztetik az általánostól, az elfoglalt társadalmi, gazdasági, kulturális helyzetét megszabják. A kérdések csupán kutatás közben emlékeztetők lehetnek, de ezek alapján felépíteni egy társadalmi egység szociográfiáját teljesen elhibázott. Ez a módszer különösen a kezdő, szociológiai ismereteket nélkülöző kutatót határozottan helytelen vágányokra tereli. A sablonos munkák egész tömege keletkezhet így, amelyek sem a magyar falu ügyét nem viszik előre, sem a komoly tudományos kutatást nem biztosítják. Kifogásainkkal — amelyeket még tovább folytathatnánk — egyáltalán nem akartuk érinteni a szerző igazi lelkes törek-

véseit és komoly munkáját, csupán egy szociográfiai módszerhez próbáltunk néhány kritikai megjegyzést fűzni, amelyek részben egy faluszeminárium¹ gyakorlati tapasztalatain és a könyvben tárgyalt problémák közös megbeszélésén alapulnak.

Gunda Béla.

KÉRDÉS.

88. kérdés.

Mi a magyar felszólító mód-jelének az eredete?

FELELETEK

Feleletek az 53. kérdésre.

A *koldusláb* nevű süteményt Tápén nem csinálják, de a legöregebb emberek még emlékeznek rá. Készítése olyan, mint a magyar fonatos (fonyott) kalácsé, csak az összehajtogatásban tér el attól. Három drb. kb. 20 cm. hosszú, ujjnyi vastagságú tésztát külön-külön megsodortak és három ágra összefontak. A tészta rudacskák végét kissé visszahajtották és megsütötték. Ez esetben hosszúkás alakja volt, de némely háznál az összefonott tésztát még koszorú alakba is hajtották s ilyenkor akkora volt, mint egy zsemlye. Ezt Mindenszentek napján vagy a templom előcsarnokában, vagy a temető kapujában összegyűlt koldusoknak osztották ki.

Tápé.

Abrahám Jenő.

Tyúkláb-nak ismerik ezt a kalácsot Mezőberényben és Hódmezővásárhelyen, u. ott mézeskalácsot is jelent.

Kenyér- vagy kalácssütésnél a dagasztó-tekőre vagy tálra ragadt tészta összekaparásából készül. A vakarcs-tésztát kézzel hosszúra sodorva 8-as alakban összesodorják s úgy sütik meg.

Hódmezővásárhely.

Márton Árpád.

A *koldusláb* kemény mézestésztából 8-as formára sült kalács.

U. ott.

Antalik.

Feleletek az 54. kérdésre.

Cserepecsik halsütő szerszám e vidéken ismeretlen. Maga a *cserepecsik* szó ismerős, mint régi, fából készült lóherélő szerszám, mellyel lóheréléskor a véredényt szorították el. Állítólag Kisteleken Turi herélő-kovács ivadékaival még ma is megvan.

Sándorfalva

Előljárósága.

Cserepecsik a ló ivartalanítása-kor használt eszköz.

Algyő

Előljárósága.

A *cserepecsik* nevű szerszám nem halsütő, hanem ló heréléséhez használják. A ló herezacskó-

¹ L. a *Magyar Szemle*, 1935. január és szeptemberi számában a Diákok Háza főiskolai otthon falumunkájáról szóló tanulmányokat.

ját 2 pálcikával, miket végükön zsineggel jól összekötnek, össze-szorítják és ezután vágják ki a heréket. A cserepecsik a seb gyógyulásáig ott marad.

Budapest. *Kolosváry Gábor.*

Egy jelenleg Csongrádon lakó, Dudogh József nevű bugaci származású gulyás használja e kifejezést: „Cserepecsikon sült hal”, melynek értelme: vasnyársra fűzött halak sütve (forgatással). A benne lévő *i* hosszú. Csongrádon cserepecsik = csiptető. Gömör vármegyei Krasznahorkaváralján cserepecsikban fogják a kígyót (végen kétfelé hasított hosszú bot); cserepecsikba tesznek széleslevelű fűszalat, sást és sípolnak rajta. Ekkor a *cserepecsik* két egymásba illesztett gömbölyű fa, a két fadarab a fülevélt levasalja feszes-símára.

Csongrád. *Lázár József.*

Mint halsütő szerszám ismeretlen. Így neveznek két egyforma lapos fadarabot, melyek egyik végükön zsineggel össze vannak kötve, úgy, hogy szétnyithatók és összecusukhatók. Lóherélés alkalmával használják a hereér elkötésére, hogy az elvérzést megakadályozzák. Kezdetleges, népies állatorvosi műszer. Az *i* határozottan hosszú. A csík (csibor) vízbogárfajta szorítócsipő szervétől ered. A cserepecsik kiejtésekör az associatio minden szentesi emberben a csík fogalmát ébresztette fel.

Szentes. *Zalatay Elemér.*

Cserepecsiknak nevezik azt a facsiptetőt, melyet a lovak kivágásánál használnak a vérzés elszorítására. A tiszai halászok a frissen vágott nyárs egyik végét be-

hasítják, eközé szorítva tartják a halat a parázsra. Ez a csiptető is cserepecsik.

Hódmezővásárhely.

Márton Árpádné.

Cserepecsik = csiptető. Halat fognak vele.

U. ott. *Lacsni Jusztina.*

Cserepecsikot lóherülésnél használnak. Hosszan ejtik.

U. ott. *Cseri Julia.*

Egyéb válaszok Hódmezővásárhelyről: Csiptető, mellyel a halat szabad tűzön sütik meg. Facsipesz. Halfogó eszköz. Fenyőfából készült csipesz. Mikor a lovat *kiherülik*, lefogják vele az eret. Hosszú *i*-vel ejtik.

Hódmezővásárhely.

Feleletek az 55. kérdésre.

Markalf útja. A mesét Salamon király és bolondja címen meglepően sokan ismerik. Aki valamit hiába keres, arra mondják, hogy Markalf útjára tévedt. A nevét azonban hibásan ejtik ki és *Markaláb*-nak mondják. A Markaláb egyébként fogalom is. Gyermekijesztő prikulics, amely éjszakánként a padláson tanyázik s az a rendeltetése, hogy a helytelenkedő, rossz gyermekeket megfenyítse. De Markalábnak mondják mindazt a sötétből előtöppanó riasztó valamit is, ami alkalmas arra, hogy a felnőtteket is megijessze mindaddig, míg az illető jelenségnek nyomára nem akadnak, vagy fel nem ismerték.

Szentes. *Zalatay Elemér.*

U. az.

Kiskundorozsma, Szatymaz.

Ha valami elvesz, arra mondják, hogy: „Elvitte Markalf”.

Hódmezővásárhely.

U. ott.

Buza Ilona.

Margalf útja, csillagok útja.

Varró Antal.

Felelet az 57. kérdésre.

Visszanéző (főnév). Elvértve
használják s tükröt értenek
alatta.

Szentes. Zalatay Elemér.

Feleletek a 65. kérdésre.

Egyik községben a buzavirágot
katószemének is nevezik, egyéb-
ként csak a buzavirágnak.

Nyíregyháza. Aradvári Béla.

A buzavirág másik neve *kék-
virág*.

Budapest. Kolosváry Gábor.

A buzavirág népies nevei töb-
bek szerint: *Tarlóvirág, Kék vi-
rág, Kék kikirics.*

Hódmezővásárhely.

Feleletek a 66. kérdésre.

Idegen népelemek betelepülését
jelző utcanevek vagy községrész-
nevek: Nyíregyházán: Szarvas-
utca (?); Ófehértón: Tót-utca,
Burgundia; Érpatakon: Tót-sor;
Nagykállóban: Nagyrác-utca;
Napkoron: Svábvég. Újfehértó
községet régebben Rácfehértónak
hívták. Nagylónyán (Szatmár
megyében) Dollár-utca az Ameri-
kából visszavándoroltak utcája.

Nyíregyháza. Aradvári Béla.

Hivatalosan már nincsenek, de
a nép még ma is gyakran hasz-
nálja a régi utcaneveket: Kis-
oros-, Nagyoros-, Kiszsidó-,
Nagyzsídó-utca.

Makó. Diósszilágyi Sámuel.

Vácon ezek a településre valló
városrészek: Burgundia város-
rész, 1888 óta Burgundia utca;
Luxemburg városrész, 1888 óta
Luxemburg-sor; Krakó v. rész,
1888 óta Krakó-utca és köz; Rác-
utca, Görög-utca, Alsó Cigányvá-
ros, Nagycigány-utca; Felső Ci-
gányváros, Cigánysor, Tabán-köz

és Tabán-utca. A XVIII. század-
ban voltak Tótváros, Tót-utca,
Zsidó-utca, Németváros, Magyar-
város, Tabánváros.

Vác.

Tragor Ignác.

Kiskunhalas belterületén az ut-
canevek felsőbb parancsra író-
asztalon készültek mintegy 30
éve. Idegenből származott tisztvi-
selő többnyire a pesti utcaneve-
ket jegyezte be a térképre. Rö-
vid utca rövid nevet kapott stb.,
úgy hogy ezekből idegenek bete-
lepedésére nem lehet és nem is
szabad következtetni: Rácok és
oláhok, mint halasi lakosok, ré-
szére II. Rákóczi Ferenc adott
védlevelet 1705-ben.

A halasi határ nyugati részé-
ben fekvő Fehér-tó nyugati ré-
széig a Rákóczi-forradalom és a
török kiűzése közötti időben rá-
cok laktak, illetve a Jankó, Mély-
kút, Kelebia katonai rác helysé-
gek lakói legeltettek. Ezek után:
Fehértó vízének a nyugati part-
ját ma is Rác itatónak nevezik.
Pusztarészek ugyanott ma is:
Vaska, Débiák rác nevet visel-
nek. Lázár deák 1528-beli térképe
szerint Slavóniában a Drávától
délre is volt egy Vaska nevű vá-
roska.

Kiskunhalas.

Nagy Szeder István.

A XVII. századi szerb megtele-
pülés emlékére a határ egyik ré-
szét *Ráctőkének* nevezték. Ma
azonban ez a név kiveszett a köz-
tudatból s a határrész neve Kis-
tőke.

Szentes.

Zalatay Elemér.

Hódmezővásárhelyi idegen ut-
canevek: Rácútfél, Rác-utca,
Oroszútfél, Tatársánc.

Hódmezővásárhely.

Polgári Leányiskola.

Szőregen van a Szerb utca, ahol a világháború előtt szerbek laktak. Háború után a szerbek majdnem mind átmentek Szerbiába, de az utca neve megmaradt, csupán hivatalos neve két év óta Római utca.

Csongrádon *Putri* nevű városrész a vasúti pályatesttől nyugatra fekszik. Eredetileg csupa cigány lakta, most már szegényebb magyar nép is.

Krasznahorkaváralján van Zsidó-utca. Jelenleg egyetlen zsidó sem lakik benne.

Csongrád. Lázár József.

Felelet a 73. kérdésre.

A Katicabogár népies neve *Derecskén*: Katicabogárka; *Eszttárbán*: Szűcs kati. *Sárándon*: Szűz kati.

Derecskén a következő gyermekverset éneklük:

gárka el nem repül. Amerre repül, arról jön majd a meleg.

Katicabogárka, szállj fel az égbe!

Mond meg Istenkének;

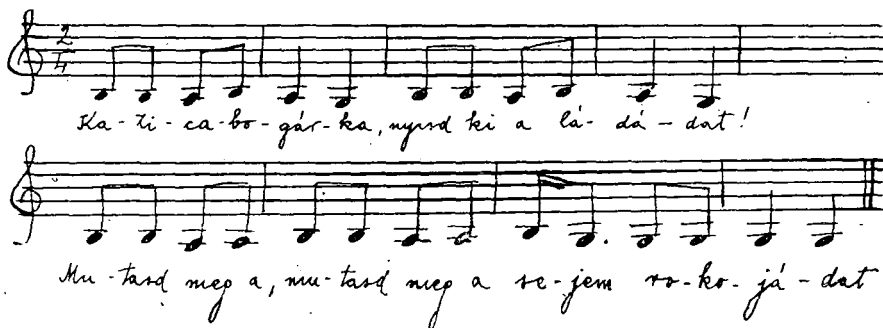
Nyissa ki a meleget,

Zárja be a hideget.

A Katicabogár a gyerekek különös védelme alatt áll. Katicabogarat kínozni, megölni bűnnek tartják. Érdeklődésemre, hogy miért nem szabad ezt a kis állatkát bántani, nem tudtak felelni.

Felelet a 74. kérdésre.

A nyelvtudomány mai álláspontja szerint a felszólító mód-jele finn-ugor eredetű és a fgr. *-k ~ *-y gyöngye fokából (*-y) fejlődött. (Vö. NyH. 113. l.) Ezzel szemben nyelvemlékeink és a népnyelv tanulmányozása arra int bennünket, hogy felsz. m. -j-jele nem finn-ugor, hanem magyar eredetű és eredetileg ma-

Nyíregyházán is Katicabogárkának hívják. Itt a gyerekek a bogarat tenyerükbe teszik és a következő versikét ritmikusan mondják mindaddig, amíg a bo-

gánhangzók között fejlődő anorganikus -j- volt. A felszólító mód -j- jeléről szóló tanulmányomat később teszem közzé.

Csurgó.

Nyíri Antal.

NÉPÜNK ÉS NYELVÜNK

A SZEGEDI ALFÖLDKUTATÓ BIZOTTSÁG

NÉPRAJZI, TÁRSADALOMRAJZI, NYELVÉSZETI ÉS IRODALOMTÖRTÉNETI SZAKOSZTÁLYAINAK
ÉS A SZEGEDI EGYETEM BARÁTAINAK EGYESÜLETE TÁMOGATÁSAVAL MEGJELENŐ

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

SZERKESZTI

BIBÓ ISTVÁN

SZEGED

KIADJA A SZEGEDI ALFÖLDKUTATÓ BIZOTTSÁG

1935

TARTALOM:

	Lap
<i>Moór Elemér</i> : Latinbetűs helyesírásunk eredete — — — — —	1
<i>Gunda Béla</i> : Régi tűzhelyek és konyhaműveletek a békési Sárrét déli részén I. — — — — —	15
KISEBB KÖZLEMÉNYEK: <i>Beke Ödön</i> : Sűvöltő. <i>Szilády Zoltán</i> : A vontató. <i>Zoltai Lajos</i> : Dézbunda: földbunda: Zöld December. <i>Zoltai Lajos</i> : Az égő gyertya, mint időmérő — — — — —	29
NÉPNYELV, NÉPHAGYOMÁNY: <i>Ortutay Gyula</i> : A magyar parasztság szerelmi élete. <i>Ortutay Gyula</i> : Rétközi mese — — — — —	34
NÉPIFOGLALKOZÁSOK, NÉPSZOKÁSOK: <i>Szendrey Zsigmond</i> : Apróbb szokások, népszokástörödékek II. — — — — —	44
KÖNYVISMERTETÉSEK: <i>Kelemen József</i> : Horger Antal. A magyar nyelvjáráások — — — — —	49
KÉRDÉSEK — — — — —	56
FELELETEK — — — — —	57

TUDNIVALÓK.

A folyóíratra, valamint a Szegedi Alföldkutató Bizottság néprajzi, társadalomrajzi, nyelvészeti és irodalomtörténeti szakosztályaira vonatkozó mindennemű közlés (kézirát, ismertetési példány, kérdés, tudósítás, tagajánlás, reklamálás, cím- és lakásváltozás bejelentése, pénzküldemény stb.) **Bibó István szerkesztő** címére (Szeged, Központi Egyetem, Egyetemi könyvtár) küldendő. Pénzküldeményeket legcélszerűbb a szerkesztő postatakarékpénztári csekk-számlája útján (Bibó István dr., Szeged, 38.674. szám) befizetni. Mivel ez a csekk-számla kizárólag a „Népünk és Nyelvünk“ céljait szolgálja, a beküldött összeg rendeltetését külön feltüntetni felesleges. Postatakarékpénztári befizetőlapok minden postahivatalnál kaphatók. Ha postautalványon küldjük a tagdíjat, írjuk a szelvényre: „A 38.674. számú csekk-számlára telepítendő“.

A folyóírat évenként 12 füzetben jelenik meg.

Előfizetési díj évi 10 pengő, az Alföldkutató Bizottság tagjai részére 6 pengő. Külföldre, Európa területére 12 pengő, az Északamerikai Egyesült Államokban 2 dollár.

Alapítói díj 200 pengő. Az alapítók a folyóíratot alapítói díj fejében kapják. Egyes szám ára 3 pengő.

Az első és második évfolyamból csak néhány példány áll rendelkezésre. Az első évfolyam ára 20 pengő. A második évfolyam ára 10 pengő.

A Szegedi Alföldkutató Bizottság Néprajzi, Társadalomrajzi és Nyelvészeti Szakosztályának kiadásában megjelentek:

1. Györffy István: A matyókról. Ára 1 pengő.
2. Mészöly Gedeon: Mióta lovas nép a magyar? Ára 50 fillér.
3. Banner János: A békési pásztorok élete a XVIII. században. Ára 75 fillér.
4. Szendrey Zsigmond: Lakodalmi kurjantások. Ára 1 pengő.
5. Pais Dezső: Kecskemét. Ára 1 pengő 25 fillér.
6. Bibó István: Földrajzi szempontok a magyar lélek mai megítélésében. Ára 1 pengő 25 fillér.
7. Kiss Lajos: A szegény ember malaca. Ára 1 pengő.
8. Mészöly Gedeon: Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyve. Ára 1 P 25 fillér.
9. Viski Károly: Birópecsét. Ára 1 pengő.
10. Mészöly Gedeon: A cserény szó eredete. Ára 1 pengő.
11. Bátky Zsigmond: Kecskemét és Kecseszáz. Ára 1 pengő 25 fillér.
12. Bibó István: Nomád népek lángelméi. Árpád. Ára 1 pengő.
13. Erdei Ferenc: A makói tanyarendszer. Ára 1 pengő.
14. Mészöly Gedeon: A „darvadoz” szó eredete. Ára 50 fillér.
15. Báltint Sándor: Lakodalmi szokások Szeged Alsóvárosán. Ára 1 pengő.
16. Moór Elemér: A magyar nép eredete. Ára 2 pengő.
17. Bibó István: Nomád népek lángelméi. Géza és Sarolt. Ára 1 pengő.
18. Cs. Sebestyén Károly: A szeged-vidéki parasztház és az alföldi magyar háztípus. Ára 1 pengő.
19. Csefkó Gyula: Tarhonya. Ára 1 pengő.
20. Banner János: A békési községi levéltárban őrzött Litterae Currentales viselettörténeti adatai. Ára 1 pengő.
21. Ortutay Gyula: A magyar lélek alapvonásai népi kultúránkban. Ára 1 P
22. Irmédi Molnár László: Tápé község háziipara. Ára 1 pengő.
23. sz. Györffy István: A matyók mezőgazdasága. Ára 1 pengő.

I. A Népünk és Nyelvünk első évf. német- és angol-nyelvű kivonata. Ára 2 pengő.

II. „ „ „ „ második „ „ „ „ „ „ „ „ 2 „

Megrendelhető a kiadóhivatalban.

A magyar nép, a magyarral rokon népek és a magyarság között élő idegen népfajok tanulmányozásának legrégebb magyar tudományos orgánuma az 1830-ban megindult

ETHNOGRAPHIA-NÉPÉLET

című évnegyedes képes folyóirat. (Illetve a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője című állandó képes melléklettel.)

A folyóiratnak, amelyet Solymossy Sándor és Madarassy László (illetve Bátky Zsigmond) szerkeszt és a Magyar Néprajzi Társaság (illetve a Magyar Néprajzi Múzeum) ad ki, évi előfizetési ára 8 pengő. (A Magyar Néprajzi Társaság tagjai évi 4 pengő tagdíjuk ellenében kapják!) Az előfizetésre és tagságra vonatkozó felvilágosítást (levélben is) készséggel ad a Magyar Néprajzi Társaság Titkári Hivatala (Budapest, X., Elnök-utca 13., Néprajzi Múzeum.)

ACTA

LITTERARUM AC SCIENTIARUM

UNIVERSITATIS HUNGARICAE FRANCISCO-JOSEPHINAE

SECTIO PHILOLOGICO-HISTORICA ET GEOGRAPHICO-HISTORICA.

A M. KIR. FERENC JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A ROTHERMERE-ALAP
TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA:

AZ EGYETEM BARÁTAINAK EGYESÜLETE.

Dzér, Josef: Heidnisches und Kristliches in der Altungarischen Monarchie.
Ára 5— P.

Horger Antal: A magyar igeragozás története. 1931. Ára 8— P.

Marót, Karl: Der Eid als Tat. 1924. Ára 2-20 P.

Nemes Zoltán: A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai. Összeállította
Nemes Zoltán. 1933. Ára 2— P.

vitéz Somogyi Ferenc: A vogul kettősszámképző eredete. 1933. Ára 1 50 P.

NÉPÜNK ÉS NYELVÜNK

A SZEGEDI ALFÖLDKUTATÓ BIZOTTSÁG

NÉPRAJZI, TÁRSADALOMRAJZI, NYELVÉSZETI ÉS IRODALOMTÖRTÉNETI SZAKOSZTÁLYAINAK
ÉS A SZEGEDI EGYETEM BARÁTAINAK EGYESÜLETE TÁMOGATÁSÁVAL MEGJELENŐ

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

SZERKESZTI

BIBÓ ISTVÁN

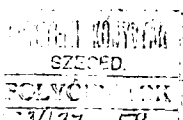

SZEGED

KIADJA A SZEGEDI ALFÖLDKUTATÓ BIZOTTSÁG

1935

TARTALOM:

	Lap
Cs. Sebestyén Károly: A magyar rovásírás betűrovásáról — — —	59
Bibó István: A számok szerepének és jelentésének kialakulása az emberiség történetében II. — — — — —	67
Gunda Béla: Régi tűzhelyek és konyhaműveletek a békési Sárrét déli részén II. — — — — —	95
KISEBB KÖZLEMENYEK. <i>Bátky Zsigmond</i> : Köpü, köpülés. <i>Horger Antal</i> : Törköly. <i>Szilády Zoltán</i> : Kun nyelvtörödékeink gyűjtése. <i>Tomori Viola</i> : A parasztok szókincsében élő személyiségijegyek összegyűjtése — — — — —	101
NÉPNYELV, NÉPHAGYOMÁNY. <i>Honti János</i> : Mesetudomány és vallástörténet. <i>Tálas István</i> : A garabonciás — — — — —	107
NÉPI FOGLALKOZÁSOK, NÉPSZOKÁSOK. <i>Györffy István</i> : Vadméh keresés Biharban. <i>Szendrey Zsigmond</i> : Apróbb szokások, népszokás-törödékek III. — — — — —	126
TÁRSADALOMRAJZ. <i>Ortutay Gyula</i> : Erdei Ferenc: A makói paraszt-ság társadalomrajza — — — — —	135
KÖNYVISMERTETÉSEK. <i>Kelemen József</i> : Balassa-emlékkönyv. O. Gy.: Szegedi Kis Kalendárium 1935. — — — — —	136
KÉRDÉSEK — — — — —	143
FELELETEK — — — — —	144

TUDNIVALÓK.

A folyóíratra, valamint a Szegedi Alföldkutató Bizottság néprajzi, társadalomrajzi, nyelvészeti és irodalomtörténeti szakosztályaira vonatkozó mindennemű közlés (kézirát, ismertetési példány, kérdés, tudósítás, tagajánlás, reklamálás, cím- és lakásváltozás bejelentése, pénzküldemény stb.) **Bibó István szerkesztő** címére (Szeged, Központi Egyetem, Egyetemi könyvtár) küldendő. Pénzküldeményeket legcélszerűbb a szerkesztő postatakarékpénztári csekk-számlája útján (Bibó István dr., Szeged, 38.674. szám) befizetni. Mivel ez a csekkszámla kizárólag a „Népünk és Nyelvünk“ céljait szolgálja, a beküldött összeg rendeltetését külön feltüntetni felesleges. Postatakarékpénztári befizetőlapok minden postahivatalnál kaphatók. Ha postautalványon küldjük a tagdíjat, írjuk a szelvényre: „A 38.674. számú csekkszámlára telepítendő“.

A folyóírat évenként 12 füzetben jelenik meg.

Előfizetési díj évi 10 pengő, az Alföldkutató Bizottság tagjai részére 6 pengő. Külföldre, Európa területére 12 pengő, az Északamerikai Egyesült Államokban 2 dollár.

Alapítói díj 200 pengő. Az alapítók a folyóíratot alapítói díj fejében kapják. Egyes szám ára 3 pengő.

Az első és második évfolyamból csak néhány példány áll rendelkezésre. Az első évfolyam ára 20 pengő. A második évfolyam ára 10 pengő.

A Szegedi Alföldkutató Bizottság Néprajzi, Társadalomrajzi és Nyelvészeti Szakosztályának kiadásában megjelentek:

1. Györffy István: A matyókról. Ára 1 pengő.
2. Mészöly Gedeon: Mióta lovas nép a magyar? Ára 50 fillér.
3. Banner János: A békési pásztorok élete a XVIII. században. Ára 75 fillér.
4. Szendrey Zsigmond: Lakodalmi kurjantások. Ára 1 pengő.
5. Pais Dezső: Kecskemét. Ára 1 pengő 25 fillér.
6. Bibó István: Földrajzi szempontok a magyar lélek mai megítélésében. Ára 1 pengő 25 fillér.
7. Kiss Lajos: A szegény ember malaca. Ára 1 pengő.
8. Mészöly Gedeon: Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyve. Ára 1 P 25 fillér.
9. Viski Károly: Birőpecsét. Ára 1 pengő.
10. Mészöly Gedeon: A cserény szó eredete. Ára 1 pengő.
11. Bátky Zsigmond: Kecskemét és Kecskeszáraz. Ára 1 pengő 25 fillér.
12. Bibó István: Nomád népek lángelméi. Árpád. Ára 1 pengő.
13. Erdei Ferenc: A makói tanyarendszer. Ára 1 pengő.
14. Mészöly Gedeon: A „darvadoz” szó eredete. Ára 50 fillér.
15. Bálint Sándor: Lakodalmi szokások Szeged-Alsóvárosán. Ára 1 pengő.
16. Moór Elemér: A magyar nép eredete. Ára 2 pengő.
17. Bibó István: Nomád népek lángelméi. Géza és Sarolt. Ára 1 pengő.
18. Cs. Sebestyén Károly: A szeged-vidéki parasztház és az alföldi magyar háztípus. Ára 1 pengő.
19. Csefkő Gyula: Tarhonya. Ára 1 pengő.
20. Banner János: A békési községi levéltárban őrzött Litterae Currentales viselettörténeti adatai. Ára 1 pengő.
21. Ortutay Gyula: A magyar lélek alapvonásai népi kulturánkban. Ára 1 P
22. Irmédi Molnár László: Tápé község háziipara. Ára 1 pengő.
23. sz. Györffy István. A matyók mezőgazdasága. Ára 1 pengő.
24. Cs. Sebestyén Károly: A magyar rovásírás betűrovásáról. Ára 1 P.
25. Gunda Béla: Régi tűzhelyek és konyhaműveletek a Sárrét déli részében.

- I. A Népünk és Nyelvünk első évf. német- és angol-nyelvű kivonata. Ára 2 pengő.
 II. „ „ „ „ második „ „ „ „ „ „ „ „ 2 „

Megrendelhető a kiadóhivatalban.

A magyar nép, a magyarral rokon népek és a magyarság között élő idegen népfajok tanulmányozásának legrégebb magyar tudományos orgánuma az 1830-ban megindult

ETHNOGRAPHIA-NÉPÉLET

című évnegyedes képes folyóirat. (Illetve a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője című állandó képes melléklettel.)

A folyóiratnak, amelyet Solymossy Sándor és Madarassy László (illetve Bátky Zsigmond) szerkeszt és a Magyar Néprajzi Társaság (illetve a Magyar Néprajzi Múzeum) ad ki, évi előfizetési ára 8 pengő. (A Magyar Néprajzi Társaság tagjai évi 4 pengő tagdíjuk ellenében kapják!) Az előfizetésre és tagságra vonatkozó felvilágosítást (levélben is) készséggel ad a Magyar Néprajzi Társaság Titkári Hivatala (Budapest, X., Elnök-utca 13., Néprajzi Múzeum.)

ACTA LITTERARUM AC SCIENTIARUM UNIVERSITATIS HUNGARICAE FRANCISCO-JOSEPHINAE SECTIO PHILOLOGICO-HISTORICA ET GEOGRAPHICO-HISTORICA.

A M. KIR. FERENC JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A ROTHERMERE-ALAP
TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA:

AZ EGYETEM BARÁTAINAK EGYESÜLETE.

Deér, Josef: Heidnische und Kristliche in der Altungarischen Monarchie. Ára 5 P
 Horger Antal: A magyar igeragozás története. 1931. Ára 8— P.

Marót, Karl: Der Eid als Tat. 1924. Ára 2/20 P.

Nemes Zoltán: A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai, Összeállította
 Nemes Zoltán. 1933. Ára 2— P.

vitéz Somogyi Ferenc: A vogul kettősszámképző eredete. 1933. Ára 1/50 P.

NÉPÜNK ÉS NYELVÜNK

A SZEGEDI ALFÖLDKUTATÓ BIZOTTSÁG

NÉPRAJZI, TÁRSADALOMRAJZI, NYELVÉSZETI ÉS IRODALOMTÖRTÉNETI SZAKOSZTÁLYAINAK
ÉS A SZEGEDI EGYETEM BARÁTAINAK EGYESÜLETE TÁMOGATÁSÁVAL MEGJELENŐ

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

SZERKESZTI

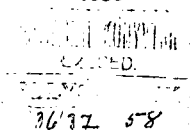
† BIBÓ ISTVÁN

SZEGED

KIADJA A SZEGEDI ALFÖLDKUTATÓ BIZOTTSÁG

1935

TARTALOM:

	Lap
<i>Mészöly Gedeon</i> : Bibó István — — — — —	147
<i>Ortutay Gyula</i> : Bibó István az etnologus — — — — —	149
<i>Bibó István</i> : A számok jelentése a IX—XIII. századi magyarság történetében — — — — —	152
<i>Iványi Béla</i> : Régi magyar növénynevek — — — — —	172
<i>Kelemen József</i> : Fonológiai alapfogalmak. Megjegyzések Lazicius bevezető tanulmányára — — — — —	186
KISEBB KÖZLEMÉNYEK. <i>Túri Károly</i> : Bicske. <i>Bátky Zsigmond</i> : Libicke és palóka. <i>Kelemen József</i> : Kóly a világ közepe. <i>Horger Antal</i> : Dutyi. Kérelem a népies növény- és állatnevek gyűjtésére. <i>Szilády Zoltán</i> : egy újkeletű legenda — — — — —	216
NÉPNYELV, NÉPHAGYOMÁNY. <i>Tálasai István</i> : A cselédsor a Kiskunságon. <i>Tálasai István</i> : Tanórok, tanór — — — — —	227
NÉPI FOGLALKOZÁSOK, NÉPSZOKÁSOK. <i>Implom József</i> : Vadméhkeresés. <i>Gunda Béla</i> : Marokverő — — — — —	241
TARSADALOMRAJZ. <i>Erdei Ferenc</i> : Területi csoportok egy mezőváros társadalmában — — — — —	244
KÖNYVISMERTETÉS. <i>Gunda Béla</i> : Bodor Antal, A falukutatós vezérfonala — — — — —	252
KÉRDÉSEK — — — — —	254
FELELETEK — — — — —	254

TUDNIVALÓK.

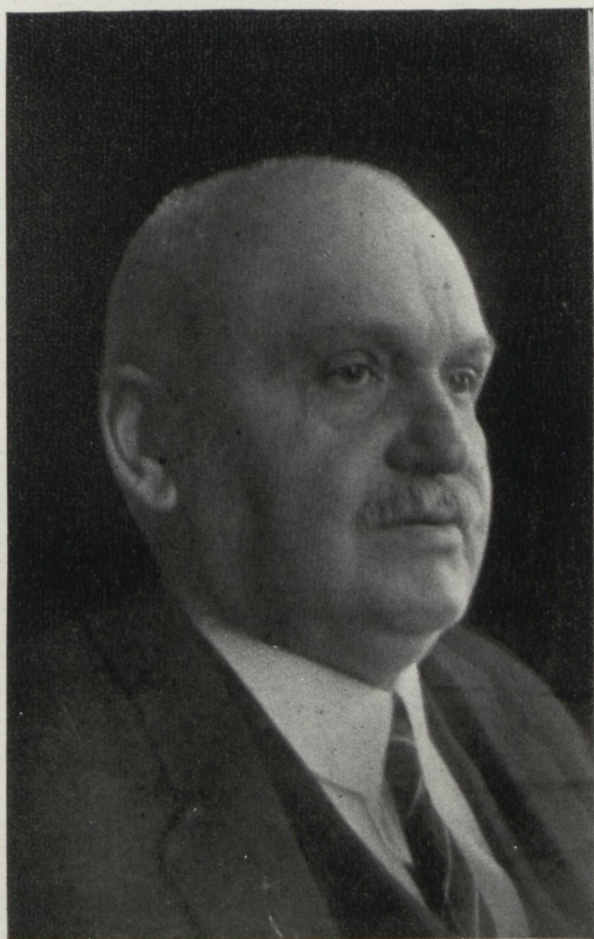
A folyóiratra, valamint a Szegedi Alföldkutató Bizottság néprajzi, társadalomrajzi, nyelvészeti és irodalomtörténeti szakosztályaira vonatkozó mindennemű közlés (kézirat, ismertetési példány, kérdés, tudósítás, tagajánlás, reklamálás, cím- és lakásváltozás bejelentése, pénzküldemény stb.) **Bibó István szerkesztő** címére (Szeged, Központi Egyetem, Egyetemi könyvtár) küldendő. Pénzküldeményeket legcélszerűbb a szerkesztő postatakarékpénztári csekk-számlája útján (Bibó István dr., Szeged, 38.674. szám) befizetni. Mivel ez a csekk-számla kizárólag a „Népünk és Nyelvünk“ céljait szolgálja, a beküldött összeg rendeltetését külön feltüntetni felesleges. Postatakarékpénztári befizetőlapok minden postahivatalnál kaphatók. Ha postautalványon küldjük a tagdíjat, írjuk a szelvényre: „A 38.674. számú csekk-számlára telepítendő“.

A folyóirat évenként 12 füzetben jelenik meg.

Előfizetési díj évi 10 pengő, az Alföldkutató Bizottság tagjai részére 6 pengő. Külföldre, Európa területére 12 pengő, az Északamerikai Egyesült Államokban 2 dollár.

Alapítói díj 200 pengő. Az alapítók a folyóiratot alapítói díj fejében kapják. Egyes szám ára 2-50 pengő.

Az első és második évfolyamból csak néhány példány áll rendelkezésre. Az első évfolyam ára 20 pengő. A második évfolyam ára 10 pengő.

BIBÓ ISTVÁN

A Szegedi Alföldkutató Bizottság Néprajzi, Társadalomrajzi és Nyelvészeti Szakosztályának kiadásában megjelentek:

1. Györffy István: A matyókról. Ára 1 pengő.
2. Mészöly Gedeon: Mióta lovas nép a magyar? Ára 50 fillér.
3. Banner János: A békési pásztorok élete a XVIII. században. Ára 75 fillér.
4. Szendrey Zsigmond: Lakodalmi kurjantások. Ára 1 pengő.
5. Pais Dezső: Kecskemét. Ára 1 pengő 25 fillér.
6. Bibó István: Földrajzi szempontok a magyar lélek mai megítélésében. Ára 1 pengő 25 fillér.
7. Kiss Lajos: A szegény ember malaca. Ára 1 pengő.
8. Mészöly Gedeon: Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyve. Ára 1 P 25 fillér.
9. Viski Károly: Birópecsét. Ára 1 pengő.
10. Mészöly Gedeon: A cserény szó eredete. Ára 1 pengő.
11. Bátky Zsigmond: Kecskemét és Kecskeszárász. Ára 1 pengő 25 fillér.
12. Bibó István: Nomád népek lángelméi. Árpád. Ára 1 pengő.
13. Erdei Ferenc: A makói tanyarendszer. Ára 1 pengő.
14. Mészöly Gedeon: A „darvadoz” szó eredete. Ára 50 fillér.
15. Bálint Sándor: Lakodalmi szokások Szeged-Alsóvárosán. Ára 1 pengő.
16. Moór Elemér: A magyar nép eredete. Ára 2 pengő.
17. Bibó István: Nomád népek lángelméi. Géza és Sarolt. Ára 1 pengő.
18. Cs. Sebestyén Károly: A szeged-vidéki parasztház és az alföldi magyar háztípus. Ára 1 pengő.
19. Csefkó Gyula: Tarhonya. Ára 1 pengő.
20. Banner János: A békési községi levéltárban őrzött Litterae Currentales viseletttörténeti adatai. Ára 1 pengő.
21. Ortutay Gyula: A magyar lélek alapvonásai népi kultúránkban. Ára 1 P
22. Irmédi Molnár László: Tápé község háziipara. Ára 1 pengő.
23. sz. Györffy István. A matyók mezőgazdasága. Ára 1 pengő.
24. Ortutay Gyula: A szerelem Ajakon a házaseletig. A magyar parasztság szerelmi élete. Ára 1 pengő.
25. Gunda Béla: Régi tűzhelyek és konyhaműveletek a Sárrét déli részében.
26. Cs. Sebestyén Károly: A magyar rovásírás betűrovásáról. Ára 1 P.
27. Honti János: Mesetudomány és vallástörténet. Ára 1 pengő.
28. Bibó István: A számok szerepének és jelentésének kialakulása az emberiség történetében. — A számok jelentése a IX-XIII. századi magyarság történetében. Ára 2 pengő.

I. A Népünk és Nyelvünk első évf. német- és angol-nyelvű kivonata. Ára 2 pengő.

II. „ „ „ „ második „ „ „ „ „ „ „ „ 2 „

Megrendelhető a kiadóhivatalban.

A magyar nép, a magyarral rokon népek és a magyarság között élő idegen népfajok tanulmányozásának legrégebb magyar tudományos orgánuma az 1890-ben megindult

ETHNOGRAPHIA-NÉPÉLET

című évnegyedes képes folyóirat. (Illetve a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője című állandó képes melléklettel.)

A folyóiratnak, amelyet Solymossy Sándor és Madarassy László (illetve Bátky Zsigmond) szerkeszt és a Magyar Néprajzi Társaság (illetve a Magyar Néprajzi Múzeum) ad ki, évi előfizetési ára 8 pengő. (A Magyar Néprajzi Társaság tagjai évi 4 pengő tagdíjuk ellenében kapják!) Az előfizetésre és tagságra vonatkozó felvilágosítást (levélben is) készséggel ad a Magyar Néprajzi Társaság Titkári Hivatala (Budapest, X., Elnök-utca 13., Néprajzi Múzeum.)

ACTA LITTERARUM AC SCIENTIARUM UNIVERSITATIS HUNGARICAE FRANCISCO-JOSEPHINAE

SECTIO PHILOLOGICO-HISTORICA ET GEOGRAPHICO-HISTORICA.

A M. KIR. FERENC JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A ROTHERMERE-ALAP

TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA:

AZ EGYETEM BARÁTAINAK EGYESÜLETE.

Deér, Josef: Heidnisches und Kristliches in der Altungarischen Monarchie. Ára 5P

Horger Antal: A magyar igeragozás története. 1931. Ára 8— P.

Marót, Karl: Der Eid als Tat. 1924. Ára 2-20 P.

Nemes Zoltán: A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai. Összeállította Nemes Zoltán. 1933. Ára 2— P.

vitéz Somogyi Ferenc: A vogul kettősszámképző eredete. 1933. Ára 1-50 P.